

BUDAPESTI SZEMLE

A M. T. AKADÉMIA

MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

ÖTÖDIK KÖTET

(9. 10. SZÁM.)

BUDAPEST, 1874.

KIADJA RÁTH MÓR.

542/4

november

26 pl

2145

1874

TARTALOM.

IX. SZÁM.

	Lap
SZERBIA ÉS A FORRADALOM KEZDETE. (I.) — Kállay Bénitől.	1
VOLTAIRE. — Bodnár Zsigmondtól.	37
AZ OROSZ HADJÁRAT KHIVA ELLEN. — Vámbéry Ármintól. . .	64
STUART MILL ÖNÉLETRAJZA. — Laugel Ágost után: —y—t. . .	90
A DRÁGAKÖVEK AZ 1873-KI BÉCSI VILÁGTÁRLATON. (II.) — Szabó Józseftől.	123
A PÁRISI MAI HIRLAPIRÓK. — <i>A Cornhill Magazine</i> után Belényesi Gábortól.	146
KÖLTEMÉNYEK. — <i>A sellő</i> . Gyulai Páltól. <i>Éltö emlék</i> , Goethe után. Szász Károlytól. <i>Mesék</i> . Greguss Ágosttól.	170
A LEGUJABB MAGYAR LYRA. —p—	177
ANGELO DE GUBERNATIS UJABB MŰVEI. — Gróf Kuun Gézáttól.	194
ÉRTESITŐ. — <i>Közigazgatásunk és a magyar nemzetiség</i> . A. L. — György Endre: <i>Angol államférfiak és szónokok a jelenkorból élet- és jellemrajzokban</i> . P. Á. — Kriesch János: <i>A természetrajz elemei</i> . XX. — Bernhard von Cotta: <i>A jelen geológiája</i> . Szabó József. — Jókai Mór: <i>A holt költő szerelme, ballada</i>	206

X. SZÁM.

MŰPARTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK. — Ipolyi Arnoldtól . . .	225
ANTWERPEN OSTROMA. (I.) — Motley után Gróf Károlyi Tibortól	240
AZ AESOPI MESÉRŐL. — Szász Károlytól	291
SZERBIA ÉS A FORRADALOM KEZDETE. (II.) — Kállay Bénitől	321
KÖZÉPISKOLÁINK ÜGYE. — Brassai Sámuelttől.	362
KÖLTEMÉNYEK. — <i>Kendi</i> . Gyulai Páltól. <i>Horatius odája (Olium divos rogat . . .)</i> Lévy Józseftől	412
FRANCZIA ALKOTMÁNYKÉRDÉSEK. — Hegedűs Sándortól . . .	415
KÉPZŐMŰVÉSZETI SZEMLE. — Keleti Gusztávtól	427
ÉRTESITŐ. Szigligeti Ede. <i>A dráma és válfajai</i> . — <i>Rutilius Claudius útleírása; fordította Fábrián Gábor</i>	447

SZERBIA ÉS A FORRADALOM KEZDETE¹⁾.

(1780—1805-ig.)

Első közlemény.

A magyar irodalomban épen nem, de azt hiszem más nyelven sem létezik még azon kornak, mely e tanulmány tárgyát képezi, oly teljes vázlata, mint az, melyet itt adni szándékozunk. Ha mindjárt az adatok nem egészen ismeretlen vagy kiadatlan okiratokból merítvék is, és legnagyobb részök, bár fölötte elszórtan, nyomtatásban is megjelent, tudtunkkal ily terjedelemben és rendszeresen még sehol sem voltak feldolgozva önálló, kikerekített egészszé. Elősoroltuk a használt forrásokat, legyen szabad itt azok némelyikéről még pár szót

¹⁾ 1. Nenadovics Máté próta: *Emlékiratai*. Belgrád, 1867 (szerb nyelven). 2. Vuk Karadzics: *Danicza*. Bécs, 1827—34-ig (szerb nyelven). 3. Nil Popov: *Szerbia és Oroszország* (orosz nyelven). 4. L. Ranke: *Die serbische Revolution*. Második kiadás. Berlin, 1844. 5. Cunibert: *Essai historique sur les révolutions et l'indépendance de la Serbie*. Lipcse, 1855. 6. Hadzsics: *A szerb felkelés Karagyorgye alatt*. Újvidék, 1862 (szerb nyelven). 7. *A belgrádi tudományos társulat évkönyvei* (szerb nyelven). 8. A Maticza által kiadott *Szerb évkönyvek* több folyama (szerb nyelven). 9. *Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten an den vier letzten österreichisch-türkischen Kriegen* stb. Bécs, 1854. 10. *Ausführliche Geschichte des Krieges zwischen Russland, Österreich und der Türkei und des daraus entstandenen nordischen Krieges*. Bécs, 1791—92-ig. 11. Zinkeisen: *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*. Gotha, 1840—63-ig. 12. Bartenstein: *II. József császárhoz intézett jelentése a cs. és kir. örökös tartományokban elszórvá élő ulyr nemzetről*.

mondani. Ha nem csalódom, egyedül az orosz Nil Popov idézi *Szerbia és Oroszország* című munkájában mindazon forrásokat, melyek a jelen esetben is e tanulmány alapját teszik. Csakhogy Popov a szerbek szabadságharczának első éveiről majdnem futólagosan emlékezik meg, történetében a fősúlyt a viszonyok későbbi fejlődésére és különösen azon korra fektetvén, midőn a szerbek közelebbi érintkezésbe jöttek Oroszországgal. Ranke munkája, *A szerb forradalom*, kétségtelenül magán viseli a nagy történetíró szellemének bélyegét s a mi a széles látkörű fölfogást, az egykorú európai viszonyok mély ismeretét és a remek előadási modort illeti, alighanem még sokáig a legjobb újabbkori szerb történet fog maradni. Az adatok azonban, melyek után Ranke dolgozott, hiányosak és nem ritkán egyoldalúak is. Ő majdnem kizárólag a szerb népdalok híres gyűjtőjének, Vuk Karadzicsnak, jegyzeteit használta. E jegyzetek, melyek körülbelül egyidejűleg Ranke munkájának első kiadásával egy kisdud szerb naptár (*Danicza*) több évi füzeteiben nyomtatásban is megjelentek, kétségkívül igen becses forrása a szerbek újabb történetének, magukban véve azonban nem kielégítők. Később a belgrádi tudományos társulat évkönyveiben több érdekes dolgozat jelent meg azon kor egyes mozzanatait illetőleg. A forradalommal és az azt megelőző időkkel foglalkozó szerb munkák között mindenesetre a legérdekesebbek és a legbecsesebbek Nenadovics Máté prótának: *Emlékiratai*, melyek csak 1867-ben láttak napvilágot. Nenadovics kezdettől fogva részt vett a mozgalomban s mint pap, katona, diplomata, törvényhozó és törvényvégrehajtó szolgálta hazája és nemzete ügyét. A már magukban véve igen érdekes új adatokon kívül emeli ez emlékiratok értékét azon naiv, őszinte modor, mely az egész művön átvonul s mely Nenadovics elbeszélésének valóságára iránt a legnagyobb bizalmat költi fel az olvasóban.

Nem lesz talán fölösleges még megemlíteni, hogy e tanulmány egyedül az akkori viszonyok ecsetelésével és az események elbeszélésével foglalkozik a lehetőleg legtárgyilagosabb modorban, s hogy ennél fogva se politikai nézetek és vélemények, se pedig egyéni rokon- vagy ellenszenv az egyik vagy másik fél iránt nem nyerhetnek abban kifejezést. De különben is azon kor, nem ugyan a lefolyt évek száma által, hanem az azóta létrejött lényeges átalakulások miatt, oly messze esik tőlünk, hogy a népek és államok, melyek akkor mint ellenségek

állottak egymással szemben, most már minden szenvedély nélkül ismerhetik el egymás érdemeit és vethetnek fátyolt kölcsönösen elkövetett bűneikre.

I.

SZERB ÁLLAPOTOK A XVIII-IK SZÁZAD VÉGE FELÉ.

A mióta Szerbia török tartománynya vált, épen úgy meghonosultak ott a török államintézmények, mint az ozmánok által meghódított többi országokban. Ez intézmények lényegükben semmit sem változtak az ozmán birodalom megalapítása óta egész napjainkig, ott tudniillik, a hol a porta megőrizte közvetlen fensőségét. A múlt század közepe táján tehát még teljes virágzásban találjuk azokat a belgrádi pasalikban. Az ozmán birodalom alapját a fegyver, a hódítás képezte és az első foglalások, az alakuló új állam első terjeszkedése a Szeldzsukok mahomedán birodalmának rovására történtek. Az ozmánok már rég nem megvetendő hatalomra vergődtek Kis-Ázsia némely mahomedán népei fölött, mielőtt valamely keresztyén állammal összeütközésbe jöttek volna. Kétségtelen tehát, hogy az ozmánok nem a vallás nevében, mint egykor az arab khalifák, hanem az államalkotás ösztöne által vezéreltetve ragadtak fegyvert s igyekeztek országuk határait mindinkább kiterjeszteni. A harcok, melyeket az ozmánok mahomedán, sőt rokon fajú török népekkel vívtak, nem kevésbé voltak elkeseredettek és véresek, mint azok, melyeket utóbb a keresztyének ellen folytattak. Mindazáltal nagyon fontos és az ozmán birodalom későbbi alakulására nézve lényeges jelentőségű a különbség, mely a keresztyén és mahomedán népek meghódítása után képződött viszonyok között létezik. Habár a vallás nem képezte is az ozmán birodalom megalakulásának indokát, midőn egyszer megalakult, az összes államintézmények a mahomedán vallás szellemében és tétélei szerint fejlődtek. És így a mahomedán ozmán birodalom, mely első képződését a szintén mahomedán szeldzsuk birodalom szétrombolásának köszönheté, végre is valóságos theocratiává változott. A meghódított mahomedánok, kik addig, míg fegyverrel szegültek ellen mint ellenségek, tüzzel-vassal pusztítottak, a meghódolás után részesültek azon jogok és előnyök legnagyobb részében, melyeket a hódító ozmán törzs élvezett és pedig egyedül a vallásközösség alapján. A korán a hódító és meghódítottak

közös szent könyve vált mindnyájukra nézve egyenlően és kizárólag mérvadóvá, nemcsak a vallást, de az összes állami és társadalmi intézményeket illetőleg is. Az ozmán birodalom tehát mint állam és társadalom azonosult az izlammal. Természetes, hogy, midőn az ozmánok, kiknél az államiság eszméje oly teljesen egybeolvadt vallásuk tételeivel, oly népekkel jöttek összeütközésbe, melyek más hitet vallottak, nem tekinthették azokat a meghódítás után az ozmán birodalom oly jogosult alkatrészeinek, mint a meghódolt mahomedánokat. Csak a ki az izlamot vallotta hitéül, bírhatott az ozmánok uralma alatt polgári és politikai jogokkal; a ki más valláshoz tartozott, az kívül maradt minden jogosultság körén. Múltán merülhet föl itt azon kérdés, hogy miként maradhattak fenn a különböző vallások és ezeknek oltalma alatt a különböző nemzetiségek az ozmán birodalom e rideg theocratikus szerkezete mellett? E látszólagos ellenmondás megfejtését azon körülményben találjuk, hogy míg például az arab khalifák a vallás terjesztésének érdekében hódítottak, következőképp térítették is; az ozmánok, mint fentebb említettük, nem a vallási fanatizmus, hanem az államiság eszméje által vezéreltették magukat hódításaikban és így egyszerűen csak beillesztették már meglévő intézményeik keretébe a birodalomhoz időről időre csatolt új elemeket, nem törődve a vallás, a szokások, a nemzetiség különbségeivel, melyek legföljebb a meghódítottaknak válhattak hátrányára, az uralkodó osztályt azonban nemcsak jogai és kiváltságai élvezetében, de nagyobb előnyöket biztosítanak annak, oly népek uraivá tevén, melyekkel nem kellett jogokban osztozkodnia, de melyeknek összes erejét, életét, vagyonát saját javára fordíthatá ¹⁾.

Azon tény, hogy az ozmán államférfiak és hadvezérek legnagyobb része keresztyén renegatokból került ki, elég világos bizonyítékául szolgál annak, hogy az ozmán állam nem ismert egyéb különbséget, mint a mely a hiten alapült. E valóságos, de türelmes államképződés eredményezte azt is, hogy az

¹⁾ A janicsárok eleinte erővel mahomedán hitre térített keresztyén gyermekekből alakultak. E térítés azonban mindig csak egyesekre (bár mily számosak lettek is azok) terjedt ki, nem pedig egész népekre. Különböen is az egész intézmény nem sokáig maradt fenn eredeti tisztaságában és csakhamar valóságos törököket is látunk a janicsár ordukbá betolakodni.

európai Törökországban (hol a keresztyének számra mindenkor jóval felülhaladták az uralkodó ozmánokat) minden törzs megtartá századokon át saját vallását és nyelvét, a nélkül azonban, hogy ezért önálló vagy csak önérzetes nemzetiség gyanánt lett volna tekinthető. Általában az európai Törökországban (most csak erről szólunk itt tüzetesen, ámbár Ázsiában is hasonló viszonyokat találhatunk) nem a faj, nem az eredet, nem a nyelv képezte a legújabb időkig s képezi még most is sok tartományban a nemzetiség ismertető jeleit. Törökországban csak két nemzetiséget észlelünk: a mahomedánokat, vagyis a minden politikai és polgári joggal bíró állampolgárokat és a rájákat, vagyis a más vallásúakat (tehát túlnyomólag keresztyéneket), a minden jogot nélkülöző lakosokat.

Boszniában például az első török foglalás után az akkori bosnyák nemesség egy része áttért a mahomedán hitre. Ez által felvétellett az uralkodó osztály soraiba s mindazon kiváltságok élvezetébe lépett, melyek annak sajátos birtokát képezték. E bosnyák bégek, kik jelenleg is a tartomány földesurai, még most is ugyanazon nyelvet beszélnek, melyet a keresztyén rája szokásaikban sok részletet megőriztek a régi keresztyén szokásokból, jól emlékeznek egykori bosnyák neveikre, sőt itt-ott még használják is azokat és még is a rájának nincs nagyobb ellensége, a török államintézményeknek nincs hívebb barátja e renegatoknál. Hasonló jelenséget észlelhetünk az albánok és a déli bulgárok között is.

A török állameszme e vallásos jellegében kell keresnünk egyrészt azon jelenség okát, hogy a törökök se egy meghódított népet nem voltak képesek fajilag assimilálni, se egy állami nemzetet teremteni. Nyugat-Európa államai mindannyian különböző fajú és nyelvű népek vegyületéből alakultak. E különbségek sok helyt még fenállanak a nélkül, hogy azok az állam egységét veszélyeztetnék vagy legalább oly mértékben veszélyeztetnék mint a török birodalomban. Az európai államok ilyenmü fejlődésére kétségkívül nagy befolyással volt azon körülmény, hogy hódítók és meghódítottak, az uralkodó osztályok és az elnyomottak egyaránt felvették a keresztyénséget. Ez által nem juthatott érvényre azon merev, minden újítással, minden előre haladással daczó megkövesülés, mely az egymással szemben álló vallások tételeiben és az azokon alapuló intézményekben jelentkezik. A keresztyén vallás kebelében felmerült szakadások miatt képződött hitágazatok nem tartal-

maztak oly szembeszökő ellentéteket, mint az izlam és a keresztyénség, habár e két nagy vallás küzdelmei aligha voltak hosszabb tartamúak avagy kegyetlenebbek, mint a keresztyén hitfelekezetek harczi egymás közt. Mindazáltal tagadhatatlan azon tény, hogy midőn Nyugat-Európában feltámadt a vallási reformatiótól egészen különböző általános újítási szellem és haladási törekvés, annak vívmányai, nem tekintve a hitfelekezetek mint ilyenek érdekeit, minden egyes nemzet összességének váltak javára. Természetes, hogy a közművelődés eme vívmányai csak lassankint és csak fokozatosan a különböző osztályok között lőnek a nagy tömeg tulajdonává. A nyugat-európai polgárosodás legfontosabb, legmesszebb kiható eredményéül kétségkívül a polgári jognak az egyházi jogtól való elválasztását tekinthetjük vagyis az előbb, ha nem is kizárólag, de még is nagy mértékben alkalmazásban volt egyházi jog helyett, egy attól különböző, nem az egyes felekezetek hit-tételein alapuló jognak általánosítását a társadalmi és polgári viszonyokban. Nincs itt helye, de azt hiszem nem is szükséges ez átalakulásnak roppant fontosságát fejtegetni a nyugat-európai államok további fejlődésére nézve. Tény az, hogy Európa művelt államaiban az egyházi jog mellett egy más elveken alapuló különféle nemzetek szerint változó, de minden egyes nemzet összes tagjait egyenlően átfogó polgári jog vert mély gyökeret, tekintet nélkül az állampolgárok között létezhető nyelv- és valláskülönbségekre. Törökországban ily átalakulás nem történt. A korán tételei egyedül mérvadók még jelenleg is nemcsak az azokban nyilvánuló vallást, hanem az összes polgári viszonyokat illetőleg, és pedig nem egyedül a mahomedánokra, hanem a birodalomban élő más vallásuakra nézve is; mert hiszen természetes, hogy egy theocratikus államban az uralkodó osztály vagy nép, ha el is türi a más vallások gyakorlatát, nem engedheti, hogy azok egyenértékűek legyenek saját vallásával. E körülményben, hogy tudniillik Törökországban a más vallásuak (vagy rövidség okáért mondjuk általában a keresztyének) polgári viszonyai is a korán tanai szerint intéztetnek, rejlik az ok, a miért Törökország fejlődése az európai polgárosodás követelményei szerint majdnem lehetetlen, és hogy a szultán keresztyén alattvalói nem tekintik s nem is tekinthetik magukat a birodalom valóságos kiegészítő részeinek, hanem mindig annak határain túl, annak szétmállásában vélik feltalálhatni egy jövő jobb lét lehetőségét. Minden

vallásnak, a míg az fenáll fő jellege a dogmatismus. Vallási szempontból tehát csak reformálásról, de nem fokozatos, folytonos fejlődésről lehet szó. Hogyan is lehetne egy theocratikus államnak oly művelődési elvek szerint való fejlődését képzelni, melyek az uralkodó vallás dogmatismusát el nem ismerhetik, sőt azt egyenesen kárhozzatják. És ezért téves azon remény, hogy Törökország addig, míg a korán marad a polgári jogok főforrása a birodalom összes alattvalóira nézve, a nyugot-európai művelődés ösvényére léphetne. A tények eléggé bizonyítják, hogy e részben minden kísérlet eredménytelen maradt egész a legutóbbi időkhöz. És a mily káros Törökországra nézve az, hogy nem képes az európai művelt nemzetek sorába lépni, ép oly veszélyes keresztyén alattvalóinak azon, talán öntudatlan, de kétségkívül meglevő érzelme, hogy ők a birodalomnak nem polgárai, hanem egyedül lakosai, kiknek ugyan a tények hatalmánál fogva e birodalom határai között kell élniök, de kik legfontosabb érdekeik és vágyaik kielégítését csak is a létező viszonyok felbomlásától várják, a mi egyszersmind az államegység megsemmisülését vonná maga után. E veszély egyedül a keresztyének egyenjogosítása által volna elhárítható. Ez egyenjogosítás azonban, a török birodalom jövőjének ez egyetlen biztosítéka, az ozmán faj további uralkodásának e leglényegesebb feltétele (bár nemcsak nem lehetetlen, sőt még a mahomedán vallás épségben tartása mellett is kivihető) mindaddig nem remélhető, míg a vallás fogja képezni az állam alapját, s míg a mahomedán egyházi jog lesz mérvadó a más vallásuak polgári viszonyaiban is.

Ezen általános nézponatok előrebocsátása után, melyek némileg megkönnyítik a török birodalom viszonyainak kellő fölfogását, áttérhetünk a szerb török-állapotok ecsetelésére a XVIII. század második felében.

Az 1739-iki osztrák-török békekötés után majdnem ötven éven át nem újultak meg az ellenségeskedések a két állam között. Ausztria a háború kimenetele által kényszerítve visszadta foglalásait a Dunán és a Száván túl s e tartományok ismét a porta közvetlen uralma alá jutottak. Visszaállított tehát a teljes török közigazgatási rendszer is.

Miként napjainkban, úgy azon időben is gyakorta szenvedett változást a területi felosztás. Nem terjeszkedve itt ki az idő folyama alatt közbejött módosításokra, legyen elég annyit meg-

emliteni, hogy a XVIII. század második felében a mai Szerbiának legnagyobb része a belgrádi pasalik neve alatt volt ismeretes. Némely vidékek, melyek jelenleg Szerbia kiegészítő részeit képezik, a boszniai, szkutarii, rumelii és viddini kormányzóságokhoz tartoztak. A győzelmes szerb forradalomnak sikerült e század első évtizedeiben ez utóbb említett részekből is egynehányat az egykori belgrádi pasalikkal egyesíteni, megalkotva ekként a szerb fejedelemség jelenlegi határait. A mi a szerbek által lakott vidékek közül még napjainkban is a közvetlen török uralom alatt maradt, azt rendszeren a csakis történeti jelentőségű Ó-Szerbia névvel szokták jelezni. Tényleg azonban e tájak jelenleg több vilajet (kormányzóság) között oszlanak meg.

Alig van ország Európában, mely oly gazdagon részesült volna a természet áldásaiban, mint Szerbia. Termékeny talaj és pedig nem csak a Mácsva rónaságán vagy a Morava széles völgyében, de még a magasabb hegyek lejtőin is, fel majdnem a csúcsokig; erdők óriási fákkal, számtalan patak s kisebb folyó által öntözött rétek és mezők, ércben gazdag hegylánczok, hol már a rómaiak is sikerrel üzték a bányászatot, meszsze elnyúló kőszételepek, kitűnő szőlőfajokkal beültetett hegyoldalak, majdnem minden kerületben különféle ásványos források és végre a délről észak felé egész a Dunáig húzódó Morava völgye, mint a nyugoti kereskedelem legtermészetesebb és legrövidebb közege kelet és dél felé; — mindezek oly előnyök, melyek kellőleg kiaknázva, Szerbiát a leggazdagabb országok egyikévé varázsolhatnák. És a természet, mely oly pazarul árasztá el kincseivel e kis országot, a szépről sem feledkezett meg. Hullámzó halmok, mosolygó völgyek, magas sziklafalak, hosszan elnyúló bérczek váltakoznak a legfestőibb tömörülésben egymással. A fákkal beszórt mácsvai síkság lassanként azon zord, sziklás csúcsokig emelkedik, melyek egyikéről Szokol ősi várának romjai tekintenek alá, a köves medrű, gyors folyású Drinára. Délről két ezer láb magas szoroson tör keresztül az Ibar, hogy aztán a szerb Moravával egyesülve azon gyönyörű völgyet alkossa, mely Karanovac és Krusevac városok között terül el. Tovább délre a határon Szerbia legmagasabb hegysége, a Kopaunik, emelkedik, melynek csúcsáról már láthatni a magyar és szerb történetben kétszer oly végzetessé vált Rigómezőt. Itt-ott a hegyormokon porladó várromok hirdetik a szerbek egykori dicsőségét; másutt némi maradványok a római

uralomról tanuskodnak, mint a gamzigradi nagyszerű megerősített tábor vagy vár romjai. Néhol még most is épségben fenálló merész ívezetű hidak vonják magukra a figyelmet, melyek talán szintén a rómaiak avagy a török uralkodás fénykorának maradványai. Keleten a Hrtanj, öt ezer láb magas, egyedül álló, kúp alakú csúcsa emelkedik ki az alacsonyabb hegyek fölött, mintegy ős időbeli óriás komoran s megvetőleg nézve a jelen kor epigonjaira. De bár merre irányozza is a vándor lépteit, kopár kiaszott tájra alig talál valahol. Egyes sziklás részeket kivéve mindenütt a legélénkebb, legüdébb zöld rétek és mezők borítanak hegyet és völgyet. Ezen élénk, friss színezet, melyet Szerbia vidékei az év nagy részében és pedig késő őszig el nem veszítenek, az ország legnagyobb, legmeglepőbb szépségei közé tartozik.

Ilyen most Szerbia s ilyen volt a belgrádi pasalik a múlt század vége felé is, csak hogy akkor még a természet valódibb, ha mindjárt vadabb eredetiségében jelentkezett, mert akkor még kevesebb föld műveltetett és az ős erdők még fenállottak, melyek most már fájdalom majdnem teljesen ki vannak irtva.

E szép és áldott vidékek lakosai, a szerbek, azon időben, tudniillik a XVIII. század második felében, mint keresztyének valamennyien rájukül tekintettek az uralkodó mohamedánok által. És a rája sorsa valóban nem volt irigylendő. Mint fentebb láttuk, a török állam hódításnak köszöni eredetét és kiterjedését. Természetes, hogy e miatt a katonai elem nem sokára túlsúlyra emelkedett. Az ozmán állam legkoraibb képződésekor látjuk már megalakúlni azon katonai intézményeket, melyek csak a század elején semmisültek meg az európai változott viszonyok hatása alatt, daczára az izlam vakbuzgó hívei ellenzésének. Az ötszázados, eredetileg tagadhatlanul bámulatos katonai szervezet kényszerű megváltoztatása egy részről, más részről pedig az állam vallásos szerkezetének változatlan fenmaradása csak egy újabb bizonyítéka annak, hogy minden egyéb intézmény átalakulhat, módosulhat, fejlődhetik, sőt el is enyészhet az állam veszélyeztetése nélkül, egyedül csak a hittételeken alapuló államformák lévén kénytelenek mozdulatlanságban vesztegelni, mert ha megrendülnek, megrendül az alap, a vallás és vele együtt az állam létele is.

A szpahik- és janicsároknak, az ozmán birodalom e hatalmas két katonai rendjének intézménye, majdnem egykorú az ország-alapító Ozmán első foglalási kísérleteivel. Nem eresz-

kedvén itt bővebben e nevezetes két katonai alkotás eredetének és fejlődésének fejtegetésébe, legyen elég annyit megemlíteni, hogy a szpahik — a lovasság — egy nemét a hűbéres had kötelezetteknek képezték. Az ozmán állameszme egyedül a szultánt ismeri el a föld kizárólagos birtokosául, ki a fölött tetszése szerint rendelkezhetik. Szultáni földbirtokajándékozás által keletkezett aztán a szpahik testülete, melynek minden egyes tagja a szerint, a mint nagyobb vagy kisebb ily jószágot örökösödési joggal, vagy csak élethosszaiglan (zaim vagy timár) birt, több vagy kevesebb fegyveressel, de mindenkor, személyesen volt köteles a hadjáratokban megjelenni. A birodalom határainak kiterjesztésével az újonnan szerzett tartományokban a földbirtok szintén a szpahik között osztatott ki, kik e szerint a kizárólagos földbirtokosokká lőnek.

A rája nem birt tulajdon joggal a földön, melyen lakott, hanem csak a szpahi jobbágya volt. A rája kötelességeiről és terheiről alább fogunk bővebben szólni. A janicsárok — a gyalogság — inkább a rendes hadsereg jellegével bírtak. Ők nem kaptak földet, hanem együtt maradtak csapatosztályaikban (ordu) szigorú fegyelem és egyöntetű kormányzat alatt. Később, midőn a janicsárok oly rendkívüli hatalomra vergődtek, hogy tőlük függött a szultánok sorsa, ez intézmény is elfajult, a fegyelem meglazult s a janicsárok minden tartományba befészkeltek magukat, olykor mesterségekből élve, többnyire azonban a békés lakosokat zsarolva és fosztogatva, és pedig nem kizárólag a keresztyéneket, hanem olykor még a törököket is.

Mielőtt áttérnénk a szpahik és janicsárok, valamint a szerbiai keresztyén rája viszonyaira a XVIII. század második felében, nem lesz talán fölösleges az akkori török közigazgatásról általában néhány szót szólni.

A belgrádi pasalik kormányzója rendszeren egy három lófarkú pasa vagy vezir volt, kit mindenkor a központi kormány Stambulban nevezett ki. A török kormány rendszeréhez tartozott, nem sokáig hagyni egy kormányzót ugyanazon tartományban. Ezért és azon körülménynél fogva, hogy az egyes pasák csak roppant megvesztegetések árán juthattak ily kormányzóságokhoz, természetes, hogy aztán a tartományban igyekeztek nemcsak azt visszaszerezni, a mit Stambulban költöttek volt, hanem még azonfelül kincseket is gyűjteni, egyik sem lévén a Törökországban uralkodó, tisztán személyes

kormányrendszer mellett biztos, hogy állomását a legközelebbi időben el nem veszi-e? Természetes, hogy ily viszonyok között a tartomány élén álló vezirek, minden hatalmukban álló eszközzel saját vagyonuk növelésére törekedtek. Hatalmuk pedig az igazgatásuk alatt álló tartományban korlátlan volt. Felelősség nélkül rendelkezhetek a lakosok és pedig úgy a mahomedánok, mint keresztyének élete és vagyona fölött. A porta maga sohasem szándékolta tulajdonkép a tartományok azon vég kizsárolását és elnyomatását, mely a múlt század vége felé oly százalomra méltó állapotot idézett elő, különösen keresztyén alattvalói között. De a századok óta dívó rendszer, mely szerint megvesztegetés nélkül a nagyvezirtől kezdve a legutolsó kis hivatalnokig senki sem juthatott valamely állomáshoz, megbénítá a központi kormány erejét s lehetetlenné tevé a tartományi kormányzók zsarnokságának megfenyítését vagy éppen megszüntetését.

A belgrádi pasalik vezirje Belgrádon székelt a várban s innét igazgatá a tartományt, alárendelt hivatalnokai által, a nélkül, hogy azt valaha beutazta s a nép állapotáról személyesen meggyőződött volna.

Az akkori Szerbia tizenkét nahiára vagy kerületre oszlott. Minden ily nahia élén egy harmadrangú kádi állott, a kádik fölött pedig egy másdrangú mollah, Belgrádban.

A kádi tisztje volt kerületében igazságot szolgáltatni, mahomedánoknak és keresztyéneknek, a korán tételei szerint, melyek az ítéletek egyedüli alapját képezték. Minden kádi mellé egy muszelim volt rendelve, mint a kádi ítéletének végrehajtója. E hivatalnokok egyike sem kapott rendes fizetést az államtól, egyedüli jövedelmöket a törvénykezési ítéletek és akkor büntetés gyanánt dívó bírságok képezték, melyeknek megszabása az illető bírótól függvén, természetes, hogy a pénzbírságolás egy részről, más részről pedig a megvesztegetés fontos szerepet játszottak az akkori török igazságszolgáltatásban. A kádik Stambulban nyerték el hivatalaikat, s valamint a többi hivatalnokok mind, úgy ők is egyedül a mérvadó körök megvesztegetése által juthattak ily tartományi bírói hivatalhoz. Nem csoda tehát, hogy aztán mindenütt bünt és bűnösöket kerestek, csak hogy ez által alkalmuk nyíljk egyedüli jövedelemforrásukat, a pénzbírságokat, szaporítani, a minek következtében nem egyszer ártatlanoknak kellett szenvedniök, a míg igen gyakran a valódi bűnösök menten ma-

radtak, ha elég vagyonuk volt a kádit vagy a muszelimet megvesztegetni.

A török igazságszolgáltatás alig ismert akkor tájt egyéb büntetést a pénzbírságnál, kivéven oly eseteket, melyek politikai bűnjellegét viseltek magukon, vagy olyanokul tekintettek. A pénzbírságot azonban nemcsak egyeseknek kellett fizetniök valódi vagy állítólagos vétkekért, hanem gyakran egész községeknek is. Így például azon község, melynek határában egy leány gyermeket szült, e tett miatt fizetni volt köteles. Hasonló, csakhogy sokkal nagyobb és terjedelmesebb volt a vérdíj név alatt ismert bírság. Ugyanis, ha valahol egy holttest találtatott, lett légyen a halál oka gyilkosság, vagy bár mely véletlen eset, a körülfekvő helységek egyetemlegesen egy tetemes összeg (többnyire ezer piaszter) fizetésére kényszerítettetek. A gyilkos, ha tudniillik gyilkosság forgott fenn, rendesen nem üldöztetett a hatóságok által, hanem egy időre vagy a közelben elrejtőzködött, vagy a szomszéd náhiába menekült s később, midőn már a vérdíj lefizettetett és sikerült kibékülnie a meggyilkolt családjával, bántatlanul visszatérhetett falujába.

A kádi, mint említettük, Stambulból küldetett a tartományba s részint a helyi viszonyokban és nyelvben való járatlansága, részint pedig már hivatásánál fogva egyedül az ítéletek kimondásával foglalkozván, gyakran kevesebb hatalmat, de egyszersmind kevesebb zsarolást is volt képes gyakorolni, mint a muszelim, kit rendesen a vezir nevezett ki ^{ez} állomásra, kegyencei sorából, vagy a tett jó szolgálatok jutalmául, s ki beszélve a nyelvet, ismerve embereket és szokásokat s folytonosan a néppel érintkezve, sokkal rettegettebb egyéniség volt, mint a kádi. Hogy e hivatalnokok, már önérdük által vezéreltetve is, mindenkor kérlelhetetlen szigort tanusítottak, különösen a keresztyének iránt, az csak a fentebb említett viszonyok természetes folyamánya. Annak, kit a kádi maga elébe idézett, bármily csekély vétségért is, és nem jelent meg, nem maradt egyéb menekvése, mint a hegyek közé bujdosni, mert ha kézre került, rendesen életével lakolt. Mindazáltal még e szomorú időkben is sikerült olykor az elnyomott rája jajveszékléseinek és panaszainak, de különösen azon fenyegetésének, hogy ha a türheterlen zsarolás tovább is tart, a szomszéd Ausztriába vándorol ki, némely gyűlölt kádi vagy muszelim elmozdítását kieszközölni, különösen, midőn a belgrádi vezir akár természeti hajlamánál fogva, akár helyesebb politikából

kedvezni igyekezett a rájának. Így pl. Hadzsi Mustafa-pasa kormányzósága idejében tizenkét év alatt egyedül a váljevói náhiában tizennyolcz ily szenvedhetetlen kádi és muszelim vesztette el egymás után hivatalát.

Ezen általános török közigazgatás mellett, egy másik, bár igen alárendelt hatáskörű, de tisztán szerb közigazgatást is találunk, mintegy maradványát az egykori önálló Szerbia intézményeinek, s mely épen a szláv népek között oly erős gyökereket vert községi életen alapult. Minden falu maga választá előljáróit és bíráit (kmetek és szeoszki — falusi — knézek), a kik nem ugyan írott törvény, de hagyományos szokás szerint intézték el a kisebb ügyeket és viszálykodásokat. Itéletök természetesen csak úgy volt érvényes, ha a büntetett vagy a perlekedő felek abban megnyugodtak, ellenkező esetben a török hatósághoz kellett fordulni, mert csak ez bírt végrehajtó hatalommal. A rövid úton elintézhető ügyekben való bíraskodáson kívül a kmetek és falusi knézek, különösen mint közbenjárók is szerepeltek a török hatóságok előtt. Midőn tudniillik a törökök valakit a szerbek közül tömlöczbe vetettek, a kmetek azonnal a kádihoz siettek, s nem egyszer sikerült nekik, olykor pusztá rimánkodással, némelykor pedig bizonyos összeg lefizetésével, a bebörtönözöttet kiszabadítani. Az oly megátalkodott bűnösöket azonban, kik gonoszságukkal a községben a nyugalmat vagy a vagyonbiztosságot veszélyeztették, a kmetek maguk átszolgáltatták a török hatóságoknak, melyek aztán az ilyennel minden kegyelem nélkül bántak el.

Minden náhia több járásra vagy kisebb kerületre (knezsina) oszlott, melyek mindegyike több falut foglalt magában. Minden ily kerület élén egy fő knéz állott, kinek hatásköre az egész kerületben hasonló volt ahhoz, melyet a községekben a kmetek és a falusi knézek gyakoroltak, a kik aztán a fő knéznek engedelmeskedtek. Ily fő knézek később a szerbek által, megkülönböztetésül a falusi knézektől, obor-knézeknek nevezve (a német obertől), úgy látszik rég időtől fogva léteztek Szerbiában. A török hódítás nem semmisítette meg ez intézményt, sőt mivel megkönnyíté a török hatóságok közlekedését a rájával, még némi tekintélyvel is ruházta föl azt. Régebben az obor-knézeket a szultán nevezte ki beráttal, minek következtében meglehetősen hatalmuk és előjoguk is volt.

Az obor-knézi tisztség rendesen örökös volt az egyszer kinevezettek családjában s apáról fiúra, vagy ennek nem lété-

ben a legközelebbi férfi családtagra szállott és pedig még azon esetben is, midőn az obor-knéz valamely vétségért a törökök által kivégeztetett, vagy általuk egyszerűen megöletett. Később azonban a folytonos háborúk s kivált a XVII. század óta déli Magyarországra történt szerb kivándorlások miatt az ily beráttal kinevezett kiváltságos obor-knézek elveszítették addig élvezett előjogaikat. A XVIII. század vége felé már csak a Karapandzsicsok családja bírt ily örökös knézi méltósággal keleti Szerbia egyik vidéke fölött; de e család is csakhamar kiveszvé, az obor-knézek beráttal való kineveztetésének intézménye teljesen elenyészett. Az ober-knézek akkortájt már legtöbbszörire a kerület által választottak, olykor pedig a kormányzó pasa által nevezettek ki. Az ily obor-knézek is rendszeren élethossziglan viselték hivatalukat, ha csak a népet vagy a pasát magukra nem haragították, a mely esetben aztán egyszerűen letétettek. Az obor-knéz kötelessége volt a rendet és nyugalmat fentartani kerületében s midőn új kormányzó érkezett a tartományba, őt üdvözölni; a pasa által kivetett adót a nép között felosztani és attól beszédni. Minden obor-knéz néhány pandúr fölött rendelkezett, a kik őt kíséren szokták midőn kerületét bejárta, vagy a kik által rendeleteit a kmeteknek megküldé. Az obor-knézek épen úgy, mint a községiéek s a kmetek a falukban kisebb ügyekben bíraskodást is gyakoroltak s valamint azok, a török hatóságok előtt védték és pártolták kerületbelieiket. Az obor-knézeknek a népre nézve legjótékonyabb tevékenysége azonban abban állott, hogy ők voltak a közvetítők a kormányzó pasa és a nép között. A pasa ugyanis általuk tudatta akarátát a néppel, a nép pedig panaszait és kívánságait a pasával. Az ily alkalmakkor aztán az ügyes, erélyes és ravasz obor-knézeknek nem egyszer tetemes könnyebbségeket sikerült a szegény rája számára kieszközölni. Az obor-knézek hatalma és befolyása tehát, mint az eddig mondottakból láthatjuk, tisztán patriarchalis volt, s csak is a nép azon érzetében gyökeredzett, hogy inkább alávetette magát az általa saját kebeléből választott obor-knéz ítéleteinek, mint a török hatóságok határozatainak, és mert e szomorú időben a nép egyedül csak az obor-knézek személyes tapintatától és elszántságától remélhetett némi oltalmat a zsarolások ellen. A nép ezért közönségesen jól megválasztá obor-knézeit, többszörire a legtehetősebbeket és legképesebbeket emelvén e bizalmi polczra, de más részről ezek is oly tiszteletben része-

sültek s oly befolyást gyakoroltak, milyennel a török hivatalnokok sohasem dicsekedhettek. Az obor-knéz valódi atyja volt a népnek, a mely feltétlenül fogadta tanácsait és rendeleteit, s követte őt minden lépésen. Nem csoda, hogy az ily befolyásos obor-knézeknek, kiktől függött jó részben a pasalik nyugalma és az adók pontos behajtása, a pasa s egyáltalában a törökök előtt is nem csekély tekintélyök volt, és hogy gyakran érvényt tudtak szerezni felszólalásaiknak a nép érdekében. Ezért látjuk a fölkelés elején az obor-knézeket oly döntő szerepet játszani.

Ily befolyásos, mind a nép, mind a törökök előtt nagy tiszteletben álló obor-knézek voltak azon időben Ranko Szvileuvában, Palalija Belgrádban, de különösen Péter Tyupriában és Nenadovics Aleksza Brankovinában, kiknek nevei, főkép az utolsóé, még gyakran elő fognak fordulni elbeszélésünk folyamata alatt.

Az ekként igazgatott belgrádi pasalikban mintegy kilenczszáz szpahi között oszlott meg az összes földbirtok, kik egy alajbég parancsnoksága alatt külön zászlóaljat képeztek. Ők voltak tehát nemcsak a földnek, de a keresztyén rájának is korlátlan urai, noha épen nem mondható, hogy teljesen szabad egyéni birtokjogot élveztek volna az újabbkori európai fogalmak szerint, mert mint fentebb láttuk, a földet inkább csak az általuk teljesítendő katonai szolgálatok kötelezettségének fejében kapták a szultántól hűbér gyanánt. Bármilyen lett légyen is eszpahik birtoklásának jellege, a pasalik többi lakosai és pedig nemcsak a keresztyén rájával, hanem a többi mahomedánokkal szemben is, ők alkották az egyedüli kiváltságos földbirtokos osztályt. Az akkori belgrádi pasalikban a szpahikon kívül senki sem bírhatott földet, legkevésbé pedig a szerbek. A régibb beráttal kinevezett szerb obor-knézek között, kikről fentebb szólottunk, voltak egynéhányan, kik kerületeikben majdnem független állást élveztek, némi tributum fizetése mellett, szabadon rendelkezhetek a földbirtok joga fölött is. A XVIII-ik század második felében azonban az ekként jogosított obor-knézek intézménye, a szerbek egykori önálló politikai életének ez utolsó oasisa is végkép elenyészvén, a földbirtokosok sorában sem találunk többé egyetlen egy szerbet sem. Szerbiában csak néhány falu volt kivéve a szpahik birtoklása alúl. Ezeket a szultán közvetlenül önmagának tartotta fenn, midőn a földek a szpahik között megosztattak. E szpahik nem

mindnyájan voltak valóságos ozmanlik, de nem is mint a szomszéd tartományban a régi szerb nemességnek Mahomed hitére áttért utódai, hanem többnyire Boszniából és Herczegovinából származó szerb eredetű bégek, kik még ősi nyelvüket, a szerbet, beszélték s régi szláv hangzású család neveiket is részben megőrizték. A szpahik nem saját faluikban, hanem a városokban és a palánkkal körülvevett nagyobb helységeken laktak, menten minden adózástól, miután a kiváltságos hódító osztályhoz tartoztak. Birtokaikat nem kezelték önmaguk, hanem a rája által műveltették és csak ős felé jelentek meg faluikban személyesen, vagy küldték oda megbízottjaikat beszélni a rájától a tizedet s az adókat, melyekről alább bővebben szólandunk. Az aránylag csekély számú szpahikon, a föld kizárólagos birtokosain, továbbá a Stambulból küldött többnyire valóságos ozmanli hivatalnokon és végre az utóbb oly nagy hatalomra vergődött janicsárokon kívül a belgrádi pasalikban még sok ezerre menő, az alsóbb osztályokhoz tartozó mahomedán, vagy mint általában nevezni szokták, török lakott. Ezeknek csak igen kis része foglalkozott földműveléssel s ez esetben (valamely szpahi birtokán lévén megtelepedve) épen úgy kötelesek voltak a földes úrnak tizedet adni, mint a keresztyén rája. E csekély kivételekkel a törökök általában, tehát a szegényebb sorsúak épen úgy, mint a szpahik. hivatalnokok — és a janicsárok is a városokban és megerősített falvakban laktak. Közülök az urak — a szpahik, janicsárok és a hivatalnokok, a rája munkája után éltek, maguk nem dolgozván semmit sem, hanem kényelmes henyézésben töltvén életüket, körülvéve egy mindenfelől egybesereglett munkakerülő, éhenkorász csöcsélék által. A többiek, tudniillik az alsóbb rendű törökök, leginkább kereskedést vagy mesterségeket űztek, vagy a pasák és magasabb hivatalnokok kíséretében vállaltak szolgálatot. A török és keresztyén lakosságnak e tényleges különválásában, amaz a városokat választván lakhelyül, emez pedig a hegyek közt és völgyekben eldugott falvakban húzódván meg, találjuk azon meglepő különbség okát, mely a belgrádi pasalik városai és falvai között azon időben már külsőleg is létezett, amazok mindenben a török jelleget viselvén magukon, és egészen hasonlóan bármely kis-ázsiai török városhoz, emezeknek elzárt házai pedig bármily nyomorútlak voltak is, inkább a nyugat falvaira emlékeztetvén. A városokban lakó törökök épen úgy kénytelenek voltak a vérdíj megfizetésére, ha a városban

gyilkosság történt, mint a faluk szerbjei; ezenkívül azonban minden egyéb adózástól mentek voltak, legfeljebb csak a postatartárok fentartása esvén terhökül.

A janicsárok, mint fentebb láttuk, nem telepítették meg állandóan, mint a szpahik. A rendes hadsereg egy nemét alkották és zsoldot húztak. Utóbb, midőn e nyughatatlan testület még a szultánoknak is alkalmatlanná vált a fővárosban, szétosztották őket kisebb csapatokban a különböző tartományokba, reájuk bizván különösen a várak őrzését, természetesen a kormányzó pasa vagy vezér parancsnoksága alatt. A janicsárok azonban, valamint a fővárosban, úgy a távolabbi tartományokban sem elégedtek meg eredeti hatáskörüikkel, s csakhamar több helyt magukhoz ragadták a hatalmat s a helyett, hogy a vezirnek engedelmessé volna, rendszeren ők parancsoltak neki. A pasák jól tudván, hogy csak addig tarthatják meg állomásukat, míg a janicsárokkal jó egyetértésben élnek, miután ezek a fővárosban tartózkodó agájuk és társaik befolyásával minden tartományi kormányzót könnyű szerrel képesek voltak megbuktatni, habár kellenül, mégis eltűrték rakonezátlankodásaikat. De maga a porta sem tudta már ekkor a féktelen csapatokat megzabolázní, sőt örült, ha azokat legalább a fővárostól távol tarthatá, ha mindjárt a szerencsétlen tartományok rovására is. Így történt, hogy a belgrádi várban elhelyezett janicsárok lassanként a mindenkori pasa fölébe kerültek s ennek nevében ők kezdték saját tetszésök szerint kormányozni a tartományt. Főnökeik vagy agáik már ekkor fölvtették a dahi nevet és nagy számú zsoldos csapatokkal vévén körül magukat, nem rettentek vissza többé semmi bitorlástól, semmi erőszakoskodástól. Miután sikerült a janicsároknak a kormányzó pasa személyére és ez által az összes közigazgatásra döntő befolyást szerezniök, nem elégedtek meg többé az ekként kivívott eredménnyel, hanem most már a legerőszakosabb módon beavatkoztak a magánviszonyokba is, a politikai előnyök mellett anyagiakra is óhajtván szert tenni. Nem tetszett ugyanis a janicsároknak, hogy egyedül a szpahik voltak földbirtokosok, ők is ilyenekké akartak lenni, a fenálló rendszer mellett azonban ezt egyedül a szpahik jogainak csorbitásával érhatték el, a miért is a szpahikban erős ellenszenv támadt a janicsárok és bitorlott hatalmuk ellen; ez ellenszenv később, a szerb forradalom kezdetén, a szpahik részéről a szerbeknek a dahik ellen nyújtott tetteges segítségben nyilvánult. A mi már a janicsárok beavat-

közását a szpahik birtokviszonyaiba illeti, az rendesen a következő módon történt. Midőn valamely janicsár-aga már elég hatalmasnak érzé magát, maga mellé vett néhány legényt s azokkal együtt elment abba a faluba, melyet eleve prédául kiszemelt volt. Itt aztán egybehíván a falusiakat, ilyformán szólott hozzájuk: „Rája! én a szultán igazhivő fia és aga vagyok, adjátok át magatokat nekem, én megvédlek benneteket minden zsarolástól, sőt annak, a ki nem képes adóját a szultánnak fizetni, kölcsönzők én magam.“ A falusiak közönségesen semmi kedvet sem mutattak az aga kívánságának engedni, tudván, hogy ez esetben sorsuk mily roszt fog fordúlni, ellenkezésök azonban semmit sem használt. A janicsár-aga olykor rá erőszakolt a falusiakra kölcsönképen 2—300 piasztert s aztán az eddigi birtokostól — a szpahitól — mintegy ama tartozás jogán bizonyosságot csikart ki, hogy azok földjeiket és kertjeiket neki eladták; máskor magukat a falusiakat kényszeríté testi kínzásokkal ily nyilatkozattételre, ezáltal némi jogi színezetet óhajtván kölcsönözni a birtokfoglalásnak; legtöbb esetben azonban egyszerűen behelyezkedett a birtokba, nem törődván se a falusiakkal, se a szpahival. Így keletkezett az úgynevezett csiftlik-szahibik (földbirtokosok) osztálya. Ezek már saját tulajdonokul tekintették a földet, melyet elfoglaltak és nem csak a szultán hűbéreül, mint a szpahik. Természetesen a földbirtok jogi viszonyának megváltoztatával a csiftlik-szahibi nem tartá magát többé kötelezve azon hagyományos szelidebb bánásmód által, melyet a csak hűbéres szpahik a falvaikban élő nép irányában gyakoroltak. A csiftlik-szahibi teljesen kénye-kedve szerint bánt el a hatalmába került s most már valóságos jobbágyokká vált keresztyénekekkel. Ez új földesurak közül már többen falvaikban telepedtek meg, hogy közelebb legyenek a szegény néphez s azt könnyebben zsarolhassák. A keresztyének ez új viszonyok között sokkal terhesebb adókat kénytelenítették fizetni, mint az előtt, sőt most már robotra is hajtattak, miként ezt alább bővebben látandjuk. Ezért a falusiak, midőn földesurok szpahi volt, azt szokták mondani, hogy a föld sajátjuk, a míg a csiftlik-szahibi birtokán csak jobbágyoknak tekintették magukat. Az 1788-ban kitört osztrák-török háború előtt is voltak ugyan már ily csiftlik-szahibik Szerbiában, de csak csekély számmal elszórva egyes falukban. A háború bevégezte után azonban, midőn az elűzött janicsárok visszatértek s az előbbinél sokkal

nagyobb mérvben fogtak hozzá újlag zsarolásaik- és hatalmaskodásaikhoz, majdnem az összes szerb falukat birtokukba kerítették ily erőszakos módon. Nem csoda azután, hogy a kétségbeesésig elkinzott ráján kívül még az ősi birtokuktól megfosztott szpahik is ellenségeivé váltak a zarnokoskodó janicsároknak.

Természetes, hogy a janicsárok ily körülmények között csak a nyers erő szülte félelem által tarthatták fenn magukat. És ezért megnyiták soraikat a szomszéd tartományok legaljasabb csöcselékének, mely azután prédául tekintve a szerencsétlen országot, mindenkor kész eszközül szolgált a janicsároknak rabló kalandjaikban és bitorló foglalásaikban.

A mahomedánok uralkodó osztálya és a keresztyén rája között a keresztyén papságot találjuk, a mennyiben a főpapok, kik többnyire görög eredetűek voltak, saját érdekek által vezérelve inkább a törökökhöz csatlakoztak, az alsó papság ellenben, a világi ügy, mint a szerzetes, a szerb rája sorsában osztozott. Miként a magyar történetből is ismeretes, az 1690- és az 1717-ik évben számos ezerre menő szerb család költözött Magyarországra, itt keresve oltalmat a török zsarolás ellen. E kivándorlások elsője III. Arzén, második pedig IV. Arzén, ipeki szerb patriarchák, ösztönzésére és vezetése alatt történt. És ekkor elenyészett az 1340-ik évben alapított önálló szerb patriarchatus is. Sámuel, a keleti görög egyház Konstantinápolyban székelő egyetemes patriarchája, felhasználta az alkalmat s utalva a szerb patriarchák által előidézett fölkelésekre és kiköltözködésekre, reávette a portát, hogy szüntesse meg a szerb egyház önállóságát s rendelje azt a konstantinápolyi patriarcha alá, ez utóbbi bizonyos összeget ígervén ezért évenként a török kormánynak. Ez idő óta a püspökök Stambulból küldettek Szerbiába, és pedig, miként ez máskép alig is lehetett volna, a legtöbb esetben görögök, kik ép oly kevéssé ismerték hiveik, a szerbek, nyelvét és szokásait, mint a török hivatalnokok. A konstantinápolyi patriarchatus, mely önállóságát és kiváltságait a portától csak évről évre növekvő pénzáldozatokkal vásárolhatta meg, természetesen kényszerítve volt e költségek fődözhetőse végett a rendelkezése alatt álló hivatalok elárusításához folyamodni. Így történt, hogy a püspökségek a konstantinápolyi patriarchatusnál nem annyira adományoztattak, mint inkább valóságos árverés útján a legtöbbet ígérőnek eladattak. A patriarchatus örökös pénzhiánya-

ban kell keresnünk azon körülmény okát is, hogy ha egy már betöltött püspökségért valaki többet ígért, a püspök visszahivatott vagy letéttetett s a többet ígérő neveztetett ki helyébe. Nem csoda tehát, hogy a püspökök, kik oly tetemes áldozatokkal jutottak székökhöz s minden pillanatban tarthattak elmozdításuktól, nem épen keresztyéni zsarolásokkal igyekeztek magukat kármentesíteni. E zsarolások pedig még nagyobbak voltak ott, hol a püspök, mint például Szerbiában, nem ugyanazon fajtól származott híveivel. Pasák és püspökök tehát — az azonos viszonyok hatása alatt — egyenlően nyomták és sarcozták a keresztyén ráját. A püspökök ezenfelül nem egyszer a török hatóságokhoz is kényszerültek fordulni követeléseik behajtása végett, nem bírván önmaguk a szükséges erőhatalommal. És e hatóságok szívesen nyújtottak segédkezet a püspököknek, jól tudván, hogy azok vagyonságától függött a patriarchatus gazdagsága s így azon évenkénti adó mennyisége is, melyet ez utóbbi a portának fizetett, de még azért is, mert a püspökök azután hála fejében nem egyszer a közbenjáró szerepét vállalták el szemben a békétlenkedő rájával a török igazgatás érdekében.

A püspökök, valamint a törökök, kizárólag a városokban laktak és az akkori viszonyokhoz képest nemcsak kényelmes, de majdnem fényűző életet is vittek. A püspök mindenkor lóháton utazott s ily esetben, miként a szultáni kiváltságos törökök, kardot és buzogányt viselt, annak jeléül, hogy joga van az ellenszegülőket megbüntetni, s hogy a mahomedánok részéről minden kellemetlenséget elkerüljön, törökökből álló kísérettel vette körül magát.

A többnyire görög eredetű püspökök aránylag kedvező sorsával éles ellentétben állott a kizárólag nemzeti alsó papság helyzete. Mert nem tekintve a nyomasztó személyes körülményeket, melyek között tengődött, — melyekről azonnal bővebben szólandunk — nélkülöznie kellett nagy részben még a templomokat és kolostorokat is, hol hivatását kellőleg betölthette volna. Fentebb volt alkalmunk jelezni az ozmán államalakulás azon sajtáságos irányát, hogy a hódítások nem a vallás nevében történtek ugyan, de azután még is a korán tétélei szolgáltak az államintézmények alapjául. E fejlődési mozzanatból önkényt folyt, hogy a törökök nem üldözték ugyan, alapelvek tekintetében, a keresztyén vallást, hanem azért nem örömezt szemlélték annak külső nyilvánulását. A keresz-

tyén vallás pusztá létezése nem ellenkezett a török állameszmével, mert a keresztyének tényleg úgy sem tartoztak a jogosult állampolgárok sorába, de a keresztyén vallás nyilvános gyakorlata sértette a mahomedánok theocratikus érzületét, mely az izlamon kívül nem tűrhette meg más vallás külsőleg is érvényesülő jelentőségét. Ezért volt, hogy ha az első hódítások alkalmával némely templomok és kolostorok (különösen a melyek mély völgyekbe s hozzáférhetlen szorosokba rejtve a figyelmet kevésbé vonták magukra vagy épen azért kevésbé veszélyeseknek látszottak) nem dulattak is fel az előrenyomuló török csapatok által, később újakat építeni nem volt szabad, sem pedig a romba dőlteket kiigazítani. Midőn a török birodalom összes társadalmi rétegeit átható megvesztegetési rendszer mindinkább elharapódzott s a nyereségvágy előtt olykor még a fanatizmus is meghátrálni volt kénytelen, adtak ugyan a török hatóságok néha engedélyt egy-egy új templom vagy kolostor építésére, de mindenkor csak tetemes összeg pénzért és akkor sem könnyű szerrel, mert ily folyamodványok rendszeresen magához a szultánhoz jutottak, a közbeeső hatóságok pedig mind megvárták, hogy pártoló felterjesztésökért megkapják kellő jutalmukat. Könnyebb volt az engedélyt megnyerni, ha az építkezésnek fából kellett történnie, de akkor sem pénzáldozatok nélkül. A kőből készült egyházi épületeknél még a megromlott tetőt sem volt szabad engedély nélkül kiegészíteni. E viszonyoknak tulajdonítható, hogy az egyszer romba dőlt kolostorok és templomok helyett újak nem épültek. Csak egyetlenegy új kolostor keletkezett Szerbiában a múlt század végén, Krivaja, a sabaczi nahiában, Hadzsi-Musztafa szelidebb kormánya alatt.

A még épségben maradt, hegyek között elrejtett s elszigetelt kolostorokon kívül alig létezett az akkori Szerbiában minden tizedik faluban templom. És még e nyomorúlt, többnyire fatemplomocskák mellől is rendszeren hiányzott a torony és abból a harang; mert a törökök a keresztyén hit tényleges gyakorlatának e messze látszó és messze hangzó jelvényeit épen nem tűrték. És még jelenleg is Szerbia keleti tartományaiban, melyek legkésőbb egyesítették véglegesen a fejedelemséggel, tehát legtovább maradtak a közvetlen török uralom alatt, egyik legfeltűnőbb, az utazót meglepő jelenség, a tornyok hiánya a templomok mellől.

Az alsó papság — úgy szerzetesek, mint világiak — a szerbek sorából került ki. Akkortájt vajmi kevés ismeret és tanul-

mány kellett ahhoz, hogy valaki pappá szenteltesse. Nem is a képesség volt e részben döntő, hanem azon összeg, melyet az illető a püspöknek fizetett. A fölszenteléskor minden pap néhány száz piaszttert tartozott a püspöknek adni s a ki többet adott, természetesen könnyebben is pappá lett. Ezenfelül a papok esetleges jövedelmök egy részét kénytelenek voltak a püspökkel megosztani. Ez által azonban nem menekedtek meg a püspök zsarolásaitól, mert ez utóbbi, ha pénzre volt szüksége, interdictummal vagy kiátkozással fenyegette papjait, kik azután kisebb-nagyobb pénzüsszegek lefizetésével iparkodtak a fenyegető veszélyt magukról elhárítani. A nem engedelmességek a püspök bezárathatta, sőt meg is botoztathatta. A pap halála után pedig lovát, övét és keresztjét a püspök magának tulajdonította. Nem csoda, hogy az ily viszonyok alatt görnyedő papok nem igen foglalkozhattak saját művelődésükkel.

A papok a ritualén, a horologiumon és a zsoltáron kívül egyéb könyvet nem ismertek és sokan közülök ezeket is csak ügygyel-bajjal tudták elolvasni. A templomok ritkaságánál fogva csak kevés pap végezhetette az isteni szolgálatot egyáltalában. Legtöbbször, egyház nem léteben, csak a keresztelésre, esketésre, temetésre s a szerbeknél igen gyakran előforduló ház-, víz-, kenyér- stb. szentelésére szorítkoztak, saját lakásukban vagy a falusiak házaiban. Ennélfogva csak kevés pap volt képes az isteni tiszteletet végezni. De alig is lehetett volna e szegény szerb papoktól többet kívánni, kik egyfelől a püspök által kizsákmányolva, másfelől pedig híveik fölötté szűk adományára szorítva legtöbbször esetben önmaguk voltak kénytelenek kicsiny földjeiket megművelni, hogy megélhessenek. Mind ezen felül még a szpahioknak is tartoztak a papok évenként bizonyos adót fizetni. Természetes már, hogy az ily nyomorútt helyzetben sinlődő papság se a nép különös tiszteletét és bizalmát nem bírta, se pedig arra határozott befolyást nem gyakorolhatott. Voltak azonban még e szomorú időkben is egyes jótékonyan ható kivételek. Különösen a Száva és a Duna mentében, hol a föld termékenysége folytán a nép kedvezőbb anyagi helyzetnek örvendhetett, az osztrák tartományok közelsége pedig s az azokkal való érintkezés nem maradt hatás nélkül, a papok is egészen más állást foglaltak el s főképp egy-egy ügyes, erélyes obor-knéz vezetése alatt valóban mint a nép tanácsadói, vezérei tűnnek fel, nemcsak az egyházi, de a világi ügyekre is kiterjesztvén figyelmöket és gondoskodásukat. Ily

papok közül kerültek ki azután azon hősök, kik utóbb, a forradalom idejében, a keresztet puskával cserélvén fel, saját életök kockáztatásával iparkodtak az elnyomott népnek jobb sorsot kivívni. De az ily esetek mégis csak kivételek maradtak.

Nagyobb tiszteletben állottak a nép előtt a szerzetesek, bár sokkal nagyobb befolyással, mint a világi papok, ők sem igen bírtak. Különös, mindenesetre figyelemre méltó jelenség az, hogy a szerbeknél, noha ők is, valamint a kelet többi keresztényei, vallásuknak köszönheték nemzetiségük fenmaradását a török uralom alatt, a mennyiben, mint fentebb láttuk, az európai török birodalomban még most is a vallás képezi a nemzetiség legnevezetesebb alkatelemét, és noha legalább a kolostorok, mint századok előtt nyugaton, a hajdankori műveltség kíneseinek, úgy a hódítás után Szerbiában kétségkívül a nemzetiség fentartóiul és őreiül tekinthetők, hogy a szerbeknél, daczára mindennek, a papság sohasem vívhatott ki magának oly nevezetes állást, mint egykor Nyugat-Európában. Ezen, első tekintetre meglepő jelenség okát talán azon körülményben találhatjuk fel, hogy a keresztény hit az államhatalom által tűrt vallás lévén, a keresztény papság a néppel való viszonyaiban nem számíthatott az uralkodó osztályokra s az állam támogatására; ekként eleve meg lévén fosztva a tényleges hatalomrajuthatás esélyeitől, szegénysége és a föltétlen függés a néptől saját lételét illetőleg, még az erkölcsi befolyás kifejlődését is megakadályozá. Ezenfelül a kevés házból álló faluk roppant kiterjedése (ugyanis Szerbiában 20—30 házat számláló faluk is, legalább a hegyes vidékeken, olykor néhány négyszög-mérföldnyi tért foglalnak el, az egyes lakok oly távol lévén egymástól, mint máshol maguk a faluk), valamint a kolostorok elszigeteltsége a legzordonabb hegyszorosokban és völgymélyedésekben még a közlekedést is föltötte megnehezíték a papság és hívei között. Azonban bármi lett legyen is az alsó papság csekély befolyásának oka, a szerzetesek még is több tiszteletben részesültek, mint a világi papok. A szerzetesek aránylag vagyonosabbak lévén, függetlenebbek is voltak úgy magától a néptől, mint a török hatóságoktól és a püspöktől; de ezenkívül a műveltségnek azon, bár föltötte csekély adagja, mely akkor Szerbiában létezett, szintén a kolostorban talált menedéket. A szerzetesek voltak Szerbia tulajdonképi irástudói. Végre azon körülménynél fogva, hogy a gyónást és áldozást sohasem a világi papok, hanem kizárólag a szerzetesek teljesítették (talán

azért, mert a templomok ritkasága és kicsinysege miatt a nép örömelebb gyűlt össze a nagyobb kolostorokba), a szerzetesek mindenestre legalább is több alkalommal bírtak bizonyos fokig befolyást gyakorolni a népre, és pedig annyival inkább, mert a kolostorok lassankint a népgyülekezetek központjaivá váltak, és pedig nemcsak vallásos tekintetben. Ugyanis minden kolostor az év bizonyos napját ünnepelni szokta s ekkor a környékből, sőt olykor messzebb vidékekről is, több százra, sőt ezerre menő nép gyűlt egybe a kolostor körül. Ez összejövetelek (szabor) nagyon hasonlítottak a mi búcsuinckhoz. Az ájtatoskodás elvégezte után valóságos élénk vásári kép fejlődött ki ily alkalmakkor. Itt földbe ástott üstökben fő a szerbek nemzeti cleddele, a kiszela csorba (savanyú leves); kissé távolabb nyárson egész bárányok és sertések sülnek. Amott a kereskedők rakták ki áruikat s itt szerzik be szükségleteiket, a városokat vagy csak igen ritkán, vagy sohasem látogató falusiak. Amott nagy körben, derékon fogva egymást, táncolják férfiak és nők a kolot, az ősi tánczot, egy dudu vagy sip mellett, melyet felváltva fúnak a kör közepén az ily művészetben jártas legények. Olykor egy-egy pisztolylövés hangzik el, de ez senkit sem ijeszt meg, mert mindenki tudja, hogy ez csak a jókedv nyilvánítása. Néha a túlsapongó jókedv veszekedésbe megy át, a mely nem egyszer véres nyomokat is hagy maga után, de többnyire a legnagyobb rendben foly a mulatság. Amott egy magányos fa alatt egy vak öreg ül, keresztbe vetett lábakkal, az egy húrú guszla kísérete mellett énekelve monoton hangon a nemzeti hős énekeket, melyek a régi dicsőségről, a szerb nagyság hőseiről szólnak s melyeknek oly nagy részük van a szerbek nemzeti öntudatának fenmaradásában. Félre eső helyen a knézek tanácskoznak a falu dolgáról s megbeszéli olykor azt is, miként lehetne legkönnyebben rábírní a pasát, hogy könnyítsen a nép terhein, vagy mily módon lehetne valamely bebörtönzött társukat a kádi hatalmából kiszabadítani. A házasulandó legény is nem egyszer az ily összejöveteleken választ magának menyasszonyt.

Természetes, hogy a kolostor, mely mintegy középpontját képezé ez összejöveteleknek, hol egyedül felejté el a szegény rája rövid időre szomorú helyzetét, kedves volt a nép előtt s a szerzetesek, kik azt lakták, nagyobb becsülésnek is örvendettek, mint a sokkal nyomorultabb sorsban tengődő világi papok.

A kolostorok a régi szerb királyoktól rendszeren földeket és falukat kaptak adományúl. E birtokaikat azonban a török uralom alatt lassankint elvesztették. Csak ritka kolostor bírt még a múlt század vége felé egy-egy faluval. Az ily prnyavor-nak nevezett falu lakosai tizedet adtak a kolostornak és némi munkát is teljesítettek. Különben, midőn valamely kolostoron javítások váltak szükségessékké, a környék népe önként felajánlotta közreműködését; némelyek favágással, mások fuvarozással vagy pénzadományokkal vévén részt a munkában. Ez önkénytes szolgálatok fejében a kolostort környező faluk kmetjei és knézei a kolostor előljáróinak (archimandriták és igumánok) választását igényelték maguknak. Az említett csekély birtokokon kívül minden kolostorhoz néhány plébánia tartozott, a hol a szerzetesek végezték az egyházi teendőket s szedték be az azok után járó díjakat. A kolostorok legnagyobb jövedelme azonban azon adományokból állott, melyeket a nép misék és imádságok elmondása végett a kolostoroknak szentelt. A szerzetesek a nép között utazva szedték be az ily adományokat, és pedig elfogadtak pénzt és minden egyéb tárgyat, például marhát, bort, pálinkát, gabonát, gyöcsot stb. Némely szerzetes majdnem egész életét ily gyűjtögetéssel tölté, folyvást járva-kelve, és pedig nemcsak a belgrádi pasalikban, hanem a török birodalom mindazon tartományaiban is, hol a szerb nyelvet beszélték. Ezenkívül is kaptak a kolostorok különböző ajándékokat, különösen az ünnepi összejöveteleik alkalmával. Miként már fentebb is megjegyeztük, a szerzetesek voltak az akkori Szerbia tulajdonképi írástudói. Csakhogy ez a műveltség is vajmi csekély fejlettséget ért el. Olvasás és ritkán az írás s a vallási szertartások gyakorlata képezte ismereteik összegét.

A kolostorok pótolták egyszersmind az iskolákat is. Azon időben még egész Szerbiában egy iskola sem létezett; hanem azok, kik pappá vagy szerzetessé óhajtottak lenni, beállottak a kolostorokba s ott nyáron munkát és szolgálatokat teljesítettek, télen pedig egy szerzetes előadása után tanulták az abcét s az olvasást, különösen pedig a vallásos szertartások kellő gyakorlatát. Négy-öt év is beletelt, míg az ily deákok e föltte csekély ismereteket megszereztek, mert gyakran megtörtént, hogy nyáron át elfelejtették azt, a mit télen tanultak. Minden pap mellett is tartózkodott egy vagy két deák, kik azonban csakis az olvasást sajátíthatták el, templom nem létében, az egyházi szertartásokban meg nem szerzethetvén maguknak a

jártasságot és azért egy időre rendszeren valamely kolostorba mentek gyakorlatra. Bármily csekély volt is a papok és szerzetesek műveltsége, mindazáltal némi tiszteletet szerzett az nekik a nép előtt. E zord időkben, midőn a hódítók uralma egyenlőkké tévé a keresztyéneket a nyomorúságban, nem is létezett a szerbek között nagyobb tisztesség, mint papnak vagy knéznek lenni; mindkét hivatás némileg a közrája fölé helyezte annak betöltőit és bár csekély, de mégis érezhető előnyöket biztosított számukra.

Mint fentebb láttuk, az ozmán állameszme a keresztyéneket nem jogosult állampolgárokul, hanem csak túrt lakosokul tekintette. E felfogás természetes következése volt azután, hogy a hódítás alkotta s theocratikus elveken fejlődött államban a más vallásúak, a keresztyének, nem teljesíthettek katonai szolgálatot; és pedig, legalább eleinte, a török birodalom mindent összetipró erejének fénykorában, éppen nem félelemből, hanem egyedül azon okból, mert az ozmán vallási fogalmakkal nem egyezett meg az, hogy más vallásúak küzdjenek az izlamért. Az arab khalifák sem túrtek meg soraikban hitetleneket, hanem előbb Mahomed vallására térítették azokat, ha mindjárt erővel is; az ozmánok nem térítették egész népeket (a fentebb kifejtett okokból), s így kénytelenek voltak, a keresztyének segélyét harcaikban nélkülözni. Valamint az egész birodalomban, úgy Szerbiában is ment volt tehát a rája a hadkötelezettségtől. Ezért azonban tartozott a sereget élelmezni, az ágyúkat s a hadi szereket vontatni, az utak és várak építésénél robotmunkát teljesíteni, s hogy ily alkalmakkor a rája nem sok kiméletre számíthatott, az a dolog természetéből folyt. E roboton és élelmezési kötelezettségen kívül a rája többféle adót is fizetett a szultánnak vagyis az államnak, miután az összegek, melyek az adónemekből befolytak, részint a tartomány igazgatási költségeinek fődözésére fordítottak, részint pedig Konstantinápolyba küldettek. A szultánnak fizetett fő adónemek voltak: a) a harács. Ezt csak a férfi lakosok fizették, fejenkint három piasztert és két parát, és pedig minden adófizető hét éves korától 60-ik évéig s nem egyszer még tovább is. Nem voltak ez adótól még a papok és szerzetesek sem mentek. b) a porez, mely minden nős férfira vettetett ki. Ennek összege nem volt meghatározva, mivel ebből fődöztetvén a pasa s az egyes kerületek administrationalis költségei, például többek közt a knézeknek juttatott csekély összegek, a pandurok fize-

tései stb., ezekhez képest az adó maga is változott s majd emelkedett, majd ismét alább szállt. Ez adót kétszer szedték be, Szent-György (május 5-én) és Szent-Démeter (nov. 7-én) napján. E határnapok előtt a knézek összegyűltek a nahia főhelyén, mindegyik elhozván magával számadását arról, a mit a községek valamely átutazó pasa fogadtatására, közmunkákra, a pandurok fizetésére stb. költöttek. E számadások azután egy gyűlésen több idősebb török aga vezetése alatt megvizsgáltatván és rendben találtatván, a kádi pecsétjével megerősítve, a pasa elébe terjesztettek, a ki hozzá adván saját költségeinek összegét, az egészket felosztotta a házas férfiak számára, hoz képest s e felosztás szerint kellett azután a porezt fizetni. Csakhogy az illető adókötelezettek számát maguk a knézek mondották be s e körülményből némi könnyebbség háromlott a népre, mert a knézek rendesen kisebb számot jelentettek fel, úgy hogy azután egyre-egyre nem igen jutott több nyolcz-tíz piasztárnél. És a szpahik, kik ismerték a valódi fejszámot, óvakodtak a cselet fölfedezni, mert hiszen érdekükben volt a ráját, melynek munkája után ők maguk éltek, kimélni. c) a csibuk. Azok fizették ezt, a kik dohányt iltettek, és pedig két parát minden juh és keeske után.

A szultánnak (vagy az államnak) ez adókon kívül egyéb jövedelmei is voltak a tartományból. Fentebb említettük már, hogy néhány falu a szultán kizárólagos tulajdonát képezte s azoknak jövedelme a szultán magán kincstárába folyt. Ezenfelül némely városi boltok hasonlóképp szultáni tulajdonul tekintettek s az ezekből befolyó haszonbér szintén állami jövedelem volt. Továbbá a határvámok, a folyókon felállított révek s a halászat bérletéből nyert jövedelmek hasonlólag a szultán vagy az állam pénztárába kellett volna, hogy folyjanak. Ez összegeknek azonban csak igen kis rész jutott valódi rendeltetési helyére. A tartományt kormányzó pasák találtak módot, a birodalomban uralkodó általános megvesztegetési rendszer mellett e jövedelmi forrásokat saját pénztáruk javára kiaknázni. Az ily önérdek vezette kezelés által pedig ismét csak a nép terhei szaporodtak, mert az említett bérletek kétségkívül olcsóbban adtak volna ki, ha valóban az állam maga húzta volna a hasznot azokból. Megemlíthetjük még itt, hogy némely birtokok jövedelme mahomedán egyházi célokra fordított. Mindamellett a szultánnak fizetett adók nem mondhatók terheseknek és nem a rája kötelezettségei se, földesurai, a szpahik, iránt.

A rája viszonya földesurához, a szpahihoz, nem annyira az európai értelemben vett jobbágyság, mint inkább az örökös bérlet jellegét viselte magán, természetesen jó adag kényszerítéssel. A rája ugyanis nem volt földhöz ragadt (*glebae adstrictus*) alattvalója a földesúrnak. A keresztyének, a rája, szabadon költözködhettek egyik faluból a másikba a nélkül, hogy akár attól a szpahitól, a kit odahagytak, akár attól, a kinek birtokán megtelepedni óhajtottak, engedélyt kellett volna kérniök. Földjeiket és házaikat szabadon eladhatták bár kinek, sőt lakásait le is rongthatták, a gyümölcsöt és szőlőt leszedhették s elvihették, feltéve, hogy a szpahinak megadták a tizedet és ott, a hová költöztek, pusztá helyen házat építhettek, réteket törhettek fel s szőlőt és gyümölcsösöket ültethettek. Egyedül bizonyos adózást kellett teljesíteni a rájának a szpahik irányában. Megjegyzendő még itt, hogy a szpahikat, kivált a hatalmasabbakat, mint a rája védőit látjuk szerepelni. Ők oltalmazták a szegény népet a török hatóságok, a várőrségek, különösen a janicsárok zsarolása és bántalmazásai ellen, és ezt szívesen is tették, a rája munkája és adófizetési képessége képezvén egyedüli jövedelemforrásukat. A keresztyén rájának ezen aránylag kedvező helyzete földesurával szemben a szpahiféle birtokok jogi természetén alapúlt. A szpahik ugyanis, mint már fentebb érintettük, nem voltak valóságos tulajdonosai a földnek, habár főleg a későbbi időkben örökösödési joggal bírtak is azt. Csak haszonélvezetül nyerték birtokaikat a szultántól a hadszolgálat fejében, melyet mindenkor teljesíteni kötelesek voltak. A mi már a rája tartozásait földesura, a szpahi, irányában illeti, azok részint pénzben, részint természetben rovattak le. A pénzbeli tartozások a következők voltak:

a) a fejpénz minden házas főtől egy piaszter.

b) az esketési pénz. Házasodni ugyanis csak a szpahi engedelmével lehetett, s ily engedélyért minden egyes esetben két piasztert kellett fizetni.

c) a kotárpénz ¹⁾. A marhától, melyet egyik faluból a másikba hajtottak legeltetés vagy hízalás végett, két piaszter volt fizetendő nem darabonkint, hanem az egész csapattól.

d) malompénz, fejenkint egy piaszter.

e) üstpénz, két piaszter minden pálinkafőző üsttől.

¹⁾ Kotárnak nevezik a szénaboglyákat bekerítő sövényt.

f) makkpénz; a sertésektől, és pedig ha nem termett makk, darabjától négy para, ha pedig jó termés volt, hat—tíz para.

A természetben lerovandó tartozás a tized volt. Tizedet adott a rája földesurának: a búzából, tengeriből, zabból, árpából, kölesből, a borból, kerti vetemények- és gyümölcsökből és a méhkasokból.

Végre, midőn a szpahi nem messze lakott falujától, a rája még néhány szekér fát tartozott a földesúr udvarába fuvarozni; ez azonban ritka eset volt, mert mint láttuk, a szpahik többnyire a városokban tartózkodtak. Ezek voltak az eredetileg megállapított tartozások, melyek azonban ily alakban csak ritkán rovattak le. Ugyanis a kerti veteményekből, a gyümölcsökből, a borból és a mézből járó tized majdnem általánosan pénzértékben, a fejpénzbe tudatott be, mi által ez utóbbi egy piaszterről közönségesen kettőre emelkedett, némi eltérésekkel a különböző vidékekhez képest. De a többi úgy pénzben, mint természetben megszabott tartozások is egyszerre bizonyos meghatározott összeggel voltak leróhatók. Különösen a falvaiktól távolabb lakó szpahik igen gyakran egyességre léptek a rájával, a melynél fogva ez utóbbi bizonyos évenkénti összeg lefizetésével minden egyéb tartozásától megmenekült. A szpahik pedig ily egyességek kötésénél elég mérsékletet tanúsítottak, úgy hogy nem egy falu létezett, a hol egy-egy család mindent összevéve nem fizetett többet tíz piaszternél. Némi előre ki nem számítható költséget okozott a faluknak a földesúr megjelenése, a ki rendesen a legvagyonosabb házhoz szállt s azután az egész falu volt köteles őt tartani, a míg ott mulatott. Ez azonban ritkán történt s csak kevés időre, többnyire akkor, midőn a szpahi jövedelmét jött beszedni a rájától.

A világi papság sem volt ment a szpahiknak teljesítendő fizetéstől. Minden pap 2—2½ piasztert és egy pár harisnyát tartozott adni a szpahinak évenként. A szerzetesek egyenkint nem fizettek semmit sem, hanem a kolostorok bizonyos csekély átlagot, körülbelül 10—12 piasztert vagyonosságukhoz képest. A prnyavoroktól (a kolostori jobbágyoktól) 2—2½ piasztert vettek a szpahik évenként és fejenként.

Minden, úgy a szultánnak, mint a szpahiknak teljesítendő fizetésnél és adónál terhesebbek voltak a bírságok, melyekről fentebb már bővebben szólottunk. Ezeknek megszabása, mint láttuk, egyedül a török hatóságok önkényétől függött s

minthogy a hivatalnokok többnyire csak ideiglenesen tartózkodtak a tartományban, ezenfelül pedig a hivatalok megszerzésére fordított költségeiket is mielőbb megtéríttetni óhajtották, semmiféle oly tekintélyek által nem korlátoztattak zsarolásaikban, mint a szpahik. E zsarolások tették oly nyomasztóvá a keresztyén rája helyzetét. És ez állapot még nyomasztóbbá vált a csiftlik-szahibik szaporodásával. A csiftli-szahibi már nem tizedet, hanem kilenczedet vett mindenből s a népet robotra is kényszerítette, és pedig nem meghatározott napokon, hanem egészen saját tetszése szerint. Többen a csiftlik-szahibik közül a falukban építettek lakást maguknak vagy hosszabb ideig tartózkodtak ott, hogy így annál könnyebben üzhessék mindennemű zsarolásaikat. És ezért nem csoda, hogy a keresztyén rája mély gyűlölettel viseltetett ez önkénykedő betolakodók iránt, a míg a szpahikban gyakran természetes védőjét vélte feltalálni, és pedig annyival inkább, mert a bánásmód, melyben ez utóbbiaktól részesült, valóban szelidnek volt mondható azon elnyomatással szemben, melyet amazoktól kellett szenvednie.

A törököknek fizetett adókon kívül még a papság eltartása is a nép vállaira nehezült. A püspök füstpéznéz név alatt tizenkét piasztert vett minden háztól, azonfelül, midőn megyéjét beúta, ott, a hol az éjet tölté, az ellátáson kívül öt piasztert követelt a vízszentelés czímén. A világi papok rendes jövedelmét a falusiak által természetben beszolgáltató gabnáneműek képezték, és pedig minden házas férfi tizenöt okát (egy oka $2\frac{1}{4}$ font) tartozott adni. A rendkívüli jövedelmek körülbelül a következők voltak: minden esketésért két piaszter; nagy temetés öt, kicsiny egy piaszter; egy imádság tíz para; szentelt vízért tíz para, ugyanaz a kereszt elővitelével húsz para stb. Daczára e fölötté szűk jövedelemnek minden pap négy parát tartozott a püspöknek évenként adni, fölszenteléskor pedig rendszeren száz, olykor azonban több száz piasztert is ¹⁾.

Említettük már, hogyan állapított meg a porez, ezen a tartomány szükségéhez és a pasák önkényéhez képest folyvást változó állami adó, mely tehát, a pasa is mindenkor ebből fedezvén saját kiadásait, fölötté nyomasztóvá válhatott a népre nézve. Természetes, hogy a nép vagyis inkább az előljárók, a

¹⁾ A piaszter akkor mintegy 60—70 krajczárt tett mostani érték szerint, és minden piaszter negyven parára oszlott.

knézek és kmetek mindent elkövettek, hogy a szétosztandó porez összege ne emelkedjék túlságosan magasra. Láttuk már, hogy az adókötelezettek számának eltitkolásával igyekeztek a czélt részben elérni. Azonban még más módot is alkalmaztak az adóleszállítás kieszközlésére. Ugyanis midőn a kerületi számadások elkészültével a knézek Belgrádra utaztak, azokat a pasának átadandók, hogy azután az utóbbi hozzá adván saját költségeinek összegét, meghatározza az adókulcsot, egyszersmind magukkal vitték a legtehetősebb kmeteket is a legszegényebb, sőt rongyos ruhákba öltöztetve. Olykor kétszáznál is több knéz s ily koldusnak öltözött kmet jelent meg Belgrádon, hol azután előleges összebeszélés következtében soknak találván a pasa által meghatározott adómennyiséget, mindnyájan a pasa palotája előtt gyűltek össze s a knézek magát a pasát ostromolták kérelmeikkel adóelengedés végett, a kmetek pedig ezalatt az udvaron éktelen lármát és jajveszekelést ütöttek, hogy ime ők a legtehetősebbek a nép között s mégis mily rongyosak és nyomorútlak, hogy lenne hát képes a nép, mely még náluk is szegényebb, annyi adót fizetni. És ez annyiszor ismételt eselnek többnyire meg volt a hatása s a pasa rendszeren elengedett valamit követeléséből és kevesebbre szabta az adót, ámbár az sem lehetetlen, hogy a pasák ismervén e fogásokat, eleve magasabbra emelték az adót, hogy azután a nép kérelmének engedni látszassanak s mégis megkapják azt az összeget, a melyre szükségök volt. Midőn azután az adókulcs véglegesen meg volt határozva, a knézek hazaútaztak nahiáikba, hogy az egész nahiára eső adót kerületenkint feloszszák. E czélra a knézek minden faluból két vagy három bizalmi férfit hívtak meg a nahia fővárosába bizonyos eleve kitűzött napra, úgy hogy olykor több százan is megjelentek az ily gyülekezeten. Felolvasván a kádi a vezir rendeletét, mely meghatározta a nahiára eső adóösszeget, a knézek azt kerületeik nagyságához és termékenységéhez képest akként osztották fel egymás közt, hogy egyik kerület se legyen túlságosan megterhelve. És mind ez szabad ég alatt az egybegyűlt nép előtt, annak hallatára és annak közbeszólása mellett történt úgy, hogy senki sem panaszkodhatott többé az ily felosztás ellen. Hasonlólag azután minden knéz a kerületére eső összeget egy kisebb, a kerület faluiból összehívott gyülekezeten osztotta fel az egyes adókötelezettek között a kmetek segélyével. Az ily kerületi gyűlésekre ezenkívül még minden kmet magával hozta saját falujából a

vakokat, bénákat, elnyomorodottakat és teljesen vagyontalano-
kat s felállítván őket egy sorba, a knéz kérdésére, hogy lehet-e
a szegényekre adót kivetni vagy sem? minden kmet saját falu-
beli nyomorútljai közül kijelölé azokat, a kik fizethettek vala-
mit avagy teljesen fizetésképtelenek voltak. Az ekként kivett
és szétosztott porezt azután a knézek szedték be s vitték el a
pasának, mint láttuk, Szent-György és Szent-Demeter nap körül.

A keresztyén rája viszonya a mahomedánokhoz, ha mind-
járt nem viselte is magán a teljes rabszolgaság, sőt még a
nyugat-európai középkori jobbágyság bélyegét sem, mindaz-
által a legnyomasztóbb helyzetet idézte elő a keresztyénekre
nézve. Az ókori rabszolga és a középkori jobbágyság állapota
javulhatott, amott a felszabadulás által, emitt a művelődés ter-
jedtével. Ez nem volt lehetséges Szerbiában, mert itt a vallási
különbség, mely a mahomedánt a keresztyéntől elválasztá, vál-
tozatlan maradt s így azon viszony is, mely az egyik félnek
csak kiváltságokat és élvezeteket biztosított, a másikat ellen-
ben minden jogosultságtól megfosztván, örökös teherviselésre
kárhóztatá, nem szenvedhetett módosulást. A küzdelemteljes
századok, melyek Konstantinápoly eleste óta a múlt század vé-
géig Európa fölött elvonultak, oly sok nagy eszmét teremtve,
annyi visszaélést és nyomort szüntetve meg, daczára a még
mindenütt észlelhető jogtalan különbségeknek, egészben mégis
oly lényeges javulást idézván elő a népek sorsában, nyomtala-
núl enyésztek el a török birodalomra nézve s a keresztyén rája
állapota a XVIII-ik század közepén semmiben sem különbözött
attól, melyet a török hódítás három száz év előtt megalkotott.
A keresztyén rája, mint hajdan, úgy most is kívül állott a joga-
súlt állampolgárok körén, egyedüli rendeltetése lévén az állam
és az uralkodó osztály fentartásának eszközeit előteremteni.
A súlyos terheken kívül azonban, melyek a rájára nehezültek,
a különbség hódítók és hódítottak között társadalmilag is fel-
tűnően nyilatkozott. Természetesnek kell találnunk, hogy
a kiváltságos osztály külsőleg is óhajtott különbözni az
alatta állóktól s hogy igyekezett azokkal a mindennapi élet
viszonyaiban is éreztetni fenségességét. Már maga az öltözet külön
választá a két osztályt egymástól. A szabásban nem sokat
különbözött az, de a rája öltözetének egyszerűbbnek kel-
lett lennie a mahomedánokénál. Ezenfelül tiltva volt a ke-
resztyéneknek a zöld szín, továbbá nem viselhettek kaftánt,
fejükön sálakat, különösen nem arany vagy ezüst hímzéssel.

A rája háza nem lehetett oly kényelmes vagy oly csinos, mint a mahomedáné, se oly jó és szép lovakat nem volt szabad tartania; de még egy csinos keresztyén arcz vagy hosszú bajusz is szemet szűrt a törököknél. Kardot a rája sohasem köthetett oldalára; a hosszú puska, a handzsár s a pisztolyok viselete meg volt ugyan engedve, csakhogy minden diszítést nélkülözniök kellett. Városokba és várakba azonban nem léphetett a rája puskával vagy handzsárral s nem jelenhetett meg így felfegyverkezve a magasabb rangú törökök előtt sem. Ily esetben a pisztolyokat el kellett rejtenie, nehogy azok látása sértse a törökök fensőbbiségi érzetét. Hasonlólag a városokba csak gyalog jöhetett a rája, de még ha faluhelyt vagy bárhol az úton lovon ülve találkozott is törökökkel, ki kellett az útból térnie és a lóról leszállnia, ha csak azok meg nem engedték, hogy lovon maradjon. Midőn valamely török végig ment az utcán, a házaik előtt ülő keresztyéneknek, férfiaknak úgy, mint a nőknek fel kellett állaniok. De még tovább is terjedt a rája megaláztatása. Minden csak némileg előkelő töröknek jogában állott az utcán, vagy bárhol is a legközelebb lévő szerbet magához inteni s vele tetszése szerint rendelkezni; ekként a törökök az utcáról hívták föl a szerbeket s velök kávé őröltettek, vizet hordattak, fát vágattak, avagy oda künn lovaikat őriztették, a míg maguk dolgaik után jártak, és mindezt nem szép módjával, hanem a legrettenetesebb káromlások között, szidalmazván a keresztyének hitét, szentjeit stb.; ez által csak mélyebben sértvén a más vallásúakat. A rája ellenben, ha türelme fogytával végre szintén szitokra fakadt a mahomedánok ellen, életével lakolt. Még a mesterségek közül is némelyeket, mint nemesebbeket, kizárólag a mahomedánok üztek. Így például: kovács, timár, szíjjártó és gombkötő keresztyén soha sem lehetett; ezenkívül a fegyverkovácsok, aranyművesek, szabók és sütők is többnyire a mahomedánok közül kerültek ki; ellenben szücs minden török átalott volna lenni.

A török uralom e nyomasztó voltában kell részben kereshnünk a keresztyének és mahomedánok teljes külön válását ugyanazon egy tartományban, a miről már fentebb megemlékeztünk. A míg tudniillik a szerbek hegyek között s nehezen hozzáférhető völgyekben vonultak meg, hogy némileg meneküljenek zsarnokaiktól, addig a törökök a városokban telepedtek meg s legalább egyenként, ha csak valami sürgős ügy által nem kényszerítve, nem igen mutatkoztak a falvakban s általá-

ban a vidéken, mert ha török fogalmak szerint nem volt bűn egy szerbet megölni, úgy a szerbek sem tartották véteknek, a hol csak szerét ejthették, egy-egy törököt agyon verni, a mi pedig oly kevésbé népes és annyira erdős országban, mint az akkori Szerbia, igen könnyen történhetett a fölfedeztetés veszélye nélkül.

A török foglalást követő időkben, midőn a régi állami formák helyébe, mint a kormányzás egyedüli vezérével, a hódítók önkénye lépett, s ennél fogva az addigi társadalmi rend teljesen felbomolván, a személy- és vagyonbiztosság végkép elenyészett; más részről pedig a folytonos harcok s a pusztán önértékét követő s e részben még a központi hatalommal is daczó kiváltságos osztály képtelensége következtében egyöntetű erős administráció nem is fejlődhetett, természetes, hogy az így meghonosult anarchicus viszonyok közepette, azok száma, kik részint bűnös hajlamaik által vezérével, részint a türhetetlen zsarnokság elől menekülve, önként kiváltak a társadalomból s annak rovására önálló minden korlátozást nélkülöző életet vittek, folyton szaporodott. Így keletkeztek Görögországban a kleftek, a szerb tartományban pedig a hajdúk. Mindkét név haramiát, rablót jelent s ezen, a hozzáférhetetlen erdőkben tanyázó, az utasok és a falvak biztosságát veszélyeztető emberek valóban rablók is voltak. Mindazáltal nem szabad őket a jelenkor civilizált államainak gonosztevőivel összetévesztenünk. Mert úgy a görög kleftek, mint a szerb hajdúk sorában nem egyedül olyanokat találunk, kiket valamely gonosz tett vagy hajlam vitt ez életmódra. Az elviselhetetlen nyomás, mely ércsúlylyal nehezedett a meghódított népekre, sokszor ébresztett ellenállhatatlan vágyat egyesek lelkében, a hegyek és erdők vadonjában keresni fel még a legsanyarúbb nélkülözések között is a szabadságot, melytől övéik körében meg voltak fosztva. De gyakran a büntetéstől való félelem, az életfentartás ösztöne is kényszerített némelyeket menekülni az elnyomók részéről fenyegető veszély elől. Másokat ismét a boszú érzete vitt e lépésre, mert hiszen a szenvedett igaztalanságért csakis az ünségély szerezhett elégtételt. Azok, kik magukat, bármi okból, olykor a legnemesebb érzelmek behatása alatt ekként kiszakították a társadalomból, nem igen válogathattak azután a társaságban, melyet az erdőkben hozzájuk hasonlólag bolyongva találtak, s a szükség által vezérével, kénytelenek voltak nemcsak a valódi rablókkal szövetkezni, de nem sokára

maguk is rablókká válni, ha mindjárt tagadhatatlan is, hogy például a szerb hajdúk mindenkor sokkal kiméletesebben bán-
tak hitsorsosaikkal, a keresztyén rájával, mint a törökökkel. És ezért, a míg ez utóbbiak semmitől sem rettegték annyira, mint a kószáló hajdú-csapatoktól, a rája nemcsak folyvást bizonyos összeköttetésben maradt velük, a falusiak segédkezet is nyújtván és orgazdákul szolgálván nekik, hanem a tisztelet bizonyos nemével, sőt bámulattnal is emlékezett meg róluk. És ezen nem lehet csodálkoznunk. A magán segíteni nem tudó, félénk, meghunyászkodó rája nem maradhatott közönyös az ő véréből származott, az ő hitét követő férfiak iránt, kik csekély számuk daczára elég elszántak voltak az egész népet rabigában tartó törökökkel szembeszállani, ha mindjárt olykor önmaga is megsarczoltatott általuk. Innen van, hogy a népköltészet úgy Görögországban, mint Szerbiában oly sokat foglalkozik amott a kleftekkel, emitt a hajdúkkal és mint hősoket magasztalja. A szerb hajdúk kisebb-nagyobb csapatokban barangoltak az erdőkben nyaranta. Télen aztán elszéledtek s orgazdáiknál vonultak meg mint eselédek, kikeletkor ismét felkeresvén kedves hegyeiket és a szabad életet. Minden csapatnak megvolt a főnöke (harambasa), kinek feltétlenül engedelmeskedett. Egy-
más iránt mindenkor feltétlen hűséget tanusítottak, ellenben kérlelhetetlen szigort gyakoroltak azok ellen, a kik egy hajdút elárultak vagy épen megöltek. Rendesen csak az utazó kereskedőket vagy általában a gazdagabbakat támadták meg lakásaikban s ilyenkor, ha nem találtak pénzt a háznál (valamint napjainkban az olasz banditák) váltságdíj szabtak s a család valamely tagját magukkal vitték és mindaddig nem bocsátották haza, míg a váltságdíj le nem fizettetett. A szegényebbet nem bántották a hajdúk, sőt megtörtént, hogy ha mégis valamely szegényt kifosztottak, s ez a harambasánál panaszt emelt, ez utóbbi visszaadatta az elvett tárgyat. Asszonyt a hajdúk nem tűrtek maguk között, sőt általában tartózkodtak a nőktől, azt hívén, hogy különben szerencsétlenség éri őket. A hajdú bármikor kiléphetett társai sorából s visszatérhetett övéi körébe vagy bármely foglalkozást kezdetett bántatlanul. E végre az ily kilépni szándékozó hajdú a kmetekhez és knézekhez folyamodott, a kik aztán a pasától menlevelet szereztek számára, s többé nem volt mit tartania attól, hogy valamely előbbeni tettéért feleletre vonatnék. A pasák szívesen adtak ily menleveleket, csakhogy a rettegett hajdúktól szabadulja-

nak. Különböztették is őket, a mennyire csak lehetett részint a kerületi pandurok által, kik többnyire szerbek voltak, csak itt-ott vegyítve törökökkel, részint pedig maga a nép által. Igaz, hogy ez utóbbi esetben gyakran megtörtént, hogy az üldözésre kirendelt nép nyíltan üldözte őket, titokban pedig még segédkezett nyújtott nekik elbújni vagy menekülni. De ha aztán mégis sikerült egy hajdút kézrekeríteni, azt a törökök kérelhetlenül karóba húzták. Néha azonban a nép maga is megúnta a hajdúk garázdálkodásait s ilyenkor valamely erélyes knéz vezetése alatt a török hatóságok közbelépte nélkül is meg tudta magát óvni a hajdúk zsarolásaitól. Előíteltük volt már egy ízben Nenadovics Aleksza nevét, mint ki egyike volt a legerélyesebb, a legügyesebb knézeknek a múlt század vége felé, és ki nem egyszer részint szépszerével, részint erővel elhárította ügyis eléggé sanyargatott kerületéről a hajdúk által követelt sarzot. Valóságos ütközetekre ritkán került ily esetekben a dolog, s néhány puskalövés váltása után a hajdúk többnyire visszavonultak. Nenadovicsról följegyezte fia Máté, a pap, azon érdekes körülményt, hogy két ízben szorította ki kerületéből magát Kara Gyorgyét, a szerb forradalom későbbi fővezérét s az ismert Karagyorgyevics család megalapítóját, ki azon időben szintén hajdú volt. Egy ily alkalomkor sebesült meg Kara Gyorgye tenyerén, a minék következtében keze örökre nyomorék maradt. Kara Gyorgyénak hajdúskodása idejében egyik leghívebb társa, Kasics Jankó, később kilépven, knézzé lett s utóbb hősiessége által kitűnt a felkelés idejében. És ezek nem az egyedüli példák. Elbeszélésünk folyama alatt a forradalomban szereplők közül többekről lesz alkalmunk megemlíteni, hogy egykor hajdúk voltak.

Ilyen volt Szerbia állapota a XVIII. század vége felé. És most, ismervén az országot, a népet s annak viszonyait, áttérhetünk az események elbeszélésére.

KÁLLAY BÉNI.

VOLTAIRE ¹⁾).

Korunk kellő gondot fordít a fölvilágosodás hőseinek igaz méltatására. Napjaink alkalmasaknak is tetszenek e szerepre. Nem mintha a pártok harcziás hangulata végkép elenyészett, a béke megköttetett s a kard hüvelyébe tétetett volna; mindez nem történt, s míg ez emberiség férfiú-életét éli, nem is történik meg, hanem a liberalismus uralomra jutása következtében megtanultuk és megtanuljuk még a pártok emberében is becsülni a jót, tisztelni a nemest és szeretni a szépet. A józan liberalismus hű szövetségese, a történeti iskola, megtanított bennünket nem kábitó panorámán, nem a felekezetiiség, társadalmi osztályok, politikai pártok, hazafiság és nemzetiiség szemüvegén tekinteni az idők eseményeit és szereplő hőseit, hanem tárgyilagosan egybevetni a vihar pusztításait és áldásos következményeit, a villámok veszélyeit és ifjító hatásait. A tárgyilagosság tüzetett ki a modern történetírás jelszavául, mi ugyan, míg emberek vagyunk, mindig csak eszményi álláspont marad, elérhetetlensége sohasem vonható kétségbe, de hogy közeledhetünk hozzá, sőt közeledtünk is, mindenki be fogja ismerni, ha csak Baroniust, Natalis Alexandert, a német centuriatorokat lapozva, Macaulay és Cantu, Gregorovius és Reumont olvasásához fog.

Ha más téren meddőnek, számosan sivárnak vélik korunkat; ha a philosophia és művészet, tehát az alkotás, nem is mutathat föl valami nagyot: de a kutatás szövéténeke a természet- és történettudományok mezején nem egy, eddig homályban tengődő kérdést derített föl; a méltán ünnepeelt történeti

¹⁾ *Voltaire. Sechs Vorträge* von David Friedrich Strauss. Dritte Auflage. Leipzig, 1873. Hirzel.

érzek sok félreismeret historiai személynek állította vissza reputációját és soknak szállította le nyimbusát a kellő mértékre. Igaz, hogy nem imádunk semmi földi lényt, nem borulunk le a bálványok előtt; de legalább nem is gyűlölünk semmi emberit, legfeljebb magyarázni törekszünk. Igaz, hogy kihalt a tekintély tisztelete, elenyészett az értelmi aristocratia fénye, scepsisünk mindenütt kétségbe vonja a dicsőséget, hogy a democratia oly iránya ütött nálunk tanyát, mely kijelentő lángészt nem látva maga előtt, minden egyes tagjában ily lángésznek képzele magát. Az is igaz, hogy apró emberek, már mint mi, kevés tanultsággal, még kevesebb tehetséggel, bírálókül lépünk fel az idők nagyjai fölött; igaz, hogy soha sem volt annyi irócska, kiknek mindegyike, midőn kenyérkeresetből íróvá lesz, egyszersmind kis-istennek képzele magát, kinnek adatott hatalom az égen és földön. Hogy ez apróságok lelkescsés helyett az ironia, az adoratio és odium helyett a közöny, az ignorálás fegyverét használják az eszmék- és az értelmi felsőbbiségekkel szemben; hogy előttök semmi sem elég szent és elég nagy, hogy bámulatra ragadja őket, szóval, ha moralisták volnánk, elmondhatnók, hogy megszűntünk hinni az eszmékben és mestereikben. No de vigasztaljuk meg magunkat, saját álláspontunk szükséges állapotnak tekinti a jelen helyzetet: tíz, talán húsz vagy harmincz év múlva újra megjelen egy teremtő vagy kijelentő lángész, kinek aegise alatt az emberiség lerázza magáról a positivismus és művésziatlenség igáját. Üdítő pihenés után majd fölbredünk. Akkor elmondhatjuk Dantéval: *Alle stelle, alle stelle*; de addig is maradjunk földünkön s tanulmányozzuk nemünk jelesbjeit.

Ily tanulmány Strauss hat felolvasása, melynek szerzője egészen korunk történeti felfogásából indult ki. Halljuk őt magát: „A dicséretet és gyalázást egyelőre figyelmen kívül hagyni, ellenben szemléletünk és előadásunk tárgyának élet-és fejlődésmenetét nyomról nyomra követni, levését korából és korában, s erre való hatását megfigyelni; ha író vala, munkáit tanulmányozni, tetteiből indokait és érzületeit, műveiből tehetségét és nézeteit kimagyarázni; a fényben az árnyékot, de az árnyékban is a fényt kikeresni s így végre maga és mások elé egy összképét állítani, melynek eredményét annál kevésbbé fogjuk egy rövid *schlagwort*tal kifejezni, minél gondosabb volt megfigyelésünk, és minél fontosabb volt az egyén, kire alkalmazzuk.“ Strauss erősen meg van győződve, hogy az ily schlag-

wort épen Voltairere illenék legkevésbé, ki nem monarchicus szellem, hogy minden hajlamát és tehetségeit valamely uralkodó törekvés tartotta volna össze. „Az én nevem legio! mondhatta Voltaire daemona a gergezeniével; de a legióban a rossz szellemek mellett számos jó is volt s az előbbieket közül keveset kellett volna a disznókba, hanem legalább néhányat a macskák- és majmokba üzni.“¹⁾ Strauss még kimerítő képet sem szándékozik Voltaireről nyújtani, mert hisz ez nem lenne egyéb, mint *Franciaország, sőt Európa műveltségtörténete a XVIII. században*. Csupán szerény adalék a csodálatos férfi emlékének s ez is csak német szempontból. Ezt meg is érdemelte a nagy ember, mert annyi megvetés és gúny egyetlen nemzet részéről sem érte őt, mennyivel a németek Lessing óta sújtották. „Mi volt s mi még most is Voltaire Franciaországnak, valamely francia hozza e nép emlékezetébe, én, mint német — azt akarom előadni, hogy mint ember és író mily jelentőséggel birt minden művelt népre, a németet is beleértve, és minden időkre.“ Ezért érdekel bennünket Strauss előadása és érdekelne annak történeti tanulmányozása: mily hatással voltak Voltaire magyarra fordított művei csekély számú gondolkodó közönségünkre? Závodszy Károly tanulmánya Besenyi Györgyről, Ballagi Aladáré a magyar testőrség irodalmi működéséről figyelemre méltó adalékok e tekintetben, melyeket azonban a magyar műveltség történetirójának kell kibővíteni.

Voltaire magas állását, az egész XVIII. századra kiterjedő uralmát, nem nyerhette volna el, ha fényes tehetsége s a külső viszonyok kedvezése mellett egyszersmind oly hosszú életű nem lesz. Se XIV. Lajos, se II. Frigyes, mondja Strauss, nem nyomhatták volna korukra sajátásaik bélyegét, ha az előbbi a nymvegeni békekötés után, az utóbbi, a kollini vagy hochkirchi csatában elesett volna. Goethe sem lesz a német költőfejedelem, ha Götz vagy Werther után elhalálozott volna, ha három emberöltőn keresztül a német költészettel együtt

¹⁾ Az irodalomtörténeti arcképezés mestere, Saint Beuve, szintén használja e megjegyzést, sőt egyenkint is megnevezi a Voltairében tanyázó daemontokat s következő szavakkal végzi: „Il a en lui la legion démoniaque au complet; il fait tout enfin par démon, par accès et verve. Il y avait le démon de Socrate, il y a les démons de Voltaire“ (*Causeries du lundi*, tom. 15. p. 222).

ifjú, férfi és öreg nem lett volna. A mi a francia költészetet illeti, Voltaire a classicus korszak epigonja volt; de a felvilágosodás irodalmának századát egész odáig kísérte, hol ez sikereit a forradalmi időszak küszöbén lerakta. Gyermeksége és ifjusága XIV. Lajos utolsó éveibe esik; ifjú kora végét és férfi kora elejét orleansi Fülöp kormányzása alatt töltötte el, élte közepe és hanyatlása XV. Lajos hosszú uralma alá esik s mint nyolczvan éves aggastyán üdvözölhette XVI. Lajos hajnalát. Szerző azonban nem e politikai szempont szerint osztja be négy időszakra Voltaire életrajzát, hanem magából a nagy író életéből indul ki. Az első, az ifjú kor, tehetsége kifejlésének kora, 1726-ig, harminczkét éveig terjed, mikor egy catastropha következtében Angliába jutott. A második időszak három éves angliai tartózkodásával kezdődik s az angol tartalmas műveltség elsajátítása által gazdagítva visszahozza őt hazájába s érvényesíti fényes ismereteit. E második periodus legfontosabb részét szellemes barátnőjéhez, madame de Châtelet-hez való viszonya képezi. A marquise halála után (1749) kezdődik a harmadik időszak. Az ötvenöt éves férfitü végre enged koronás tisztelője, a porosz fejedelem meghívásának. Potsdami és berlini tartózkodása képezte életének legnyugtalanabb, de szerencsére rövid korszakát. Végre Németországtól eltaszítva s a francia uralkodóktól nem szívesen láttatva, sok hányatás után a francia Svajczban, utóbb hazája határszélén telepedett le s innét kezdődik életének utolsó húsz éves periodusa, mely a jeles férfitü állását és magatartását, művei számát és súlyát, hatása körét és hirneve nagyságát tekintve, a legszebb és legjelentékenyebb.

Strauss forrásai, melyekből merített, igen gazdagok. A nagy szellemű író különféle munkái mind megannyi forrásai életrajzának, kivált levelezései és autobiographicus jegyzései. Ide tartozik a sok *memoire* és *correspondance*, melyekben számos adatot találni róla. Ezekhez járúlnak három titkárának életrajzi följegyzései, kik életének legfontosabb szakait festik s ha itt-ott saját hibáikat takargatják is, egykori urok iránt elég tárgyilagosak. Mindezeket a sok életrajz és monographia tetőzi be, melyek Duvernet és Condorcet ismert munkáitól kezdve Desnoiresterres: *Voltaire et la société française au XVIII siècle* művéig tömördek anyagot szolgáltatnak a történetírónak. Ez utóbbi munka idáig megjelent négy kötete a legrejtettebb kútfők kinyomozása, a történeti anyag tökéletes összeállítása,

ügyes csoportosítása és szellemes megvilágítása által korunk minden igényének eleget tehet.

Voltaire, kinek igaz neve Arouet Mária Ferencz, 1694-ben nov. 21-kén Párisban született, tíz éves korában a Louis le Grand jezsuitacollegiumba jutott, hol rhetorikai és költői kísérleteivel már korán elárulta poetai erét, míg a real ismeretekben, mint a *Dictionnaire philos. Education* cikkében maga mondja, szegény maradt. Tizenhat éves korában került ki a collegiumból s atyja sürgetésére jogot tanult. Keresztatyja, de Chateauneuf abbé, még hidegebbé tette őt a jogtudományok iránt, midőn az úgynevezett templomi társaságba bevezette, hol hercegek és abbék XIV. Lajos befolyásos emberei, a vallás és erkölcsök fölött élezeltek és kéjelegtek. Voltaire költői zsengei, különösen a lepcsések és gúnyosak, megnyerték ez urak tetszését s atyja hiába iparkodott helyváltoztatás által kivonni őt e befolyások alól. 1718. november 18-án adott először egy tragédiája, *Oedipe*, mely egymásután negyvenöt előadást ért. A közönség tapsai mellett a kormányzó pénzajándéka s arany érme is jutalmazták. De már ekkor pasquilljai, különösen a latin *Puero regnante* stb. miatt majd száműzetett, majd tizenegy hónapra a Bastilleba került. Atyja 1722-ben hűnyt el, kinek nem sok öröme telt benne sa mendedonda szerint mind a két fiát bolondnak tartotta, az egyiket prózában, a másikat versben.

Egy megütlegettetése után szórakozásul Hollandba kísért egy gazdag nőt. Bruxellesben a száműzött lyricussal, Jean Baptist Rousseauval találkozott, kinek *A la posterité* költeményére állítólag azt jegyezte meg, hogy soha sem fog a címzettekhez jutni. Mondotta-e ezt vagy nem, kérdés marad, csak annyi bizonyos, hogy innét kezdődik Voltaire irodalmi harcainak egyike, melyek oly nagy szerepet játszanak e szellem életében.

Voltaire számos ismerőse között már ekkor is igen sok szellemes szeretetreméltó nő volt. „Mivel a háziasság hiányzott benne, s a házasságra sem volt kedve, szívesen tartózkodott valamely barátságos házban, például egy nőnél, ki őt becsülni és lekötni tudta. Néha a szerelem is beavatkozott, máskor nem, a nő történetesen özvegy lehetett, vagy ha nem volt, az akkori férjek nem szolgáltak akadályul.“ Ilyen nők valának marquise de Mimeure özvegy, de Bernieres elnökné, kinek férje lakónak fogadta Voltáiret; egy ideig szenvedélyesen szerette Villars

marsall nejét, ki kaczerán távol tudta őt magától tartani; majd Duclosnak udvarolt, később Adrienne Lecouvreur szerelme boldogítá, száműzetése alatt pedig Susanne Livry, egy fiatal dilettans színésznő bájolta el, ki declamálni tanult tőle, de fájdalom egy bemutatott barátja utóbb elütötte kezéről.

1723—4 telén jelent meg *Henriade*ja, mely mint eposz hézagot töltött be a francia irodalomban s azon hazafias érelem is van, hogy oly fejedelmet dicsőített meg benne, ki a hosszú vallási villongások után békét szerzett a sanyargatott hazának. A tárgy modern jelleme kizárta a csodálatost, a költészet e gazdag forrását, és a helyébe tett fagépezet, a Viszály és Politika, a Szerelem és Vallás kitömött s tetőtől talpig leírt ábrái, a hosszú beszédek, épen nem pótolhatják; de bármily kevésé felelnek meg követeléseinknek az allegoricus dolgok, akkor tetszetek. A monoton és élettelen alexandrin sorok persze nem hasonlíthatók össze a görög-római hexameter életteljes változatosságával, sőt még a külsőleg egyforma, de bensőleg sok üdeségre képes olasz stanzákkal sem; e hiány azonban nem bántotta a francziák hallását.

1724-ben jelent meg *Mariamne* tragédiája a nagy Heródes történetéből, márcziusban került színpadra s majdnem kipisszegték. De szokott gyorsaságával ismét átdolgozta és diadalt aratott.

Ez időben már *udvarképes* lett, 1725-ben megjelent XV. Lajos és Maria Lescinska menyegzőjén s a társadalom felsőbb osztályában egészen otthon volt. Strauss érdekesen állítja egymás mellé a két francziát, Voltairét és Rousseaut, s a három németet, Klopstockot, Goethet és Schillert, az anyagi jólét és erkölcsi súlyra vonatkozólag. Voltaire minden áron gazdag ember akart lenni s ezt nem érthette el máskép, mint sokszor megalázódással és pénzspeculációval; Klopstock szégyenségében nagyon rászorult a dán király adományára. Míg Rousseau diogenesi büszkeséggel koldus volt, Schiller és Goethe a két szélsőség között szerény középútat követtek, megőrizték méltóságukat, bár részben hajlottak. Párisban nem oly rég jelent meg egy munka *a bot szerepéről az irodalomtörténetben*, Strauss szerint a németeknél is nagy szerepet játszott a bot; de inkább az irodalom publicistiai részénél. Hazánkban, nagy költőink, egy Vörösmarty, Petőfi és Arany teljesen függetlenek valának; de voltak és vannak a hirlapirodalom terén igazi parasytáink. Voltaire 1726-ban az angol földre sietett. „A majd-

nem három évi tartózkodása Angolországban az ifjút férfiúvá érlelte. Bizonyos értelemben Voltaire soha sem jutott el ez érettségig, még agg korában is nemcsak szenvedélyes kifakadásokkal lep meg bennünket; hanem még bohóc ugrásokkal is, melyeket a fiatalágnak sem egykönnyen bocsátanánk meg; a csendes komolyságot és nyugodt méltóságot soha sem ismerte“. De itt újvilág tárult fel szemei előtt; még el sem felejtette bántalmaztatását, mely őt hazájából kiűzvéen földönfutóvá tette; s ime bámulnia kellett, hogy az otthon annyira sújtott írók Angliában mily tiszteletben részesülnek. A néhány évvel előbb elhunyt Addison újságszerkesztőből minister lett; a satyricus Swift, angol Rabelais, mint Voltaire nevezte őt, egyházi állásán felül mint politikai pártember is nagy tekintélyre tett szert; Pope, a legcorrectebb költő és a legjutalmazottabb fordítója Homerosnak, twickenhami birtokán főuri szomszédai-val barátságban élt. Már egy emberöltővel előbb a bölcsész Locke, a velünk született eszmék tanának e nagy ellensége, magas államhivatalai mellett Carolina amerikai tartomány constitutójának alkotója volt. Voltaire Angliában léte alatt hűnyt el Isaak Newton és a nehézség törvénye fölfedezőjének a westminsteri apátság sírboltja nyílt meg. Newton és Locke iratai vették igénybe legtöbb idejét s angolországi lakása óta a Newtonféle természettannak s a Lockeféle ismeréstannak legbuzgóbb hirdetője lett. Ezeken kívül szorgalmasan tanulmányozta az angol költők iratait, Pope philosophicus tanköltevényeit, Swift satyrico-phantasticus elbeszéléseit s különösen a francziák előtt még majdnem ismeretlen Shakespearet. Voltaire kedvencz szaka a drámai költészet volt, babérai közül egy sem szerzett neki annyi örömet mint drámai sikerei. Az irodalom-történet bűvára előtt mindig érdekes tanulmány lesz az ő drámai működése nem annyira a műreemekek, mint inkább a bennök nyilvánuló alapelvek és érzületek következtében.

Legyen szabad e pont rajzánál Strausst lehetőleg ki-
irnunk.

A francia tragicusok csoportjában, mint tudjuk, Voltaire a harmadik, a drámai hármas csillag Euripedese, kihez nemcsak abban hasonlít, hogy drámáit vallás-bölcsészeti gondolkodásának *edényeivé* teszi, hanem abban is, hogy elődeit, kik közül Racinet némely pontban felülmúlhatatlannak vélte, sok tekintetben meghaladni iparkodott. Corneille és Racinenak példányképül szolgáltak a régiek; de Voltaire a hajdaniak tanulmá-

nyához más természettel fogott, s ezek befolyását Shakespeare paralyálta. A görögöktől mindenekelőtt azt tanulta, hogy a szerelem motivuma nálok nem játszott oly uralkodó szerepet mint a francziáknál. Ezt részben a kor viszonyaiból magyarázta ki; mert hisz a görögöknél sokkal visszavonultabb életet éltek a nők, sőt a nőszerepeket is férfiak játszották. De minden körülmények között is helytelennek találta, hogy Corneille *Oedipejében* Theseus hajlamát Dircéhez, Jocasta leányához, a dráma főpontjává tette; hogy Crebillon *Electrájában* e boszúhős nő Aegisth egy fiába és Orestes Aegisth egy leányába szeretve rajzoltatik. Voltaire józan és egészséges érzéke tiltakozott az ily szerelmi epizodok ellen, habár kezdetben ő sem látott elég tisztán vagy nem mert kikelni az uralkodó ízlés ellen. Egyébiránt már 1719-ben *Oedipe* előszavában kimondja, hogy a főszemélyeknek szükségképen szenvedélyekkel kell birniok, 1750-ben már azt is jelezi, hogy a mennyire tőle telik, a francia színpad puhaságát, galanteriáját meg fogja szüntetni. A szerelem vagy lelke legyen a darabnak, vagy hiányozzék belőle. A színmű csomóját kell képeznie, nem pedig csupán izelítőül nyújtatnia; igazi tragikai szenvedélynek kell lennie, mely szerencsétlenségbe és bűnbe sodorjon, vagy pedig erényre vezessen. Azért későbbi tragédiáiból, melyenek *Orest*, *Merope*, némileg a *Megszabadított Róma*, egészen kihagyta a szerelmet, *Caesar halálából* pedig minden női szerepet. E nézetében megerősíté őt Shakespeare és az angol színpad is. „Mily élvezettel néztem én Londonban önök tragédiáját, *Julius Caesart*, mely százötven év óta ön nemzetének gyönyöre!“ írja lord Bolingbrokenak *Brutusa* ajánlásában. „Nem a barbár szabálytalanságokat törekszem helyeselni, melyekkel bizony tele van; hanem csodálni, hogy nincs több hiba oly munkában, melyet a tudatlanság századában oly ember teremtett, ki még latinul sem tudott és saját lángeszén kívül mestere sem volt. De ily durva hibák mellett is mennyire elragadott Brutus tekintete, ki a Caesar véréből piros gyilokkal kezében a szószékről beszél a római néphez. E jelenet után Antonius jön s művészi beszédével észre téríti e büszke lelkeket; s miután megszéledültek vala, Caesar tetemét mutatja meg nekik s szenvedélyes képbeszédben lázadás- és boszúra ingerli. Aligha tetszenék a francziáknak, hogy színpadukon egy sereg kézműves lépjen föl; hogy Caesar véres holt teste a nép előtt szemlére kitéssék, s a nép lázadásra ösztönöztessek — ez a világ

királynőjének, a szokásnak, dolga“. E sorok fölfedik előttünk, hogy Voltaire érezte a francia szinpad súlyos korlátait és éles elméje különbséget tudott tenni a dolog természetében rejők és a szokás, meg a képzelődésből származók között. Ez utóbbiak közé számította a francia nép túlságos kényességét (*delicatesse*), mely a költővel csak elbeszelteti a hatásra okvetetlen szükséges, de kissé izgató jeleneteket. E tekintetben a francia ízlést következtelennek is találta. A szinpadot nem szabad vérrrel beszenyezni: következőkép a hős nem ölhet meg senkit a szinpadon, de önmagát igen, mintha ez nem volna vérontás. E finyássághoz sorolja azt is, hogy a francia tragédiákban nem szabad az újabb történelem nagy neveit szerepeltetni. Ez időtájt bizonyos költő egy velencei történetet régi római összeesküvéssé változtatott, csakhogy ne sértse a szokást. De Voltaire, mint *Zaire* drámája előszavában írja, az angoloktól azon bátorságot tanulta, hogy saját királyaikat és a királyság régi családait is szinpadra hozzák s szerinte ez újítás a francia földön csak üdvös lenne. Azért *Zaire*, *Adelaide du Guesclin*, *Tancred* című drámai műveiben, noha kissé tartózkodva és távolról, francia neveket és történetet játszatott, de egészen a francia történelem nagy eseményeibe merülni még nem volt szabad. Más szempontból is iparkodott gyarapítani a francia szomorújáték anyagát. „Szinpadjaink, mondja egyik előszavában, sokáig visszhangzottak oly kalandoktól, melyeket csak főrangú személyek követnek el s az emberiség többi részénél szokatlanok vagy lehetetlenek.“ Azért hiszi, hogy jól teszi, ha a természethez közelebb álló személyeket hoz fel s e darabjában, melyet soha sem adtak elő, egy kertészt, egy falusi leányt, két alsóbb tisztet, sőt egy közkatonát is szerepeltet. Ehhez járult tárgyai terének földrajzi kitégítése, mert drámái Chinától Peruiig, Angliától Berberiaig minden világrészben játszanak. Sőt még a fa-szinpadot is nagyon szűknek tekintette. A párisi színház régi tánczterem volt, roszúl díszített szinpaddal, melyre az akkor dívó szokás szerint számos előkelő tolakodott fel s a szereplő színészeknek lábatlankodott. Ez persze minden csalódást megsemmisített s az élénkebb mozgást lehetlenné tette. „Miként mernők Pompejus árnyékát vagy Brutus lelkét annyi fiatal ember közepett szerepeltetni, kik a legkomolyabb dolgokat is egy-egy bon-motra használják fel?“ Mivel e visszaélés *Semiramis* lélek-jelenése szinpadra hozatalának (1748) nem kis hátrányára szolgált, Voltaire befolyása

és sürgetése végre leszorította az alkalmatlankodókat, mi által szabadabban lehete mozogni s később fényt és pompát kifejteni.

E túlságos és illetéktelen akadályokon kívül még több oly hátránya volt a francia drámának, melyeket Voltaire részint a dráma lényegének, részint a francia nyelvnek rótt fel. Az angolok, mint mi magyarok, a rímtelen jambust használták; de Voltaire ítélete szerint ez, a szók időmértékének hiánya miatt, a francziában kivihetetlen s nem lenne egyéb prózánál. A versnélküli drámák is csak szintelen rajzok lennének, melyeket Rubens és Paolo Veronese képeivel akarnánk kiállítani. A tragédia rímes versei alatt az alexandrineket érti, melyekről Voltaire *Mahomedjének* Goethe által fordítása alkalmából Schiller így nyilatkozik: „Az alexandrin sajátságai, hogy két egyenlő részre oszlik és a rím természete, két alexandrinból egy párt alkotni, nemcsak a darab egész nyelvére, hanem az egész belső szellemre nagy befolyással vannak. A személyek jelleme, érzülete és viselete, szóval minden az ellentét szabálya alá esik s a mikép a tánczosok mozdulatát követi a zene, akkép kíséri a kedély mozdulatait és a gondolatokat az alexandrin kétlábú természete. Az értelem szüntelen kihivatik és minden gondolat, minden érzelem e formába mint valami Procrustes ágyba szoríttatik.“ Voltaire azzal iparkodott segíteni, hogy *Tancredjében* kereszttrimeket alkalmazott; itt azonban félt, hogy a prózához közeledik, és a kereszttrimes alexandrinek Strauss szerint a kigyóalakú nyárfa-allééhoz hasonlítanak. Vígjátékaiban ismét rímes jambusokat használt, de ezek nagyon könnyűk a tragédiához.

A hármas egység korlátját pedig a dráma lényegéből folyónak vélte. Hibáztatta Shakespearet, hogy hőseit a mély tengerről egyszerre ötszáz mértfölddel távolabb a szárazföldre, a viskóból a palotába, Európából Ázsiába teszi és legszívesebben oly színműveket teremt, melyek cselekvénye félszázadot vesz igénybe. Voltaire komolyan vette a hármas egységet, és a dráma tartamára három órát s helyül egyetlen helyet, például egy palotát kívánt. „De ha Shakespeare egy kissé messze megy, ha gyors színváltoztatása, a jelentékeny időközök az előadás nehézségén felül a folytonosságot s így a cselekvény egységét zavarják, azért még sem tehetünk kifogást, ha *Wallenstein halálában* a három első felvonás Pilsenben, a két utóbbi Egerben játszik, ha *Egmontban* a darab eleje és vége között Németalföldről tudósítások érkeznek Spanyolországba, innét pedig

egy hadsereg megy Németalföldre. Sőt épen a jól felfogott drámai művészet érdekében kell fölszólalnunk az ellen, hogy Voltaire két nagy elődének egyszerű szabályait még szorosabakkal cserélte föl.“

Mikor Angliából visszatért, a görög és angol szinpad kissé túlságos merészségét róttá meg, mely a fertelmest rettetesnek vette, másrészt a francziát félelnek, aggodalmasnak találta; a görögök és angolok szerinte túlcaptak a tragikai célon, a francziák csupa félelemből el sem érték; a szinpad nem lehet a fojtogatás és üdöklés helye, mint Shakespearenél és utánzóinál, de a csupa conversatióé sem, mint némely francia darabban találjuk; alkotásuk minden szabálytalansága és nyelvek illetlensége mellett az angol drámáknak egy kitűnő előnyök van, mely minden hibájokat eltakarja s ez előny, hogy cselekvényök van. De később Voltaire is érzékenyebb lesz az angol dráma hibái és elfogultabb a francia előnyei iránt. A jelenetek összekapcsolása, hogy a szinpad soha sem legyen üres és más külsőségek mind fontosabbaknak tűnnek fel neki. A kifejezés választékossága, a szellemes mondások, melyek a francia drámát mint valami drágakövek ékesítik, az ő szemében, minden másnál magasabbra emelik. A sok kifogás daczára mégis csak a párisi ízlés volt nála irányadó s a görögnel annál fensőbb, minél több lakosa és színi előadása volt Párisnak, mint Attika fővárosának. Igaz, hogy a francia szinpad igen gyakran használja a szerelem motívumát és e szenvedélyt nem egyszer pusztá udvariasságra szállítja le; Voltaire szerint mégis a francziák lesznek és voltak az idők mesterei a szerelem drámai előadásában. A francia szinpadon annyi illemmel, gyöngédséggel és igazsággal jelenik meg a szerelem, mint sehol másutt. *Zaire* előszavában azt írja angol barátjának, lord Bolingbroke-nak, hogy „a mi szerelmeink úgy beszélnek, mint az igaz szerelmesek, míg az önökéi mint a poéták“. Előbb a francia és angol szinpad sajátosságainak egyesítése nyújthatta Voltaire véleménye szerint a helyest, már 1732-ben „az angoloknak kell meghajolniok a mi szinpadí szabályaink alatt, a mint nekünk philosophiájok alatt. Mi francziák oly jól kiismertük az emberi szívet, mint a természetet. Úgy látszik, a gondolkodás mestersege az angolok sajátja, míg a tetszésé a miénk“.

Ez elfogultságával szemben mindig Shakespeare kísérti, sőt agg napjaiban neki kellett egy Shakespearefordító, szerencsére rosz fordító ellen védeni a francia tragikusokat. Ő volt, a

ki Shakespeare szellemét először honosította meg hazájában. Shakespeare *Julius Caesar*-ja megragadta őt, fordításra, utánozásra csábította; Hamlet lélekjelentését a leghatásosabb szinpadi csinynek nevezte, Hamlet magánbeszédéről csak bámulattal szólott. „Eszem ágában sincs,“ mondja *Semiramis* előszavában, „*Hamlet* tragédiát mindenben igazolni; durva, barbár darab biz az, melyet Francia- és Olaszországban a legalsóbb csöcselék sem túrt volna meg. Hamlet megőrül a második felvonásban, kedvese a harmadikban, a koronaherceg azon ürügy alatt, hogy egy patkányt végez ki, atyját öli meg és a hősnő a vízbe ugrik. Sírt ásnak neki a szinpadon, a sírásók koponyákkal kezökben ostoba tréfát üznek s ez utálatos dőreségekre a herceg nem kevésbé visszataszító örülségekkel válaszol. Az alatt az egyik szereplő Lengyelországot foglalja el. Hamlet, anyja és mostohaatyja együtt énekelnek a szinpadon, dalolnak az asztalnál, veszekednek, verekednek és kivégezik egymást. Azt hinnők, hogy e mű egy részeg vadember képzelő tehetségének gyümölcse. Pedig e durva szabálytalanságok alatt, melyek az angol szinpadot mai napig oly ízléstelennek és barbárnak tüntetik fel, Hamletben fenséges s a legnagyobb lángészhez méltó vonások rejlenek. Mintha csak a természet abban találta volna mulatságát, hogy e költő fejében a legerősebbet és legnagyobbat a legalsóval és a legutálatosabbal kapcsolja össze.“ Így irt Voltaire Shakespeareről s ime most egy szerencsétlen fordító áll elő s azt írja, hogy az általa méltatott angol a valódi tragikus, a francziák pedig semmik. Ez természetesen felláziította Voltaire ízlését, hazafiságát és önérzetét. Két évvel halála előtt így irt az akadémiának: „Uraim! képzeljék csak magokat XIV. Lajos elé versaillesi galeriájába fényes udvarától környezve és egy rongyba burkolt bolond Istók (ezúttal nem Shakespeare, hanem csak fordítója és dicsőítője) tör keresztül az udvart képező hősök, nagy emberek és szépségek sorain s azon követeléssel lép fel előttük, hogy egy kötél-tánczos kedvéért, kinek szerencsés ötletei és torzképei vannak, Corneillet, Racinet és Molièret hagyják oda. Mit gondolnak önök, miként fogadtatott volna e követelés?“ Egy angol kritikus össze merte hasonlítani Hamlet első jelenetét Racine Iphigeniájának első jelenetével és Arcas e szavaira: „Hallottatok-e az éjjel valami zajt? Jönnek-e már egyszer segítségünkre a szelek? De minden hallgat: A sereg, a szél és Neptun is —“ Hamletben az ör válaszát idézi: „Még az egerek czinczogását sem hallottam“ s

azt állítja, hogy ez utóbbi sokkal természetesebb. „Igen, uraim,“ mondja Voltaire izgatottan, „így felelhet egy katona bódéjában, de nem a színpadon, a nemzet előkelő emberei előtt, kik mindig választékosan beszélnek s másoknak is így kell magukat kifejezni előttük.“ E szavakkal árulta el Voltaire a francia dramaturgia titkát, jegyzi meg Strauss. A francia dráma udvari mulatság, a személyek nem szivők szerint szólanak, nem a mint jellemök és helyzetök kívánja, hanem a mint egy király és udvar előtt illik. Nem az igazság, a természetesség és a szépség a legfőbb törvényei a drámai művészetnek, hanem az etiquette.

Ezekből könnyen megértjük, miért nem sikerült Voltaire-nek a francia dráma hagyományos korlátjait áttörni; hogy sokféle darabjai egészben véve „a gall módot“, mint Goethe mondja, épen nem tagadják meg. Huszonhét vagy huszonnyolcz tragédiája, tizenöt komédiája többé-kevésbé a francia felfogásnak hódolnak. Ezeket bővebben ismertetni és bírálni Strauss nem tartja feladatának; mi is csak annyit jegyzünk meg, hogy Voltaire vígjátékai sokkal kevesebbet érnek, mint tragoediái.

De térjünk vissza a történet folyamához. Angolországi időzése szolgáltatott forrásokat XII. Károly történetei megírására. Mint előbb Caumartin adomái IV. Henrik és XIV. Lajos udvaráról, ezek történeteinek megírására csábították, úgy most bizonyos Fabrice anekdotái nyújtottak neki anyagot XII. Károly történetei előadására. Strauss Voltaire ez iratából alkalmat vesz magának a francia író történetírásáról nyilatkozni. XII. Károly történeteit Schlosser nem sokkal becsültę többre egy regénynél, míg Villemain az elbeszélő művészet remekének tartotta. Mindenesetre olyan volt, a minőnek akkor szükségét érezték. Tudományos és alapos történeti művek folio vagy quart alakban nem hiányoztak, csakhogy senki sem olvasta őket, mert e pedans történetírásnál még a gondolkodás is a rövidebbet húzta, mivel az emberek és tények megítélése a genealogiák és deductiók halmazába fült. Voltairenél persze minden csak előadás és ítélet, míg a kutatás alapossága sok kívánni valót hagy maga után. De „egyelőre elbeszélni kellett megtanulni, idővel jövének mások, kik az élénk előadást alapos kutatással egyesíték“. Strauss e megjegyzése egészen helyén van, csak Voltaire egy másik német kritikusával annyit teszünk hozzá, hogy épen Voltaire volt az, ki egyes kísérleteivel a legnehezebb

körülmények között iparkodott meghonosítani a történelmi kritikát. A nélkül, hogy a *Dictionnaire philos. Histoire* Sect. IV.: *de la methode, de la manière d'écrire l'histoire* czikkeiben tett nyilatkozatait ismételni kívánók, csak egyet hozunk fel bizonyítékul. Ő tudniillik ellentétben a szokásos és Németországban még most is élő farkesóválással, Augustus császár kormányáról egészen más nézeteket vallott, továbbá Svetonius és Tacitus Tiberiusát és Neroját a történelmi Tacitussal és Neroval össze nem egyeztethetőnek mondotta. E nézetének becsét a legújabb kritika is igazolta, mikor Tacitus *Vita Agricolae*jának czéltartalmát minden kétség fölé helyezte. Még VI. Sándor gyalázatos bűneinek valószínűsége felől is kételkedett, midőn azon, bár néha subjectiv önkénnyel alkalmazott alapelveket állította fel, hogy az adott körülmények között az erkölcsileg lehetséges szolgáljon a történelmi igazság criteriumául.

Ez időtájt írta *Bölcsészeti leveleit*, melyek újabb üldözést támasztottak ellene, azért szívesen kötött barátságot marquise du Châtelettel, ki ekkor huszonhét, ő pedig harminczkilenc éves volt. A marquise conventionalis házasságban élt férjével s e házasság hiányait már előbb bizonyos Guebriant, később Richelieu herceg által iparkodott pótolni. Voltaire e viszonya igazán benső volt és tizenhat évig, a marquise haláláig, tartott. E nő két külön irányt egyesített magában: az exact tudományok, különösen a mennyiség- és természettan iránti érzéket s az élet gyönyöreinek élvezetét. Cireyi jószágán jó menhelyet biztosított Voltairenek és időt nyújtott irodalmi munkálkodására. Ott kezdte meg *Siècle Louis XIV., Essai sur les moeurs* munkáit; ott adatta ki 1736-ban *A világ embere* tanköteményét és 1738-ban másikat *Az emberről*; ott végezte be *Pucelle* komikus eposzát, melyet lepcsés szájjal adott elő a XVIII-ik század léhaságának. „A lelkesült idiota (az orleansi szüz), ki ihletnek tartotta magát,“ mondja Strauss, „a falusi hösnő, kivel nagy szerepet játszottak, alkalmul szolgált neki egy csapásra két legyet ütni agyon: a természetfölötti kijelentésben és a női szüzességben való hitet.“ Egyébiránt a fanatizmus iránti gyűlöletének is meghozta az áldozatot, midőn szent Domonkost, az inquisitió alapítóját, a pokolba tette. Mi, kiket e költemény néha mulattat, de többször eltaszit, meglehetősen közönnnyel teszszük le, mivel reánk nézve nincs igazság benne, mondja Strauss. „Mi tudjuk, hogy a nő nem olyan vagy csak bizonyos körülmények közt olyan, és ha olyan volna, nem tudnánk rajta

mulatni. Világnézletünk többé nem frivol, de felfogjuk, hogyan lehetett akkor olyan. Ez nem volt egyéb, mint gyakorlati visszahatás a keresztyén spiritualismus ellen. Az egyházi keresztyénségben az érzéki elvileg tagadtatik az emberben, tényleg azonban türetek; míg a megtartóztatás, a szüzesség a felsőbb, az igazi, milyenek tulajdonkép lennie kellene, ha lehetne s egyes emberekben valóban olyan is, kik azért az emberiség tetőpontjára állíttatnak. A felvilágosodás az ő érzéki irányában, milyent Franciaországban vett, azt mondja és ebben igaza van: nem! az ember nem csupa lélek; most azonban tovább megy és e tekintetben ép oly egyoldalú lesz, mint az egyház, mikor azt állítja, hogy csupa test és érzékiség. S a költő azon szerepre vállalkozék, hogy e tant egy képsorozatban szemlélhetővé tegye, melyekben a lélek mindig a test hálójába kerül, az állítólagos tisztaság tettetésnek, a vélt szentek a legelvetemültebbeknek mutatkoznak.“ Strauss e magyarázata sok igazságot foglal magában a római egyház szélsősége, papi coelibatusa, tömérdek zárdája ellen, jóllehet, egészen magunkévá nem tehetjük, mert az egyház az ő józanságában nem tagadja az érzékit, csak a lelki alá rendeli, miben a kellő mértéket nem mindenki képes megtartani.

Az akadémiában, a halhatatlanok között helyet foglalni minden francia író egyik első kívánsága. Voltaire sem volt közönyös iránta s ha ezt el akarja velünk hitetni, kevés őszinteségre mutat. Ő, ki a legkisebb kitüntetés után is sovárgott, ki gyermekes örömmel szedegette össze az emberi elismerés rongyait, nem maradhatott közönyös az akadémiai szék elnyerése iránt. Ide azonban királyi kegyelemre volt szükség, mit a *Pucelle* s hasonló művek szerzője nem élvezhetett. Hiába hízelt a királynak és maitressének, mindez nem használt semmit. Végre 1745-ben és 46-ban a jezsuitákhoz, különösen de la Tour atyához, az őt nevelő intézet igazgatójához fordult és levelében XIV. Benedek pápa iránti ragaszkodásának és a rend iránti hálájának s törhetetlen vonzalmának adott kifejezést. Hét éves collegiumi tanulása alatt csak szépet és jót, csak szorgalmat, mértékletességet és rendet látott; elbámulva hallotta, hogy a Jézus-társaság atyáinak veszélyes moralt tulajdonítanak; igaz ugyan, hogy a sötét időkben úgy, mint más rendeknek, nekik is voltak casuistáik, kik az erkölcsen egyes pontjairól pro et contra vitatkoztak; de az emberiség gyalázatára válik, hogy oly embereket vádolnak luxus morallról, kik egész Európában a

legszigorúbb életet élék s végre Ázsiába és Amerikába vándorolnak, hogy vértanúhalállal haljanak meg. Nem csoda, hogy az ily rágalmozók Voltairt is rágalmozzák, neki oly érzületet és könyveket rónak fel, melyeneket soha sem vallott és irt vagy a kiadók által meghamisítva jelentek meg. Magának, *Henriade*-nak, sem jutott correct kiadás. „Hihetőleg csak halálom után fogják valódi műveimet birni.“ Egyébiránt a nagy Corneille példája szerint iratait az egyház itéletének óhajtja alávetni, s ha valamelyik munkájában némi botrányos fordulna elő, kész lenne azonnal széttépní. Ekkép, mikor már majd minden európai tudós társaság tagja volt, végre a francia akadémiába is fölvetetett.

Cireyi tartózkodása alatt élénk polemiái voltak, melyek nála soha sem hiányoztak a nélkül, hogy lelke nyugalmit mélyebben megzavarták volna. Sokkal jobban felizgatta a keserű tapasztalás, hogy helyét a marquise szívében egy fiatal gárdakapitány foglalta el. Voltaire oly helyzetben találta őket, mely minden képzelt kétséget a legkézzelfoghatóbban czáfolt meg; azért hevében még azon éjjel el akart utazni. De a nő nyílt magyarázata megnyugtatta a több év óta beteges s különben is mindig gyógyszerrel élő Voltairt, sőt később rokonszenvet tanúsított fiatal vetélytársa iránt, kit nem sokára mint irót érdemén felül mutatott be a közönségnek. A marquise azonban anyának érezte magát és egészen a XVIII-ik század erkölceibe kell beleképzelnünk magunkat, ha előbb a nő, a szerető és a barát tanácskozását, azután a férj behivatását és atyai örömeit olvasuk, melyek szakasztott részei egy komédiának. A gyermekágyas nő tejlázában meghűtvén magát, csakhamar elhúnyt. Voltaire és St. Lambert, a kapitány, legtovább maradtak a halott ágyánál, s midőn az előbbi távozni készült, ájúlva esett össze a lépcsőnél. 1749. szept. 10-én történt.

A marquise halála után Voltaire újra szabad lett és a porosz király 1736 óta sürgetett hívásának engedve, Potsdamba ment. Strauss előadása e két nagy ember viszonyáról hű és tárgyilagos, élénk és vonzó, úgy hogy a könyv legszebb és legérdekesebb részét képezi. A második kiadásban, itt tett legtöbb változtatást és jól esik olvasnunk, hogy német létére a hibát nem tolja csupán a francia író nyakára. Nagy Frigyes viszonya Voltairehez 1736. aug. 8-ikától kezdődik, mikor a huszonnégy éves koronaherceg, levelével kereste föl a negyvenkét éves francia írot. S azóta hány gyöngéd sort intézett

hozzá, megküldé a kamaráskulcsot, az érdemrend keresztjét húsz ezer livre évi díjjal, mihez még szabad lakást, asztalt és equipaget csatolt. „Az én teendöm,“ írja unokahugának, „semmit sem tenni. Élvezhetem szabad időmet. Naponkint egy órát szentelek a királynak, hogy kötetlen és kötött műveit simítsam; én grammatikusa és nem kamrása vagyok. A nap többi része az enyém s az estét kellemes vacsorával zárom be.“ Itt végezte be már előbb említett *Siècle Louis XIV.* munkáját. E művében élénk rajzát nyújtja a nagy király uralkodásának a nélkül, hogy gyöngéit elhallgatná. Leírja a protestánsok elnyomatását, a hírhedett dragonadeokat, a nantesi edictum visszavételének gyászos következményeit, ajánlja a türelmet még nemzetgazdasági szempontból is; de elismeri a király jogát és a kivitel kegyetlenségét szolgáló rója fel. A porosz földön írta *A természeti törvény* című tanköltevényét, irt sok egyebet; de Voltaire gazdag ember is szeretett volna lenni, azért egy zsidóval lépett üzleti viszonyba, melyben tiltott árukat vásároltak. Utóbb törvényszék elé is került a dolog, Voltaire megnyerte pörét a zsidó ellen, de a közvéleményben és a király előtt sokat veszített. Ehhez járult szenvedélyes és sarcastikus vitája a berlini akadémia elnökével, Maupertuisvel, mibe a király is beavatkozott s Voltaire leggenialisabb gúnyiratát, *Doctor Akakia diatribéjét*, megégettette. Voltaire érezte, hogy tovább nem maradhat s látszólag kibékülve hagyta el a királyt 1753-ban, márczius 26-án. Úri módon utazott Lipcsébe, hol a német irodalom képviselőjét, Gottschedet, látogatta meg és a királynak adott szava ellenére még Maupertuis ellen irt. A fejedelem füléhez más parodiák is jutottak, melyeket saját személyére állítólag az eltávozott francia író készített. Ezért aggodalom fogta el, hogy ily ember kezében hagyta egész kötet versét, melyeket a francia ismert szatírája csúfúl felhasználhatna; tehát rögtön futárt küldött utána s mind a költeményeket, mind a rendjelt és kamaráskulcsot visszakövetelte. Voltaire miről sem tudva utazott Gothán keresztül Frankfurtba, hol megállították, holmijait kikutatták, de a költeményeket nem keríthették elő, mert, mint az író mondá, az egy Lipcséből Strassburgba küldött ládába van téve; de ígérte, hogy azonnal intézkedik és néhány nap múlva átadhatja. A 14-ik nap meg is hozta a költeményeket, de az ügyetlen tisztviselő, Freitag, még mindig tartóztatta Voltairt, mit ez szökéssel akart meghiusítani, mi ismét új bűnnek tekintetett és újabb tizennégy nap

folyt le, míg a tehetetlen ember útnak eresztette Voltairt, tít-kárát és az idő alatt Frankfurtba érkezett unokahugát, Denist. Előbb azonban megvette rajtok a százkilenczven forintnyi költséget. „A frankfurti történet mindkét részre szerencsétlen vala; a királyra nézve még inkább, mint a költőre. Ha ez utóbbi néhány heti kínos hangulattal megszabadult, a király hírneve mai napig szenved alatta. Pedig a legtöbbet és a legrosszabbat a véletlen okozta. Ha Freitag hivatlan látogatásakor Voltaire kezénél van a költemény, haladéktalanul tovább utazhatik; ha a fejedelem királyi teendői miatt nem tartózkodik távol fővárosától és Frankfurtban ügyesebb tisztviselője van, a költőnek is félannyi vezeklési időt kellett volna Frankfurtban töltenie.“ Az egész frankfurti történet igen alkalmas tárgy volt Voltaire kiapadhatatlan szatirájának és világhírű lett ez esemény gúnos leírása.

E hajótörés után Mainzban s később Senonesban a híres bibliamagyarázónál, Dom Calmetnél, pihent meg, hol részint a német birodalom annalesein dolgozott, részint a szent atyákat és conciliumokat tanulmányozta, minek későbbi theologikus és műveltség-történeti irataiban nagy hasznát vette. Innét Plombièresbe, Lyonba, majd Genfbe ment, míg végre állandóan a svájci Ferneyben telepedett le.

Ferney azon pont, honnét költőnk világtörténeti működése az összes művelt Európára, vagy mondhatjuk a világra kisu-gárzik. Életének itt töltött huszonnégy esztendeje csodálatos tevékenységben folyt le, a 60—84 éves öreg naponkint 18—20 órát töltött munkában, s alig múlt el hónap, melyben valamely röpirata vagy más műve világot ne látott volna. Összes munkái hetven kötetre rúgnak, mi nem csekély akadály elterjedésöknek. A sok hányatás, a sok hullámcsapás után itt végre csendes tengerre jutott, hol őszintén kimondhatta hitét, meggyőződését, ostorozhatta a tévedéseket a nélkül, hogy baj érhetne volna; mert mint d'Alembertnek írta: „En hű barátja vagyok az igazságnak, de nem a martyrságnak. Ha a legcsekélyebb veszély fenyegetne, kérem önt, tudassa velem, hogy ismert becsületességgemmel és ártatlanságommal desavouáljam a nyilvános lapokban.“ „De nem helyesen fognók fel őt,“ mondja Strauss, „ha azt vélnők, hogy csak saját biztosságát kereste, mert neki e harczmód az egyedül hozzáillőnek látszott. Az ellenség, kivel dolga volt, végső vonatkozásában mégis csak az ostobaság; az ostobaság pedig komikus személy, kivel úgy kell

bánni, azaz mistifikálni, bolonddá tartani. Egy komikus alakkal szemben komolynak lenni, magát tragikus helyzetbe sodortatni, stilhiba; a felvilágosodás mátyurjai is nevetséges alakok. "Mi nem találjuk egészen igazoltnak Strauss ez indokolását, a hazugság, a tettetés, nemtelen fegyverek még a butaság elleni harcban is, s újabb kutatások kiderítették, hogy Voltaire nem egyszer nyúlt például a denunciáció aljas fegyveréhez is, különösen mikor könyvárúsokkal gyűlt meg a baja és ifjúkori barátja, Herault, lett a rendőrfőnök ¹⁾).

De hogy az idők színvonalán álljon, Párisban folytonos összeköttetésben kellett állania, azért másokon kívül különösen három levelezője volt. Színházi és személyes ügyekben régi barátja, gróf Argental, értesítette, ki mint a színpad szenvedélyes barátja nevével együtt szíves közvetítőül szolgált Voltairenek, ki őket angyalainak, majd őrangyalainak nevezte. Akadémiai, tudományos és irodalmi dolgokban d'Alembert tudósította, kit a költő nem csupán tudománya- és tehetsége-, hanem jelleméért is becsült; ez ugyanis megköszönvén Frigyes meghívását a berlini akadémia elnökségére, Katalin császárnőét fia nevelésére, Párisban maradt, hol az udvar kegyét sem élvezhette. D'Alembert a mérséklet és megfontolás embere volt ellentétben Voltaire izgatottságával és szenvedélyességével. Harmadik levelezője, Damilaville, egy alárendelt pénzügyi hivatalnok a belső missióról, a vak hit és hierarchia elleni csendes harczáról értesítette.

Költőnk számos regényt és verses elbeszélést is irt. *Candide*, *Zadig*, *l'Ingenu* s más regénye alkalmat nyújtanak Straussnak, hogy Voltaire regényírói működéséről nyilatkozzék. „Regényei között azért legjobb az *Ingenu*, mivel legalább a nagyobbak közt egyedül ez az, hol a személyek és sorsuk emberi részvétet keltenek, általában valódi emberek. *Candide*ban, *Zadig*ban csak fababák, melyeket a szerző dróttja kormányoz, tánczoltat, a mint a gondolat, melyet velök szemléltetni akar, kívánja. A személyek maguk teljesen közönyösek, csak tréfát űz velök s a hol illőnek véli, megránt egy szellentűt, mely egész tengerét árasztja reájok a legtarkább és leghiteltlenebb sorsnak. Az ezeregy éjszaka mesés világa, melybe elbeszéléseit helyezi, a keleti costume, melybe személyeit öltözteti, egészen feloldja őt a lélek-

¹⁾ Lásd Leouzen le duc iratát: *Voltaire et la police*. (V. ö. *Revue contemporaine* 15. sept. 1867, p. 56.)

tani és pragmatikai valószínűség törvényeinek megtartásától. Pedig a regény eredeti feladata mindig az volt és lesz, hogy az ember sorsát és jellemét emberi részvétellel költőileg adja elő. E tekintetben a korabeli francziák között Diderot regényei vagy inkább beszélői messze Voltairéi fölött állanak. Mondják, hogy vannak philosophikus, satirikus, humoristikus regények, melyek célja egészen más. Igaz, vannak ilyenek, de hát miért ritka a *Don Quijote*, miért oly mulattató a *Tristram Shandy*? Azért, mert Cervantes művében a lovag és szolgája, bár torzképek, mint valóságos emberek csakhamar részvétet keltenek és hasonló történet, legalább helyenkint, az angol regényben is.“

Ez időben adta ki Voltaire két történeti értekezését, egyet a történet philosophiájáról, másikat az emberi szellem történetéről. Ide tartozik egyik legjelentékenyebb munkája is a nemzetek erkölceiről. Mind e művek a műveltség történetének, a történelem talányának nagybecsű magyarázatai. Strauss itt érdekes összehasonlítást tesz Bossuet, Herder és Hegel művei között. „Bossuetnél csodálatos isteni cselekvés vezérli a világtörténetet, mely minden emberi ellenhatás daczára egy választott nép és hivatott eszközök segítségével keresztül viszi fensőbb céljait. Voltairenél szó sincs ily vezetésről, ily természetfölötti célokról és eszközökről; az emberi természetnek önmagával és a külső természettel gyűl meg a dolga; erejét és szenvedélyét majd előmozdítják, majd hátráltatják a természeti erők, e kölcsönös játék szabja meg a történet folyamát, melynél végre az jön létre, a mi épen létre jöhetett. Herdernél épen úgy mint Bossuetnél isteni terv szerepel, csak hogy csodálatos eszközök nélkül, az emberi természet ereje és iránya segítségével; nincs természetfölötti kijelentés, sem választott nép, hanem minden nemzet tárgya az emberi nem isteni, de természetes nevelésének. Mivel Hegel a történet philosophiájában az isteninek fogalmát a szellem fogalmában oldotta fel, ez által némileg Voltaire álláspontjára tért vissza; a mennyiben mégis a szellem határozott törvények szerint fejlődik és halad, fentartja a cél, az emberiség isteni neveltetésének eszméjét, csak hogy ezt mint önnevelést, mint benmaradó célt s a szellem belső fejlődési ösztönét fogta fel. Ha szabad Shakespearenek egy kifejezését használnunk, Voltaire szerint a világtörténet bolondság, melyben van rendszer és ez kiismerhető; Hegel szerint a

mi felfogható, a minek rendszere van, nem bolondság, hanem ész, s a ki bolondságnak látja, az még nem fogta fel.“

Voltaire fényes és korszakalkotó ténye volt a Toulouseban 1762. márczius 9-én kivégeztetett Jean Calas védelmezése. Ismeretes a vallási fanatizmus ez igazságtalansága, mely Voltairenek alkalmat szolgáltatott ezen és egyéb esetekben a francia törvényszékek gyarlóságait feltárni. „Voltaireben az emberi érzelem, az igazságosság és emberség iránti érzék mélyen megsértetett. Ily iszonyatosságok között szégyenlé, hogy francia, sőt hogy ember; lázas izgatottság ömlik el levelein, melyeket ez ügyben irt. Ha később biztosít, hogy azon három év alatt, míg el nem érte célját, nem jött mosoly ajkaira, melyet bűnnek nem tekintett volna, ez ugyan szónokilag van mondva, de aligha túlzott.“ Hasonló érdekeltséggel karolta fel a Sirven család ügyét, továbbá de la Barre és d'Etallonde, tizenhét és tizennyolcz éves ifjakét, mely utóbbiakat azzal vádolták, hogy egy fakeresztet a hídon megsértettek, hogy egy kapuczius-proceszsió előtt nem vették le kalapjokat és vallástalan dalokat énekeltek, s ezért a legiszonyúbb halálra ítéltettek. Etallondenak a nyelvét kellett volna kimetszeni, jobb karját levágni és a vásártéren élve megégettetni, de szerencsére sikerült Németországba menekülnie, hol porosz katonai szolgálatba állott. De la Barre a törvény kezei közt maradt és ítélete annyiban enyhítettett, hogy csak lefejeztetése után égettetett meg, előbb azonban vallomás kicsikarása végett a kínpadra hurczolatott, 1766. jun. 5-én végeztetett ki. E halálos ítéletnél Voltaire szemében azon körülmény tűnt fel különösen iszonyúnak, hogy míg Calas és Sirven esetében halált érdemlő bűnöket fogtak reájok, addig itt egyszerű rendőri kihágásért osztották a halált. Ez eljárás azon dőre felfogáson alapúlt, mely az akkori fenytő törvényhozás terén általános volt, hogy az ember elleni bűnökön kívül vannak immediate istenelleniek is, melyeket még szigorúabban kell sújtani.

Mindez irataiban Voltaire egész tehetségét felhasználta, pedig „ő a nyelv és irály mesterei között első helyen áll. A mi a prózát illeti, mindenütt művész volt, a történeti elbeszélés terén épen úgy, mint a regényén, a szónoki előadásban úgy, mint a bölcsészeti értekezésben, levelei csevegésében, mint vitairatai élcelő és kifakadó harczában. Előnyei is mindenütt ugyanazok: egyszerű természetesség, átlátszó világosság, fúrge élénkség és vonzó kellem. Melegség és nyomaték sem hiány-

zott nála, míg dagály és szenvelgés egész természetével ellenkezett; s ha olykor a pajkosság vagy szenvedély trivialissá teszük, a hiba nem annyira a stilstában, mint az emberben rejlett. A verselésben, különösen a komikus elbeszélés és a könnyebb alkalmi költészet s epigrammok terén, hasonló előnyökkel dicsekszik: *Pucelle*, a különféle *Contes*, az úgy nevezett *fugitives*, a költői kifejezés s verselés mesterművei. De az ódában declamatióval törekszik pótolni a hiányzó lendületet s a komoly hősköteményben valamint a drámában, a francziák ítélete szerint, nem tudott oly szerencsésen megmérkőzni az alexandrin bajaival, mint Racine és mások.“

Itt az ideje, hogy végre a bölcsészhez is forduljunk. Voltaire mint philosophus nem tartozik az önálló és eredeti elmék közé, sokan frivolnak tartják s megtagadják tőle a komolyságot és alaposságot. E vád azonban túlságos, mert az emberiség nagy kérdései, az isten léte, az emberi természet és feladata, a halhatatlanság stb. egész életén keresztül komolyan érdekelték őt.

Angliából visszatérve mindjárt foglalkozott philosophiával, de mégis élete utolsó korszakába esik nagyobb bölcsészeti munkássága. Eszméinek sokféle alakot kölcsönzött, encyclopaedikus lévén a kor szelleme, Diderot és d'Alembert más tudósokkal egyesülten húsz év lefolyása alatt a tudományok és művészetek encyclopaediáját tevék közzé, melybe Voltaire is dolgozott, történeti és aesthetikai, bölcsészeti és theologiai czikkeket szolgáltatott, sőt 1764-ben maga is adott ki egy bölcsészeti szótárt s később más név alatt bővitve újra kiadta. Ezekhez járult 1766-ban *A tudatlan bölcsész*, 1770-ben *Malebranche magyarázata*, két évvel utóbb *A tevékenység principiumáról*, ugyanazon évben *Memmius levelei Cicerohoz*. Párbeszéd alakjában is irt bölcsészeti munkákat, melyenek: *Lucretius és Posidonius*, *Cusu és Kou*, *Euhemerus párbeszédei*.

Az atheismus vádja őt nem érheti. Nehéz ugyan meghatározni, hogy scepticismusa mellett az istenség eszméje mennyire emelkedett ki elvont gondolkodása világából és lett a szív sajátja; de azt hirdeti műveiben, hogy az istenben való hit nélkülözhetetlen az emberiségre nézve, s ha a philosoph használni akar az emberi nemnek, proclamálnia kell az istent. Voltaire az isten létében való hitét cosmologikus és physico-theologikus érvekkel védi; szerinte a világban uralkodó rend fensőbb irányzó értelmiségre mutat. Strauss azonban tévesnek

tartja e felfogást, mely az anyag és erő elválasztásán alapszik; csak „a mi előítéletünk szíja ki az életet az anyagból, hogy egy isten közvetítésével újra befecskendezzük.“ Pedig ha az anyag és erő szétválasztását elejtjük is, még sem fejthető meg a kérdés. Mert az anyag végső alkatrészei minőségi tekintetben annyiféle viszonyt és tünetet mutatnak, hogy a mechanismus és chemismus útján a természettudományok jelen álláspontján sem érthetni meg, mint azt az újabb kísérleteknél tapasztaljuk, mikor például a lelki erőket mint a mozgás tüneményeit, az öntudatot mint az agy idegeinek reflex mozgását állították élénk. Ha meg is engedjük, hogy az anyagban van valami alakképző principium, azaz erő, hogy a magból kifejlő csira saját benső törvényénél fogva végre is hatalmas fává képződik: de már e csirában rejlő alakképző principium is eredetére nézve egy magán kívül létező principiumra mutat, még pedig olyanra, mely gondolkodik. A derék Cornelius C. S. nagyon helyesen mondja: „A búzamag látszólagos cél után törekszik. E cél azonban nem lehet esetleges és a búzaszem sem tűzhetette ki azt magának; azért oly értelmi erőt jelez, mely azt szándékolta és bizonyos elemek különös csoportosítása által vagy a chemiai és physikai erők dispositióinak következtében úgy rendezte be, hogy a véletlennek nagyon alávetett külső körülmények hozzájárulása után vak mechanikus szükségességgel jőjön létre a kitűzött cél felé való határozott fejlődés.“

Voltaire e dualismusa folytán erősen megtámadott minden oly törekvést, mely tanát paralizálni kívánta volna. Így támadta meg az angol Needham kísérletét, mely a generatio aequivocát akarta beh bizonyítani, kérlelhetetlen gúnnyal ostromozta de Maillet nézetét az állatfajok fejlődő metamorphosisáról. Hasonlót tett Reimarus Németországban. „Jól tudták mindketten, mi van kockára téve. Különös! míg Goethéknak semmi sem okozott volna nagyobb örömet, mint megérni Darwin elméletének kifejlődését; Voltaire már Lamarck és Darwin első s elég phantastikus hírnökeinek megjelenése által elveszti nyugalalmát.“

Voltaire a lélek egyszerű substantiáját és halhatatlanságát illetőleg többé-kevésbé kételkedőleg nyilatkozott, az akarat szabadságáról való nézete is mindinkább a determinismus felé hajlott a nélkül mégis, hogy felfogása szerint a morál törvényeit sértené, mert a bűn mindig bűn lesz, mint a betegség mindig betegség.

A keresztyénségnek nem volt barátja. Nem csupán akkori, hanem minden alakjában. Azért theologiai műveiben, melyeket rendesen álnevek alatt tett közzé, minden lépten elárulja e nézetét. Van azonban egy kiadványa, melynek nem ő a szerzője, hanem bizonyos Jean Meslier plébános. E pap kissé izgatott természete élénk összeütközésbe jött püspökével és kegyurával; azután egyházi tapasztalatain sem nagyon épülhetett. Azért a mit életében ki nem mondhatott, végrendeletében rakta le; nyilatkozatai telvék a legszenvedélyesebb kifakadásokkal Krisztus és az apostolok ellen. Voltairenek már 1735-ben tudomása volt a végrendeletről, de csak 1762-ben készíté el kivonatát. Strauss munkája végén mutatványt közöl belőle, különben az egész mű csak mintegy kilencz év előtt jelent meg Amsterdamban.

Jézus életének német írója bővebben rajzolja a francia philosoph véleményét a keresztyénség alapítójáról, kiből *falusi Socrates*félét csinált. Szerinte a Constantin óta létezett keresztyénséget Krisztus nem ismerné el magáénak, szóval Krisztus napjainkban nem lenne keresztyén. „A keresztyénség, a mint Constantin óta létezik, oly távol áll Jézustól, mint Zoroastertől vagy Bramától. Jézus örve alatt állították fel a legphantastikusabb tanokat, a vallási üldözéseket (Voltaire kiszámította, hogy a keresztyének kilencz millió ember életét oltották ki a vallás kedvéért), de Jézus nem oka ezeknek.“ Különösen Pál apostolra haragszik, ezt *lache et impudent imposteur*nek czímezi. Voltaire hiszi, hogy az emberiségnek csak akkor lesz nyugalma, ha minden dogmát eltörölnek. Strauss kimutatja, hogy az ismeretes *Ecrasez l'infame*, mely Voltaire leveleiben mottoúl szolgál, nem Jézus személyére, hanem a keresztyénségre vonatkozik. E gyűlöletét a Bertalanéj, a dragonadeok, az albigensek elleni harczok emlékezete igazolja. Valahol írja is: „A ki azt mondja nekem: Úgy gondolkozzál, mint én, különben megver az isten, az nem sokára azt is fogja mondani: Úgy gondolkozzál, mint én, vagy különben kivégezlek.“

Nehezen tévedünk, ha Voltaireről a vallásos kedély hiányát tanítjuk, lelke nem érzé a vallás édes szükségét, istenről való nyilatkozatai is inkább egy udvarias hódolatnak, mint vallásos odaadásnak kifejezése. Az az általános és merev formalismus, az a lelketlen conventionalis élet, mely a múlt század társadalmát, irodalmát, hitét és politikáját jellemzi, mely a

vallást is a külsőségek hideg observatiojává süllyesztette, sehogy sem tetszetett szabad lelkének, mely mindenütt a humanitást, a becsületességet hangoztatta. E humanitás természetesen minden lépten a keresztyénségre, az akkori társadalom ez idegrendszerébe ütközött, humanus iratai az akkori keresztyénség közegeinek isteni tekintélyével jöttek ellentétbe; azért kellett ezt legalább a műveltek szívében minden áron lerontani. „Meg kell elégednünk azon megvetéssel, melyben az infamis Európa minden művelt (honnete) emberénél részesül. Csak ezt akartuk, csak erre volt szükségünk. Eszünk ágába sem jutott a czipészeket és szolgálókat felvilágosítani; ez az apostolok dolga“. „A nép, írja d’Alembertnek, mindig buta és barbár marad; ökrök, melyeknek igára, ostorra és szénára van szükségük“. Ha nem is tagadott meg a néptől minden művelődési képességet; mégis mily messze áll korunktól, melynek a kényszeroktatás lón jelszava; mely minden embert még a viskóban is felvilágosultnak — noha nem a múlt század értelmében — kíván látni, mely a műveltség áldását minden emberre ki akarja terjeszteni!

Strauss műve utolsó részében élénk rajzát adja Voltaire viszonyának Rousseauhoz, a nagy Corneille állítólagos unokája adoptiojának, Frigyes királylyal való későbbi levelezésének. E levelekből mutatványokat is hoz fel. 1760-ban így ír Frigyes Voltairenek: „Édességeket is akar ön? Ám hallja az igazságot. Én önben a század legszebb geniusát becsülöm, csodálom verseit, szeretem prózáját, különösen vegyes iratai kisebb darabjait. Ön előtt egyetlen írónak sem volt oly gyöngéd tapintata, oly finom és biztos ízlése. Ön elbájol mulattatásában, ön egyszerre tud tanítani és megigézni. Ön a legellenállhatatlanabb teremtés, melyet ismerek, mihelyt akarja, mindenkinek szeretnie kell önt; annyi lelki kellem van önben, hogy midőn sért, azonnal bocsánatot is tud nyerni. Szóval tökéletes lenne, ha ember nem volna.“

Kedves azon rajz is, melyet Strauss Voltairenek Ferney községéhez való viszonyáról ad. A szegény faluból jómódú községet csinált. Templomot is épített nekik, melynek felirata: *Deo erexit Voltaire. 1761.* nagyon ismeretes. Leírja az öreg úr színházi multságait, melyekben unokahuga Denis, Corneille unokája, sőt maga is fellépett. E multságokat később magány és csend váltotta fel, úgy hogy unokahuga nem jól érezte ott magát és Párisba távozott, hová fővárosi barátjai

segélyével Voltairt is csábította. Sikerült is nekik az agg férfit e nagy útra bírni. 1778-ban Párisba ment. Termébe csak úgy özönlöttek a látogatók, egymást érték az akadémiai s színházi megtiszteltetések s a hol az öreg úr piros öltözkében, fekete fürtös parókájában, *empyreum-kocsijával*, mint régi módjára a párisiak élcezen mondták, megjelent, a közfigyelem tárgya volt. A sok megerőltetés következtében beteg lett s abbé Gaultier jezsuitát hívatta magához, meggyónt neki, mert nem akarta testét a szemétre dobni, mint a szegény Lecouvreurel történt. E papnak írásbeli nyilatkozatot adott át, hogy az apostoli keresztyén katolikus anyaszentegyházban kíván meghalni, melyben született; bízik isten irgalmában, hogy bűneit megbocsátja s ha botrányt okozott az egyházban, ezt és az istent kéri, hogy bocsásson meg neki. Erre megkapta az absolutiót. E gyónás is, mint az előbbieket, csak színtettek valának. Ezt mutatja nyilatkozata, melyet pár nappal később egyik barátjának adott: „Őn tudja, hogy megy ez nálunk; kissé vonítani kell a farkasokkal s ha a Ganges partját laknám, tehénfarkkal kezembem halnék meg.“ Az udvar hideg magatartása miatt már vissza akart térni, de unokahugának becsvágya és néhány barátjának ügyetlensége visszatartották. A párisi izgatott élet csakhamar megölte a magány emberét. Haláláról nagyon ellentmondó tudósításaink vannak, annyi azonban áll, hogy nem szívesen távozott az alkotás és cselekvés édes szokásából.“ 1778. május 30-ikán hunyt el. Hulláját a Scellières-apátságba szállították, melynek czimzetes főnöke Voltaire unokaöccse volt. Jó, hogy siettek a temetési szertartásokkal, mert a troyesi püspök eltiltása nem sokára megérkezett, csak hogy mégis későn. A nemzetgyűlés 1791-ben a Pantheonba helyeztette át a nagy szellem hamvait. A restauratio alatt, mikor a templom visszaadott a katolikus isteni szolgálatnak, Voltaire is kívül helyeztetett el, s mikor a juliusi forradalom után ismét vissza akarták szállítani, nem találhatták meg. Mondják, hogy „a restauratio alatti áttételese alkalmával meszet öntetett rá a papság, hogy egészen elenyésszék. Ezzel az Antikrisztust akarata ellen Krisztushoz hasonlóvá tette volna, mint a kinek nincsenek földi maradványai.“

„Persze hogy nekünk, ha egy vizsgáló tekintetet vetünk Voltaire életére, sok földi marad kezünkben és pedig olyan, melyről elmondhatnók az angyalokkal (Faust második részében): „Nem tiszta.“ Nem csupán azon értelemben, mint a hogy

a legnemesebb embereknél is bizonyos hiányokat tapasztalunk, melyeket az emberi természet gyöngeségeinek kell tartanunk; Voltairénél a gyarlóságok mellett gonoszságra is akadunk, s e foltok a helyett hogy eltűnének fényes tulajdonai között, annál rikítóbban mutatkoznak és megjelenésének egyenlőtlen rémes világitást kölcsönöznek.“ Nagy Frigyes megkülönböztetése sem állhat meg, ki Voltaire tehetségét elválasztotta jellemétől s minden szépet az előbbinek s minden rosztat az utóbbinak tulajdonított. Mert hisz tehetségének is megvoltak a maga hiányai. A Goethe fölhozta írói tulajdonok hosszú sorából csak kettőt nem talál Voltaireben: a mélységet és bevégeztséget; Schiller megjegyzé, hogy a kedélyt is hozzá tehette volna. De hisz a kedély a jellemhez tartozik s itt körülbelül annak felel meg, a mit a tehetségnél mélységnek nevezünk.

De a mily talányos Voltaire jelleme, ha egymagában tekintjük, oly világos és érthető, ha korával hozzuk összeköttetésbe. Ekkor felfogható lesz előttünk eszközeinek alkalmazása s hibáit kora frivolságából, erkölcstelenségéből könnyen megmagyarázhatjuk. Nem új igazságokat kellett fölfedezni, hanem az előítéletet, a vakhitet, a visszaéléseket ostorozni, s ezek ellen legjobb fegyver volt és marad a gúny és tréfa, melyeket senki sem tudott oly remekül használni mint Voltaire. Ez azonban nem törli el hibáit s ő is, mint mi, csak annyira volt szerencsés és boldog, a mennyire jó volt. Hasonlót mondott maga is: „J'ai fait un peu de bien, c'est mon meilleur ouvrage.“

Strauss köszönetet is mond neki, mert az emberi gondolkodás légkörét a büzhödt párák seregétől mentette meg; né-mely kötelékeket, melyek az emberi életet szorították, szét-metszett vagy lazított. Álláspontja többé nem a miénk, már messze túlhaladtuk őt; de nem mehettünk volna oly gyorsan és biztosan, ha éles fejszéje útát nem tört volna.

BODNÁR ZSIGMOND.

AZ OROSZ HADJÁRAT CHIVA ELLEN. 1)

Körülbelül most egy éve, hogy az oroszok azon hadjáratot intézték Khiva ellen, mely a múlt év június havában végződött és rövid tartama alatt, valamint azután is, nagy mozgalmat idézett elő az európai sajtóban. Hogy csak most szólok a hazai közönségnek ezen mindenesetre említésre méltó politikai eseményről, annak oka az, hogy a sokféle hivatalos és magán-tudósítások áttekintése után, annak lehető teljes és hű képét akarom nyújtani. Valóban e khivai hadjárat majdnem egyedül áll az ázsiai háborúk történetében; nem annyira a rendkívüli hadi ügyesség tekintetében, melyet a támadó hadsereg vezéreinek ki kellett fejteniök; nem is ama nagy vitézségért, melyre a magukat védő ázsiaiak ellen szükség volt, hanem kiválóan és úgy szólván egyedül azon roppant nehézségek miatt, melyeket e kis országban az Oxus alsó folyása

1) Kolokoleczov Palkovnik. *Elkszpediczia v Khivu v 1873 godu. Ot Dsizzaka do Khivi. Pakhodni Dnevník.* (Hadjárat Khivába 1873. évben. Dsizzáktól Khiváig úti napló. 8° 71 lap.)

Ivanin M. J. *Khiva írjeka Amu-Darja Sz. kartoju i riszunkami.* Khiva és az Amu-Darja földabroszszal és rajzokkal 8° 61 lap).

Hugo Stumm (Lieutenant im 1. westfälischen Husaren-Regiment Nr. 8. z. Z. attachirt dem russischen Hauptquartiere). *Aus Khiva.* Berichte mit fünf colorirten Karten. Berlin, 1873. 129 lap.

P. Lerch, *Khiva oder Kharezin, seine historischen und geographischen Verhältnisse.* St. Petersburg 1873.

Iz Djeisztvujuscsgo Otrjada. (A hadművelő seregosztályból). A Faskendben megjelenő, *Turkesztanszkija Vjedomoszti* című hivatalos lapnak a harezterről megjelent levelezései. 1873.

mellékén a talaj sajátságai gördítenek a hódító útjába, de nem kevésbé a sajátságos égalji viszonyok és a szörnyű vízhiány, mely minden Khiva felé vezető úton majdnem legyőzhetetlen akadályt képez és a pusztai természetnek borzadalmaít még inkább növeli. Hannibal- és Napoleonnak átkelése a havasokon, lord Napiernek hadjárata Magdalában és sok más történeti nevezetességű régi és új hadjárat, valóban mindezek eltörpülnek a 15.000 harcospól álló orosz hadseregnek khivai hadjáratához mérve.

Ezzel, tudom, nagyot mondtam, — de kérem az olvasót, ítéljen a következő sorokban adott rajzból, akkor, remélem, állításomat nem fogja túlzottnak tekinteni.

Mi dolguk volt az oroszoknak Khivában, miért indítottak ily veszedelmes hadjáratot, mely száz ötven év lefolyása óta már háromszor ütött ki balúl, arra nagyon egyszerű a felelet. Először is: napjainkban Oroszország azon állam, mely első sorban érzi magát hivatva az ó világ jövő történetére és alakulására nagy befolyást gyakorolni. Minden hódító hatalom, mely csak határainak nagyítására tör és nem látja be, hogy csak lassankint kell előre nyomúlni, és csak akkor, mikor az előbbi falatot már jól megemésztette és culturális hivatását mennél hívebben betöltötte, bizonyos gyöngeségben szenved, és ebben sínlódik most Oroszország is. Innen a nagy sietség, melylyel Khókándot és Bokharát meghódította, míg Szibériának déli vidékei mostanig az elmúlt századok statusquojában maradtak. Másodsor: Oroszországnak turkesztáni birtokait, melyek nem mindennapi terveknek szolgálnak alapúl, azért is kellett Khivával kiegészítenie, hogy e nyugati khánság létezése ne legyen szálfka a félig-meddig nyugalmazott keleti khánok szemében. Azonkívül sokan ez országoeskában elég alaptalanúl azon szikrát látták, mely a többi országok közt felhalmazott gyúanyagot lángra fogja lobbantani, s minden jövendő középázsiai fölkelésnek fészke lesz. Harmadszor: mert Khivának büntetése és meghódítása, orosz fogalmak szerint, azon körülményben nyerte némileg jogosúltságát, hogy e tartomány, melynek területén több mint 25.000 perzsa rabszolga volt letartóztatva, mindig rablóállam hírében állott. A czárnak alattvalói kelendő árúczikkek valának a khivai vásáron, szóval: a khivaiak a nemzetközi jog fogalmaival mit sem törődve karavánjaikkal szabadon akarták bebarangolni az orosz területet, míg orosz nem merészellhette volna lábát Khiva földjére tenni. Mindent egybe-

foglalva, úgy hiszem, hogy az oroszok föl voltak jogosítva e hadjárat megindítására.

Ki ellenségeskedést keres, természetesen könnyen talál ürügyet. Azon időben, midőn Európa nem is álmodhatott volna orosz hadjáratról Khiva ellen, Taskend és Szamarkand városokból, úgynevezett tudományos expedíciókat küldött az orosz kormány a pusztákba, nem annyira, hogy a homok geologiai alkátát, vagy az ottani állatvilágot tanulmányozzák, mint, hogy alkalmas utakat keressenek, a délnyugatra eső Khiva felé. Midőn az orosz kormány magát mindenfelől biztosnak érezte, és a terv kivihetőségéhez nem fért kétség, nyíltan föllépett szándékával. Az álmos John Bull szemeit meresztette és néhánéha nagy lármát is csapott, de az oroszok tudták, hova tapintsanak, csak Suvalow grófnak rendkívüli követségére volt szükség a múlt év telén, és Oroszország nemcsak zavartalanul folytathatta előkészületeit a háborúra, hanem seregét még az angol diplomácia legjobb kívánatai is kísérték. A barátság megpecsételésére Hymen szövétnekét is meggyújtották; Alfréd herceget jelölték ki a cárewna férjéül; oly házasság, melynél fogva valaki azon tréfás gondolatra jutott, hogy az orosz após Viktoria királynő fiának a tatárok földét és népét fogja nászajándékul adni.

Elég az hozzá, Oroszország készen állott.

Első sorban a khivai khánok hosszú bűnlajstroma az orosz rabszolgák ügyében szolgált a háború ürügyéül, továbbá azon kirgizek oltalmazása, kik a kérdéses orosz területről Khivába menekültek, az adót kikerülendők. Az ifjú, alig huszonnégy éves khán, azon hülye fejedelemnek fia, ki engem utazásom idején fogadott, belátta a közelgő veszély horderejét. Jarkendban, Bokharában, Khókándban, Konstantinápolyban, sőt Kalkuttában is folyamodott segélyért, természetesen mindenütt eredmény nélkül, és midőn magát teljesen elhagyatottnak látta, még hatalmasabbnak gondolta magát, az országát övező puszták oltalma alatt, mint azon szomszéd fejedelmeket, kik már elismerték az orosz felsőséget. Ha minden rosszul üt ki, hősies védelem által akará magát özbég származására méltónak mutatni. Szegény, barna, fiatal ember! Még egész tisztán emlékszem rá, hogy tíz év előtt nekem és koldustársaimnak a gendungjáni kertben juhzsírban úszó piláoval kedveskedett. Akkor körülbelül tizennégy éves lehetett, és többek közt azt kérdezé tőlem, vajon mennyibe kerülhet egy ágyú, Konstantinápolyból Khivába szállítva. Gyermekes játékaik közt ő akkor különösen

a tüzérség iránt viseltetett érdekekkel, most ez talán trónját menthette volna meg, bár ő, mint a legújabb események tanúsítják, a bátorság hiányának tekintetében boldogult atyjának teljes hasonmása.

Mint már mondtuk, Szeid Mehemmed Rehim khán (ez Khiva mostani fejedelmének neve), Mohammed pártfogásán és isten jóságán kívül különösen azon homokpuszták borzasztó természetébe helyezte bizalmát, melyek országát 6—700 versztnyi széles övben környezik, kelet, dél és nyugat felől. Mint-hogy a Jaxartes most már Oroszország birtokában van, az Aral-tó, melyet most már orosz hadi hajók szelnek, szintén veszélyessé válhatott volna, de ennek déli partvidéke oly homokos, hogy ott kikötésre alig lehet gondolni, és partra szállásnál csak kis csónakok használhatók. Bármely oldalról közeledjék tehát sereg Khivához, mindenütt az elemek által útjába vetett nagy nehézségekkel kell megküzdenie. Nappal izzó, elviselhetetlen hőség uralkodik, éjjel zord, metsző hideg. Az északi szél Szibéria felől fagyos, dermesztő fuvalmú, a keleti és déli szelek száraz forróságot hoznak, a nyugati szelek, veszélyes, szörnyen romboló homoktömegeket és viharokat. Azért a karavánutak is, melyek észak felől, Orenburgból Kazalinszk erődbe, vagy nyugat felől, Mangislakból, vagy a Kinderli-öbölből kiindulva, vagy dél felől Krasznovodszkból Khivába vezetnek, egyenlő puszták és veszélyesek. Sokszor 10—12 mérföldnyire nincs kút, másutt bűdös, sós vizet nyújtanak szegény források, mi nem üdítheti fel az utast, nyáron 32—34° R. melegben. Hogyha e vizet papírszűrő által kristály tisztává teszik is, mégis sok konyhasót és kénsavas natront tartalmaz, néha meszet is. Ennélfogva legtöbb embernél dyssenteriát és hányást idéz elő.

Ily vidéken vonulni át haddal, fegyverrel és társzekerekkel, bizonyára nem könnyű dolog. Oroszország teljesen fölfogta a feladat nehézségét, és az egész sereg, melynek főparancsnokául Kaufmann tábornok neveztetett ki, négy hadosztályra volt osztva, melyek a szélrózsa mind a négy iránya felől indultak a khánság felé. Az *északi* vagy orenburgi hadosztály Wereovkin altábornok vezérlete alatt április 1-jén indult ki Embinskből, és azt hitte, hogy május 8-kán fog találkozni Lamakin ezredes katonáival az Aibögür tava mellett. Állott kilencz század gyalogságból, kilencz szotnia kozákból, nyolcz ágyúból, hat rakétából és ötezer tevéből. A *keleti* vagy taskend-sizzaki hadosztály Golovatsev tábornok és Galos ezredes

vezérlete alatt, húsz század gyalogságból, hét szotnia kozákból, két üteg rakétából, két mitrailleuseból, húsz ágyúból, két morszárból és majdnem kilenczezer ötszáz tevéből volt egybeállítva. A *déli* vagy kraznovodszki hadosztály, Markoszov ezredes parancsa alatt állott, és Tsekislárból indult ki. Állott nyolcz század gyalogságból, négy szotnia kozákból, húsz ágyúból és háromezer tevéből. Azonkívül e hadosztály mellett ötven beteg számára berendezett tábori kórház is volt teveháton, és annak szolgálatára négy orvos. A háromezer tevé közül négyszáz csak vizet hordott. Ezek hordókban és tömlőkben négyezer akó ivóvizet vittek. A *nyugati* vagy Kinderli hadosztály Lamakin ezredes vezérlete alatt öt szotnia kozákból és tatárból, két század gyalogságból, tíz ágyúból és ezer három száz tevéből volt egybeszerkesztve. Az egész haderő, melyet Kaufmann tábornok Khiva ellen vezetett, állott tehát ezer négy száz emberből és ezer nyolczszáz nyolczvannyolcz tevéből; mindenesetre annyi tevé, mennyivel se Dsengiz khán, se Timur nem rendelkezett.

Úgy látszik, hogy már ez előkészületek idejében, melyekből világosan megláthatta a khán, hogy az orosz invázió fenyegetése több mint pusztá szó, félelem és aggodás fogta el az ifjú fejedelem szívét, környezetének bátorítása daczára. Mig egyrészlől követségeket küldött a legközelebbi orosz főhatóságokhoz Orenburgba és Tifliszbe, feledést kérve a múltakért, barátságot a jövőre, egyúttal huszonnégy orosz rabszolgát, kik közül többen már harmincz éve az országban tartózkodtak és csak nehezen válhattak el övéik köréből, szedett össze nagy sietve és őket szerencsés kibékülés reményében Perovski erődbe küldötte. Pétervár felé is útnak indított egy magas rangú mollaht. Sajatkezü levelet vitt a khántól a *fehér paradísához* (igy nevezik a tatárok a czárt), de fél úton vissza kellett fordulnia. Mindez sikertelen volt, a koczka el volt vetve Khiva sorsa fölött.

Így tehát majdnem egy napon, április hó elején, megindult az említett négy hadosztály. Egy hadosztály kivételével, melynek eredménytelenül kellett visszavonulnia, mindannyian majd egy időben érték el Khiva területét, és oly szerencsésen működtek az előre megállapított terv szerint, hogy e hadjárat, mely egyetlen nevezetes fegyvertettel sem dicsekedhetik, nagy jelentőségű esemény lett a jelenkor hadi történetében. Kezdljük a taskend-dsizzaki osztálylyal, melynél az egész sereg fővezére és két császári herczeg, Konstantinovits Alexei, és Leuchtenberg Jenő voltak jelen. Ez azon útat választotta, mely

Bokhara északi vidékei felől vezet Khivába, azon útat, melyet már Dsengiz khán is felhasznált volt. Ez Temirkapuktól kezdve majd teljesen sivatag vidéken vezet Aristanbel-Kudukig és innét délnyugati irányban a Khat-ata pusztán, földünk egyik vagy talán legrémségesebb vidékén keresztül, az Oxus jobb partjának azon részére visz, melyet már khivai birtoknak szoktak tekinteni. Miért kerülte ki Kaufmann tábornok ily veszélyes út bejárása által önszántából a Bokharán átvivő útat, előttünk talány marad. A bokharai emir, a czár védenecze, ezt neki felajánlotta, a főhadi szálláson két követet tartott és ő az oroszokat minden tőle telő segélyben részesíttette. De nem akarjuk ezt tovább kutatni, hanem a szerencsésen véghezvitt merény tényét tárgyalván, hallgassuk e nevezetes út egy szemtanújának tudósítását:

„Nagyon borult időnk volt — írja Kolokoltzov ezredes Voenni Szbornikban — midőn márczius 13-án (ó görög) útra kelénk. Az egész láthatár sűrű felhőkkel volt fődve; az eső patakozó záporrá lett és oly hideg szél fűjt, hogy mi, csakhogy egy kissé fölmelegedhesünk, leszálltunk lovainkról s gyalogolva az agyagos talajban gázoltunk, melyből a sáros göröngyök nagy darabokban tapadtak csizmáinkhoz. A tizenhármas szám folytonosan gondolatunkban lebegett. Legtávolabbról sem gyanítva, hogy én e hadjáratban részt vegyek; azt még kevésbé, hogy a sereg bármelyik részénél s hozzá még, mivel én a semirjecsenszki csapatoknál szolgáltam, egy idegen tartománybeli szakaszt vezényeljek: thea-, czukor- s theakenyér-készleten kívül semmi élelmi szerem sem volt, annyival is inkább, mivel a főhadi szálláson tartózkodtam s mindeddig a parancsnoknál étkeztem a többiekkel együtt. Most azonban, hogy főhadi szállásomtól el voltam szakítva, létezhetésem miatt kellett gondolkoznom. Az árkásztisztekhez fordultam tehát, kik között volt egynehány ismerősöm, azon kérelemmel, hogy fogadjanak be társaságukba. Az árkászok szívesen fogadtak és soha sem fogom elfeledni azon barátságos viszonyt, melyet e rendszeretéről híres tisztí karral kötöttem. Hidegben gyorsan halad a katonaság. Útunknak felét hátrahagyva, pihenésre gondoltam, azonban a zápor meg az agyagos sár előbbre ösztönöztek. Én megálltam s a hadesapatot, valamint a tevék nagyobb részét előrebocsátottam és ekkor egyszerre csak érezni kezdtem magamon a fagyás jelenségeit; a kantárszárat kiejtém kezemből s lábaim is fagnyi kezdtek. Erre, gyorsítva futásomat, elértem az előrehaladtakat és jól láthattam, a mint ember és állat a hidegtől dideregve rohan előre. De hát tulajdonképen mi czélja volt e gyors futásnak? Az, hogy

nagyon jól tudták mindnyájan azt, hogy itt egy végetlen s viharoktól terhes pusztaság lenne éjjeli szállásuk. De még más ok is volt arra, hogy ily gyorsan haladjon a csapat; nevezetesen báró Aminov főhadnagy tudtul adta, hogy az éjjeli állomásig körülbelül csak három versznyi utat kell még megtennünk és hogy ott főzésre alkalmas tüzelőfára s valami fához hasonló avarra fogunk találni. Értésülve e hírről, még gyorsabban haladtak az emberek. Azonban, mintha készakarva akadályozna útunkban, egyszerre csak kitört a vészburán (szélvész). A levegő hóval s majd jéggel volt eltelve. A vihar az egész pusztát körülfogta s a légkör khaoszzá vált. Mi eszeveszetteen rohantunk a már közelben látszó tűz felé. Ez az éjjeli állomáson lobogott, melyet a korábban odaérkezett kozákok gyújtottak. A csapat minden tüzelő anyagot hatalmába kerített, a mi négy szakasz számára volt előkészítve. És az emberek oly máglyát gyújtottak, minőt még nem láttak e sivatagon talán a világteremtés óta sem. A reggeli esőtől átázott ruhadarabjaink úgy megkeményedtek a fagytól, hogy köpenyeink másnap a földön állva maradtak, mint valami lefejezett hadsereg. Tevéim közül is sokat vesztettem s csak másnap reggel tűnt ki, mikor fel akartam rakódni, hogy biz azok egészen megfagytak s fejszéinkkel mind szét kellett vagdalnunk a köteleket. Az első szakasz tisztí kara érdemeinek kiemelésére meg kell emlékeznem gondosságukról s azon részvétről, melyet minden egyes ápolása körül tanúsítottak, míg ők maguk majd megfagytak.

Alkonyatkor részben megszűnt a vihar s az éj folytonos melegedés közben telt el. Reggel néhányan mintha fagyva lettek volna, de hála az égnek nem haltak meg, kivéve két benszült tevehajtsárt, kiket megmenteni lehetetlenség volt. Át is adtuk őket azután az anyaföldnek.

Másnap reggel szintén nagy hideg volt s habár vihar nem dühöngött is, de a szél hidegen fújt. A nap áttetszett a vastag felhőkön és a szél tiszta időre nyújtott reményt. És csakugyan úgy is volt; délután már a nap sütni és melegíteni is kezdett. Az emberek kiváltak a szorongó tömegeből és külön csoportokat alkottak, a mi nagyon emlékeztetett a legyekre, midőn a hasadékokból napfényre bújnak.

De mint említettük, nem annyira a nagy hideg, mint a nagyon gyorsan történt időváltozás volt az, a mi a dsizzaki csapatot kínzta. Míg útrakeléskor, különböző tudósításokban, a nagy hideg miatt panaszkodnak: az előbb megnevezett forrás Khal-ataból a következő rajzot adja:

„Alig érkezett meg a hadsereg Khal-atába s a csapatok alig foglalták el állomásaikat, midőn meleg szél kezdett fújni, mely foly-

ton növekedő dühével annyira felkavarta a sivatag homokját, hogy délután a napot egészen eltakarta a por s valóságos napfogyatkozás állott be. A tárgyakat nem lehetett egymástól megkülönböztetni és a homoktól nemcsak a sátrak és emberek, hanem minden, de minden el volt takarva. Esti nyolcz óra felé kissé megcsendesült a vihar; azonban ha nem építette is tovább poroszlopait, de azért reánk egész éjen át hullott a por, mint az eső, midőn néha el kezd borús időben permetezni. Másnap reggel, midőn fölébredtem, nagyon lehangolt ez eddig előttem ismeretlen jelenet. Én magam, ágyam, asztalkám, szóval kivétel nélkül minden, el volt borítva a vastag homokréteggel.“

„Április 23-án. A khal-atai állomáson.

Csaknem az egész napon át pihent a porfuvatag, de a rekkenő, a nyomasztó nyári hőség rettenetes vala. Az est csendes és nyomasztó volt. Azután egyszerre csak úgy tíz óra felé szél támadt, újra kezdődött a porfuvatag és a vihar az egész sivatagon végig nyargalt, oly borzasztóan, hogy az ágyban fekvé, a minden oldalról fődött sátorban, biztos hely után kellett nézmem, a hol fejemet elrejtthessem. A szél üvöltése közben úgy tetszett, mintha ismerős hangokat hallanék, de félálomban nem tudtam tisztán kivenni, mi történik tulajdonképen. Azonban a következő pillanatban úgy szólva a fülembe doboltak az árkászok (sátram közvetlen közelökben volt felállítva.) Harezi riadó! Azonnal fölugrottam s láttam, a mint az árkászok nagy zavarral rohantak elő sátraikból. Hanem bizonyost még most sem tudhattam, mert mindez egészen váratlanul történt; szabad szemmel pedig épen semmit sem lehetett megkülönböztetni a porfuvatagban. Szerencsére hátunk fölől fújt a szél s így elleneinket, kik által fölriasztatánk, szemközt találta. Mindezek daczára csakhamar kivehettem a csatarendben álló árkázpuskásokat és a tiszteket, kik mindnyájan helyökön voltak már.“ És így tovább.

S ha már most ez éghajlati bajokhoz hozzáteszszük a borzasztó nagy vízhiányt és azt a végtelen nyomorúságot, hogy a mély és szűk kútakból a sós és бүdös vizet kellett használni, bizonyára mit sem csodálkozhatunk a kesergések- s kétségbeesett kitöréseken, melyektől a sivatag e részéről való orosz jelentések hemzsegnek. Magam is emlékszem ily borzasztó pillanatokra, melyeket egy legfőlebb harmincz tagból álló társaságban éltem át Közép-Azsiának e részében, kik keményen meg voltak edzve az éhség, szomjuság és nyomorúság ellen.

Nagyon természetesen az én csekély személyem is eszökbe jutott az oroszoknak ez alkalommal és épen nem csodálkoztam,

midőn a fent megnevezett forrásból a következő részletet olvasám :

„Két óra délután. Köröskörül szélesend uralkodik, de a nap oly hevesen süt, hogy úgy érzi az ember, mintha égne az agyveleje. E hőségtől s egyéb kellemetlenségektől is kínoztatva, gyakran emlékeztünk Vámbéryre, ki, a mint e pillanatig gondoltuk, e sivatag nyomorúságainak leírásába sok költött dolgot vegyített; de most, hogy ez útát szintén megtettük: szavainak legtisztább igazságáról meggyőződünk mindnyájan.“

E hadmenet borzalmairól Kolokoltzov ezredes április 5-ki naplójában így emlékezik meg:

„Az a hír terjedt el, hogy a parancsnok nagyon aggódik az Amu-Derja felé való előrevonulás miatt, s azt is beszéltek egymás között, hogy a szakaszparancsnokokat magához fogja ma hívni tanácskozásra. Az Amu-Derja távolságáról a legellentmondóbb hírek keringtek. De az általános vélemény az volt, hogy ha az Amu-Derja 70—80, s ha épen száz versztnyire van is még innen, azért még talán keresztül hatolhatnak e borzasztó víztelen sivatagon; de nem sokára azt a tudósítást adta hírül a kazalinszki csapat, hogy Chalátának az Amu-Derjától való távolsága nem kevesebb százhatvan versztnél és hogy e mellett az egész sivatagon még csak nyoma sincs a víznek. Nem kevesebbről volt tehát szó, mint egy nagy csapatot, tömérdek tevét és lovat egy víztelen, százhatvan versztnyi hosszú, égető homokkal fődött s képzelmet meghaladó borzalmakkal teljes sivatagon keresztül vezetni, és mindezt néhány nap alatt, ily gyilkoló hőségben, egy csepp víz nélkül állani ki.“

Hasonló értelemben ír a *Turkesztáni tudósítások* jól értelésült levelezője:

„Az egész hadsereg helyzete, ha nem is épen kétséges, de mindenesetre nagyon aggasztó volt. Az egyes csapatok nemhogy teherhordó állataikat, de magukat is alig tudták vízzel kielégíteni. Különböző hadsapatok főbb tisztjei örökét állítottak a kútak mellé, hogy a vizet el ne vesztegessék vagy egyik többet ne kapjon néhány cseppel, mint a másik. A katonaság sovár tekintettel állott a kútak körül s kit már kielégítettek vízzel, arra mindnyájan irigyen néztek. Egész a lázas állapotig fel volt izgatva mindenki a szomszúságtól. Ez a nap volt a legterhebb az egész hadjárat alatt. Fulladásig rekkenő volt a hőség s a szél is finom futóhomokkal töltvén meg a levegőt, a lélekzetvétel még nehezebbé vált.“

A bizonytalanság, hogy az Oxus mily távolra van az orosz tábortól, itt a pusztán levő alti-kuduki állomáson, önként ért-

hetőleg, csak növelte az aggályt; és hogy e kínzó bizonytalanság eloszlatására egyetlen hírnököt vagy őrszemet sem küldhettek ki, azon tájékozatlanság okozá, melyben Kaufmann tábornok volt a khivai tartományokba érkezte óta, az őt mindenfelől körülrajongó ellenség állása és száma felől. De midőn Alti-Kudukról ama magaslatra érkeztek és midőn onnan megpillanthatták a távolban kigyózó Oxus ezüstösen csillogó csikját: oly mértékben kellett az oroszoknak érezni a feleledés örömét, mint nekem a fájdalmat s a legmélyebb keservet, midőn ezelőtt tíz évvel, természetesen három hónappal később, ugyanezen ezüstös csikot elveszítve szemem elől, a borzasztó pusztába indultam.

E pillanattól kezdve, a turkesztáni sivatagban való kéthavi barangolás után, előtűnve az Oxus sötétsárgáshullámaival: véget értek a hadjárat veszedelmei s gyötrelmei. Ezután a hadmenet az Oxus jobb partján haladt előre, de csak lassacskán, mivel az oroszok még mindig tartottak az ellenség komolyabb támadásától. Mert mindeddig csak két apróbb csatározásuk volt Khal-atán, az újonnan erődített Szent-György erősege miatt a váracsk körül. Szadik Kenizarin, a hírhedt Kirgiz felkelő, kit a khivai khán e környék védelmével bízott meg, eddig szerencsésen folytatott harczai daczára az oroszokkal szemben a legkisebb fegyvertettre is képtelen volt. Egy viharos éjszákára tervezett rohama is roszul ütött ki, mert a vihar neki s embereinek porral tölté meg szemüket, az oroszokat pedig jól elfödözte. Hasonlóan balúl ütött ki a május 4-ikei támadás. A fehér lobogók, zöldre festett lófarkkal, melyeket Szadik most itt, majd amott tüzetet ki a domboz háta mögött, legkevésbé sem rémítették meg az oroszokat. És ha Ivanov és Tichmenow ezredesek nem elegyednek semmi katonai merényletbe a tizenötszörte nagyobb ellenséggel, nagyon könnyen kikerülhettek volna a kapott sebeket. Megérkezve végre az Oxus partjához, nagyon könnyű volt azután Kaufmann tábornoknak oly pontot keresni, melyen a folyón való átkelés a legalkalmasabbnak látszott. Az Ücs-udzsak és Surakhan közötti tér hemzsegett az ellenséges lovasoktól, kik feladatukül tüzék ki az oroszokat megakadályozni az Oxuson való átkelésben. Néha még ágyúkat is használtak, de ezek oly hitvány és ócska fegyverdarabok voltak, melyekből szájalomra méltóan puffogattak; és az orosz őrszemek, hacsak mutatkoztak vagy ha e fegyvelmezeten csoport közé csak egy gránátot vetettek, azonnal a legzavartabb

futással szóródtak szerte s menekültek a túlsó, azaz a bal part felé. Itt — és pedig ama ponton, hol a sech-araki csatorna Fítnék és Hezareszp között a khivai oazba jut — a khivaiak egy erőd megvédése végett újabb ellenállásra gyűltek egybe; tüzeik itt oly kitünőleg tüzeltek a várfalokról, hogy a több mint hétszáz szásnyi szélességű folyó túlsó partjára is erősen hullottak a golyók és Kaufmann tábornok kíséretét földtömegekkel boríták, sőt mellette egy lovat meg is öltek. És mégis május 18-ától 23-ikáig, öt napon át lehetett véghezvinni az átkelést kevés, nagyon is kezdetleges csónakon. Az oroszoknak Ak-Kamis állomásokból a part melletti özbég erőd felé csak kissé kellett tüzelniök, hogy a jól találó lövések által az ellenséget ez utolsó menhelyéből is kiűzzék. Midőn az oroszok átkeltek a bal partra, az özbégek zavara még nagyobb fokra hágott, fegyveres harcok, békés földművelők, nők és gyermekek mind tarkán futottak szerteszélyel; egyszer az a hír szállongott, hogy föltétlenül meg fogják adni magokat, sőt meg is jelentek többen az orosz táborban, ott eleséget árulni, máskor meg ismét csoportosultak a harez tovább küzdése miatt. Röviden: oly fejtelenség uralkodott, melynek alig találjuk párját, és csak a netán kitöreendő zavarok meggátlása végett történt, hogy Kaufmann tábornok a jelentéktelen Hezareszpbe is küldött katonákat és azután indult tovább Khiva felé. De itt már megelőzte őt Wereovkin tábornok, az orenburgi hadosztály már több napja tartotta megszállva Szeid-Mehemmed-Rehim khán fővárosát és csak a főparancsnok iránt való udvariasságból halasztotta el annak birtokbavételét.

Aránylag legkevesebb tudósításunk van ezen észak felől délkelet felé vonuló második hadosztály útjáról. Hogy Wereovkin tábornoknak az Embinszk erődtől az Aral tó nyugati partja mentén vivő, elég járható úton nem kellett valami különös nehézségekkel megküzdeni, könnyen belátjuk. Oly úton járt, mely évszázadok óta nagyon látogatott és mely csak a rabló kirgizek miatt volt veszélyes. Orenburgból február 15-én (az ó naptár szerint) indulva, már május 2-án elért Urgába, az Aral-tó mellett, mindig a tó nyugati partján, többnyire a meredeken lenyúló, gyakran ezer lábnyi magas Ust-Furt fensík lejtőjén haladva el. Némely apró csetepatét kivéve, az orenburgi hadosztály harez nélkül érte el Khiva földét. Csak az Aral tavon járó-keelő hajóhadnak esett kis baja, tudniillik egy tisztet, egy mérnököt és tizenegy tengerészt, kiket Sitnikov ka-

pitány küldött vala ki az orosz hadsereg közeledésének megtudása végett, áruló módon megrohanták és megölték. Midőn Wereovkin tábornok hadai Kungrát városához közeledtek, e tizenhárom hajóskatona borzasztóan összevagdalt hulláját találták a város mellett, ruháiktól és fegyvereiktől megfosztva, levágott főkkel!

Sokkal rosszabbúl járt a kis had, mely kelet felől jött Lamakin ezredes vezérlete alatt. Idáig majd ismeretlen területen kellett áthatolnia, és nem is szólva a körül bolygó oroszellenes kirgizekről, oly pusztával volt dolga, mely vízhiány és forróság tekintetéből alig enged a Khal-ata sivatagnak. Tudósítónk ez útról Stumm Hugó porosz hadnagy, az orosz főhadi szállás kíséretéből, az egyetlen nyugat-európai, ki hivatalos minőségben vett részt e nevezetes hadjáratban. Stumm, ki oly szíves volt engem Pesten átutazása alkalmával meglátogatni, néhány hét előtt rövid, de nagyon érdekes naplót tett közzé, melynek több ízben fogjuk hasznát venni. Miután az indulásra kész csapatok a Kavundi kút melletti táborban összegyűltek, az első szakasz, Burovzov alezredes vezérlete alatt, a körülbelül százharmincz versztnyi távolban eső bisakelii állomás felé indult (április 14-én). Ez utóbbi pontot a csapat hét nap mulva érte el, valószínűen nagy fáradsággal, minthogy a katonáknak a negyven foknyi szörnyű forróságban két nap alatt negyven versztnyi utat kellett megtenni.

„Iszonyú látvány volt, hogyan viaskodtak az utolsó vízcseppek birtokáért,“ írja Stumm. „A fekete, bűdös vizet oly mohósággal itták, mint valamely drága italt. Élénken emlékeztem ama délután a turkománok egy közmondására, melyet, ha nem tévedek, Vámbéry (?) mond el: „Ki az ördögi pusztában embertársát egy csepp vízzel vígasztalja, annak meg lesznek bocsátva minden addig elkövetett bűnei.“ Már az út első napjaiban sok ló és teve ment tönkre. A legénységet is bántotta a napszúrás, a hesmenés és az egész test bágyadtsága. Az volt az oroszok szerencséje, hogy napi útjuk eleinte nagyon kicsiny volt, minthogy Lamakin ezredes, kinek tudvalevőleg a khánság háttárán az orenburgi hadosztálylyal kellett egyesülnie, csak május 4-ikére akart oda érni. Az út további része, Bisaklitól Ilte-Idsen át Alanba, majd tovább Kungrátba, talán még bajosabb volt. Húsz napot vett igénybe, tudniillik április 20-ától (az ó naptár szerint) május 12-ikéig. Már elindulásukkor Bisakliból nem kevésbé voltak sújtva a környező természet sivársága által. Az egész hadosztályt 27-én és 28-án a szomjan halás veszélye fenyegette, és nem mult sokba, hogy

erőtlenül nem esett a puszta rémének üldozatául. Déli tizenkét óra körül, negyven foknyi légmérsék mellett, annyira volt a lovasság, hogy már alig mozdulhatott. Sok ló lankadtan összedőlt; a katonák elbődülve, közel az ájuláshoz, függtek lovaikon és még a táborkar tisztjei is veszteni kezdék az előrehaladás és menekülés reményét, minthogy Alpai-Mass kútja még húsz versztnyi távolban esett. Lamakin ezredes *megállj-t* parancsol és mindenki, közkatona és tiszt, a lovak mellé dőlt az izzó homokba. A hadosztálynak nincs már egy csepp vize sem, köröskörül, meddig elhat a szem, homok, homok és csak fehér, az égő déli nap által rémitően vakító homok! Nincs itt se bokor, se fűszál, a legkisebb bogár sem képes itt megélni. Szolgám és tolmácsom már több óra óta visszamaradtak, lovaik elvesztek és ők erőtlenül heverték a homokon. Én mindezt alig vettem észre. Érzékeim már-már felmondták a szolgálatot; már eljöttek véltük az annyszor említett, annyszor előrelátott borzasztó pillanatot — ekkor a távol láthatáron, alig láthatólag a vastag, forró homokkődön keresztül, két vad alak tűnt fel. Viz! viz! hangzott mindenki szájából, fel, a közelben kút van! Egy pillanatban talpon állott az elesigázott pusztai csapat és a kétségbeesett arcok vidáman tükröztették vissza a menekülés örömét.“

Még szomorúbb volt a Grodikovféle osztály sorsa, mely a sivatag közepén volt kénytelen megállani és útját nem folytathatá. Futárok hozták a rémes hírt Ilte-Idsibe, ápril 29-én, a gyors segély kérésével. Ki csak lóra ülhetett, víztömlőkkel és minden vízszállításra valamiképen alkalmas edényekkel visszafelé küldetett segítségre. Lóhalálában siettek és nagy fáradtsággal sikerült estéig annyira erősíteni az osztályt — még a főtisztek is vizedényekkel kezükben, siettek a kétségbeesők segítségére, — hogy az még akkor éjjel Ilte-Idsibe érkezhett. Ez alkalommal minden katonára legföljebb egy pohár víz jutott, mégis ez elég volt a csapat megmentésére. A szomjanhalás veszedelme már rémes közelből fenyegette a harcsoásokat. A legügyesebb toll sem volna képes leírni azon látványt, melyet a szerencsétlenek nyújtottak a mentő lovasok közeledésénél. Így haladtak hasonló vagy még nagyobb bajok közt a harmadik állomásig, Beiler, Kizil-Agir, Bei-sagir kútak mentén, midőn egyszerre Wereovkin tábornoktól rendelet érkezett, hogy ne az Aibögür-tó déli vége felé vonuljon az osztály, hanem tovább észak felé és vele Urgánál egyesüljön, hogy így együtt a kiszáradt tavon keresztül Kungrátba mehessenek. Az út iránya tehát inkább északi lett. Május 5-én érkeztek Alanba, de mint-

hogy futárunk későn érkezett, Wereovkin tábornok nem akart tovább várni, már megindult Kungrát felé. A Lamakinféle osztály kényszerítve volt tehát gyors menetekben vonulni Kungrát felé, a Jakhsit-Irbazan kúttól kezdve, délkeleti irányban. Kirgiz kémektől kalauzoltatva, sikerült reggel elérni az Aibogurtónak alacsony eserjékkal és magas sással benőtt fekete medrét, és május 12-én érték el Kungrátot, hol az oroszok két hónap mulva ismét láttak zöldelő réteket, kövér legelőket és valóban édes vizet. Először csak Lamakin tábori kara tette meg e nevezetes utat. A hadosztály tömege csak később követte és a porosz tudóstónak igaza van, ha mondja, hogy e három napi út, víz nélküli izzó homok pusztákon keresztül, talán a legnagyobb, mit gyalogság valaha véghezvitt, seregek létezése óta.

Kungráttól Wereovkin tábornoknak és Lamakin ezredesnek egyesült hadai a szokásos úton délre vonultak Khiva felé, mely alkalommal természetesen majd szakadatlanul harezolni kellett a körül portyázó ellenséges lovascsapatok ellen, de minden nevezetes veszteség vagy fenakadás nélkül. Csak Khodzsa-Ilinél került ütközetre a dolog, melyet az oroszok és a porosz tudósító erőnek erejével jelentékeny csata gyanánt akarnak feltüntetni (május 13-án az ó naptár szerint). Ha meg is engedjük, hogy az ellenséges hadak tizenöt ezer lovasból állottak, nem szabad elfelednünk, hogy egy egyetlen kartács kisütése vagy egyetlen rakéta röpítése elég arra, hogy szétszórja a legvitézebb turkomán vagy özbég lovascsapatot. Hol oly csekély az ellenállás, mint milyent az ázsiaiak tanusítanak nyugat öldöklő fegyvereivel szemben, ott nem lehet szó szerencsés ütközetről, a hogy az oroszok elnevezték a khodzsa-ili esetepatét. Épen oly kevésbbé tulajdoníthatunk a Mangit melletti ütközetnek nagy fontosságot, melyet május 20-án (az ó naptár szerint) vívtak az oroszok. Itt összeszedték magokat azon khivai csapatok, melyeket az Oxus alsó folyása mellékéről küldtek az ellenség elé, de mint mindenütt, itt is hiába volt minden erőlködés; az oroszok május 21-én (az ó naptár szerint) elhagyva táborukat, akadálytalanul haladhattak előre a khánság fővárosa, a kormány székhelye felé. Még csak egy egyetlen hadi eselt kísértetett meg a khán, levelet küldve az ellenség elé, melyben az oroszokat udvariasan meghívja Khivába és csak néhány napi halasztást kér, hogy *barátjait* jobban fogadhassa. Az oroszok nevettek az ötleten, megszállották és lövöldözték a várost

május 27-én és 28-án és a teljes birtokbavételt csak a főparancsnok iránt való tekintettel halasztották el néhány nappal, mint már említettük.

Mielőtt arról szólanánk, mi a támadás idejében a khán közvetlen közelében történt a városban, emlékezzünk meg Markuszov ezredes hadosztályának sorsáról. Ez, mint tudjuk, szerencsétlenül járt és eredmény nélkül visszatérve kiinduló pontjához, még boldognak érezhette magát, hogy mind egy lábíg nem veszett a pusztában. Az Igdin átvezető úton Khivától csak három napi járásra levő helyre jutott, de a negyven foknyi hőség a teherhordó barmokat rémitően megtizedelte és a legénységet is annyira elcsigázta, hogy a visszavonulás csak nagy áldozatokkal volt kivihető. A halál veszélyétől környezve az orosz tisztek legdrágább pogyászukat is a pusztában hagyták, ez azután a Tekke turkománoknak jól eshetett. Mindazonáltal Markuszov ezredesnek se meggondolatlanságot, se kitartásnak és bátorságnak hiányát nem lehet szemére vetni. Ámbár csak kénytelen-kelletlen engedte át nekem a dicsőséget, hogy én vagyok az egyedüli európai, ki Astrabadból a hyrkániai pusztákon át Khivába ért, nem tehetem, hogy ne szóljak bámulattal előbbi kirándulásairól e sivatagba valamint e szerencsétlen vállalatáról. Én is szenvedtem azon borzasztó kínokat, melyek által terve dugába dőlt, azoknak nyomait életem végéig fogom viselni és a vállalkozó szándékot oly dicséretre méltónak találok, milyennel Mihály nagy fejedelem a kaukázusi sereghez szóló napi parancsában vigasztalta a szerencsétlen tisztet.

De már ideje, hogy a szerencsétlen khánra is vessünk egy tekintetet és értesítsük az olvasót arról, mit tett a fiatal tapasztalatlan fejedelem, míg ezek történetek országa határain és belsejében. Szeid-Mehemmed-Rehim khán, mint annyi elődje, báb volt a két főpártnak: a békeszerető, jámbor és becsületes özbégeknek és a harczias, rabló, de a benyomuló ellenség irányában erőtlen turkománok kezében. Meglehet, hogy az előbbieket, itt-ott a papság által feltűzelve, erélylyel és halálmegvetéssel küzdöttek az oroszok ellen házi tűzhelyeikért. De, a hogy én ismerem az özbégeket, egy szerencsétlen esetepaté elég volt arra, hogy minden további ellentállás haszontalanságáról meggyőzze őket. Azonkívül az özbég kereskedők, kik rendes kereskedést űznek Oroszországgal, az orosz uralom képét minden borzadalom nélkül tüntették elő, midőn az utak biztonságát és minden rendnek és vallásnak egyenjoguságát helyez-

ték kilátásba az új uralkodás alatt. Különös lelkesedésről tehát nem lehet szó. A sajátképeni hadviselők a Csaudor- és Jomuturkománok voltak, szövetségeseikkel az Alieli és Göklen törzsekkel egyetemben. Ezeknek hatalmas szószóólójuk volt Met-Murat bég, a khán befolyásos vezére. Met-Murat, kit kiválóan orosz ellenség gyanánt szoktak feltüntetni, inkább bamba, mint fanatikus, inkább kapzsi, mint lelkesült férfiú, teljesen magával ragadta az ifjú Szeid-Mehemmed-Rehim khánt. Az otromba ifjú, mint más ázsiai hatalmasok is, bizonyára legszívesebben álmodozott győzelmes háborúkról, ámbár mind ez időben ki nem mozdult háreméből és egész életében ütközetben bizonyosan nem vett részt. Voltak ugyan tanácsosai, kik figyelmeztették őt a veszélyre; így különösen nagybátyja, Szeid-Mehemmed-Kus-Begi, ki az Emir ul Umera czímet viseli. Ez körülbelül hatvan éves öreg ember, ki már negyven éve opiumélvezetnek adta magát, ki engem most tíz éve több óra hosszáig elüttetett maga előtt, mert épen beszélgetésem alatt az opium álma lepte meg. Hogy az ilyen ember nem lehet harcziás, könnyen belátható, de befolyásának az ifjú khánra, valamint más előkelő ulemák rábeszélésének nem lett kívánt eredménye és Khiva az idegen hódítás által előidézni szokott minden bajnak, pusztításnak és gyalázatnak ki lett téve. Ha orosz közlönyök nem mulasztják el a katonák mérsékletét és nemeslelkűségét a legyőzött ellenség irányában oly ragyogó színekkel ecsetelni, higgye mindezt az, a ki akarja. Szemeim előtt mindig a kaukázusi hadsereg siita katonáinak bösz csoportja lebeg, mely talán nem egészen jogtalan gyűlölettel ront hitfelei százados elnyomóira, és valóban szemtanúk mondták nekem, hogy az orosz katonák a halálos félelemben a fákra menekült özbégekkel lelövöldözték és gyakran egyiken vagy másikon fegyvereiket próbálgatták. A katonák nemcsak a falukban zsákmányoltak, hanem a khán háremjében is, hol a nőket erővel fosztották meg ékszereiktől, melyek most különös ritkaság gyanánt tündökölnék északi Európa némely előkelő hölgyének ékszeres szekrényében. Európai tudósítók hiányozván, minthogy azok szigorúan ki voltak zárva a háború színhelyéről, és a megtűrtek magokat hálából a tények szépitésére kötelezték, csak orosz vagy orosz érzelmű tudósításokkal rendelkezünk, melyek a valódi tényállást mély homályba burkolták.

Nagyon keveset tudunk például a khivaiak védelmi intézkedéseiről, nem tudjuk haderejük számát, és vezéreik közül

is csak Jakub béget, ki az Aral-tó mellékén parancsnokolt, és Szadik-Kenizarin kirgiz főnököt, ki Kaufmann tábornokkal állt szemben, ismerjük némileg. Hogy ezeknek, valamint a többi khivai főtiszteknek is, alig volt fogalmuk a hadi taktikáról és hogy a legegyszerűbb katonai belátással sem bírtak, alig kell mondanunk. Azonfelül embereiknek alig volt használható fegyvere; bizonyára egy Berdianszkiféle puska százszor ad tüzet, míg egy özbég kovapuska egyszer sül el, és a mi a khivai tüzéreknek orosz részről annyira magasztalt ügyességét illeti, elég lesz mondani, hogy bizonyos, magas ponton jól elhelyezett khivai ütegek, háromszáz lépésnyire a síkon haladó ellenségnek nem bírtak ártani. Ha a khivaiaknak csak egy közepszerű hadvezérük lett volna, bizonyára megsínlik az oroszok útjokat a pusztában. Mily könnyen megsemmisíthette volna a kútakat jól ismerő lovasság, a szomjan haláshoz közel levő bányadt orosz csapatokat? De, mint már mondtuk, az egész háborúban nincs nyoma az efféle kísérletnek. Midőn az oroszok már Khivában voltak is, a sűrű csatornahálózattal szelt országot vízzel el lehetett volna borítani és így az orosz tüzérséget mindenestül használhatatlenné tenni. De, mint már mondvá volt, hiányzott az intéző szellem, a félelemből rettegés lett, a rettegésből páni rémülés. A harcosok vagy mint védtelen juhok jutottak az oroszok kezébe, vagy a puszta végtelenségében kerestek menekülést. Kungrátot, Khodzsa-Ilit, Mangitot, Hezareszpet és Surakhánt elpusztítva és lakosaiktól elhagyva találták az oroszok. Khiva is így járt volna, ha helyőrsége nem állott volna turkománokból és ha nem helyeztek volna különös bizalmat a vastag agyagfalakba. Az ifjú khán már az első ágyúlövésnél kereket akart oldani, és valóban teljesítette is e szándékát még Kaufmann tábornok megérkezése előtt. Midőn az orosz sereg fővezére a régi Khárezin fehér trónját a *névai fehér csár* nevében birtokába vette, Szeid-Mehemmed-Rehim khán már a turkománoknál tartózkodott és csak nagy bajjal lehetett őt onnan előcsalni, midőn reá szükség volt a béke megkötésénél.

Fogalmai a legyőzetésről nagyon egybe voltak szöve a megöletés és csúfos fogság fogalmával s Kaufmann tábornokkal való találkozását élete utolsó órájának hitte. Mintha tojások fölött menne, oly habozva, oly halálos sápadtan és reszketve lépett a szőnyegre egy Kara-agats (szilfa) árnyéka alatt, midőn az orosz fővezér fogadta őt. A tisztelgést a katonák részéről agyonlövése szándékának tekintette, és rémülése oly nagy fokra hágott,

hogy az üdítésére nyújtott esészt kétszer is földre ejtette. Úgy-e derék fejedelme egy általánosan hareziasnak elismert népfajnak és méltó utóda azon Dsengiz fiak egy ágának, kik annak idején annyi bajt és nyomort hoztak szegény hazánkra!

Hogy az oroszoknak nem volt sok bajuk e nyúllábbal, e porba sújtott khánsággal az alkudozások vitelénél, könnyen érthető. A jó Szeid-Mehemmed-Rehim khánt mindenestül Szent-Pétervárhoz lehetett volna szállítani és birodalmát az a nélkül is óriási orosz birodalomba bekebelezni. Hogy ezt a Néva mellett intéző államférfiak nem tették, a következő okokon mult. Először tekintettel kellett lenni a Suvalow gróf, illetőleg a czár által Londonban tett ígéretre, hogy Oroszország nem fogja Khivát bekebelezni, annál is inkább, mivel az angol-orosz sógorság édességébe nem akartak mindjárt keserűséget vegyíteni. Másodszor a turkesztáni kormánynak évenként négy millió rubelre menő deficitje arra tanította meg az oroszokat, hogy erős hadi adózás és megbízható ellenőrzés mellett jobb a tatárookra bízni a kormányt, minthogy ez kevésbbé költséges és mégis biztos. Így gondolták ki azon útat, mely a békeszerződés tizenhatszáz pontjában elő van szabva. Khiva Oroszországtól teljesen függő lett a nélkül, hogy az angolok Khiva bekebelezésében szöszeget kereshettek volna. Az orosz kereskedelemnek és Oroszország minden tervének jövőjében épen úgy nyitva áll, mint Taskend vagy Szamarkand, a nélkül, hogy a közigazgatás Oroszországnak egy fillérjébe kerülne.

Mindezt legjobban megláthatja az olvasó a békeszerződés szövegéből, melyet itt közlünk:

BÉKEKÖTÉS OROSZORSZÁG ÉS KHIVA KÖZT.

1. Szeid-Mehemmed-Rehim-Bahadur khán az orosz császár alázasat szolgálójának jelenti ki magát. Lemond minden közvetlen és barátságos viszonyairól a szomszéd uralkodókkal és khánokkal. Nem fog velök kereskedelmi vagy más szerződésre lépni és a közép-ázsiai orosz kormány beleegyezése nélkül nem fog ellenök hadakozni. 2. Az orosz és khivai területek közti határt az Amu-Derja fogja képezni, Kükürtlitol fogva a folyón lefelé az Amu-Derja legnyugatibb ágának kibocsátásáig és ezentúl ez ág egészen az Aral-tóba való torkolásáig. Azután a határ a tó partja mentén Urgu előfokig vezet és onnét az Üsztjurt lejtőjének tövéig, az Amu-Derja úgy nevezett régi medrének hosszában. Az Amu-Derja egész jobb partja s mindazon letelepült és nomád népek, melyek ott laknak, Oroszország birtokába jutnak. A jobb

parton fekvő földek, melyek jelenleg a khán tulajdonát képezik és melyeket ő a khánság tisztviselőinek adott haszonvételbe, szintén az orosz kormány tulajdonává válnak, és az előbbi birtokosok semmi igényt sem támaszthatnak. A khán azonban a bal parton fekvő területekkel kárpótolhatja magát. 4. Azon esetben, ha ő felsége a czárnak legfelsőbb elhatározása folytán az északi part egy része a bokharai emirnek adatnék, a khivai khán ezt előbbi birtokai e részének jogos birtokosául fogja tekinteni, és lemond hatalma visszaállítására czélzó minden tervről. 5. Az orosz gőzösöknek és más orosz hajóknak, képezék bár azok a koronának vagy egyeseknek birtokát, szabad és kizárólagos hajózást enged az Amu-Derján. E joggal a bokharai és khivai hajók csak a legfelsőbb középázsiai orosz hatóság különös beleegyezése folytán élhetnek. 6. Az oroszok azon balparti helyeken, melyeket különösen alkalmasaknak és szükségeseknek fognak tekinteni, kikötőhelyeket nyithatnak. A khán kormánya felelős e kikötőhelyek biztosságáról és védelméről. A kikötőhelyeknek kitűzött helyek megerősítése a középázsiai orosz főhatóságtól függ. 7. Nem tekintve e kikötőhelyeket, az oroszok az Amu-Derja bal partján is mindenütt tarthatnak raktárakat árúik számára és ügynökségeket. Ez ügynökségek alapítása czéljából a khán kormánya köteles mindazon helyeken, melyeket a középázsiai orosz főhatóság ki fog jelölni, meg nem szállott földet kiszakítani, kikötőhelyek építésére alkalmasat és azokon az ügynökség hivatalnokai és látogatói, valamint a kereskedelmi szobák elhelyezésére szolgáló épületeket és földművelő farmokat berendezni. Ez ügynökségek minden bennök lakó személylyel és bennök elhelyezett árúkkal együtt a khán kormányának közvetlen oltalma alatt állanak, ki felelős biztosságukért és védelmökért. 8. A khivai khánság minden helysége és szállása nyitva áll ezentúl az orosz kereskedelemnek. Orosz kereskedők és karavánok az egész khánságban szabadon utazhatnak és a helységi hatóságok különös oltalmában részesülnek. A karavánoknak és raktáraiknak biztosságáról felelős a khán kormánya. 9. Orosz kereskedők, kik a khánságban kereskednek, fel vannak mentve a sjaket és általában minden adó alól, ugyanazon alapon, minthogy a khivai kereskedők már régóta nem fizetnek sjaketet, se a Kazalinszkon átvezető úton, se Orenburgban, se a káspi tenger kikötő helyein. 10. Az orosz kereskedők adómentesen szállíthatják árúikat a khánságon át bármely szomszéd országba. 11. Az orosz kereskedők, ha akarnak, Khiva városában és a khánság többi városaiban ügynököket (kerván-basi) tarthatnak, kik a községi hatósággal érintkeznek és a kereskedelmi ügyek szabályos menetére ügyelnek. 12. Az oroszok és khivaiak közt kötött kereskedelmi

szerződés, mindkét részről szentül és sérthetetlenül teljesítendők. 13. Orosz alattvalóknak, khivaiak ellen emelt panaszait és követeléseit a khivai kormány mindjárt tárgyalni és azoknak alaposáguk esetében halasztás nélkül eleget tenni köteles. Khivaiak és orosz alattvalók követeléseknek tárgyalásánál, az oroszok, az adósságok lefizetésére nézve, előnyben részesülnek. 14. Khivaiaknak orosz alattvalók ellen emelt panaszai és követelései, még azon esetben is, ha utóbbiak a khánságban tartózkodnak, a legközelebbi orosz hatóságnak adatnak út átnézés és elintézés végett. 15. A khán kormánya semmi esetre sem fogad be kivándorlókat, ha azok nem bocsáttatnak be az orosz hatóság által, — bármely nemzetiséghez tartozzanak is azok. Ha az orosz alattvalók közül valamely gonosztevő a khánság határain belül menekülést keres, a khán kormánya köteles azt elfogadni és a legközelebbi orosz hatóságnak átszolgáltatni. 16. Szeid-Mehemmed-Rehim-Bahadur khánnak f. é. július 12-én közzétett rendelete a khánságban levő minden rabszolga felszabadításáról és a rabszolgaság és emberkereskedés megszűnéséről minden időkre érvényben marad és a khivai kormány kötelezi magát, minden rendelkezésére álló eszközzel oda hatni, hogy e rendelet szorosan és lelkiismeretesen megtartassék. 17. A khivai khánság két millió rubel lefizetésére köteleztetik, azon kiadások fedezése végett, melyek az orosz kormányra a jelen háború viselése által hárultak, a melyet a khán kormánya és a khivai nép idézett elő. Minthogy pedig a khivai kormány képtelen ez összeget rövid idő alatt lefizetni — az országnak és különösen a kormánynak pénzhánya miatt, — e körülményt tekintve meg van engedve e kormánynak, az összeget 5⁰/₀ évi kamat hozzászámítása mellett részletekben lefizetni. Az első két évben mindig száz ezer rubel, a következő két évben mindig száz huszonöt ezer rubel, az ismét következő két évben száz hetvenöt ezer rubel, és az 1881. évben, tehát nyolcz év múlva, kétszáz ezer rubel és aztán az összeg teljes lefizetése idejéig évenként kétszáz ezer rubel lesz törlesztendő. A fizetések, a khán kormányának kívánata szerint orosz bankjegyekben, vagy khivai pénzekben teljesíthetők. Az első részletfizetés határnapja 1873. évi december 1-je. E részlet leróhatása tekintetéből meg van engedve a khánnak a jobb part lakosságától a folyó évre, a szokott mérv szerint, adót szedni. Ez adószedésnek decz. 1-ig, a khán adószedőinek és az orosz hatóságoknak közreműködése mellett, be kell végezve lenni. A jövő évekre eső részletfizetések, az egész összegnek lerovásáig, november 1-én teljesítendők. Az 1892. évre eső két száz ezer rubel lefizetése után, tizenkilenc év múlva, a khán kormánya még hetven ezer ötvennégy

rubellel fog tartozni, úgy hogy 1893. nov 1-én hetvenhárom ezer öt száz ötvenhét rubel lesz fizetendő. Szabadságában áll a khán kormánynak évenként a megszábottnál nagyobb összeget leróni, ha a lefizetés éveit és a kamatokat kevesbíteni akarja. Ez utóbbiakat a még hátralevő adósság szerint számítják. E feltételeket szabták meg és fogadták el pontos teljesítés és örökös ahhoz tartás végett — egy részről Turkesztán főkormányzója, Kaufmann I. tábornok és más részről Khiva uralkodója, Szeid-Mehemmed-Rehim-Bahadur khán. Gendumgian kertjében (az oroszok tábora Khiva városa mellett), augusztus 12-én 1873, (Redseb hó 1. napján, 1290. évben). Az eredeti szerződést aláírták: A turkesztáni főkormányzó, Kaufmann I. tábornok, pecsétje melléklésével és Szeid-Mehemmed-Rehim-Bahadur khán pecsétje melléklésével.

E szerződés értelmében eddig az oroszok az Oxus jobb partján, a chankai átkeléstől nem messze, egészségi s gazdasági tekintetben nagyon alkalmas helyen erődöt emeltek, és a császárnak és a vezérlő tábornoknak nevei után Petro-Alexandrovszknak nevezték. E pont az oroszok őrhelye, melyből a khánságban történőket megfigyelhetik, s további elmaradhatatlan hadi működéseik leendő alapja.

A háború nem sokára megújulásának oka nagyon egyszerű. Szeid-Mehemmed-Rehim khán, ki, mint elődjei közt a legtöbb, soha sem végezhetett a körülköszáló nomádokkal, most, miután kezei megkötvék és nincs módja tekintélye visszaállítására, még gyöngébb és tehetetlenebb. E turkománokkal sok bajuk volt az oroszoknak, mindjárt a főváros bevétele után, mert nem akarják a vereség következményeit belátni és a reájok rótt hadi adót fizetni. Az oroszoknak harcra kellett velök kelni, valóban kemény harcra, mert Közép-Ázsia egy csatamezején sem mutattak a bennszülöttek annyi erélyt, mint itt, midőn igazán élet-halálcsatát vívtak. Golovatszew tábornoknak a khánság északnyugati részeiben, Gazavatnál, közel Jil-lalihoz, megsemmisítő háborút kellett ellenök viselni. Ennek részletei bővelkednek a leglélekrázóbb képekben, de nem mutatott fel semmi kézzel fogható eredményt. Csak miután egész falvakat leégettek és mindkét nembeli sok ezer turkománt leöltek, jött létre valami egyesség az orosz tiszt és a turkomán vének között, mely a különböző törzsekre a következő adót róttá:

Jimneli törzs (2500 család) 37.500 tillát

Csador „ (3500 sátor) 52.500 „

Karadasli törzs (2000 sátor)	30.000	tillát
Alieli és Göklen „ (1300 „)	22.500	„
Karadsengili „ (1500 sátor)	30.000	„

mindössze tehát 172.500 tillát, vagy a tillát 2 rubelbe és 80 kopekba számítva, 483.000 rubelt. Míg az oroszok Khivában voltak, néhány törzs fizette az adót, de alig hagyta el Kaufmann tábornok az országot, midőn köztök forradalom tört ki és ők az ártatlan és tehetetlen özbégek ellen boszúháborút kezdtek. Mit az oroszok még megkíméltek, teljesen elpusztították a turkománok. Se a khán, se alattvalói nem képesek magokat e rabló nomádok ellen védeni. Az ország tehát a legnagyobb fejtelenségnek esett áldozatul, és az oroszoknak annyira siettetett visszavonulása világosan bizonyítja, hogy ez jól kiszámított elhamarkodás volt; mert a Néva melletti diplomaták napnál világosabban ki fogják mutatni a briteknek, hogy az oly khivai hadjárat, melyet az ország elhagyása követ, czéltalan és siker nélkül való, és hogy a kérdés végleges megoldása csak az Oxus melléki vidék teljes megszállása által történhetik meg. Ily politika mellett nyilatkoztam különben mindjárt az úgy nevezett khivai kérdés fölmerülése után. Oroszország bírja Khivát már csak azért is, hogy ne legyen többé ürügye hódító politikát üzni. Úgy is alig húzhat anyagi hasznot ezen, az ókorban oly nevezetes, de jelenleg hanyatlott országból. A múlt év állambevételeinek átnézete legjobban fogja ezt tanúsítani. A khivai khán jövedelmei a következők valának:

I. Adók készpénzben:

a szalgitnak nevezett adó . . .	103.370	tilla (3 frtjával)
zekiat, az árúk és barmok adója	69.414	„
összesen . . .	172.784	tilla.

II. Termékekben fizetett adók:

búza	24.158	batman (48 orosz frtjával)
dsugari (Holeus sorghum)	20.773	„
köndzsüt (Sesam)	1.441	„
köles	6.535	„
lencse	1.070	„
pamut	826	„
árpa	860	„
kendermag.	700	„
lenmag	345	„
mák	600	„

összesen tehát 350.000—400.000 rubel, oly összeg, mely alig jó tekintetbe azon esetben, ha az orosz kormány itt akár minő rendezett kormányt akarna létesíteni. Azon fényes színekkel rajzolt jövőbeli kereskedés sem ígér sokkal többet, mely az Amu-Derja deltájának elfoglalása és a folyón Belkhigh való hajózás (!) esetén fogna létre jönni. Közép-Ázsiának kereskedelme még oly csekély, lakosságának szükségei még oly jelentéktelenek, hogy az soha sem válhatik a bevételek oly gazdag forrásává, melylyel a nehezen hozzáférhető terület katonai megőrzésének és politikai közigazgatásának költségeit fedezni lehetne.

Ha fölteszszük, hogy legalább a legközelebbi jövőben meg leszünk kimélve az úgy nevezett középázsiai kérdés ismételt fellépésétől, még sem lehet e kérdést teljesen megszüntetni, se Angolország azon közönyösségével kimenteni, melyet az, északi vetélytársának terjeszkedési vágyaival szemben, tanúsít, és melyet államférfiai szörnyű hibáinak következtében tanúsítania kell. Ha Angolország az utolsó évtized alatt, azon elv szerint: *qui tacet consentire videtur* nem gördített semmi gátot Oroszország előhaladásának útjába, sőt az 1856-iki párisi szerződés megtörésének megengedése által ellenének terveit annyira elősegítette; most már a legjobb akarattal sem változtathat politikáján, s szerepe most csak az: az északról lehömpölygő medvét türelemmel bevárni. Ritkán szedtek még reá diplomatiát oly ravaszúl, mint a csalfa orosz koma a nehézkes John Bullt az utolsó évtizedben. A Pétervárból Londonba küldött iratokban csak a belső barátság és gyöngédség bizonyítékait találjuk. Mindegyikben annyi a bizonyítás, mily rosszúl esnek a czárnak és kormányának a középázsiai ügyek. Ezek szerint a távol Ázsiában táborozó orosz tisztek saját szántokból hódítottak csak, a birodalom érdekeit feláldozva személyes dicsvágyuknak. De az érdekeiben rövidséget szenvedett (!?) állam, csak nem hagyhatja abba e hódításokat. Legyen bár Clarendon vagy Granville a neve, John Bull mindig barátságosan bólint rá fejével. Az angol állam hajója a kicsinyeskedő kalmárpolitika magas hullámain vetődik, mely politika nevetéséges dolognak tekint hírt, hatalmi állást kül felé, és csak akkor adná magát hadviselésre, ha azt kiadás nélkül lehetne kezdeni és a végén bő nyereséget húzni. Gladstone talán még most is arról álmodik, hogy néhány forintért létrehoz bíróságot Európában, mely azt döntse el, Oroszország vagy Nagyabri-

tánia legyen-e Ázsia ura. De ebben ő nagyon csalódik. Oroszország nézetei ez ügyről egészen másfélék. Középázsiai politikája nem csak erős physikai alapokon nyugszik, hanem ott olyan morális előnyöket is vívott ki, melyeket legelkeseredettebb ellene sem támadhat meg. E morális előnyök mindenekelőtt azon emberszerető irányelvek eredményei, melyeket Oroszország zászlaira irt és melyek által minden gondolkodó nyugat-európai rokonszenvét magának megszerezte. Ide tartoznak azon tudományos eredmények is, melyek az orosz szuronyoknak az Oxusig való előrenyomulásából reánk is háruhtak. Valóban egész terra incognita tárul ott fel szemünk előtt. Azon egyes tudósítások, melyeket néhány utazó hozott Turán homályos földrajzi és néprajzi viszonyairól, most egész könyvekké nőttek ki magukat. Másodszor: az orosz hatalom befolyása, ha nem is szüntette meg Turkesztán országainak borzasztó társadalmi viszonyait, legalább azoknak javulását készítette elő. Az örökös ölés, rablás és pusztítás, melylyel azelőtt a fejedelmek alattvalóikat sanyargatták, most véget fog érni, minthogy az idegen hódító elől való félelem azokat sokkal emberségesebb bánásmódra fogja kényszeríteni. Egyes törzsek nem fognak oly öldöklő testvérharczokat folytathatni mint eddig, kereskedés és ipar birtosítva lesznek, és a földművelő könnyebben és jobban fogja értékesíthetni munkája veritékét mint azelőtt. Bármennyi hibája van is az orosz uralomnak, és bár mennyire emlékeztet Ázsiára, mégis sokkal jobb, mint a zsarnok khánok korlátlan önkénye. Az özbégnek, tadzsiknak és szártanak sokkal jobban fog esni, mint a nemzetökbeli fejedelmek hatalma. Soha sem akartuk Oroszország ez érdemét kétségbe vonni, és minthogy Angolország nem akar az Induson túl kulturális szerepet vállalni, csak jót kívánhatunk a tatároknak az orosz miveltető befolyáshoz.

Hogy a muszák e hivatását Európában, különösen pedig Németországban, hol annyira tömjéneznak a Néva melletti uraságoknak, szerfelett túlbecsülik, magától is érthető. Így fogták fel az úgynevezett középázsiai rabszolga emanczipációt is, mely általa humanitás babérjával övezték Oroszország gyilkoló fegyvereit. Száz meg száz ház romja füstölgött még, ezer meg ezer hulla vére nedvesítette még a hazaföldet, midőn Kaufmann tábornok arról tudósította a bámuló világot, hogy Oroszország első tette Khivában több mint huszonöt ezer perzsa rabszolgának fölszabadítása volt. A Themse melletti *Anti-slavery-League* harsogó hozsánát zengett. Huszonöt ezer

fölszabadult ember! Bizony szép szó, kár hogy csak szó. Mert ha már nagy kegyetlenség volt az Oxus alsó folyása melléki kis országocskára borzasztó adót róni és azt egyúttal egész munkaerejétől megfosztani, még nagyobb kegyetlenség volt a kiszabadított persákat kis kísérettel haza küldeni, a rabló turkománoktól hemzsegő pusztákon keresztül, hol ezek őket megrohanták s nagyobb részt kegyetlenül lekaszabolták. Az idő óta nem is indult el több persa csoport; elébe teszik az özbég béklyót a turkomán kardnak. A Bokharával kötött szerződés azon pontja, mely a rabszolgák felszabadulásáról szól, nem ér sokkal többet. Az idő folyamában és azon esetben, ha Oroszország megalapította hatalmát az Oxus mellékén, talán testté válik a szó, de most csak jó eszköz a művelt világ rokonszenvének megnyerésére. Azt mondják: Oroszország a humanitást és műveltséget terjeszti és szolgálja, minden érző ember kell hogy szerencsét kívánjon neki többi terveihez.

Meddig fog még Európa e hangulatban lenni, nem tudjuk, de nagyon valószínű, hogy Angolország, mely eddig részt vett a közös karénekbén, nem sokára más hűrt fog pengetni. A semleges öv fölállításának eszméje, melynek föltalálása egykor annyi bizalommal s örömmel töltötte el az angol s szárazföldi politikusok optimista táborát, oly szappanbuboréknak bizonyult, mely nem is Pámir fensikján, vagy az Oxus bal partja mellett elterülő lapályokon pattant szét, hanem mindjárt Európában, keletkezésének színhelyén. Az orosz diplomácia már alig tagadja, hogy az ügyek gátolhatatlan menete őt már a közel jövőben Afganisztánnal is érintkezésbe fogja hozni, hogy a khivai állapotok szilárdítása tekintetéből talán kényszerítve lesz a turkománok Tekke törzsét Mervben látogatni meg, sőt nem lehetetlen, hogy a régi Kharezm déli részéből Iránba Damen-i-Kuhig fogja útnak indítani előőrseit. Ha Angolország állása Afganisztánban és Persiában biztos volna, az összecsapást még évtizedekig el lehetne halasztani, de a mostani angol államférfiak rövidlátósága mellett, ezt alig lehet elképzelni. Persiában John Bullnak alig van befolyása, daczára azon ünnepeknek, melyekkel Naszr-ed-din sáht Londonban fogadta. Az orosz cselszövények annyira vitték a dolgot, hogy Mirza-Husszein khán, a brit érzelmű nagyvezir, most már holtnak tekinthető, bár ő volt az egyetlen férfiú, ki nagy szolgálatoikat tehetett volna hazájának. Afganisztánban sem áll jobban az angolok dolga; bár ott már három milliónyi segélypenzt kül-

töttek el és sok fegyvert ajándékoztak, még arra sem vihették Sir-Ali khánt, hogy ő a trónörökösödés erőszakos megváltozása által megmentse az országot azon zavaroktól és polgárháborúktól, melyek annyira volnának és lesznek alkalmasok az oroszok beavatkozásának előidézésére.

Ismétlem tehát: azon mézédés szavak daczára, melyeket most a st.-jamesi és pétervári udvarok váltanak, daczára mind azon rokonszenvnek, melyet a lakodalmi zene édes hangjai eszközölnek ki, a brit leopárd nem soká fog nyugodni az orosz medve lágy karjaiban. A két szörnyeteg Ázsia versenymezején ellenségesen felfegyverkezve fog találkozni. Az Ázsia fölötti uralom lesz a harcz díja és egyik sem engedheti át a harczmezőt a másiknak.

VÁNBÉRY ÁRMIN.

STUART MILL ÖNÉLETRAJZA ¹⁾.

Kétféle politikusok vannak: a kik tette készítik, és a kik gondolkodásra vezérlik az embereket. Az előbbieké a hatalom, a népszerűség, a látható erő; az utóbbiak befolyása állandó és mély, lassan alapúl meg, de nehezen is múlik el; dicsőségük szerény, nem tör ki zajos tapsokba, de meg van láthatatlan uralmuk az emberek keblében. Egy minister, egy Richelieu, egy Cavour nagyságában mindig van valami brutális, megvannak szükségkép árnyoldalai; a cselekvő politikusnak erőre van szüksége, aljas vagy nem aljas eszközökkel él, a mint épen keze ügyében esnek, hasonlít a fazekashoz, ki bepiszkolja kezét legszebb munkáinál, daczol az idővel, erőt vesz az erényes vagy vétkes ellentálláson, nem válogathat szövetségeseiben, fűhöz, fához folyamodik szorultságában. Nem élhet a gondolatok legmagasabb körében, egyet ragad ki azokból s azt magával viszi az emberi dolgok, mohó étvágys, diadal-maskodó előítéletek, zajongó és zsarnok középserűségek keverékébe. Semmi sem tetszik neki jónak, csak a mi lehetséges; mindaz, a mi lehetséges, jónak tűnhetik fel előtte. Mint azon erők természetes eredménye, melyek bizonyos pillanatban valamely nemzetet mozgásban tartanak. Uralkodik a jelenen, a jövőt csak a tények felforgatása által készíti elő, csak a történelem néma tanulságaival igyekezővén megtéríteni és módosítani a véleményeket.

Van az embereknek egy más osztálya is: a szellem született vezérei, kik egy jobb jövő előkészítését látják a multban

¹⁾ *Autobiography*. By John Stuart Mill. London. Longmans, Green, Reader and Dyer, 1873. Magyar fordítása sajtó alatt van, György Endréttől.

és jelenben: ezeket a tények sérteni, zavarni látszanak, nem hajlanak meg engedékenyen a vélemények nagy áramlatai alatt. Igen gyakran megvetett Cassandrák, egyszersmind félreismert vezérek. Bizonyos mély belátás feltűnteti előttök a veszélyeket, melyeket a közönség nem képes észrevenni, a még ismeretlen láthatárokat. Nem adják meg magukat soha, védelmi állást foglalnak el az általános eszmékkal, azokkal a közönséges nézetekkel szemben, melyeket Bacon *a szinpad bálványainak* nevez, magok alkotnak magoknak új bálványokat a jövő számára, a jelen tanai előtt meg nem hajló, makacs, gyanakvó eszméik mindazonáltal csaknem védtelenül átengedik magukat mindennemű reményeknek és csalódásoknak. Félénk újítók, kik inkább félnek az ismerttől, mint az ismeretlentől; újítók és bírálók, hívők és kételkedők egyaránt. Egyszerű rajongók, egyegy hiú elmélet által tévútra vezéreltetve, semmi nyomot nem hagynának magok után; de nagyon mély nyomot hagyhatnak, ha hit ihleti bírálatukat s ha valamely izgatott kornak, melynek senki sem érti náluk inkább nyomorúságait, zavarain, nyugtalanságain és szenvedésein keresztül valamely új igazságot, valamely vezér és uralkodó eszmét látnak kibontakozni.

Senki sem valósította meg jobban e typust, mint Mill Angliában és Tocqueville Franciaországban. Talán csodálkozik az ember e két név egyesítésén: bizonyára sok pontban eltérnek egymástól s mégis mennyi közös jellemvonást találhatni bennök! Senki sem vizsgálta mélyebben az újabb democratia jellemét. Mill különösen első fellépői alkalmával kevesebb elfogultsággal vizsgálta, de nyíltsága gyakran oly vallomásokra vezérlé, melyekben Tocqueville saját eszméire ismert volna. Mindkettő jól felfogta, a mi ellentállhatatlan van a mozgalomban, mely a társadalmat arra ösztönzi, hogy a politikai hatalmat a democratia kezeibe helyezze, csakhogy Tocqueville soha sem látta oly világosan, mint az angol bölcsező mind azt, a mi félelmes a tömeg otromba zsarnokságában. Mondhatni életök feladatává tették, biztosítékokat keresni ez új kényuralom ellen, s ha nem is találták fel, s ha a jövőt különböző szempontokból vizsgálták is, mindketten hívek maradtak a szabadság és az emberi személyiség elvéhez. Tocqueville különösen a polgárt akarja átalakítani, Mill az embert; de egyaránt visszaundorodnak a népkirály elől, ki ura az egész szabadságnak, fölötte áll minden jognak, szenvedélyei által vezéreltetik, zsarnok, műveltség, lelkiismeret és felelősség nélkül. Ellensúlyozni akarják

á tömeget az értelmiséggel, szervezni a társulatokat, az emberi csoportokat, a kisebbségeket. Semmi sincs bennök azon democratákból, kik oly jól érzik magukat a népszerűség szélmalmán, mely forogva mindent összezúz maga alatt.

Arczukon láthatni e két egyaránt kicsiny, gyöngye testalkatú, csaknem szenvedő bölcsész politikus lelki aggodalmait. Bámulatos őszinteségek csaknem a teljes nyíltszívűségig ment; ellenségei lévén a köz helyeknek, a phrazisoknak, a finyásáig finom érzékűek, szüntelen magukba visszatérők, egyikök sem volt a köz pályára teremtve. Minden kicsinyes ambíció nélkül azon remény által érezték magukat oda vonzatni, hogy jót tehetnek, hogy helyrehozhatnak némely tévedéseket; azonban az erkölcsi magány megszokása, gyöngéd büszkeség, ellentáthatlan megvetésök a közészervezők iránt, melyek rendesen nagy tért foglalnak a gyülekezetekben, megannyi tényező voltak, a melyek inkább tekintélyt, mint befolyást biztosítottak számukra. Soha sem láttam Tocquevillet gyűléseinken, de nem egyszer láttam Millt padján az alsóházban: finom, nyugtalan, ránczos, halvány, kicsiny és sovány arczával csaknem idegennek látszott Anglia erőteljes, otthonos, zajongó, elfoglalt és jókedvű képviselői között. Ekesszólása tanulságos és világos, de nagyon keresett volt, egyaránt hiányzott benne az erély, a tűz, a hatalmas lüktetés. Mindazáltal még azok közt is, kik egyedül iránta való tekintetből figyeltek reá, kevesen voltak, kik önkénytelenül is ne érezték volna befolyását. Mill sokkal szerencsésebb volt Tocquevillenél: ez utóbbit csak halála után értették meg igazán. Mill életében volt hatalom, nem mint képviselő, hanem mint bölcsész, mint nemzetgazda és politikus. Ennek oka, hogy Tocquevillet, bár mennyire a democratia felé érezte magát vonzatni keresztyén hitének heve, nemes emberszeretete és fényes elméje működése által, többféle kötelekék fűzték a multhoz, idegennek látszott kortársai között. Mill sem találta fel magát a jelenben, de ő semminek sem volt képviselője a multhól s minden irányzat a jövő felé szükségkép találkozott álláspontján. Tocqueville ismét egybefűzte az erkölcsi kötelekék a forradalom által tönkre jutott Franciaország és a történelem homályaiból kibontakozó régi Franciaország között; szemére vetette a forradalomnak meddőségét s megmutatta, hogy a mit haladásnak nevez, gyakran nem volt egyéb rutinénél.

A routine e járma, melyet mindketten oly türelmetlenül viseltek, könnyebben tűrhető Angliában, mint Franciaországban, mert a forradalmak a társadalom felületén különböző szellemi mozgalmakat idézvé el, többnyire védelmezik azon sötét, áthatlan állapotot, melyen a hagyományok nyugosznak. Több ízben foglalhatni el és foglalhatni vissza valamely országot a nélkül, hogy idő jutna valamit változtatni közigazgatásában, helyhatóságai, törvényszékei eljárásán. Már pedig gyakran a forradalom nem egyéb, mint a végrehajtó hatalom elfoglalása. Mill eszméi folyamát követve és azon befolyások alatt, melyeket önéletrajza folytán vizsgálhatunk, a társadalmi erkölcs tekintetében a legmerészebb szélsőségekig sodortatik; de meg kell adni az igazat neki, hogy soha sem akart oly újításokat, melyek ne lettek volna az észnek és okosságának átérzett művei: valódi borzalommal viseltetett az erőszak iránt, melynek művei legtöbb esetben mulékonyak. Sokkal inkább elégedetlen volt, hogysen indokolható volna, korával, hazájával, kortársaival; de azért nem volt benne semmi a közönséges forradalmárból. Sokkal jobban bántotta őt az emberek butasága, mint gonzsága, ellenzésében több volt a szabadítási vágy, mint a lázadás. Nem volt benne pártszellem, bölcsességében azt hívének magáról, hogy minden párt fölött áll. Szerette a munkást, az erős, nyers, műveletlen embert, mint sok mélabús ember szereti a gyermekeket, a jövőt, az emberiséget virágjában, az eddig izlelteknél édesebb gyümölcsök jelzalogát látva bennök; de soha sem jutott eszébe a munkásokat társadalmi harcra ösztönözni, ostromra vezetni őket a királyság, a régi alkotmány ellen. Ha lett volna benne valami a néptribunból, előtte volna azt a logikus; bár mennyire bosszantotta őt az emberi dolgok lassú menete, átérté, hogy e lassúság a megértésben rejlik. Jobban megérthetjük e bizar, aránytalan, hézagokkal telt s egyszersmind oly mély lángesz, ha látjuk, milyen befolyások alatt fejlődött ki. Önéletrajza adja ehhez kezünkbe a kulcsot.

I.

Első érdeme az önéletrajznak az őszinteség: talán nincs ember, bár mily csekély állású legyen is, ki ne érdekelne bennünket, ha elmondja nekünk lelkének történetét és feltárja előttünk élete drámájának egész lefolyását. Mi egymás közt úgy élünk, hogy alig ismerjük magunkat, mindig elfoglalt működök, mindig eltelve önmagunkkal. Ha valaki önmagában hü

tükrét tárja fel saját szenvedélyeinknek, kételyeinknek, gyöngeségeinknek, meghiusult nagyravágyásainknak, naponként megújuló reményeinknek; nem tagadhatunk meg tőle bizonyos önző kíváncsiságot. Szent Ágoston mindig mintául fog szolgálni azon íróknak, kik az emberiséget választották vallomásaik tárgyává: őszintesége nem oly büszke, mint Rousseaué, nem csinál dicsőséget gyöngeségeiből, megalázza magát isten előtt és nagy marad az emberek előtt, mert inkább akarja őket megjavítani, mint elragadni. Mill őszintesége más természetű; nem az emberi gyöngeség hódolata isten előtt; bizonyos stoikus büszkeségben, mely megveti a hazugságot és bölcsészeti egyenességben rejlik forrása. Spinoza régóta megmondta: a hazugság, a nem igaz, egyenlő a nemlétezővel, s a mi nem létezik, nem hozhat gyümölcsöket, nem létesíthet semmit.

Azon időben, mikor Mill először járt a westminsteri választók szavazatai után, hogy bejuthasson a parlamentbe, kénytelen volt több nyilvános összejövetelel jelen lenni és mindenféle kérdezősködéseket tűrni. Ellenségei egyike művei közt egy mondatra talált, melyben Mill panaszkodván a nép tudatlansága miatt, azt mondja, hogy a műveltség nélküli munkások, nem bizván előljáróik eljárásában, hazugságra hajlandók. Több ezer hallgató előtt a következő perfid és otromba kérdést intézték hozzá: „Irtá ön, hogy az angol munkások hazugók?” Egy pillanatig gondolkozott s azután egyszerűen azt mondá: „Irtam”. Menydörgésszerű taps üdvözlé ezen, minden magyarázat és tartózkodás nélkül tett vallomást. Elfelejtették a sérelmet és üdvözölték a bátorságot. E jellemvonás kitűnően tünteti föl Mill jellemét: róla el lehet mondani, hogy nemcsak őszinte, hanem maga volt az őszinteség. Ép oly lehetetlen lett volna neki hazudni mint lopni; ő a szó szoros értelmében angol gentleman volt. E sajátsága ritka értéket kölcsönöz oly szellem nyilatkozatának, kinek gyöngéd lelkiismerete folytonos tevékenységben volt, ki figyelemmel kísérte saját fejlődését s képes volt legcsekélyebb benyomásait is gondosan vizsgálni.

Neveltetése valódi kísérlet volt, melyet egy atya fián tett. Ez atya maga is kitűnő ember volt, s igen erőteljes természetű. Az egyház számára nevelve, mielőtt még szent hivatalába lépett volna, elveszté hitét a vallásos igazságok iránt. 1819-ben hivaltalt nyert az *Indiai társulat* irodájában, megnősült, habár nagyon szegény volt, s hogy jövedelmét némileg növelje szemlékbe kellett írnia. Nagy családja volt, „oly dolog, mely — mint

Mill mondja, — leginkább ellenkezett azon véleményekkel, melyeket oly erőteljesen védett, legalább egy utóbbi korszakban. “Mert tudnunk kell, hogy Mill Jakab Malthusnak szenvedélyes követője volt, egyike azon nemzetgazdáknak, kik szabályozni akarják a népesedést, hogy szabályozhassák a munkabért.

Feltűnő, hogy azon hosszú elbeszélésben, melyet gyermek-ségéről ír, Mill egy perczig sem beszél anyjáról; leverő hallgatagság, mely annál jelentékenyebb, mivel később szívében a nők iránt bizonyos neme a cultusnak látszik kifejlődni; kissé rideg természetű és csak akkor válik közlékenyebbé, midőn arról kezd beszélni, ki később élete társává lett. Oly hangon beszél erről, mely meglep és eszünkbe juttatja azon híres lovagokat, kik kedveseiket megénekeltek. Egész rész van könyvében, melyet, véleményünk szerint, versben kellett volna írni, hacsak azt nem gondolta a szerző, hogy a költészet musája a nagytás hírében áll, s nem akarta, hogy legkisebb kétség maradjon fenn, határtalan, rajongó, szigorú és egyszersmind lovagias szerelme őszinteségéről.

Azt kell hinnünk, hogy a gyöngédségre annyira hajló kebel soha sem ismerte az anyai szeretet oly édes örömeit. Pedig otthon neveltetett, de egyedül atyja által. Ő volt az első szülőtt; a rendszer, melyet irányában követtek, a következő volt: átültetni a gyermekbe az ifjúság minden tanulmányát, némi tekintetben erőltetni az értelmet, egy első szabású embert alkotni, huszonöt évnyi előnyt adni neki kortársai fölött. Közönséges gyermeknél attól lehetne tartani, hogy szörnyeteg válik belőle. Csak erős gondolkodó alkalmazhatott ilyen rendszert; az atya csak a gondolkodási képességet akarta fiában kifejleszteni, nem törődve soha az emlékezettel és képzelettel. Hét éves korában, atyja vezérlete mellett számos görög könyvet olvasott el: az egész Herodotot, Plató hat első párbeszédét nyelvtan és szótár nélkül olvasta el. Latinul csak nyolcz éves korában kezdett tanulni, s mialatt maga tanult, egyik kisebb nővérét kellett tanitania. Tíz éves korától 12-ik évéig elolvasta Virgiliust, az egész Horátiust, Titus Livius hat könyvét, az egész Sallustiust, Terentiust, Lucretiust, Cicerót, az Iliast és Odysseát, Thukydidest egészen, Demosthenes nagy részét, Anakreont, Polybiust, Aristoteles Rhetorikáját, hogy egyebeket elmellőzünk. Ugyanekkor egyszersmind történelmet is tanult, de csak egyszerű időtöltésül. Csak kevés angol költőt adtak

neki; atyja ki nem állhatta Shakspeare-t és nem áldozott a gratiáknak.

Tizenkét éves korában, Bacon *Organum*-ával, scolasticus művekkel és Hobes logikájával kezdődik bölcsészeti neveltetése. Még séta közben is folyt a tanulás: minden nap tett a gyermek atyjával gyalog kirándulásokat; a tanár kikérdezi fiát olvasmányaiából, hosszú magyarázatokra kényszeríti, zavarba hozza, feladatokat tűz elébe, melyeket haza térve írásban kellett kidolgozni. Ugyane módon tanította meg neki a nemzetgazdaságtant, kedvenc tudományát, mert ez időtáiban dolgozott *A nemzetgazdaságtan elemein*. Együtt vitatták meg Ricardo, Smith Ádám eszméit. „Az ösvény tövisekkel volt borítva, mondja Mill, még atyámra nézve is, s meg vagyok győződve, hogy bármily élénk érdekekkel viseltetem is a tárgy iránt, az volt reám nézve is. Ő gyakran, és ok nélkül is, dühös volt, mikor én megakadtam oly munkában, melytől sikert nem kellett volna várnia, de mindent összevéve a rendszer jó volt és sikerült.“ Mill Jakab jókor megtanította fiát gondolkodni, a régi és újabb könyveket, csupán az észtan szövegeinek tekintvén. A gyermeknek, mindig küzdelem között, kétségtelenül kellett valamit veszítenie kelleméből: az okoskodás elnyomta benne a képzelődést. Mindent vitatni, mindent bonczolnia kellett; egy tizenégy éves gyermeknek alaposan kellett oly fogalmakat meghatározni, mint elmélet, rendszer, stb. Így dolgozott társ nélkül, nem tudva hogy különbözik a többi gyermektől; csodálta, s bizonyos tekintetben szerette zsarnokát, de azért a rettegés bizonyos neme alatt nőtt fel, kedvezés, öröm, játék nélkül; kezei örökre ügyetlenek maradtak: valódi könnyvoly lett.

Nem csak a külvilágtól, istentől is elkülönítette e gyermeket atyja. A skót presbiteri egyházból csak vitatkozási hajlama maradt meg benne. Mint tévelygést nem csak a keresztyén hitet, hanem a természeti vallást is elveté. Esze nem talált, de nem is keresett megnyugvást egy üres, általános, határozatlan deismusban. A természeti isten ép oly rémitőnek látszott előtte, mint a kijelentés és ószövetség istene, azt nem foghatta meg se a deismusban, se a keresztyén hitben, hogy egy mindenható, végtelen jó, végtelen igazságos, végtelen előrelátó lény úgy tekinthető, mint alkotója oly világnak, melyen annyi helye van a fájdalomnak és rosznak. Mellőzött minden vallásoktatást fia nevelésében, hozzá szoktatta úgy tekinteni a keresztyénséget,

mint valami tisztán tárgyilagos dolgot, mint a pogányságot vagy a budhaismust. Némi nehézséggel jár e merőben nemleges állapot megértése: a vallás, hogy úgy mondjuk, a katolikusoknál a lélekbe csaknem a szemeken át hatol; de az ifju Mill, protestáns országban, vidéken, az ó-kori nagy elmék társaságában, hitetlen atya által nevelve, ki minden tényleges vallás ellensége volt, férfi korában úgy találta magát, mint egy pogány az első keresztyének között.

A vallásos érzület hiányzott benne: soha sem foglalkozott elméje az istenség eszméjével. Némi bizalmatlansággal, s mondhatni csaknem ösztönszerű ellenszenvvel tekintette mindig a vallást. A fiú százszor hallá atyjától, hogy az emberek korról-korra mindig gonoszabb isteneket alkottak, míg végre, mikor a keresztyén istenhez érkeztek „képzeld — mondá — egy oly lényt, ki poklot alkotott, ki az emberiséget csalhatatlan előrelátással, tehát oly szándékkal teremté, hogy az emberek legnagyobb része iszonyú és örök kínokra legyen kárhóztatva.“ Ki ne venné észre e szavakban a skót presbiterianus kifakadását a praedestinatio tanai ellen, sőt az ember lázadását a világ ellen, a büszkeség felkelését a végzet ellen. Atyja, mint mondja, egyszersmind stoicus és cynicus, de mindenek fölött stoicus volt. Gyermekeit az élvezetek megvetésére, minden dologban mértékletességre és arra oktató, hogy az érzéki-ség gyöngeség, hogy a szenvedély az örültségnek egy neme.

Mill *Önéletrajzában* bizonyos nemével a csaknem félnék bámulatniak szól e durva tanítóról, ki őt képezte, önmagából táplálta, neki szentelte idejét, sokoldalú, mély tudományát, emésztő hevének sugarait, nagyravágyását, reményeit és gyűlölségét. Sőt köszöni szigorát, nem híven a könnyűszerű nevelés sikerében s meg lévén győződve, hogy „nem tanulni egyebet, mint a mi kellemes, hibás nevelés.“ Elismeri, hogy a tekintély, a félelem érzete, ép oly szükséges a gyermekeknél, mint az embereknél. Hálás elismeréssel veszi atyjától, hogy gyakran állította meg őt a *virī socratici*, a hősök, az erős férfiak előtt, s hogy nem táplálta őt kényelmes és laza elvekkel, hogy úgy dobta őt az életbe, mint küzdelembe, hogy megkeményítette szívét minden gyöngeség és főleg a hazugság ellen, mely a gyöngeségek legrosszabb neme. Szabad-e neki ez atyát kárhóztatni? Mily gyorsan siklik át rajta, midőn testvéreiről és hugairól beszélvén, írja: „gyöngéden szerettek őt, s ha önmagáról ennyit nem is mondhatok, mindig híven ragaszkod-

tam hozzá. "Ime szive nyilatkozata. A gyöngédség hiányzott ez ifjú lélekben, az atya gyöngédsége s ama másik gyöngédség, melyet fölfedezni soha sem volt érzéke a vallásban, mely nem ismeré a hitcikkeket, a formulákat, a symbolumokat, melynek minden fájdalomra van vigasza, minden sebre van balzsama.

Nem kis felelősséggel jár a gyermeki értelem érettségét bizonyos oldalról kifejlesztteni. Meg lehet bocsátani, ha egy atya nem tanítja fiának azt, a mit maga sem hisz; de szabad-e neki öt egészen elválasztani a világ rendes folyásától, elkülöníteni, idegent csinálni belőle saját hazájában. Olvasva azon különös előadást, melyet Mill gyermekkoráról ír, nagyon megérthető, mint képződött, ez annyi tekintetben kitűnő s mégis mindig aránytalan, öszhang nélküli jellem, melyet egyenesség igazságosság nélkül, logika türelem nélkül jellemez. Lehetetlen, hogy egy kitűnőbb ember teljesen magának éljen: tárgy, cél, eszmény kell neki. Mindenesetre kellett egy istent mutatni fel e tevékeny léleknek: az emberiséget tették istenévé; de ez isten nem elégítette ki mindig, látni fogjuk, hogy egy másikat egy nőben talált fel.

Valóban logikailag két vallásos érzelem között oszlik meg élete: az egyik nemzetgazdává, demokratává, a másik az érzelem emberévé, socialistává tette, mert Mill socialismussal végezte életét. Kezdjük a nemzetgazdán: láttuk, hogy tizenkét éves korában atyjával tanulta azon tudományt, melynek meg kell újítania az emberi társadalmat; Ricardo, Bentham társaságában él, atyjával hosszabb látogatásokat tesz ez utóbbi házában, a Somersethireben fekvő Ford-Abbeyben. Újabb befolyással csak Franciaország volt reá. Tizennégy éves korában egy évet tölt ennek déli részén, Bentham testvérével, meglátogatta a Pýreneket s néhány kirándulást tett Montpellierbe. Egész életén át Franciaország varázsa alatt állott, örült, hogy jókor beszívhatta a szárazföld meleg s könnyű légét. Mindig nyomotan érezte magát hazájában; a francziák udvariassága, társas volta egészen elragadták. Boldogabbnak érezte magát oly nép közt, mely indulatait, érzelmeit őszintén fejezi ki, mely nem fél önmagától. E tekintetben rendkívül kemény szavakkal él honfitársai irányában. „Angliában mindenki úgy viseli magát, mintha minden más ember ellensége vagy haragosa lenne.“ Párisban egy ideig Saynál, a híres nemzetgazdánál, lakott; feltűnt neki Saint-Simon is, ki ekkor csak *eredetinek* látszott előtte, lelke-

sült a restauráció szabadelvüiért és visszatérte után Angliában sem szünt meg törekvéseiket folyton figyelemmel kíséreni.

Ez az utazás félbeszakította tanulmányait; új erővel kezdett azokhoz. Atyjának könyve, *A nemzetgazdaság elemeiről*, sajtó alatt volt; jegyzetekkel kísérte, elolvasá Condillacot, tanulmányozá a francia forradalmat. „A legnagyobb dicsőség, melyet akkor magamnak képzelhettem, abban állott, hogy azt képzeltem magamról, hogy girondista vagyok a conventben, lett légyen az szerencsés vagy szerencsétlen.“ Angliának szerencsére még nem voltak se girondistái, se hegypártja, úgy hogy Mill fejét vész nem érhető. Benthamnak ekkor uralkodó befolyása volt eszméire: tanulmányozta iratait, vitáit, társalgásait valamint atyjáéit, ki először fejtegette a hasznossági elv elméletét, s ki talán jobban észrevette, mint ő maga, ez elv következményeit. A fiatal Millt Bentham irataiban mindenek fölött borzalma a rossz meghatározott szók iránt lepte meg, melyek azutánleplül és vértül szolgáltak mindenféle dogmáknak. Ilyen szók: a közérzület, a természeti törvény, a józan ész, erkölcsi érzés. Nem foghatta meg az emberi cselekvények inkább vagy kevésbbé szerencsés vagy szerencsétlen eredményeik szerint való osztályozását, ő a hasznosságot fogadja el az erkölcsösség alapjául. Önmagát lelkesíti, azt hívén, hogy kezében a fonál, mely az emberiséget a boldogságra vezérli; végtelen haladásról, az erkölcs, a törvényhozás tökéletes újjáalakításáról álmodozik. „Vélemények, hit, tan, bölcsészet és a szó legjobb értelmében vett vallás által éreztem magamat vezéreltetni.“ Elhatározza, hogy ez új vallás egyik apostola lesz; a belső lét, az elrejtett élet, belső érzelmeknek ideje lejárt; többé nem kell másképp foglalkozni az emberrel, mint viszonyaiban az emberiséghez. A mi hasznos az emberiségnek, azt kell hirdetni jónak, a mi nem hasznos, rosznak. Az emberiség a látható isten, kinek egyedül van joga tőlünk törekvést, hódolatot és áldozatokat követelni.

Jegyezzük meg azonnal, hogy mi lesz az örökös talány és megfoghatatlan ellentmondás Mill egész szellemi és erkölcsi életében. Mint nemzetgazda a hasznossági elvvel lép fel, meggyőződve, hogy a szabadság a haladás leghatalmasabb eszköze; hogy nem szabad semmi akadályt tenni az egyén önkénytes fejlődése és az egyesületek csoportosulása céljára; végül azon socialistákkal tart, a kik nem hogy semmibe veszik az államot, sőt a politikai fensőség mellett erkölcsi, csaknem vallásos fensőség-

get is tulajdonítanak. Soha sem megy ez utóbbi irányban a végletekig, de figyelmesen olvasva emlékiratait, azt látjuk, hogy, midőn még Bentham és atyja befolyása alatt állott is, már mindenkép azon volt, hogy kibontakozzék e hasznossági elvből, mely az érdekek küzdelmére vezet és nem nyújt elég tágas tért az értelemnek. Az értelem ez uralmán gyermeksege óta álmodozik: az okoskodás fegyverének élesítésével igyekszik ezt előkészíteni. Nála a bölcsészet a logikában, a rendszerben, az osztályozásban, az eszmék elkülönítésében foglaltatik. „A száraz okoskodást követem és abban találok élvezetet.“ Tizenhat éves korában barátaival hasznossági társulatot alapít, hol a vitatkozásban gyakorolják magukat.

1823-ban, tizenkilenc éves korában, atyja pártfogásával hivatalt kapott az *Indiai társulat* irodájában; itt kellett neki harminczöt éven át maradnia. Itt tanulta meg a kormányzás nagy mesterségét, még pedig egy oly kormányt, mely leginkább tetszhetett neki, mert az indiai társaság társulat volt; nagy gyarmati birodalma, mely annyi fajt, annyi vallásfelekezetet foglalt magában, oly tér volt, melyen a hasznossági, nemzetgazdasági és közigazgatási iskola mindent megkísérelhetett. Mill mindig hű maradt a régi társulathoz, e polgári, sötét, láthatatlan uralomhoz, mely semmi hódolatot nem követelt és egyszerű ügyvitel volt. Sajnálkozott bukásán és nem akart belépni az új gyarmati közigazgatásba.

Ha ideje nagy részét el is foglalta a társulat: legalább függetlenséget szerzett neki s megengedé, hogy hosszú munkákon dolgozhassék. Nem akart hírlapíróvá lenni. Oly iratok, melyekből élünk, nem maradandók. Csak könyveket irt és szemlei czikkeket. Mikor, még oly ifjan, belépett a társulat irodájába, a benthamisták épen akkor vették kezökbe a még kevésbé ismert *Westminster Review* szerkesztését. Mill Jakab kezdte meg a harczot a régi szabadelvű iskola ellen. A whigeket azzal vádolta, hogy a toryk titkos büntársai. A nagy aristocrata családok magukhoz ragadták a kormányzás egyedúrúságát s csakis azért váltak két táborra, hogy biztosak legyenek a felől, hogy egymást fogják követni a főhatalmon; küzdelmök hiú látványát mutatták a nemzetnek és világnak, habár a két versenyző párt egyaránt el volt határozva fentartani az aristocratia hatalmát és az uralkodó osztályok fenségét. Minden esetre kissé köznapias mód volt így itélni egy nagy ország ügyeiről, s némi igazságtalanság volt durva bűnrészesség gya-

nánt tüntetni fel, a mi a hagyományok, a legmélyebb és egyzsersmind legjogosabb ösztönök öntudatlan kifolyása volt. Ne feledjük azonban, hogy e támadások némileg menthetők voltak a parlamenti reform kivitele és a védrendszer eltörlése előtt. A *Westminster Review* a radicalis bölcseészek közlönye lett, így nevezték őket. Mill Jakab éltető lelke volt ez új pártnak; Bentham elégnék tartotta irni: Mill Jakab beszélt, tett s lelket öntött egész pártjába.

Mik voltak valóban a radical bölcseészek elvei? Malthus követőinek hirdették magokat s azt tanították, hogy a legbiztosabb és legjobb mód a napibér felemelésére a népesség terjedésének megakadályozásában rejlik. Mintáúl a XVIII-ik század francia bölcseészeit vették, de míg az ember jogait hirdették, nem annyira elvont igazság kifejezését látták azokban, mint inkább a társadalom békéje és biztosságának zálogát. Egész lélekkel hittek a szabad kormányban, az emberi észben s az embernek nevelés által eszközölt végtelen javulásában. Nem törődve a kormányformával (csak Bentham tett kivételt a királyok iránti bizalmatlansága által, kiket általános erkölcsrontóknak nevezett), gyűlölték az aristocriatiát, a fenálló egyházat, a szabadalmat. Lelkesültségök az emberiség iránt inkább volt értelmi, mint érzelmi: ellenségeik a hasznossági bölcseészetet, a nemzetgazdaságtant, Malthus eszméit szív és lélek nélküli tanoknak hirdették; maguk e vádak is tiltakozásra kényszerítették őket a meddő érzelgösség ellen. Avval hizelegtek maguknak, hogy az emberiséget okos önérzet által újjá teszik: kortársaikból okoskodó gépeket akartak csinálni; több volt bennök megvetésnél az eszmény, az ábrándok, a képzelet és vágyak hazugságai irányában. Rideg és csaknem puritán moralista létökre minden erkölcsi törvényt megvetettek, melynek alapja vallásos volt. Mill Jakab megvetette a költészetet, követői nem mentek mindnyájan oly messze: fia keblében is mindannyiszor megszólalt ellene az érzelem húrja, valahányszor atyja ki akarta tépni. Csodálni merte azon szép verseket, melyek igaz érzelmeket foglaltak magukban, s nem mondta, mint Bentham, hogy „az egész költészet hamis képzelet“. Emlékszik, hogy hasznossági ábrándjai közepett élvezte Pope *Tanulmányát az emberről*, hogy tiszteletet érzett néhány hős, igaz ugyan, hogy a bölcseészet hőse: egy Sokrates, egy Condorcet iránt. Csüggedés nélkül dolgozott, munkatársa volt Benthamnak, kiadta értekezését a birói bizonyítékokról, szemle-

ezikkeket irt, értekezett a katolikus kérdéstről, a kereskedelmi válságról, a kereskedelmi viszonyosságról. A szónoklatot kisebb összejövetelekben gyakorolta, hol Groteval, Macaulayval, Wilberforce Sámuellel, ki később oxfordi érsek lett, a két Bulwerrel, Romillyvel és másokkal találkozott.

II.

Minők voltak első gyümölcsei ez ifjúságnak, mely a polemia és értelmi viták légkörében fejlett. E nyilként megfeszített lélek nincs-e kitéve, hogy megtörik, és nem fogja-e az ifjú reformator tüzét a kegyetlen világ első lehellete kioltani? De hadd beszélje el önmaga, szokott nyíltságával, szellemi élete nagy válságát.

„Eljött az idő, mikor felébredtem, mintegy álomból. Az 1826-ik év őszén volt. Izgatott lehangoltságban (a dull state of nerve) voltam, a mi mindenkin megeshetik; képtelen az élvezetekre vagy kellemes izgatottságra; oly állapotban, mikor az, a mi máskor élvezet, izetlenné vagy közönyössé válik; oly állapotban, a minő, úgy gondolom, a methodismusra áttért embereknel fordulhat elő, midőn „vétkességük“ első tudomására jutnak. E szellemi állapotban jutott eszembe magamhoz egyenesen a következő kérdést intézni: föltéve, hogy élted minden törekvései valósulnak, hogy mindazon változások az intézményekben és véleményekben, melyeket óhajtasz, e pillanatban azonnal teljesen létesülnek, nagy örömet és nagy boldogságot okozna-e az neked? Lelkiismeretem egyenesen és ellentállhatatlanul felel: *Nem*. E válaszra szívem elcsüggedt; összcsochlott mindaz, a mire életemet alapítottam.“

A kétségbeesés érzete fogta el, könyvei nem mondtak neki többé semmit, esze csakis bajának egész kiterjedését tárta fel előtte. Ő, saját kifejezése szerint, életútjának kezdetén találta magát jól felszerelt hajóval, jó kormánynyal, de vitorlák nélkül. A vitorla a vágy, s az analysis előlte a vágyat; az erkölcsi élet összes forrása ki volt apadva. Az emberiség, az egyedüli istenség, melyre tanították, nem egyéb, mint embercsoport s ki tudta nála jobban, hogy mennyi nyomor, gyöngeség, öszhangzatlanság, megférhetetlenség, ostobaság van az emberben? Kevés lélek van, ha csak kissé szabad is, mely bizonyos pillanatokban ne tapasztalt volna valami belső rezgést, ne érezte volna ingadozni hitének alapját; de annak gögös fájdalma, ki így kiálta föl: „minden hiábavaló“, a keresztyén szomorúsága, a tudós

dölyfös megvetése, ki a végtelen természetben látja az ember semmisségét, nem hasonlíthatók egy ifjú lélek lehangoltságához, ki magát valaminek át akarja adni és e mellett közönyösnek érzi magát az egyedüli boldogság iránt, melyet felfogni tanult. Millből egoistát csináltak és ez önzés szerencsétlenné tette. Véletlenül Marmontel *Emlékiratait* olvasta; azon helyre jutva, hol Marmontel, atyja halálos ágya előtt, megígéri, hogy övéinek védője lesz, könyekre fakadt. Megkönnyebülve érzé magát. Fölfedezte, vagyis inkább megértette, hogy nem önmagának kell élnie, hanem másokért. Lelke előtt volt az egész jelenet, egy percze az ifjú Marmontel lett, készen dolgozni, élni, tünni, nem az emberiségért, mi csupán szó, hanem oly ismert szeretett és szerető lényekért, kik húsból és csontból alkotvák. Tapasztalat útján jutott a lemondás keresztyén elméletéhez. Egész életén át ily különös fölfedezéseken megy át; mint közönségesen mondani szokás, nyílt ajtókon tör be; a mit a gyermek katechismusából tanul meg, a mi egy port-royali szerzetes előtt avultnak látszott volna, arra fájdalmas erőfeszítéssel jut.

Reá nézve mondhatni új élet kezdődik, lerázta atyja jármát, valamint a hasznossági elv bölcsészetét is. Az ifjúság forduló pontja legtöbb esetben lázadás, melyben, a legtöbb emberrel ellenkezőleg, Mill a dogmatismusról jut a kételyre, az anallysistól az érzelemhez. Lelke, mely előbb jéghideg volt, felengedni látszik, mint a jegecz, mely lassankint elveszti csúcsait és szögleteit. Az életről új bölcsészetet alkot magának: úgy véli, hogy semmi sem állja ki a vizsgálatot. „Kérdezd magadtól, hogy boldog vagy-e és megszűntél az lenni.“ Azon meggyőződésre jut, hogy nem saját boldogságát kell az embernek tekinteni, hanem valamit magán kívül; az embernek el kell magát felejteni; megpróbálja élvezni a művészeteket, a zenét és költészetet. De még nem állhatja ki Byront, e vakmerő lángész zavarba hozza; eleibe helyezi Wordsworthot, a költők legkisebbikét, egy bölcsét, ki neki a mezőkről, a Pyrenékről beszél, melyeket szeret, melyek után eped; de mindezekhez csak sebtében fog, azon van, hogy tehetségei közt az egyensúlyt fenntartsa. Még kissé gépiesen él. Nem kétkedő, nem is lesz azzá soha, de azért meg van ingatva: mélység támadt közte és atyja közt, ez okoskodó tanító közt, ki utálja a költőket, ki Carlyle műveiben nem lát egyebet egy örült rapsodiáinál, és a fiú közt, ki kissé vaktában kezdi keresni az illetet. Titkon Macaulay pártját fogja, ki Mill Jakab dolgában ezt írja: „Ez író némely

művében a politikát nem kísérleti és következőleg nem haladó tudománynak látszik tekinteni, hanem oly tudománynak, melynek minden feladatai legáltalánosabb és közönségesebb igazságokból vont rövid összetett okoskodásokkal oldathatnak meg. "Eltér a radical bölcsészekről, kik a politikai tudományt úgy akarják összealkotni, mint a francia forradalom theoreticusai. Úgy tekinti, mint deductiv tudományt, azaz mint oly tudományt, melyhez az erők nem csatlakoznak egyszerűen, hanem úgy egyesülnek, hogy új erőket eredményezzenek.

Mill gondolatai, habár mindig a legvilágosabb kifejezésekkel él, azért nem ritkán szörszálhasogatók és homályosak. Szüntelen szem előtt tartva a különbséget a tapasztalati és deductiv tudományok közt, az előbbiek mintájául a mechanikát tekintve, hol az erők csatlakoznak, szétválnak, mozgást idéznek elő a nélkül, hogy új teremtményeket hoznának létre és a vegytant, hol az elemek egyesülve újnemű anyagot hoznak létre. E megkülönböztetésnek, tudományosan tekintve, nincs sok alapja; de Millnek hasznára volt, feltárván előtte a társadalmi intézmények összetett jellemét: jókor megértette, hogy az emberi elme a lassú fejlődés szabályait követi, hogy a történelemben bizonyos rejtett, habár csupán az alkotmányokban és törvényekben nyilvánkozó, de ellentállhatatlan folytonosság van. A politikai kérdések többé nem általánosoknak, hanem viszonylagosoknak látszottak előtte. Ha van valami, a mi nem változhatik, az az, hogy az emberek kormányzata mindig az erősebb kezére jut s az erő talán kevésbé függ az intézményektől, mintsem az intézmények az erőtől.

E nyílt részrehajlatlanság mindazáltal nem sorozza őt a fentartók közé, ellenkezőleg arra készíti, hogy a politikai újítók mögött más új, homályosabb, a politikusok által inkább lenézett reformatorokat keressen, kik folyvást azon erők ellen küzdenek, melyek némileg a történelmi végzetességet alkotják. Hallgat a francia Saint-Simonisták tanaira, tanulmányozza Comte *Positiv bölcsészetét*, bámulja az emberiség történetének hirhedt felosztását: theologiai, metaphysikai és tudományos vagy positiv korszakra. Midőn Carlyle a jelen kort úgy tünteti fel, mint hitetlent és oly kor után eped, melyben hit lesz, jobban kezdi őt érteni. Ő is elmondhatá vala magáról:

„Je suis venu trop tard dans un monde trop vieux.“

Ez érzékeny lélek titkon meg van sebezve, belefáradt a pártok zajába, a nemzetgazdák balgaságaiba, a szabadelvűek uralmába.

Nem tudni, milyen jövő után eped; szerves és nem bíráló kor-szakban szeretne élni. Különösen a Saint-Simonisták győzték őt meg „a régi nemzetgazdaságtan korlátolt és időhöz kötött értékéről, mely a magán tulajdont és örökséget eltörölhetetlen tényekül tekinti s a termelés és csere szabadságát a társadalmi haladás utolsó szavának.” Csodálja Saint-Simon eszméjét, a boldog közösséget a nélkül, hogy valósíthatónak hinné. A képviseleti kormány csak úgy tűnt fel előtte, mint esetleges, bizonyos politikai körülményekhez illő kormányzásmód. De azért nem szűnik meg az aristocrazia és az angol egyház ellenségei közé tartozni; örül az 1830-ki forradalomnak, Párisba rohan, bemutatgatja magát Lafayettenek, a népszerű párt fejeinek, Infantinnek és Bazardnak is.

A nemzetgazdaságtan többé nem elégitette ki s miután atyja úgy szólván élő nemzetgazdaságtan volt, értelmi érintkezéseik mindinkább nehezebbekké váltak. „Atyám nem volt az az ember, kitől a tan alaptételei felől nyugodt és teljes felvilágosítást lehetett volna várni, különösen nem annak, kit némileg elpártoltnak tekintett. Kemény megpróbáltatás egy atyára nézve, de megérdemlett büntetése a nagyon mohó atyai szeretetnek.” A fiú elhallgatott, nem vitatkozott többé azzal, ki oly sokáig volt ura gondolatainak, elmenekült; útaik határozottan elváltak azontúl.

Mill életének második forduló pontjához értünk, azon eseményhez, melynek a legtovább tartó befolyása volt egész pályájára. Láttuk, mint veszté el húsz éves korában egyszerre bátorságát s mint intézte élete legvirágzóbb korában magához azon rémitő kérdést, melyet a kiábrándult ember is csak akkor tesz fel, midőn a vér már lassabban buzog ereiben. „Mit csinálsz? A lehetetlenért küzdesz. S ha e lehetetlen valami csoda által beteljesednék, vajon boldogabb lennél?” Ó ekkor a boldogságot vagy a mi ehhez hasonló, magán kívül kereste: kitalálta, hogy az emberre nézve a nagy titok az önfeledésben rejlik. De ez még nem volt elég oly léleknek, mint az övé, nem elég az önfeledés, le kell mondania önmagáról. Nem volt oly istene, kinek a kéj bizonyos fájdalmas nemével, törekeny, változó, hiábavaló vágyak által izgatott lényét felajánlhatta volna, valamást téve előtte gyöngeségeiről, kiábrándulásairól, tévedéseiről; ez istent egy nő személyében találta fel. Szándékosan élek e szóval, mert egy eddig üres szivre, egy oly lélekre nézve, mely előtt az isteni rejtelem az volt, a mi a színek a vaknak, a

szerellemnek vallássá, cultussá s a szeretett tárgynak bálvány-nyá kellett válnia. Huszonhét éves korában találkozott először vele, a ki akkor huszonhárom éves volt. Mondjuk ki rögtön: húsz évi barátság után madame Taylor özvegy lett és beleegyezett, saját szavai, hogy nejévé lesz. „Jóllehet csak évekkel, miután Taylor úrnak bemutatattam, kezdettek érintkezéseink bensőbbekké és bizalmasabbakká válni, hamar éreztem, hogy ő a legsodálattaméltóbb lény volt mindazok közt, kiket ismertem.“

Taylor, a férj, úgy van feltüntetve, mint tiszteletre méltó jó nevelésű ember, de ki nem bírt „azon értelmi és művészi izléssel, mely által nejéhez méltó társ lett volna.“ Ő csupán barát volt. Taylorné asszony és Mill közt csakhamar kezdetét vette a szellemi összeköttetés, mely a házassággal végződik. A bölcsész élő vezérre talált. Neki szentelé hitét, gyanakvó szelleme egészen felnyilik előtte. Benne mindent szeretett, mindent bámult; oly készséggel festi le nekünk a minden babonától ment, magasra törő, lelkesült, teremtő lelket, a mint festené a festő kedvese szeméit vagy haját. Szellemi vonzalmában van valami naiv: egy perczig sem kételkedik, hogy mi is oly igen csodálatra méltónak találjuk, akaratlanul a jó de la Manche lovagot juttatja eszünkbe. „Gyakran hasonlítottam össze, miután megismertem, Shelleyvel; de okosságra, felvilágosodottságra nézve Shelley, kinek hatalma ugyan csak egy rövid élet alatt fejlődhetett ki, csak gyermek volt ahhoz, a mivé később e nő lett.“ Minden megvolt benne a tökéletes művészből, a nagy szónokból, és ha a cselekvő politika meg lenne engedve a nőknek, bizonyára „kiváló helyet foglalt volna el az emberiség urai közt.“

A jelenkor több nagy szellemén, kivált azokon, kik az uralkodó tanok ellen kelnek ki, azt venni észre, hogy a nőről egészen új modorban beszélnek. A különben elfásult szívü Comte Agost gyakran beszélt valami istennő-féléről, kit szellemileg imádott. Ekkor csaknem mysticussá lesz. Ez új Abelardok nem ölelik karjaik közé Heloist, az eszme musájakint éneklük őt meg. Nincs mit tanítani neki, ő az a jósnő, ki előttök fölfedi a világot, a rejtett jövőt, az uralkodó tudományt. „Végtelen,“ úgy mond Mill, Taylor asszonyról beszélvén, „a mivel neki tartozom.“ A dicsfényen át, melylyel körülveszi, oly jellemet lehet gyanítani, melyben több az erő, mint kellem, lelkesedésre hajlik, de azért képes azt visszatartani; elégedetlennek, nyug-

talannak, erejében nem bízóknak találja Millt: közvetlen feladatokra készíti, arra tanítja, hogy mértéket tartson nagyra-vágyásaiban és reményeiben, megengedi neki a legvakmerőbb eszméit is, de arra inti, hogy ne hirdesse mindazt, a mit gondol, s óvakodjék a dogmatismustól. Érzelmei e nőnek, mint sok asszonynak hazájában, szabadelvűek; mindazáltal felmutatja Mill előtt a democratia veszélyeit, a tömeg súlyos zsarnokoskodását a szellem fölött. Mill érzi, hogy az angol aristocrazia befolyását főleg a közigazgatás központosítása megakadályozásával tartja fen, barátai szünet nélkül támadásokat intéznek a grófok, a plébániák oligarchiája ellen; ő maga azok közé sorakozik, kik 1834-ben a szegényügyi törvényt védik, mely a közsegélyezést öszpontosítja, de némileg egyenlő távolságra evez a két parttól, remeg, a mint látja, mint enyésznek el a helyi kis kormányok, mint válik intendánsok és prefetek hazájává. Taylor asszony is e középúton tartja őt. Különben maga is lohadni látja azok tűzét, kik a nagy választási reformot készítették, e reform vitte be az alsó házba az ő barátait, Grote, Roebuck, Molesworth és Romilly urakat; de lehetetlen észre nem vennie, hogy a radícál bölcészek kis szerepet játszanak azok mellett, kik nem törődnek a bölcészettel, mint Hume, O'Connell. A parlamenti többség centruma lassankint a fentartók felé hajlott, és a radícálisok, kik oly zajjal léptek fel, kényszerítve voltak egyedül a whigek bal szárnyává lenni.

Mill lehangolva, kissé megundorodva eszközeitől, többé alig talált követésre. A *Westminster-* és *Londoni Review*-ba szokott írni. Atyja az 1836-ik évben meghalt, őt hagyván népes családja egyedüli fentartójául. Az öreg radícális megtartá haláláig élénkségét, hitét az emberiségben; mint viador esett el, nem sajnálva az életről a küzdelemnél egyebet. Vannak rögtöni fordulatok, melyek az ember láthatárát egészen megváltoztatják; Mill egy ilyen forduló ponthoz érkezett. Örökre megszabadult első mestere befolyásától. Új befolyásra talált, s kérdezhetni, ha hibáitól eltekintve, nem volt-e az első biztosabb vezér. Mill Jakab, szellemére nézve, még a XVIII-ik századhoz tartozott; szenvedélylyel hitt a jóban, a haladásban; megtanítá fiának az élet súlyos kötelességeit, hivatalt adott neki, nem hozta ellentétbe korával, társaságával; több erő volt benne, mint mélység; csaknem állatias bátorsága nem ismerte se a levertséget, se a kétséget, egy neme az erőteljes józan észnek megőrizte őt a lélek legveszedelmesebb betegségeitől.

Lehet képzelni, hogy az eddig minden érzelemtől tartózkodó Mill mily élvezettel hajtotta fejét egy egészen új, különben könnyű, alig érezhető járom alá. Életének e szakában újult élvezettel látszik folytatni mindenféle tanulmányokat és kutatásokat, míg ugyanekkor átengedi magát, a bölcsészet védszárnyai alatt, tiszta és őszinte szerelmének. El akarná velünk hitetni, hogy ez időtől fogva nem tudja pontosan, mi sajátja dolgozataiban. Istennőjét azon talapzatra állítja fel, melyet maga emelt. Visszanyerte elméje egészségét, megkezdte *Logikáját*, s miután Whewelltől áttanulmányozta *Az inductív tudományok történetét*, megírja fejezetét az inductióról s logikáról az erkölcsi, történelmi és társadalmi tudományokban. Mindinkább világosnak kezd előtte feltűnni, hogy az erkölcsi világ nincs határozott, egyenlő törvények alá vetve s hogy azon módszer, mely a természeti világ törvényei fölfedezését elősegítette, eszközzé válhatik az erkölcsi tanoknak és politikai törvényeknek. Ez időtájt bukkant Comte *Positiv bölcsészetére*. Mohón elolvassa e művet s a francia bölcsészetből is kölcsönöz valamit. De ezt elhagyja később, midőn Comte bevégezvén műve kritikai részét, egy új társadalmi rend törvényeit kísérli megalapítani, mert Mill, kivéve néhány socialista irányt, mindig individualista maradt. Atyja egy kis szabadelvűséget csöpögtetett bele, melyet semmi sem pusztíthatott többé el. Mindig fellázadt, bár mennyire volt is demócrata, a tömegek zsarnokoskodása ellen; gondolkozása által kényszerítve volt mindig közvetlen részt tulajdonítani az értelmiségnek a társadalmak kormányzásában; de Comte tudományos pápasága, mely ép oly makacs, mint a katolikusok pápasága, tüstént kihozta sodrából, félt a zsarnokság bizonyos nemétől, mely az erőszak zsarnokságánál veszélyesebb. Comte, szobájába zárkózva, a világon kívül élt; magát gyermetegül egy láthatatlan egyház főpapjának tekintette, mely egykor uralmát minden lélekre ki fogja terjeszteni és nem ismerend eretnekséget. Mill közelebb állott a földhöz. Megértette, hogy az emberek kormánya a legerősebbek és legügyesebbek kezében van; minden időnek, minden századnak volt tudománya, melyet tökéletesnek hitt; a tudósoknak ép oly kevés kilátásuk van most, mint volt azelőtt, a világi hatalomra jogot tartani. Mill tehát elutasította magától az új hierarchia, a mandarinság eszméjét, melyet Comte akart megalapítani. De azért nem szünt meg új kor után epedni, hol a politikusok nem lesznek oly kevésbé válogatók eszközeikben s tisztábbak cél-

jaikra nézve. Soha sem érintkezett személyesen Comtetal, egy ideig levelezésben állottak, s midőn *A positiv politika rendszere* megjelent, már rég óta nem irtak egymásnak. „E könyv,“ Mill szavai szerint, „legteljesebb rendszere a világi és szellemi despotismusnak, mely valaha emberi agyból származott, talán egyedül Loyola Ignáczen kívül, oly rendszer, melyben a tanárok és szellemi oktatók szervezett csapatja által igazgatott közvélemény az állam minden tagjának tetteire, s a mennyire lehet, minden gondolatára uralkodó befolyással lesz.“

Mill atyja halála után a *Westminster Review* igazgatója lett; hasztalan kísérte meg a radicálisok csapatjából hatalmas, kormányra képes pártot alakítani; embereket keresett, de nem talált. A szemle tönkre tette őt: végre 1840-ben elhatározta, felhagyni vele és az *Edinburgi Review*-ba írni, hol Tocqueville-nek *A democratia Amerikában* című művére írt cikkkel lépett fel először. Végre elhatározta *Logikáját* is kiadni, melyen már évek óta dolgozott. E könyv megjelenése esemény volt; a siker minden várakozást felülmúlt; köteteket lehetne elsorolni, melyekre Angliában és más országokban e munka alkalmat adott. Nem feladatunk itt most bírálni. De érdekes lesz tudni, mint ítél Mill maga, önéletrajzában, e művéről. Megvallja, hogy soha sem értette műve népszerűségét; nem hizeleg magának, hogy mély nyomot hagy hátra a bölcsész világban. „Az emberi ismeretek és az ismerő tehetségek *a priori* nézlete kétségen kívül uralkodni fog még egy ideig azok közt, kik ily vizsgálatokkal foglalkoznak Angliában és a szárazon; de a *Logika Rendszere* azt nyújtja, a mi eddig határozottan hiányzott, az ellentétes elmélet fejtegetését, mely minden tudományt a tapasztalatból, s minden értelmi és erkölcsi tulajdonságot a társulatoknak (az eszmék és tények társulatának = associatio) adott irányból magyaráz. Azon fogalom, hogy a külső igazságokat az ész az intuitió vagy lelkiismeret által a vizsgálódástól és kísérlettől függetlenül megismerheti, meggyőződéseim szerint oka és alapja korunkban a hamis tanoknak és rossz intézményeknek. Ez elmélet segélyével minden megrögzött hit és bensőérzelem, melynek eredetét elfeledtük, fölmenthetné magát azon kötelezettség alól, hogy az okoskodás által igazoltassék, biztosítja magát, önmagában elég biztosítékot találva. Soha sem volt alkalmasabb eszköz mély előítéletek igazolására. És ez az erkölcsben, politikában és vallásban téves bölcsészet, főleg a matematikai és

rokon physikai tudományok szembeötlőségére ¹⁾ (evidence) tenni szokott hivatkozásból kölcsönzi erejét⁴.

Mill az intuitív bölcsészetet oly téren kereste, melyen megtámadhatatlannak érezte magát, megkísérlette megmutatni, hogy az axiómák, a szükségképeni igazságok, melyek velünk születetteknek mondatnak, nem bírnak más forrással, mint a tapasztalattal. Anélkül, hogy ezúttal az axiómák elméletébe akarnánk mélyedni, — s Mill maga is beismeri, hogy a tudás kérdése, ha valóban megfelelt programjának, még *sub judice* marad, lássuk, mi vég célja. Ki akarja irtani azt, a mit előítéleteknek nevez s meg akarja mutatni, hogy a benső érzelem, a lelkiismeret nem érdemelnek hitet. Vonjuk le ez elv következményeit: a vallásos érzelem a vallásos cselekedetekből meríti erejét, de azokat nem igazolja; a nemzeti érzület a nemzetek földrajzi felosztásának eredménye, nincs semmi benső értéke; a személyes, egyéni tulajdon érzelme, semmit sem bizonyít az e nemű tulajdon érdekében. Ez úton messze lehet menni. Mill semmit sem visz a végletekig, de reá nézve az emberi dolgok lassú haladásában nincs semmi állandó, az emberiség szerkesztésére, mely bizonyos törvények értelmében fejlődik, s a társadalmi tudomány csupán e törvények fölfedezése. A múlt állapot határozza meg a jelen helyzetet, a jelen állapot a jövőt. Az eszmék, jellemek, szenvedélyek változó erők, melyek szüntelen bizonyos ingadozó egyensúlyban vannak. Ez eszmék talán kissé elcsépeltek; midőn a *Logika* megjelent, a fejlődés német elmélete még nem volt elterjedve: azt hitték, az emberiség titkára akadtak. Ma már egy kissé kételkedőbbekké és szerényebbekké lettünk. Mill *Logikája* jelenleg classicusnak tartatik az angol egyetemeken. A francia el lehet fogulva a port-royali irányában, mely oly egyszerű, tisztességes, úgy szólva atyai, de nem fog benne semmit találni az inductióról; Mill emelte ki a logika e második részét; szabályait nagy biztossággal jelezte, s a bölcsészetbe is átvitt valamint a tudományos szigorból.

III.

Mill *Logikája* sikerén el volt ragadtatva. Bár milyen pénzsóvárnak és anyagi sikereket hajhászónak tüntetik fel olykor az angol társadalmat, el kell ismerni, hogy a szellem elismerésre talál oly államban, hol lelkesedéssel fogadnak, oly

¹⁾ Lásd Brassai *Logikáját*.

könyveket, mint Mill *Logikája*, *Görögország története* Grotetól, *A polgárosodás története* Buckletól. Egyedül Milltől függött, hogy kedvenczvévé legyen azon társadalomnak, mely tenyerén hordozza, a kit egyszer felkap; de ő félenk büszkesége által nem csak elkülönítve érezte magát a világtól, hanem ez időtől fogva tökéletesen Taylor asszonynak élt. Érette önkénytes zárkozottságra ítélte magát, s a világon kívül élve azt hitte, hogy gyűlölnie kell azt. Alig foghatnók meg, ha e kötelékekre nem gondolnánk, melyeket a világ észre sem vehetett, éles ítéleteit azon társadalom irányában, mely csupán kedvezéssel fordult feléje. „Az angol társadalomban — úgymond Mill — oly tárgyak fölött, melyekre nézve véleményünk különbözik, minden komoly vitatás a rossz nevelés egy nemének tűnik fel; nemzeti szegénységünk az udvariasságban és társalgásban nem engedte kifejtenuink a mesterséget, hogy kellemesen beszéljünk semmiről, a miben a francziák kiténtek a mult században; annak, a mit társalgásnak nevezünk, egyedüli vonzereje azokra nézve, kik még nem jutottak el a fa legtetejére, azon reményben áll, hogy egy ággal majd fölebb segítik őket; azokra nézve pedig, kik már egészen feljutottak, nem egyéb megszokásnál és állásuk vélt kötelességénél.“ Mill szerint az ily társadalom oly emberekre nézve, kik értelmi vagy érzelmi tekintetben a legközségesebb rendűekhez nem tartoznak, ha csak valami személyes czéljuk nincs, a legkisebb vonzerővel sem bírhat, s valóban jelenleg azon emberek nagy része, a kik kissé magasabb értelmiségűek, oly csekély és ritka érintkezésben áll azzal, hogy csaknem azt mondhatni, visszavonúl tőle. Értelmi fensőséggel bíró egyének, kik másképp viselik magukat, kevés kivétellel fokról-fokra romlanak.

E panaszok, ha szabad mondanunk, némiképp nőiesek. A világ nem érdemel ily komoly szemrehányásokat, sem ily sajnálkozással vegyes gyűlöletet. Mielőtt arról panaszkodnánk, a mit nekünk nyújt, kérdés: mit adunk neki mi. Mind feltaláljuk benne az erényeket és a vétkeket; mert nem egyéb az emberiség kivonatánál, de legalább a bűn kényszerítve van az udvariasság színét viselni. Mill különösen igazságtalan az angol társadalom irányában; mert itt még a ledérség is megtart valamit a komolyságból, nem akadnak ott fenn az ismeretek hiányán, tisztelik a rang- és vagyonon hívül az erényt és érdemet is; nem lehetetlen valamit tanulni, egy neme az iskolának, melyben másról is lehet beszélni, mint kutyákról és színházról. Ha

ott a szellem kevésbbé közlékeny, mint a francia társaságokban, ha kevésbbé terjeszkedik ki az egész társalgásban: tartalmasabb, gyakran mélyebb. La Bruyère, kinek annyi alkalma volt megfigyelni a nagyokat, írja: „A nép alatt nem egy dolgot értünk; széles kifejezés az, az ember elbámul, ha látja, mennyire kiterjed és mit mindent nem foglal magában; van nép ellentétben a nagyokkal, ez a sokaság, a tömeg; van nép, mely a bölcssekkel, ügyesekkel és erényesekkel állítja szembe magát, ezek nagyok, úgy mint kicsinyek.“ Mill a bölcssek, ügyesek és erényesek ez aristocratiájából való volt, s talán nagyon is sok megvetést érzett a születés és vagyon elismert aristocratiái irányában. Mindinkább korlátozó látkörét, s valóban, már csak egy nőnek élt. „Ő többnyire — írja Mill — egy ifjú leánynyal, egy csendes faluban élt, és csak esetleg a városban, első férjével Taylor úrral. Én meglátogattam őt a városban és falun, s igen le vagyok kötelezve jellemzilárdsága iránt, a melylyel megveté azon bal magyarázatokat, melyekre okot adhattak gyakori látogatásaim, melyeket nála tettem, — mikor rendesen külön élt férjétől; és azon utazások, melyeket együtt tettünk, habár különben egyéb tekintetben, magunkviselete ez évek alatt, a legkisebb gyanúra sem nyújthatott alapot. Összeköttetésünk azon időben nem volt más, mint élénk rokonszenv és tökéletes bizalmasság, mert habár a társasági szabályokat nem tekintettük érvényeseknek ilyen tökéletesen személyes dologban, kötelezve éreztük magunkat arra, hogy viseletünkkel valami homályt ne hárítsunk férjére és következőleg magára is.“

Millnek joga van, hogy szavainak hitelt adjunk, de অন্যit azért mondhatunk, hogy e különös házasság szellemsége is arra szolgált, hogy Taylorné befolyását mindinkább uralkodóvá tegye. Ez idő alatt, melyet Mill szellemi haladása harmadik korszakának nevez, talán kissé nagyon nyíltan kölcsönözvén a pozitivisták phraseológiáját, mindinkább el hagyja magát ragadtatni első véleményeitől. Mill és neje ez időtől fogva valódi lázadók, gondolataik rejtelmesekké válnak, valamint szerelmök is. E logika által kötött szellem, mely azelőtt minden illusio ellen fel volt fegyverkezve, meglágyúl egy nő lehellete alatt; új édenbe viszi. Többé nem hiszi, hogy a tulajdon és örökösés a törvényhozás utolsó szavai; az első szülöttségi jog és a substitutiók eltörlése már csak igen tartózkodó reformoknak tűnnek fel előtte. Azelőtt nem

volt más vágya, mint enyhíteni az életmódok szükséges különbözősége által okozott bajokat, szóval „democrata voltam és legkevésbé sem socialista. Most sokkal kevésbé vagyunk democraták, mint én voltam, mert míg a nevelés folyton ily nyomorúságosan tökéletlen, félünk a tudatlanságtól és különösen a tömeg önzésétől és durvaságától; de a mi eszményünk a jövő fejlődéséről jóval túlhaladja a democratiát és határozottan a socialisták közös neve alá kellett bennünket sorozni. Igaz ugyan, hogy a legnagyobb erélylyel utasítottuk vissza a társaság ama zsarnokságát az egyén fölött, mely a legtöbb socialista-rendszer feltétele, hanem tekintetünket előre irányoztuk, oly időre, midőn a társadalom többé nem lesz munkásokra és henyékre osztva, midőn azon szabály, mely megtagadja a táplálékot attól, ki megtagadja a munkát, nem csak a szegényekre, hanem az egész világra ki fog terjesztetni részrehajlatlanul, mikor a munka termékeinek felosztása a helyett, hogy, mint most, többnyire a születés véletlenétől függene, öszhangzatba lesz hozva az igazság elismert elvével.“ Ime, teljesen benne vagyunk a socialismusban. Mill módokat keres kiegészíteni a lehető legnagyobb egyéni szabadságot, megoszthatatlan tulajdonával annak, mit ő *a föld első anyagának* nevez és mindenkinek egyenlő részesítésével a közös munka minden termékében. Mindemellett tudja, hogy az új dolgok e rendjét a törvényhozás egyedül nem készítheti elő. Mindenek előtt a törvényhozót kell átalakítani, és ez az ember. Reményli, hogy a művelés több nemzedéken át kiirtja az önzést, az irigységet, a nagyravágyást. Nem osztozik azok illúzióiban, kik néhány év alatt meg akarják újítani az emberiség tekintetét; de kora és hazája intézményeit és a társadalmi törvényeket csak ideiglenes eszközöknek tekinti. Minden socialista kísérletet örömmel üdvözl.

Ez új irányt *A nemzetgazdaság elemeinek* harmadik kiadásában fejt ki. Az első, mely kevésbé az 1848-iki forradalom előtt jelent meg, antisocialista volt. E könyv sokkal rövidebb idő alatt volt írva, mint a *Logika*; 1845 és 1847 közt fejeztetett be; mindazáltal teljes mű, melyben semmi sincs elfeledve. A harmadik kiadás 1852-ben jelent meg; magán viselte azon átalakulás nyomait, melyen írója átment. Különösen fellelhető ez az ötödik könyvben, melynek czime: *a kormány befolyása*, és a végső fejezetben, hol a *laissez-faire* elvei vagy az állam semlegességének határai kijelölvék. Mill

nyíltan felhagy a hasznossági elv elméletével; megmutatja, mily számos esetben nem a legjobb bírása érdekeinek az egyén, s mindezen esetekben az állam működésével helyettesíti az egyéni működést. „A kiknek legnagyobb szükségök, hogy okosokká és jobbakká legyenek, többnyire legkevésbé akarnak azokká lenni, s ha akarnának is, képtelenek volnának saját eszök által vezéreltetni magokat“. A népnevelés tehát egyike azon szükséges dolgoknak, melyek feljogosítják az állam tevékenységét és beavatkozását; az adja meg neki a gyámságot a gyárakban alkalmazott gyermekek és nők fölött; nem ismeri el az egyén azon jogát, hogy magát örökre leküsse, s az államra ruhazza a jogot, hogy az ilyenmü kötelezettségeket felbontsa, különösen a házassági kötelezettség felbontását az elválás által. Az államnak soha sincs joga társulatoknak örökös szabadalmakat osztogatni, és az engedélyesek irányában felügyeleti joga van. Öszpontosítania kell a nyilvános segélyt, szabályozni a gyarmatosítás feltételeit, közvetlen pártolni a tudományokat, segíteni és védeni mindazokat, kik akár a jövő nemzedék, akár a jelen nemzedék számára dolgoznak. *A munkás osztály jövőjéről* irt fejezetben Mill nagy rokonszenvet mutat minden együttműködő kísérlet iránt; mindazáltal figyelmezteti a socialistákat, hogy hasztalan minden declinatójuk a verseny elve ellen; választani kell a szabad verseny és az egyedárúság között, s a szabad verseny rosz oldalai még kisebbeknek látszanak előtte.

Azon eszmék legnagyobb része, melyeket Mill e művében fejteget, hazájában behatoltak a politika terére. Anglia még nem vált a nagy öszpontosítás államává, de a közsegélyezés, az egészségügy, a nevelés, a művészet és tudományok pártolása tekintetében az állam teendői tágulni kezdenek. Mill értekezése népszerűvé lett; határtalanul több jót tett, mint roszt, mert azon néhány lap ellenében, a melyekben a socialistát sejtjük inkább mint látjuk, ezernyi lap van, mely a nemzetgazdát a leghasznosabb igazságokra tanítja. Szerző diadalai közepett folyton elégedetlen volt, hasznos újításokat látott előállani, de mind jobban meggyőződött, hogy a szellem nem újul meg. Őszintén elmondja szellemének gyötrelmeit; érzi, hogy a törvényhozóknak, a kormányzóknak, a gyakorlati újítóknak alig van mélyebb hatások az emberi életre, a lélekre, a lelkiismeretre. Meg volt ütődve, látván, hogy ez a vén társadalom, melyet hitetlennek ítelt, oly kevéssé igyekezik magának új

hitet teremteni, oly gondatlan, oly engedékeny. „Most már meg vagyok győződve — írja — nem lehet az emberiség sorsában nagy haladást várni, míg gondolkodás módjában nagy változás nem áll be.“ Ó gyöngéd lelkiismeretű emberiségről álmodozott, a minő ő maga volt, saját üdvéért dolgozva, emelve lelkét s nem csak az igazság érzete által áthatva, hanem a könyörületesség szelleme s bizonyos keresztyénség által is, Krisztus és mennyei ígéretek nélkül, mely nem nyújt az erénynek más jutalmat, mint az erényt magát.

Taylor 1849-ben halt meg: két évi özvegység után Taylor asszony Mill neje lett. A nagy boldogság elrejtődött: házassága után Mill folytatta élete befallazását; csak igen kevés ember nyert szabadalmat e bensőségbe hatolni, melyben a szív és lélek legteljesebb öszhangja uralkodott. A késői, sokáig háborgatott szerelem, mely csak az élet őszén kezd virágozni: féltékeny s mintegy fázékony. Mill közférfiúvá lett, többé nem élt egyedül önmagának; annyival inkább féltékenyenyé lett azon időre, melyet családi életének szentelhetett. El akarná hitetni velünk, hogy ezután nem tett mást, mint azon eszméken dolgozott, melyeket neje sugalmazott neki; hogy őt fölemelje, maga magát kicsinyíti: soha sem volt egyéb, mint néhány nagy szellem, Coleridge, Carlyle, Comte, a németek magyarázója, közvetítője; utolsó művei inkább nejétől, mint tőle származnak; ő csak ítélő, okoskodó; nejének van szemlélő szelleme, ez az eredeti lángész, a jósló. Ez sugallotta neki a munkás osztály valószínű jövőjéről irt híres fejezetet, ez értette meg tökéletesen vele, hogy a vagyon termelésének törvényei végzetes törvények, hogy a vagyonelosztás törvényei a társadalmi helyzetnek, változó intézményeknek vannak alávetve, ettől van a socialismus azon szelleme, mely a nemzetgazdaságtan elemein végig vonul.

Öt év óta volt nős, midőn 1856-ban, harminczhárom évi szolgálat után, az *Indiai társulat* levelezéseinek ellenőrzőjévé neveztetett ki, ez volt a titkár után a legmagasabb állás az *Indiai társulat* közigazgatásában. Csak két évig maradt e hivatalban, s akkor vonult vissza, mikor a társulat elvesztette függetlenségét. Szabadságát arra használta, hogy egy telet Franciaországban töltött; itt érte őt Avignonban a csapás, hogy nejét elvesztette.

Mintha lelke költözött volna ki e szerencsétlenségre, mindazáltal el volt telve azon eszmékkal, melyeket annyi év

óta, de különösen hét évi együttlétök alatt egymással kieseréltek, tápláltak és dédelgettek. Együtt dolgoztak a *Szabadságról* irt értekezésen, mely kétségen kívül Mill azon munkája, melyben legtöbb meleget érünk. A könyvet azon nő kedves és megsiratott emlékének ajánlja, „ki sugalmazója, s részben szerzője volt annak, a mi legjobb a műveimben, — a barátnénak és nőnek, kinek a való és igaz iránt táplált fenkölt érzete szolgált nekem a leghathatós buzditásul, s helyeslése volt legédesebb jutalmam.“ Alább hozzá teszi: „Ha csak részben is képes volnék a világ előtt mindazon nagy eszméket és nemes érzelmeket tolmácsolni, melyek vele együtt sírba szálltak, több jót eszközölhetnék ez által, mint mindazzal, a mit még irhatok, nem számíthatván többé páratlan bölcseségének sugallatára és segélyére.“ Sohasem rázta le merészebben Mill magáról a közvélemény jármát. Egy protestáns társulathoz azt meri mondani: „Talán jobb Knox Jánosnak lenni, mint Alcibiadesnek, de sokkal jobb akár melyiknél Periclesnek lenni.“ Hirdeti a lángész, az eredetiség jogait s meg meri támadni a közvéleményt. „Általános irány az egész világon, megadni a középszerűségnek a hatalmat és uralkodni az emberiség fölött“. Azoknak, kik sokat akarnak az államnak tulajdonítani, azt mondja: „Végre is valamely állam csak annyit ér, a mennyit alkotó elemei, az egyének, érnek, s az oly állam, mely polgárai értelmi fejlődésének és fenségének érdekeit képes háttérbe szorítani, valamivel több kormányzati ügyesség vagy ennek azon látszata előtt, melyet az ügykezelés részleteiben a gyakorlat nyújt; az oly állam, mely az embereket eltörpíteni iparkodik, hogy így, ha mindjárt jótékony czélokra is, annál engedelmesebb eszközökül használhassa, csakhamar kénytelen lesz belátni, hogy kis emberek sohasem voltak képesek nagy dolgokat létesíteni; s hogy a gépezet tökéletessége, melynek mindent feláldozott, végre is mit sem használ, mert hiányzik az életerő, melyet, hogy a gép nyugodtan működhessék, önmaga erőszakosan megsemmisített“¹⁾.

Hajlandók vagyunk osztozni Mill nézetében, hogy *A szabadságról* irt műve túléli többi munkáit. E mű Angliában még nem bír korszerű érdekekkel, hol a jellemek, tervek, rendszerek gomba módra szaporodnak; de Mill, ki belátta, hogy a választási reformokat a centralisatio haladása fogja követni, hogy

¹⁾ Lásd: *A szabadságról*, írta Mill, fordította Kállay Béni. 1867.

a változó előkelőségek helyébe, kik hosszú ideig az állam bálványai voltak, az állam személytelen eszméje fog lépni. Főleg azon democratia érdekében ir, melynek első akarata a strike-okban nyilatkozik s a melynek nagyravágásai morajjal emelkednek, mint valamely mocsár hullámai. Csak rokonszenvvel viseltetett a nép ügye irányában: de a nép előtte mindig csak szegény, műveletlen, tudatlan, könnyen félrevezethető embercsoportnak tünt fel. Borzadt minden nyomástól, minden névtelen, felelősség és lelkiismeret nélküli hatalomtól.

Mill, ámbár egy parlamenti reformban részt vett, folyvást mert beszélni és írni a titkos szavazat ellen és módokat keresett, hogy a kisebbségeknek számbeli jelentőségöknek megfelelő képviselőt adassék. A parlamenti reformról irt *Eszméiben*, annyira ment, hogy a többes szavazás (pluralité des votes) elvét vitatta, azaz, hogy a szavazatoknak különböző súlyt akart adni, a választók osztályozását akarta megállapítani, nem nagyon, hanem értelmi műveltség alapján. Ez ábrándos tervekben Comte Ágost eszméinek közvetített befolyását látjuk; később Hare rendszerét fogta fel melegen Mill, ki megengedte az országban szerzte lakó választóknak, hogy egyesítvén szavazataikat egy egyénre, annak a képviselőházban helyet biztosítsanak. E fölfedezésben látta — e szóval él, — az uralkodó vélemények és a szám zsarnokságának ellenében a correctivumot s az eszközt, mely által a független vélemények a parlamentben képviselőt nyerhetnének. Minduntalan üldözte őt az eszme, hogy az értelmiségnek nincs elég belátása a politikában.

Elmélkedéseiben a parlamenti kormányzásról ez aggodalmak ismét jelentkeznek. A törvényhozó hatalom mellett egy, a leggyakorlottabb politikai elmékből alkotott bizottságot szeretne látni azon megbízással, hogy dolgozza ki és szerkeszse a törvényeket, az államtanács egy nemét; társalgásaiban gyakran fejezte ki bánulatát a francia államtanács irányában. Kis idő múlva, 1869-ben, kiadja értekezését *A nők alávetettségéről*. Mindig azt hitte, hogy a nőknek is joguk van magukat képviseltetni: tisztelete az iránt, kit elvesztett, a vallás egy nemévé változott az emberiség e második fele iránt, mely szerinte igazságtalanul van megfosztva a politikai jogoktól. A modern képviselő elmélete előtte nagyon durva számvetésnek látszott: még a kisebbség képviselője által megjavítva és tökéletesítve is elég idomtalan betűszámvetés volt; gyermetegül hitte, hogy a képviselőtben részesítvén a nőket, nemesbbé teszi a politikát,

megújítja és megmenti attól, a mit Benthammal együtt gyászos érdekeknek nevezett, az osztályok féltékeny elfogultságától. A nőket a pártok küzdterére viszi, azon szabin nők módjára, kik rokonaik és rablóik közzé vetették magukat. Miután emancipálták a rabszolgákat, a zsidókat, a katolikusokat, a disszidenseket, Irlandot, felszólítja Angliát, hogy adjon új példát a világnak, emancipálva a nőket s megengedve, hogy egyebek is legyenek, mint királynők.

Úgy látszik szertelen munkában keresett írt nagy fájdalomra és hogy némileg sietett nevének bölcsészeti emlékeket is állítani ugyanakkor, mikor megkezdte Avignonban azon márványmausoleumot, mely bámulatba ejti királyi fénye által feledékeny és fukar korunkat. Élete végén némi hideg, vakmerő heveség vett erőt rajta. Egyike az elsőnek, ki megszegyeníti Angliát azon érzelmei által, melyeket a dél- és észak-amerikai harc kitérősekor nyilvánított; az első pillanatban észre vevé e harc valódi jellemét. „Soha sem éreztem — mondja — oly mértékben, mennyire kevés a valódi haladás hazám befolyásos osztályának keblében, és hogy mily csekély az értéke azon szabadelvű véleményeknek, melyeket hirdetni szoktak. A szárazföld szabadelvűi közül senki sem követte e tévedést.“ Mill megértette, hogy dél győzelme a rabszolgaság diadala, a katonai kaszt fenésége s azon demokrata kormányzat véres megdöntése volna, a mely a szövetségi rendszer alapján a szabadság jogait biztosítani tudta. Bátor fellépése ez ügyben feltárta előtte a parlament ajtait. Igaza volt az egész világ, vagy legalább csaknem az egész világgal szemben és a szenvedélyei által gyakran elvakított Anglia még ment a nemzetek azon orvosolhatatlan vakosságától, melyek magukat megcsalva érezvén, mégis ép úgy szeretik azokat, kik őket megcsalják. Nem a *Logika* íróját, nem Hamilton Vilmos bírálóját (Hamilton Vilmos bölcsészetének bírálata ez időtájban jelent meg) keresték Westminster választói, hanem a politikust, ki észrevette az Anglia és Észak-Amerika közti szakadás veszélyeit, ki ettől meg akarta menteni hazáját. Mill előadta feltételeit: kijelentette, hogy nem fog választására pénzt költeni, hogy sohasem fogja védeni az egyházak jogait és hogy követelni fogja a nők választói jogát. „E programmal — mondá a tory párt egyik fővezére, — magát az istent sem választanak meg.“

Mégis megválasztatott; barátai fizették választása igen jelentékeny költségeit; a keresztes had, melyet a választási

romlottság ellen intézett, nem követtetett. A képviselőházban három ülészakon keresztül, tiszteletre méltó helyet foglalt el; kissé a politikai moralista szerepét játszotta, a mi sohasem tetszik a gyülekezeteknek. A szabadelvű párthoz kötve de egymaga állott; tisztelettel hallgatták, de e tisztelet olyan forma volt, a mit idegenek irányában tanusítanak. Sohasem hatolt a napi politika és sürgős kérdések mélyébe, nagyon távol, hideg légkörben tartózkodott; hiányzott nála a jókedv, beszédeit úgy mondta el mint iskolai feladatokat. Még a merészség kicsapongása sem volt meg benne; eszméi, könyvei által már rég népszerűsítve, mintegy szét voltak osztva a ház minden padjain; a conservatívek pártvezérei ép annyi hasznot húztak, mint a szabadelvűek abból, a mit Irlandról, a gyarmati kormányzatról, a municipális kormányról írt, mindazt elsajátították ezekből, a mi czélszerű, hasznos és lehető volt. Mill véleményei tehát nem voltak vita tárgyai, inkább mint tanárt, vezetőt tekintették, kit kissé távolabbról kell követni. Úgy látszik, e távoli tisztelet és mérsékelt csudálat végre kitörésekre ingerelték, a házra és választóira egyaránt, s vakmerő vállalatokra készítették. Népszerűsége egy ideig igen nagy volt; emlékirataiban elmondja, mint akadályozta meg ő maga a londoni munkások ismételt összejövetelét azon parkba, melybe egyszer már erőszakkal hatottak be, s hol a rendőrség utasítva volt minden összejövetelt megakadályozni.

Mill 1867-ben az irlandi kérdést tárgyalja *Irland és Anglia* című röpiratban. Nem tetszett az angoloknak, de a fenietket sem elégítette ki. Nem akarta Anglia és a testvér-sziget közt a politikai kötelékeket széttépní, szükségesnek hitte egyesítésöket, gyógyszerre az agrarius forradalom volt. Mill azzal hízeleg magának, hogy e javaslatok készítő elő azon törvény útját, melyet Gladstone később megszavaztatott „mert, — úgy mond — az angol nép, vagy legalább a művelt és középrend jelleme, mely Anglia népének képviselője, csak akkor határozza el magát valamely változásra, ha azt egyezmény színében mutatják fel.“ Különbben tiltakozik az ellen, mintha a földnek, az állam hasznára való kisajátítását akarta volna; ő egyedül módot akart a birtokosoknak nyújtani, el vagy el nem fogadni az új feltételeket. Még ez alapokra visszavive is teljesen elfogadhatatlan lett volna terve, mely nyíltan sérti a tulajdon jogot.

Mill népszerűsége hanyatlani kezdett; a westminsteri választók nem voltak oly egyének, kik nagyon lelkesedni tud-

tak volna azon képviselőért, ki törvényszék elé hurezolta Eyret, Jamaika szigetének kormányzóját, mert nem tudta védeni a fekete népséget a menthetetlen düh ellenében. Két évig tartott a küzdelem a törvényszék és azon bizottság közt, mely üldözé a kormányzót: hasztalan nyilatkozott Eyre ellen maga Cockburn is, a lord chief-justice: az old-baleyi nagy esküdtszék felfüggesztette a keresetet. „Világos volt, mondja némi keserőséggel Mill, hogy angol hivatalnokokat a törvényszék elé idézni azon okból, hogy mulattokon és négereken visszaéléseket követtek el, oly dolog volt, mi nem tetszhetett Anglia közép-osztályának.“ Ugyane választók nem voltak hajlandók lelkesülni a választási visszaélések ellen irányzott rendszabályokért. A westminsteri választás, ha jól emlékszem, Mill barátainak ötvenezer frankba került, s több mint száz ötvenezerbe Smithnek a conservativ jelöltnek: Mill meg akarta az angol választásokat a politikai lakmározás jellemétől fosztani; de az erkölcsöket sokkal nehezebb megváltoztatni, mint a törvényeket, s a választás ama tisztasága, melyet óhajtott, kétségtelenül sokáig ábránd lesz.

Még nagyobb bámulatba ejti választóit, midőn telt képviselőház előtt komolyan ajánlja a két nem közti különbség megszüntetését a választási jogra nézve. S mégis találkozott huszonnégy képviselő, ki támogatta; köztök volt Bright is. Ez idő óta az iskolaszékek (school boards) tagjai közé néhány nőt is választottak. Angliában elég hajlandók a nőknek is tért engedni, a helyhatósági ügyek megvitatásában, mindenben mi a közsegélyezéshez tartozik, az elemi oktatásban; mindazáltal azon eszme, hogy az alsóházat megnyissák előttök, még nem tett haladást, s midőn először kifejeztetett, megütöközött benne a közvélemény. A politika, különösen parlamenti és forradalmaknak alávetett országokban, kis diadalokból, szerény vívmányokból él, nem szabad tőle társadalmi forradalmat követelni. Szerencsétlenségre Mill azon emberek közzé tartozott, kik nem tudnak, nem akarnak kielégítettek lenni, kik soha sem mondják: „Feladatomban van fejezve.“ Ő nem elégszik meg, hogy a kormány két nagy pártja ugyanazon eszmékre tér át, kényszerítve csaknem ugyanazon szellemben oldani fel a nagy politikai és társadalmi kérdéseket. Az alsóház az újdonság iránti kedvét annyira vitte, hogy némely nagy városban a kisebbség képviselőjét is megkísérlette. Az egész világ minden gyülekezetei közt, még az amerikai congressust

sem véve ki, az angol alsóház, melyben Mill ült, volt az új kor eszméi iránt a legfogékonyabb. Mindenhez hozzá nyúlt: a közgazdátáshoz, az államegyházhoz, Irlandhoz, a közoktatáshoz; keze azonban soha sem durva, inkább kíváncsi és türelmetlen volt. A régi Anglia megszűnt létezni lord Palmerstonnal. Gladstone egy új Angliának lön ministere és Disraeli vagy lord Stanley (jelenleg lord Derby) versenytársainak látszanak inkább, mint ellenfeleinek.

Az 1868-ki általános választáson Millt nem választották meg. Nehezen bírta megmagyarázni magának bukását; ime mi módon igyekszik elemezni: „Ha soha sem lettem volna megválasztva, semmi magyarázatra sem lenne szükség, de a mi különös, hogy először megválasztottak és hogy először megválasztva később megbuktam. A tory érzelmű egyének nagyobb része bizonyára személyesen sokkal inkább fel volt indulva ellenem másodsorra, mint először; és sokan azok közül, kik irányomban előbb vagy kedvező hangulatot tanusítottak, vagy közönyösek maradtak, most hevesen ellenszegültek megválasztásomnak.“ A szabadelvűek is meghidegültek: Mill soha sem fogadta el egész programjukat, nem pártolta se a titkos, se az általános szavazatot. Majd innen, majd túlhan járt a szabadelvű párton s általában fegyelmetlenebb volt, hogy sem elhagyatottságán csodálkoznia kellett volna. Mindazáltal megzavarta őt ez elhagyatás, büszkeséggel fogadta és egy más kerületben elutasítván a jelöltséget, visszatért a magán életbe. Életének végét csaknem egészen Franciaország déli részén töltötte; emlékeibe merült el azon sír hideg árnyában élve, hol az nyugodott, a kit legjobban szeretett.

Mill minden munkái közt önéletrajza lesz bizonyára az, mely a legmélyebb és legtartósabb nyomot fog hagyni. Egész Anglia olvasni fogja: mindenki át fogja élni némely tekintetben e különös életet, mely folytonos bírálata a jelennek, az uralkodó nézeteknek, a század eszméinek. A természetüknél fogva bizalmatlan, kétely felé hajló, nehézkes angolok az élvezet egy nemével fognak e lázongó és elégedetlen kebel titkaiba, kételyeibe, változásaiba, bánataiba belehatolni. Nem közönséges tribun, utczai szónok avagy szájhős, ki hozzájuk szólt; megbízható barát, társ a szenvedésben, maga iránt szigorúbb tanító, mint mások iránt, az igaznak őszinte szeretője, becsületes ember. Hogy ne bíznánk benne? Avagy nem fordított-e szörszálhasogató gondot arra, hogy magát a tévedésektől

megóvja? Ki tudott jobban őrizkedni a tömeg féltékenységétől, a kasztok ábrándjaitól és minden hazugságtól? Készséggel elismerik, hogy nem volt arra teremtve, hogy a politikusok közé vegyüljön; de vajon e vád fog-e ártani emlékének? Oxfordban és Cambridgenben az új nemzedék el fogja olvasni könyveit, jobbaknak fogják magokat képzelni, miután elolvasták. Millnek már is annyira látható befolyása még nőni fog, nehéz meghatározni pontosan meddig és kijelölni határait. Ő nem adott Angliának a szó szoros értelmében új politikai és socialis törvénykönyvet: arra tanította, hogy ne féljen az új dolgoktól, hogy úgy fogadja azokat, mint a természetudós valamely új fajt kíváncsi örömmel, hogy minden új tanban valami igazságot, valami jogost, szükségégest keressen; ne bizzék bizalmatlanságába, győzze le ösztöneit, hogy inkább szeresse a jövőt és ismeretlent, mint a múltat és ismertet. Igazságtalan volt, mondhatni a képzelem minden nagysága iránt; nem értette a történet költészetét, nem látott benne egyebet irtózatnál, sem a haza költészetét, csak a hiányokat látta benne. Sok aggodalma, sok finomsága, de egyszersmind sok korlátoltsága is volt. Végül ellenkező illúziói voltak, mert vizsgálódása nem kimélt semmit a múltban és sokat sötéten látott a jövőben. Ha Anglia nem fog bízni önmagában, ha némi beteges kíváncsiság a forradalmárok felé sodorja, mielőtt forradalomba döntené, az nem lesz ugyan egyedül Mill hibája, de neki nagy része lesz benne, hogy a fensőség némi jelétül tekintik a politikai eclecticismust, a hállátlanságot a múlt iránt, a hagyományok megvetését, az utópiák kedvelését. Sokáig mintául és vezérül fog szolgálni mindazon szellemeknek, kik azzal hizelegnek maguknak, hogy a chimeraák közt józanok és a romok közt fentartók lehetnek.

A DRÁGAKÖVEK AZ 1873-KI BÉCSI VILÁGTÁRLATON.

Második közlemény.

A gyémánttal egyszersmind be van zárva azon drágakövek sora, melyeket szintelen, átlátszó féleségeikben kiválólag használunk. Csaknem minden drágakőnek van víztiszta félesége csak úgy, mint a gyémántnak, de míg ennél a színesek, ha előfordulnak is, nem képezik a fő becsét, addig a többi drágakőnél a szín az, a miért kerestetnek, mert szintelen féleségükben, mint mondani szokás, se vizők, se tűzők, s e részben nem hatnak jobban, mint a köszörült üveg; míg a gyémánt egyedüli a maga nemében, és ha színben fordul is elő, vize s tüze nem csak hogy nem emelkedik, de mintha némileg kevésbbé élénk volna.

A színes drágakövek között az első hely a korund-családot illetné meg, hová a rubin, a zaphir mint első rendű drágaköveket képező tagok tartoznak, de mivel mint ásványok Bécsben képviselve nem voltak, a smaragdra térek át.

II. A SMARAGD.

A smaragdok között is van szép és nem szép, nemes és nemtelen, drágakő és közönséges ásvány. A nemesek között a legbecsesebbnek hazája Amerika, nevezetesen Új-Granada, hol lelhelye Muso, vagy hetvenhét mértföld Bogotától északkeletre. A kőzet egy mészköves concreció, melyben krétaképleti kövületek találhatók. A smaragdnak egy nem mindennapi alkatrésze van: a berillium vegyelem, mi kovasavhoz van kötve. A musoi haragoszöld féleségeknél a szingazdagságot csekély mennyiségű chromnak tulajdonítják, ez az ő festéke. Nevezetes, hogy azon mészkőben, melyben a smaragd előfordul, a beril és a kovasav

szintén kimutatható. Az 1851-ki világtárlaton Londonban az új-granadai köztársaság magát smaragdbányái terményében mutatta be. A nagy darabok, mint a kristályoknál rendszeren, csaknem kivétel nélkül hibásak voltak, a szépek csak a kicsinyek közt fordulnak elő. A legnagyobb eddig ismert musoi smaragdkristály szintén akkor volt kiállítva, de az angol osztályban. Tulajdonosa a Devonshirei herczeg, s engedelmével Tennant, londoni egyik egyetemen az ásványtan tanára s különben ásványkereskedő, volt a kiállító, s ugyan ő azt színezett rajzban természetes nagyságban ki is adta. Kristály alakja tökéletes hatoldalú oszlop és a tetőn véglap. Két hüvelyk hosszú, átmérője több két hüvelyknél. Súlya vagy fél font. Színe haragoszöld. Része átlátszó hibátlan, más részében zavarodás van s e miatt ékszernek nem az egész volna alkalmas.

Bécsben egy nem sokkal kisebb smaragdot Rioból a nemzeti muzeum állított ki. Ez is szépen volt kristályodva hatoldalú oszlopban, a legtisztábbak közé vehető, de színe világosabb zöld volt, mint azt az első rendű smaragdtól követelik.

A világosabb színű egyik testvér neve beril, a másiké aquamarin. Amabból a legszebb kristályokat Ural szolgáltatja több helyen Szibériában. A szent-pétervári muzeumban van egy példány, melynek hossza tizennégy hüvelyk, szélessége tizenkettő, súlya vagy tizenhat font; egy másik hét hüvelyk hosszú, négy hüvelyk széles.

Az egyetemi példány nyolcz hüvelyk hosszú, $1\frac{3}{4}$ hüvelyk széles.

Aquamarin név még Pliniustól ered, az ő leírásában előfordul a célzat arra, hogy színe zöld, mint a tengervízé: *qui viriditatem puri maris imitantur.*

A legszebb aquamarin, melyről tudomásunk van, Braziliában találtatott, Don Pedro tulajdona. Alakra és nagyságra mint egy borjúfej, kristályos alakulást csak egyik oldalon mutat, a többin kopva van mint hömpöly. Súlya több mint tizen-nyolcz font. Átlátszó s hibátlan.

Az 1851-ki tárlaton Londonban volt egy kardmarkolat kiállítva aquamarinból, melynek történelmi nevezetessége, hogy Murat kardjának markolata volt belőle készítve. A híres Hope-féle gyűjtemény egyik igen ékes tárgyát képezte.

Nemtelen berillek nem ritkák igen nagy kristályokban. Így az Egyesült Államokban (N. Hamp) Graftonból ismeretes egy, melynek hossza négy láb és három hüvelyk, szélessége

egy irányban harminczkét, másban huszonkét hüvelyk. Súlya huszonkilencz mázsa; egy másik, melynek súlya tíz mázsa; egy harmadiké közel két mázsa.

A nemtelen berillel munkát végeztetnek, azt többi közt a zsebóráknál serpenyőkre használják, melyekben a kerekek aczél tengelyei forognak.

III. A QUARCZ-CSALÁD.

Az ásványgyűjteménynek egyik fő díszét s a buvárnak egyik kedvenczét képezi. Alaki kiképződésben szép, érdekes és fölötte változatos. Szinben egész sorozattal lep meg. Gyakori ásvány s képződve a legkülönbélebb körülmények között találjuk.

Vannak e családban is szépek és nem szépek; amazok alsóbb rendű drágakövek gyanánt is tekintetnek, míg emezekkel mechanikai vagy vegyi munkát végeztetnek. Hogy miért szép az ásvány-család egyik tagja, miért nem szép a másik, miért piros az egyik, miért ibolyaszínű vagy sárga a másik, e kérdéseknél a mineralog úgy érzi magát körülbelül, mint mikor egy anyától kérdezzük: mi oka annak, hogy egyik leánya szép, a másik szebb; honnét van, hogy az egyiknek igéző kék, a másiknak hódító barna szeme van. A quarcz-családnak ibolyaszínű, átlátszó tagjai az amethistek, és ezek a bécsi világtárlaton szerepeltek.

Nem sok év előtt az amethist a divat kegyéből annyira kiesett, hogy azt egyebütt, mint a divat uralma alól felszabadultabb körökben látni nem lehetett. Jelenleg újra felkapták és a francia osztályban Párisból az ékszerészek között olyant is láttunk (Bloch aine Paris, 90 Boulevard de Sebastopol), ki egyéb mint amethist ékszereket nem is készít, ez neki, mint mondani szokás, *spécialité*ja. Ugyanaz bemutatta a nyers anyagot is egy nagy ásvány-példányban, mely fennött amethist kristálycsoportból állott. Lelhelye Brazília. Sötét ibolyaszin és teljes átlátszóság által tünt ki. E diszpéldány ásvány árát hat ezer frankra tette.

Selmecz is szolgáltat amethisteket, valamint egyéb lelhelyek is, de oly szépeket, mint Brazília, nem.

Az amethist víztiszta testvéreiből is voltak bemutatni való példányok, szintén Braziliából; ezeket optikai czélokra dolgozzák fel Párisban. Kettőt megvettem az egyetemi gyűjtemény

számára. Egyik példány a kristály hossz tengelye két végén függélyesen van levágva és csiszolva. A mi rajta meglepő, először az, hogy külalakja semmit sem mond, az többé-kevésbé kopott, az egész darab kavics hömpölynek mutatja magát; de annál nevezetesebb az anyagnak hibátlan tisztasága. Az teljesen víztiszta, teljesen egyöntetű, és ezért annak tekintése valódi optikai csalódás. Ha a csiszolt felületre tekintünk, azt hiszszük, hogy egy üres csövön nézünk keresztül, az anyag oly átlátszó, oly szintelen, oly homogen, mint a levegő és így a szem ki nem veszi, hol végződik a levegő, hol kezdődik a quarcz. Az érdes és homályos küloldal mint valami hártycső veszi ki magát, mely bizonyos testről lefejtve áll előttünk.

Ilyen tiszta quarcból Párisban az optikusok lencséket közsörülnek szemüvegre. Az ilyen lencsék tartósabbak, keményebbek, de drágábbak is. Daczára hogy a quarcz oly gyakori ásvány, de ilyen kifogástalan tisztasággal gyéren találhatik. Európában mennyi quarczot szolgáltat Svájc és mily érdekeseket a külalakra nézve, de belsejük hibás, ilyen optikai czélokra nem valók. Még azokból is, melyeket Braziliából hozatnak, vagy 40% nem használható.

A víztiszta példányon kívül van egy füstquarcz is Braziliából, szintén befürészelve és csiszolva a fő tengely két végén, erre függélyesen. Keresztül nézve látni, hogy a kristály különféle színű quarcburkokból áll. Belseje csaknem egészen tiszta, erre rakódott egy világosabb barnásra festett quarczanyag, és így nötte ki magát idővel. A festett quarczanyag helyett egyszer szintelen is jött, de csak rövid ideig, s ez a barna burkok között jól kivehető. Képződési tekintetben érdekes példány.

Hajdan a víztiszta quarcból nem optikai, hanem művészi és házi szükségletre való tárgyakat készítettek: serlegeket, más edényeket, kis szobrocskákat stb., de e térről az üveg a quarczot leszorította. A bécsi világtárlaton Japán volt képviselője Európa e multjának. Ott azon üvegiparról, mely Európában van, mit sem tudnak, ott quarcból készítenek még apró poharakat és egyéb különféle olyan tárgyat, mit a közönség mint kétségtelenül üveganyagot alig vett figyelembe, pedig fáradságosabb munka szüleményei, mintha üvegből állítottak volna elő.

Egy sajátágos játékszer a japániaknál a víztiszta üvegből készített golyók. Ezekből sok volt kiállítva kicsinyek és tetelesen nagyok. A quarcz, melyből készültek, olyan hibátlan,

mint a braziliai; a készítési tökély olyan, mintha európai közművész műhelyéből kerültek volna ki.

Hogy minő ügyességgel csinálják, érdekesen lehetett kivenni azon sorspéldányokból, melyeknél a nyers quarcztól a kész golyóig az átmeneti állapotok mind megvoltak. A nyers quarczot előbb az élein, csúcsain tördelik, de úgy, hogy egyszerre csak kis darabka váljon el, és így kapnak egy érdes felületű golyót, melyet azután ásványporral, valószínűleg quarczczal durván gömbbé köszörülnek s végre finomabb porral fényesre csiszolnak. Ez üveggolyók ott oly fényűzési czikk a szobák felékitésénél, mint nálunk a díszedények, vázák vagy szobrok. A nagyság arányában áruk erősen szökken.

Nyaklánczot s karpereczet is készítenek, szóval női ékszereket. Ilyet Xántus is hozott, és azokon feltűnő a tökély, melylyel készítvék, valamint a felfűzési mód is. Nincsenek átluggatva, hanem ezüst sodronnyal, ízléssel behálózva és így összetartva.

A *macskaszem* egy sajátságos quarcz, annak belsejében rostos ásvány van, rendszeren asbest. Ha a rostok keresztirányában történik a csiszolás *en cabochon*, de kissé hosszukásan, valami sajátságos színjáték áll elő, mely olykor igen emlékeztet a homályban csillogó macskaszemre.

Általában kiment a divatból, de a bécsi világtárlat ékszerei közt magas helyre láttuk állítva, tudniillik lady Dudley gyűjteményében, tehát megemlítendőnek tartom.

Nyers állapotban úgy szólván mit sem mutat, csak az ügyes köszörülés emeli fel a drágakövek sorába. Találni Európában is, nevezetesen Bajorországban és a Harczhegységen, de ezek nem oly szépek, mint a melyek Ceylonból (Malabar part) jönnek, ez utóbbiak sokkal élénkebben játszanak és mivel ritkák, elég drágák is.

IV. AZ OPÁL.

Nem az erős fényverés, mint a gyémántnál, nem az élénk s kihívó színek, mint a rubin-, a zaphírnál és több drágakőnél, hanem azon játék a fényveréssel és minden drágakő színével, mely csak az opálnak sajátja, teszi ezt az ásványok között nemessé és még a drágakövek között is oly magas rangúvá, daczára, hogy keménysége akkora sem, mint a quarczé s hogy anyaga még a quarczénak szilárdságával sem bír, hanem egy fokkal, minthogy vizet is tartalmaz, annál alantabb áll. A szil-

várvány színei a szemérem tűzével élénkítve egyesülnek benne, nem lekötve egy helyen, hanem játszi tünenéményként mutatkozva majd itt, majd ott, a hogy megvilágítjuk. Kétes színű alapanyagában tündöklök a smaragdnak zöld, az aranynak sárga, a lángnak vörös, az ibolyának, a rubinnek saját piros, a zaphirnak kék színe vagy hosszúra felnyúló lángokban, vagy réteges szalagokban, vagy olykor kisebb-nagyobb pettyekben. Ez a legköltségesebb ásvány; hódít az mindjárt, a mint a természettől átveszszük. Mennyi van a drágakövek között olyan, mely csak a köszörűs kezéből kijöve vonz és ott mesterségesen kell a hatást laposkák által fokozni; az opál, a brilliant, a rosette köszörülésre nem szorul, elég, ha egyszerűen domborn (en cabochon) felületet adnak neki. Csaknem két ezer évvel ezelőtt irt az opálokról a római természettudós Plinius, és a költőiséggel párosult classicitással mondja: „est in iis carbunculi tennior ignis, est amethysti fulgens purpura, est smaragdi virens mare, et cuncta pariter incredibili mixtura lucentia.“

Dr. Krenner az opált Európa legbecsesebb drágakövének nevezi (a *Természettudományi közlöny* 1874. januári számában) és méltán, mert a többi drágakő, melyet Európában találnak, nem állja ki a versenyt más világrészek hasonló ásványaival, csupán az opál az, mely sehol ily mennyiségben és minőségben eddig nem ismeretes. Én azonban nem elégszem meg azzal, hogy Európának legbecsesebb drágaköve, hanem sajnálva említem meg, hogy azt mi nemzeti drágakövünknek nem választjuk, holott erre úgy szépsége, mint lelhelye nagyon érdemessé teszi. Scotiának Cairgorm nevű hegyén, Aberdeenshireben, ritkasággyanánt fordulnak elő sárga és füstszínű topázok néha tetemes nagyságban, de gyakrabban találnak hason színű quarczot. Ezeket köszörülik és ott kereskedésbe viszik *scotch topaz* vagy *scotch pebble*, vagy röviden *Cairngorm* név alatt. A nép e sárga követ nemzeti kövének tartja és becsüli; soha sem lát az ember skótot díszöltönyben, legyen az nagy úr vagy egyszerű földművelő, hogy azon a szem néhány skót topázzal vagy sárga kavicsesal ne találkozzék. Az opál részünkről is hasonlót érdemelne, holott most úgy szólván ignoráljuk és a bányákból csak mint transito cikket utazik Budapesten, Bécsen keresztül Párisba és a legfőbb piaczára, Londonba, honnét Amerika is szerzi.

Lássuk *ásványtani viszonyait*. Nemes opál a színjátészó, mentől szebben játszsza, annál becsesebb. Fél opál csak egy-két

szint játszik. Az alapanyag szerint lehet tej- és üvegopál. A tejopálnak egyfésélege a hydrophan, vagy a régiek szerint az oculus. Ez magában szárazon nem játszik szint és fénye csekélyebb, de ha vízbe tesszük, színjátzó lesz mindaddig, míg vízben van, ha kiveszszük, a megszáradás után ismét megvakul. A hosszú lángokban játszó opálon kívül van pettyekben játszó is, ezt harlequin-opálnak mondják. A világos alapanyagú opálon kívül van barna, sőt feketés alapanyagú is, a mi ritkább és a maga nemében szintén igen szép lehet. Opálanyának olyan trachitot neveznek, melyben a színjátzó opál csak egyes pontokon mutatkozik, különösen a zöld szín tűnven elő néha erős tűzzel. A szépek ezek között is igen becsesek és áruk nagy. A mi nemes opálunkat még kíséri a hozzá anyagra nézve igen közel álló hialith, továbbá egy fehér agyagféle faragható ásvány, valamint vaskéneg és, a mi feltűnő, antimonkéneg.

Tűzopál is fordul elő nagyon ritkán, legalább Bécsben az udvari ásvány-gyűjteményben van egy példány Vörösvágásról, de nem oly szép, mint a mexikói (Zimapan), mi annak fő hazája.

Az előjövési viszonyokról a helyszínén győződhetünk meg, és e végből szabadjon két útamat leírni, melyet az opálbányákba különböző időben tettem.

E bányák birtokviszonyairól is alkalmas lesz most szólni. Közép korban az opálbánya vidéke Keczer-család tulajdona volt. Ennek örökösei Karaffa idejében Eperjesen hóhérpallos által elvérzettek s vagyonuk hűtlenségi cím alatt elkoztatott. Azóta a kinestaré, mert a jószág többi részei a mint a királyi adományozás alá terjesztettek, az opálbányák az adományozás alól mindíg kivétettek.

Ennek a századnak elejéig öt forint letétele mellett mindenki áshatott egy aknát. Azonban e század elején jobbnak találták a haszonbérbeadást. Az első bérlők voltak Neumányi és Kohlecs, hat évre, évenkénti három száz forintért. Második Rumpfer. Harmadik Neumányi újra. Negyedik Szentiványi Márk. Utána több évi szünet. 1817-ben újra Szentiványi ezer darab aranyért, ki azonban azt báró Brudernre és Fejérváry Gáborra ruházta. Megszűnven e haszonbér is, nem tatálkozott vállalkozó. 1830-ban Fejérváry ismét kivette tizenöt évre 1025 forintért.

Utódja lett Goldschmidt, huszonöt évre, évenként 10,600 forintért. Az ötvenes évek elején, különösen az első londoni

világtárlat idejében, a jelenlegi Goldschmidtnek atyja vezette. A hatvanas évek felé meghalálozván, neje vette át és nevezetesen a második londoni világtárlat idejében is vezetése alatt állott, míg 1870 felé fiának, Goldschmidt Lajosnak adta át, ki azt jelenleg is bírja és ki üzletének érdekében hol Dubnikon, Vörösvágás mellett, az opálbányák tőszomszédságában, hol Bécsben, hol Londonban lakik. A magyar állam, mint tulajdonos részéről, időnkint egy főbb bányahivatalnok küldetik ki, hogy a bányaművelési viszonyokról magának tudomást szerezzen.

Első kirándulásomat 1863-ban tettem Haszlsinszky úr társágában Eperjesről. Az opál vidékén a legmagasabb hegy a nagy Simonka (2500 láb magas) körül csoportosulnak alacsonyabb hegyek, s különösen a kis Simonka és Libanka (magassága 2000 láb), melyek ott az opált tartalmazzák. Azonban nem csak itt, hanem más hegyekben is, különösen kelet felé, Zamuto község határában, biztos nyomaira találhatni az opál előfordulásának. Mind e helyeket Goldschmidt kérte fel úgy, hogy azokban másnak opált keresni nem szabad. Csak egy hely tesz kivételt, a kis Simonka-hegy keleti oldala, a melyet Goldschmidt felkérni sem tartott érdemesnek, mert csupán vak opálok nyomait lehet bennök látni. Ezt az oldalát a kis Simonkának ugyanez időben egy más vállalkozó társaság kérte fel és meg is kezdette az elhagyott bányák művelését. E társaság egyik főembere velünk lévén, igen jó alkalmam volt úgy ez oldalon az elhagyott bányát, mint a nagyobb számmal található górczokat és általában a külviszonyokat szemügyre venni. A Goldschmidtféle területen csupán a külviszonyokat és a bányából kiszállított meddő kőzeteket vizsgálhattam meg, mert a bányavezetőnek a legszorosabban meg volt tiltva, abba valakit Goldschmidtne különös engedélye nélkül beocsátani, az pedig Bécsben lakott, s így az engedélyért előbb oda kellett fordulni. Ezt, egy a jövő évben ismétlődő kirándulás érdekében, Bécsben létemkor személyesen akartam kieszközölni, de hasztalan, kérlelhetetlennek mutatkozott. Maga a hivatalnok, mint tudományosan képzett szakember, mindent közlött, mi tudományos tekintetben rendelkezésére állott; ásványtani helyi gyűjteményét nem csak megmutatta, hanem azoknak kettős példányaiból szíves volt egyet át is engedni, s így jutottam az opálbányák olyan ásványosozatának birtokába, a minőt másnak mint egy helyi észlelőnek húzamosbb ideig tartó közreműködése nélkül megszerzeni nem is lehet. A minő közlékeny és bőkezű volt szobája

négy fala közt, oly tartózkodóan volt kénytelen viselkedni kívül: a bányába úgy szólván csak bezagolhattam és meglepetésemre azt találtam, hogy abból könkénes gőz jő ki, mit a bányafelügyelők fémgombjai is igazoltak, mert azok mind megfeketültek, s az igazgató szerint, ki fényes ezüst órával megy be, azt barnára futtatva hozza ki. Minden górcznál egyegy ór állott. Mert ez a régi bányászatot hirdető halmoknak nem egy látogatója szokott lenni, a kiknek kisebb-nagyobb kutatás után egyszer-másszor ásvány-gyűjteménybe való opálpéldányokat sikerült is találni. Ha a felügyelő e szerencsét észreveszi, odasompolyog és szolgálatát ajánlja, hogy a nagy darabot kelleleg idomítani fogja. Idomítás helyett azonban kalapácsával porrá zúzza; ez az ő utasítása!

Az általános viszonyokról annyit mondhatok, hogy az említett hegyek mind trachitból állanak, még pedig kétféléből. A nagy Simonka egészen és a kis Simonka szomszédos része a régibb labradorit-trachitból áll. Ezt a fényes amphibol-kristályok a világosabb alapanyagban tarka kinézésűvé teszik, míg a Libanka-hegynek és a kis Simonkának a vele szomszédos oldala a fiatalabb bytownit-trachitból áll.

Jelenleg az opált csak a libanka-hegyi bányákban keresik, a többi bánya mind parlagon hever.

Második látogatásomat az opálbányáknál Winkler B., selmeczi bányász-akadémiai tanár társaságában tettem 1870 október végén. Az idő nedves, őszi volt, esőben indultunk el Eperjestről. A mint emelkedtünk, az esőhöz hó keveredett, és fent, Dubnikon, az opálbányák hegyein, közel 2000 láb magasságban a tenger fölött, csupán hó volt tetemes vastagságban. Másra, mint a bányák látogatására, ez évszak nem volt alkalmas. A Vörösvágás falu határába eső libanka-hegyi alsó, az úgy nevezett *József-tárnába* mentünk be. Itt látni való volt, hogy az opál minden szabály nélkül van eloszolva a feketés sűrű trachitban (bytownit-trachit) annak egyes hasadékaiban, vagy még gyakrabban üregeiben. E szivós kőzetben 15—20 ölnyi vastagságban keresik azt, keresztül-kasül járván minden irányadás nélkül. Túl ezen a határon mondják, hogy a kőzet nem változik ugyan, de még nemtelen opált sem ad lenni a mélyben. A viszonyok itt tehát egészen mások, mint a Simonka-hegyen, hol valódi telérforma kiválás van, melynek fekjűjén és fedűjén agyagos vállap van s ennek mentében, valamint a fedűtől fölfelé is találták a nemes opált, de a fekjűtől lefelé semmit.

A fekete kőzetben a fehér szín és a színjáték könnyen feltűnővé teszi e kincset, különösen a nagyobb darabokat, s ezeket a felügyelők szemmel tartják úgy, hogy azokból nem igen adja elő eset magát, hogy elveszne, míg a kisebbekből bizony megesik, hogy a munkások haza is visznek. A felügyelés tehát nem csekély feladat, és meg is tesznek e végből mindent, mit a hosszú tapasztalat szükségesnek mutat ki. A munkások a szomszéd tót faluk lakosai, és minthogy nyáron a mezőn foglalkoznak, leginkább télen mennek a bányába, s ilyenkor 150—200 ember is dolgozik, míg nyáron sokkal kevesebb. A mint beállanak, az első feltét, a hosszú haját lenyirattni, mert annak rejtekeiben már sok opált vittek ki a bányából, s ez nem egyet riaszt közülök vissza, mert az ősökötől átvett e divattól megválni nem mindegyikök mutat hajlamot. A munkaszak bevégezte után minden nap átkutatják az embereket, mielőtt a bányát elhagynák.

Volt alkalmam látni a heti opálaratást kisebb példányokból, körülbelül egy marokkal volt. A nagyobbakat külön teszik el, és azokat azonnal Goldschmidthez küldik, míg az aprókból csak egy havi mennyiséget. Egyenletesnek nem lehet mondani az előfordulást. Vannak hónapok, hogy csak aprókat találnak, de azután megtörténik, hogy egyszerre egy olyan példányt találnak, mely az egész évi költségek fődözésére elegendő. A szívós kőzetben lőporral dolgoznak.

A nyers opált Goldschmidt átveszi s azonnal köszörülteti. Ha még trachiton van az opál, előbb drótfűrészszel attól elválasztják s csak azután köszörülik s csiszolják. Nyolcz köszörűs van foglalkoztatva, kiket Dubnikra s Bécsbe Goldschmidt magával hord s kik az ő szobája mellett dolgoznak. Spanyolviaszszal fanyélbe erősítik a követ és úgy köszörülik.

Az opál képződési viszonyai. Az adatokat részint a bányában, részint a muzeumok opálpéldányain gyűjtöttem. Azok részint magára az opálra, részint az opál gyakori társára, a hialithra, vonatkoznak. A gyűjtemények között, melyek opáljait átnéztem, elsők voltak a pestiek: az egyetemi és a nemzeti muzeumé; Erdélyben alkalmilag Nagyszebenben a báró Bruckenthalféle ásvány-gyűjteményt néztem át és meglepett az opálok nagy száma. Azt akkor gyűjthették, mikor könnyebb volt még az opálhoz mint ásványhoz jutni, mint jelenleg. Végre

áttanulmányoztam Bécsben az udvari ásvány-muzeum nagyszerű opálsorozatát.

Bécsben van a legnagyobb opáldarab, melyről eddig tudomásunk van, s külön van kitéve harmad magával az udvari ásvány-muzeumban (második terem, az első számú közép pultszekrény homlokzatán, az ablak felé néző egyik fülkében). Közepén van azon értékes drágakőbokréta quarczkristályból készült virágcserepben, melylyel Mária Terézia lepte meg egykor férjét, lotharingiai Ferenczet, e muzeum alapítóját. Egyik oldalon van egy nagy, de hibás smaragd kristály az anyakőben (mészpát, körülvéve agyagpalával) Santa Fe de bogotai bányából (Új-Granada). A másik oldalon áll a híres opál, mi minden tekintetben egy a világra szóló unicum. Súlya egy font és két lat bécsi mértékben (595 gramm). Nagyságra nézve vagy féltényérnyi, alakra egészben háromszöges. Csupa nemes opál az egész anyag. Igen kívánván e honi kincset közelebbről megtekinteni, dr. Hörnest, a muzeum boldogult igazgatóját, megkértem, hogy engedje kézbe vennem, mert többet is szeretnék róla tudni, mint azt, a mit üvegen át kivenni lehet. Beleegyezett, annál inkább, mert még se ő, se a többi tagja a muzeumnak szabadon nem látta. Én már annyi opálnál tapasztaltam, hogy utoljára szétesnek, különösen a vaskéneg mállása által, mi az opált gyakran kíséri, a nagy opálhoz nem mertem első nyúlni, nehogy az én kezemben következzék be a szétomlás. Egészen az ellenkezőről győződtem meg. Rejtett repedések ugyan vannak rajta, de azok daczára igen szilárd. Közép tájon nem oly szép a játék, mint a szélek felé. Anyagával az egész nagy űrt kitöltötte a kőzetben, mi nem más, mint halaványszürke trachit; egyik oldalon kevés van még belőle, a többi látszólag apró vésővel lett eltávolítva. Az opál úgy látszik, hogy eredetileg nagyobb volt a mellső részén, a melylyel tudniillik a néző felé van fordítva, még lehetett folytatása. Mondják, hogy az udvari kincstár legnagyobb köszörült opálja ebből való. Az opál körül csekély barnavas lep képződött látszólag utólagosan, s itt-ott növényi idomban behatolt a színjátzó nemes részbe. A hagyomány szerint Mária Terézia idejében jött a gyűjteménybe s azt egy Haupt nevű tűzköskereskedő hozta, ki Magyarországon járt kovát keresni s akkor e cifra követ találta, melyért, a mint átadta, némi kis *douceurt* kapott. Még a lel-

helye sem volt beírva ¹⁾, de megtekintve a kis részben még hozzá tapadó trachitot, semmi kétség, hogy Vörösvágás környékéről való, hol az mint hömpöly valami vízfolyásban fordulhatott elő, akkor még nem bányászatilag volt az opál nyerve, ez csak későbbben következett be.

Volt idő, midőn becsárát kimondani sem merték; erre következett becsülése némelyek által két millióra, más által egy millióra, de még olyanok is voltak, kik hetvenöt ezer forintra becsülték. A képzelődés igen tétova felfogás alapján mondatta ki e számokat. Többet nyom azon adat, hogy az angol királyné számára akarták megvenni esküvője alkalmából és ekkor egy amsterdami drágakőárús fél millió forintot ajánlott érte.

Minden egyes példányon volt valami észlelni való, mit följegyeztem, és azok összegéből az opál képződési viszonyaira nézve a következő tételeket állítom fel:

1. Az opál kovasav folyadékból képződik valamely vulkáni kőzetben. A kovasavat feloldva tartalmazó víz a mélyből tódul a felület felé, a repedéseken és likacsokon keresztül, és a nagyobb űrbe szivárogván és a víz elpárolgása után tömörülván, előbb szétnyomható kocsonyás, nem képlékeny anyaggá lesz, melyből a fokozatos keményedés után képződik az opál, de úgy, hogy a mint a vízvesztés következtében a térfogat kisebb lesz, azért űr nem támad, azt a folyton beszivárgó anyag untalan pótolván. Lágy opált a bányában olykor találni egyes fészkekben. 1818-ban Párisból Beudant volt Vörösvágáson és vitt magával haza ilyen opáltészttát. Két év után megkeményedett, de egyszersmind össze-vissza is töredezett, szóval nem lett belőle nemes opál. Én is vittem magammal ilyen kocsonyás kovasavat a bányából, az otthon megkeményedett, de színjáték nélkül. Kell, hogy a megkeményedés a természetben egészen más körülmények között menjen véghez. E trachit a fiatalabbak között foglal helyet, annak vulkánjai is rég kialudtak ugyan, de némi

¹⁾ A legrégebb lajstromban ezt írja róla Schütz: „Opalus polychloros, basi lactea, solidus, reflectens omnes in summa perfectione iridis colores, omnesque opali varietates: diaphanum, transparentem, vitreum, dendriticum imo in una macula flavum complectens. 4³/₄“ longus, 2¹/₂“ latus. Raritate pulchritudine magnitudine unicus, incomparabilis; aestimationem omnem superans. Ob corticem flavocinereum argillaporphyreum *probabiliter* ex Hungaria.“

utóemlékeztetés az egykori tevékenységre itt-ott még fennmaradt. Ilyen az opál képződési helyeken azon tünemény, hogy ott egykori geisírféle vegyfolyamat elmosódott utóhangja szól és gyöngé kivitelben bemutatja az elvet, mely szerint a kovásvav feljut s lerakódik oly ép trachitban is, hogy azt tökéletesen sértetlennek kell tartanunk és így nem mondhatjuk, hogy annak egyik mállás terménye az opál. A mélyből feltódúl ugyan ott az antimonit-ásvány s egyéb kénvegyek, melyek eredeti forrása messze lent van és csak vulkán természetű közlekedés által szakadnak onnét a felületre. Szóval több jelenség mutat oda, hogy ott a mélynek viszhatása a felületre észlelhető tényekben nyilvánul.

2. A színjátészó vagy nemes opál csak akkor képződik, ha az űr egészen megtelt opálanyaggal; ha a megkeményedést követő összehuzódás sem idézett elő űrt, hanem volt anyag, mely utánnomúlva azt kitöltötte. Akár parányi volt az űr, úgy mint az opáltrachitnál, akár oly nagy, mint a bécsi nagy opálnál, *conditio sine qua non*, hogy megtelt legyen opálanyaggal. Magában a nemes opálban rétegeesség nem látszik, de igen is a vele olykor együtt találtató nem nemesben.

3. A hol az űr töltetlen maradt, ott csak legfőlebb félopál van, mely néha egy-két szint játszik, de távolról sem azon tűzzel, mint a nemes; van azonkívül tejopál meg cacholong. A cacholong az opáltömeg tetején van s a töltetlen űrben mindig szintes felülettel bír, miről az opálbányában döntőleg győződhetni meg. A cacholong már a fényével sem bír az opálnak, azt elvesztette s kezd fehér földesbe menni át. Alatta tejopál szokott lenni, melyből képződött. A tejopál alatt üvegopál is fordul elő, mit lefelé ismét tejopál válthat fel vékony rétegben. És csak mindezek alatt van azután a csekély színjátékkal felruházott üveg- vagy tejesedő üvegopál. Többször látni a legfelső szintes síkon kívül üres közegek által megszakítva még három- négy táblát is, melyek egymás között párhuzamosak.

Van egy kézi példány az egyetemi gyűjteményben, melyen négy űr van részben kitöltve. Igen tanulságos látni, hogy ezek mindegyikében a felső sík parallel helyzetben van. Ha az egyiket színtesen állítom, mind e helyzetbe jutottak. Ugyanez örökben tisztán kivehetni, hogy azon kovásvavdat, melyből az opál képződött, az űr aljáról vagy alsó oldaláról tódult be, a felsőn opálképződésnek nyoma sincs.

4. Ha azonban az űr tetején is csepeg le kovasavoldat, ez ott bizonyos nemét a csepkőképződésnek idézi elő, melynek eredménye a *hialith*. Ha opálfészekben van alkalmunk a hialithet észlelni, könnyen meggyőződünk, hogy ha a cacholongfelületet szintes helyzetbe hozzuk, a hialithcsapok mind függélyesen lógnak le az űrtetőről. A kovasavoldat az opálnál a fenékről, a hialithnál a tetőről jutott be. Amaz a rendes, emez ritkán történik. A kovasav a hialithképződésnél is oly finomságokat tud létrehozni, hogy az bámulatra ragadja a szemlélt. Ha a hialith felülről, az opál alulról folytatják a képződést, végre összeérnek, s ha az opál még tovább kap tápot a növésre, végre az egész űrt betölti, s ilyenkor az űrtöltelék kétféle: a tejes opál és az üveges hialith. Egy ilyennek kézi példánya, ha csiszolattik, a felületen üveganyagú korongokat látunk, fehéres, homályos opál által körülfogva.

Az opál lelhelyei. A világra szóló nagyszerű lelhely kétésgkívül Eperjes és Kassa között, ezek vonalától keletre Vörösvágás és Zamuto helységek határa; azonban ismeretes még egy lelhely honunkban, hol némi színjátékkal bíró opál előjön. Ilyen Nagy Mihály Zemplénben, hol a hradeki kőbányában fejtett quarcztrachit repedéseit opál tölti ki, ért képezve, és ezek között olykor színjátások is vannak. Gróf Sztáray, kinek birtokán e kőbánya van, gyűjtött ez opálokból, a szebbeket köszörültette és gyűrűbe foglaltatta. Ezek között volt alkalmam oly szépeket is látni, melyek vörösvágási opálnak is beillettek volna.

A bécsi világtárlaton opálok nyers állapotban ki voltak téve Ausztráliából Queenslandből. A kiállító, Bishop F., (Bisbana) egész hosszú sorát mutatta be azoknak. A mennyire ki lehetett venni, szép színjátékuak is voltak közöttök.

Más világtárlaton, nevezetesen 1851-ben Londonban, Amerika is állított ki nemes opálokat. Közelebbi lelhely Honduras (Gracias à Dios). Még Londonban nem sok volt, de azok között valódi nemes opálok nem hiányzottak. Későbbben több jött elő és sok jutott New-Yorkba. Több köszörült példányt említ fel dr. Feuchtwanger odavaló szakember (chemist and mineralogist) egy 1859-ben megjelent munkájában ¹⁾, melyeket New-Yorkban Mr. B. Palmer birtokában látott s a melyekről megjegyzi, hogy

¹⁾ *A popular treatise on gems.* New-York.

semmben sem engednek a magyar opálnak. Egyiknek hossza $1\frac{3}{4}$ " , szélessége $1\frac{1}{4}$ " , s becására 4000 dollár; egy másiknak hossza $1\frac{1}{4}$ " , szélessége 1" , ára 750 dollár; egy harmadik $1\frac{1}{8}$ " hosszú, 1" széles, ára 450 dollár. Ezek mindenestre oly nagy példányok, hogy az opáldrágakövek között már a ritkábbakhoz számítandók.

Hogy ott a nemes opál folyvást előjön, következtethetni azon körülményből, hogy Londonban az ásvány-kereskedőknél hondurasi opál most is kapható. Én magam is vettem ott (1871) az egyetemi muzeum számára, és összehasonlítva a miénkkel, a középszerűek mellé bizvást állítható.

Azonban Bécsbe nem küldöttek. Az 1873-ki világtárlaton a queenslandi lelhelyen kívül csak Vörösvágás volt képviselve.

Goldschmidt Lajos, az opálbányák jelen bérelője, oly szépen állította ki az opált, hogy e részben a bécsi világtárlat minden előbbenit felülmúlt. Egyes kiválóbb példányokat látunk máskor is, de ily rendszeresen bemutatva, kezdve a nyers opállal és opálféle nemtelen ásványokkal, mint kísérőkkel, egész az opalékszerekig, együtt még ily módon nem szemléltük.

Goldschmidt jó ízléssel készített szabadon álló szekrényében, mely, szabadjon mellékesen megemlíteni, Pestre jött, általa az iparmuzeumnak lévén ajándékozva, alúl fölfelé haladó rendben voltak az opál különféle állapotai bemutatva. Legelső sorban opál még az anyakövön, kisebb-nagyobb trachitdarab, melyen az opál vagy táblában nyúlt el, vagy egyes fészkekben volt rakódva. Volt ezek között több olyan, mely muzeumainkban a díszpéldányok közé igen jól beillett volna, de a mit ő is kiválólag alkalmasnak talált feldolgoztatásra ékszernek; voltak azután nem színjátszó fehér opálok, valamint hialith, mi anyagára és létezési viszonyaira nézve úgy szólván édes, de csak hamúpipőke testvére az opálnak. Ezek nem a nagy közönségre, hanem a tudományos szakemberre nézve voltak érdekesekek, mert az opál előfordulási körülményeinek földérintésére szolgáltak.

Következtek azután a trachittól megszabadított nyers opálok nagy számban, ezek után jöttek a köszörült és csiszolt opálok azon állapotban, melyben Goldschmidt azokat kereskedésbe bocsátja. Végre, mint koronája az egésznek, a legfelső dísztéren foglaltak helyet az opalékszerek. Opalékszer aránylag az egész tárlatban is sok volt, több bécsi ékszerész, de külföldiek is, állítottak ki valóban szépeket, de az, a mi Goldschmidt-nél volt, mindent felülmúlt, és így nem maradhatott el, hogy

az ő kiállítása az összes tárgyak között is a legvonzóbbak egyikének tekintett.

Legbecsesebb opálékszer azon két opál-cameo volt, melyek egyike a király, másika a királyné ő felségeik mellszobrát ábrázolták. Egy párisi művész, Guilmare fiás, készítette Fernkorn ismert eredetije után. E két mestermű úgy volt elkészítve, hogy fülbevaló, mell-ék, nyak-ék és karperecz alakban lehet használni. A garnitura gyémánt-, smaragd- s rubinnal van felékítve. A királyné cameoja mint karperecz volt kiállítva, s a fehér alapszínű opál, smaragddal és rubinnal volt körül rakva, úgy hogy az egész nemzeti tricolorot képezett. Ára 25.000 frt.

A királyi cameo mell-éket képezett, körül volt fogva brillantokkal, a fej fölött is brillantokból volt koszorú és korona. Ára 15.000 frt.

Volt egy nagyszerű nyakláncz, igen szép opálokból, ára 65.000 frt; egy kisebb 15.000 frt.

Egy igen szép diadem ára 20.000 frt.

A többi apróbb, de ékszerre feldolgozott tárgyak összes becsé Goldschmidt szíves közlése szerint 300.000 frt.

A közsörült, de nem foglalt opálok ára, melyek ott a szekrényben kitéve voltak, 50.000 frt.

A még ásványállapotban levő kitétt opál becsára közel 30.000 frt.

A fehér alapszínű opálokon kívül kiállított Goldschmidt barna opálokat is, melyek szintúgy játszsák a színt, mint a fehér alapszínűek, és együtt combinálva némely ékszerben igen jól vették ki magokat. Azelőtt ilyenek ritkaságnak tartattak, most úgy látszik gyakrabban jönnek elő. Volt idő, midőn unicum gyanánt említett két fekete opál a fehérvári gyűjteményben. Ezek egyike Pulszky Ferencz birtokában van és melltűvé van foglalva. Ez valamivel sötétebb mint a melyet Goldschmidt szekrényében láttunk, de másként nem különböznek.

Goldschmidt kiállítása tehát ékszerészeti, kőköszörülési, ásványtani, földtani és bányászati illusztrációja volt az opálnak, és különösen ez utóbbi szempontból egyedüli a maga nemében, mert, ha az opálnak több leheljét ismerjük is mai nap-ság, de annyi áll, hogy azt bányászatiilag sehol másutt nem művelik.

V. DÍSZKÖVEK.

A nagyobb mennyiségben köszörültetni szokott díszkövek közt a bécsi világtárlaton kitűntek a malachit, rhodonit, labradorit, lapis lazuli, végre a színes quarezkövek.

A *malachit*, tulajdonképen rézércz és egyéb rézászványok társaságában igen gyakran jó elő, és így belőle rezet olvasztanak; de azon malachit, a melyet díszkőnek, sőt féldrágakőnek lehet tartani, nem oly gyakori; se honunkban, se Európában, hol különben a malachitnak sok lelhelye van, nem fordul elő, hanem csak Sibériában és Australiában. A malachit nem átlátszó szép zöld, sokféle árnyzatban sötétzöldtől kezdve látunk átmenetet ugyanazon a darabon világos zöldbe, sőt kékeszöldbe is, mely már a türkiszre emlékeztet. Ha a malachiton egy lapot köszörülünk és esiszolunk, a malachit különféle színárnyalatai sajátyszerű felhős vagy habos rajzokat tüntetnek elő, melyeknek gömbölyűségében és központosságában van valami tetszetős, valami gyöngéd, mi a habok lágyságának és hullámnózóságának képét költi fel a lélekben.

A malachitból részint egyes kisebb ékszerek készülnek, részint pedig nagyobb tárgyak állítatnak össze mozaikszerűleg oly módon, hogy egyes ilyen tárgyakhoz száz és száz kis malachit lapocska vétetik, úgy állítatván össze, hogy nagyobb mérvű rajz tűnjék ki, a nélkül, hogy az egyes részecskék külön láthatók volnának. Így készülnek asztaltáblák, vázák, sőt bútorok is, a melyeknél a szemlélő azt gondolja, hogy egy nagy darab malachitból vannak egyes táblák lefűrészelve, nem is gyanítván azon fáradságot, a mely megkívántatott az egyes darabok összekereséséhez és összállításához.

A malachit ipar, mondhatni orosz nemzeti ipar, azt ott most már több gyárban látjuk életbe léptetve, a kezdeményezők egyike azonban Demidoff hercegi család volt. Általában Oroszország bányászatáról alig lehet említést tenni, hogy e nevet bele ne hozzuk, annyira össze van ott a bányászat történetével e név szövődve.

A Demidoff-család alapítója Tulában (Moszkvától délre) Péter czár idejében egy közönséges, de magát jól bíró kovácsmesterember volt, ki vállalkozási szellemének engedve ugyanazon a környéken vasbányákat nyitott. A szép eredmény hírérről tudósítatván Péter czár, magához hívatta a kovácsot, a mint egyszer Tulán keresztülutazott és felszólította az állam

érdekében az Uralra menni és ezt érczartalmára megvizsgálni. Demidoff megtette a legnagyobb sikerrel. Jutalmúl magának az Uralon négy négyszögmérőföldet kért ki a Tagil vize mentében, mi maig is birtoka a családnak. E választás is fölötte sikerült; bányászati tekintetben azt tartják a világon a leggazdagabb bányaterületnek; van rajta arany, platina, ezüst, ólom, vas, réz és a legszebb malachit s egyszersmind a legnagyobbak is innen kerültek ki. A bécsi világtárlaton a Demidoff herczeg bányászati és kohászati tárgyai közt nagyszerű malachit disz-példányokat láttunk.

Feldolgozott malachitokat nagyban most is csak Oroszország mutatott be, hol a czári gyárákon kívül, melynek nagyszerű műremekei a rotundában, közel a déli portálhoz, voltak felállítva; voltak magánosok is, kik csinos tárgyakat hoztak oda gyáraikból. A kiállított tárgyak néha vázák, gyakrabban gömbölyű díszasztaltáblák és leggyakrabban apróbb fémmel is ékített díszművek voltak.

Újabb időben azonban Ausztrália is szolgáltatja a szép malachitokat, melyeket Angliában dolgoznak fel vagy apróbb mozaik tárgyakra, vagy ékszerekre. Azelőtt csak Dél-Ausztrália, nevezetesen a *Burra-Burra* bányák szolgáltatták a szép malachitokat, de a bécsi tárlaton a legnagyobb malachittömeg Ausztrália északkeleti részéről, Queenslandből ¹⁾ volt; hossza öt, szélessége három bécsi láb, vastagsága 4—8 hüvelyk. Egyrésze csiszolva lévén, ki lehetett venni, hogy belseje igen szép s az oroszországiaknak e tekintetben mit sem enged. Sötétzöld, habos, de vannak benne sugáros selyemfényű részlegek is.

Rhodonit. Ez ásvány nagy mennyiségben szintén az Ural-hegység bányáiból kerül ki; áll kovasavas mangánból és kellemes, halványpiros színe, erős fénye és tartóssága miatt kiváló helyet foglal el a díszkövek közt. Feltűnő szép váza volt felállítva a czári gyárból a bécsi tárlaton és azonkívül több kisebb tárgy. ²⁾

Labradorit. Azelőtt csupán Észak-Amerika, Labrador partja, valamint Finnland szolgáltaták ezt az ásványt, de most

¹⁾ Peak Downs Copper mine. Kiállította Messrs. W. Mort & Co. London.

²⁾ Coupe en Rhodonite. Fabrique impériale pour la taille de pierres à Ékatérinbourg.

Oroszországban is találják, Volhyniában nem messze Kievtől. Ezeket az orosz iparosok felkapták és belőle több dísz tárgyat készítettek, a melyek közt jól vették ki magokat a kis asztaltáblák. Az orosz labradorit alapszíne sokkal sötétebb, mint a fentemlített két más lelhelyről valóé, de mindamellett színjátéka élénk.

Lapis lazuli. E néven csak a kelet szolgáltatott azelőtt díszköveket, melyek egykor nagyon divatban voltak és igen sok pénzbe kerültek. Jelenleg is ezek a legszebbek, de nem igen kerestetnek. Oroszországban Szibériából is voltak lapis lazuli kitéve, úgy nyers állapotban, mely arra mutatott, hogy hömpöly gyanánt találják, mint csiszolva és feldolgozva is. Sokkal világosabb a keletinél és szépségre nézve attól távol áll.

Ditroit. Közel rokona a lapis lazulinak, azért méltán itt lehet felemlíteni. Ez honunknak s különösen Erdélynek, de mondhatni egész Európának unicum. A tárlat megnyitása előtt hallottam hogy a ditroitot készülnek méltán léptetni fel; kíváncsi voltam, hogy miként vitték ezt véghez, és nagyon sajnosan tapasztaltam, hogy igen is méltatlanul volt bemutatva. Mindössze egy faragatlan, véletlen alakú töredék volt az, mit kitétek, a helyett, hogy azt valamely kőfaragási tárgyban, vagy legalább is egy lapján csiszoltan és megismertető szöveggel ellátva mutatták volna be.

A ditroit egy kőzet, mely közel áll a gránit-hoz, vagy még inkább a sienit-hoz, azon különbséggel, hogy az azt alkotó ásványok közt egy szép kékszínű sodalith is foglal helyet. Lel-helye, Ditro, egy kis székely község, Moldva határán nem messze Borszék fürdőhelytől.

E ditroit nagyobb mérvű ékkőnek igen használható. Azt köszörülni, csiszolni csak úgy lehet, mint a gránitot, és valóban érdemes volna e részben valamit tenni vele. Szobrok talapzatához vagy ennek bizonyos kisebb részéhez igen ajánlható. Tartósága, szilárdsága nem csekélyebb, mint a gránité, a benne levő szép kék ásvány azt sokkal nemesebbé teszi, mint a gránit, és én igen óhajtandónak tartom, hogy fővárosunk valamely szobránál hozassék alkalmazásba. Az anyag igényt tart export czikké is válni egész Európára nézve. Hozzá közel álló csak Szibériában jön elő.

Nem lesz érdektelen, még egy pár visszapillantást vetnünk a drágakövekre. A drágakövek különféle álláspontra jöhetnek tekintetbe, a melyek fokozatosan képesek azok szépségét és hatását kitüntetni. Az első a természet állapotát, midőn azokat úgy mint a természet szolgáltatja, mint a további feldolgozás nyers anyagát vizsgáljuk; ilyenkor azok nem egyebek, mint a szó teljes értelmében ásványok. Külső szépséggel ez állapotban nem mindig dicsekedhetnek, sőt maga a gyémánt legszólóbb példa arra, hogy nem is gyaníttatja azt, hogy mivé változik át a köszörülés által. Kopott lapok és élek határolják, a melyeken azon tűz, mely e külső burok alatt van, áthatni nem bír. Az embernek azon országokban, hol a gyémántot köszörülni nem tudták, az nyers állapotban egyéb mint jelentéktelen kavics alig volt. Így Braziliában, Dél-Afrikában csillogásáért gyermekek szedték játék-kavicsnak, de belértékéről senkinek sem volt sejtelme. Ugyanez történt meg Kelet-Indiában is a köszörülés mesterségének feltalálása előtt. A gyémánt e sorsában osztoznak mind azon drágakövek, melyek hasonlóképp mint hömpölyök, kavics között jönnek elő: a keleti rubin, zaphir, sat. Olyan drágakövek ellenben, melyek eredeti képződési helyökön találhatók, mint például egy szép smaragd, topáz, amethyst s mindenek fölött az opál, a figyelmet már nyers állapotban is képesek lekötni.

A nyers kövek a kőköszörűshöz, vagy inkább műszakilag kifejezve, a *lapidaire*hez jönnek, kinek feladata a nem szép külsőt eltávolítani és a belső szépséget nem csak előtűntetni, hanem még emelni is. Ez utóbbi kívánalomnak megfelelően vagy lapocskákkal (facetteekkel) látja el a felületet, ezeknek felfogása és ízlése szerint a legszelesebb körű combinatiót adhatván, vagy csak egyszerűen domborúra (en cabochon) köszörüli, mint például az opált, a türkiszt sat. E második állásponton a drágakövek hatása már tetemesen növekedett. Nem felejtsem azon benyomást, melyet Amsterdamban a köszörült gyémántok tettek reám, a mint azokat nagyobb mennyiségben egyszerre tárták fel előttem. Előbb a nyersekkal voltam elfoglalva, azokat ásványtani szempontból vizsgálván, hogy a legérdekesebbekből választhassak az egyetemi muzeum számára. A szem ezekhez szokva, a mint egyszerre a köszörültekre ment át, varázserővel volt leszegezve, s a megválás nem könnyen történt meg. Szintén meglepetve néztem Goldschmidt

üzleti helyiségében egy rakáson a fekete, igen fényes papíron szétterített, sok köszörült opált.

Egy még magasabb álláspontra a finom ékszerész jut-tatja a drágaköveket, kihez a köszörűstől jönnek. Feladata azokat foglalni, úgy hogy természetök szerint a legnagyobb optikai hatást gyakorolják; sőt nem csak foglalni, hanem több kőből valami művészi egészt állítani össze, hol azután egészen a remekművek létrehozásáig nyílik tér.

A bécsi világtúrlaton lady Dudley drágakőékszer gyűj-teménye a legvonzóbb tárgyak egyike volt a tömegre nézve; abban kimutatva szemlélhettük, hogy mi ízlés nyilvánul egy magas rangú úrhölgynél, midőn a drágaköveket mint művé-szileg feldolgozott ékszereket egész garnitúrákban gyűjtötte össze.

Ez ékszerek egy részét már Páris is látta az ottani utolsó túrlaton, 1867ben, de még a *pierre de résistance* a Dél-Afrika csilla-ga nélkül. Ez Bécsben lett bemutatva először. Kiállítva vol-tak az angol osztályban Hancock et Co. (London, Silversmiths to the Queen) szekrényében, e felirással: *Lent by the right hon. The Countess of Dudley*. Hat táblán voltak elhelyezve, és középen egy coronet meg egy diadem, külön, tábla nélkül.

A coronet közép darabját a Dél-Afrika csillaga képezi, egy szivalakú, csaknem egy hüvelyk hosszúságú teljesen hi-bátlan gyémánt, kivüle még három pár nagyobb gyémánt volt, attól fokozatos arányban kisebbek következővén. Fejedelmi ékszer.

A diadem brazíliai hibátlan smaragdból, mint középkőből állott, körülvéve brilliantokkal.

A táblákon levő garnitúrákban látni való volt a kihívó rubin, zaphír és smaragd, valamint a szende opál, az érzegő gyöngy, az igénytelen türkisz és halaványpiros korál, de ott nem csekély meglepetésemre a macskaszem is helyet foglalt, egy egész garnitúrában szerepelvén. Ha minden drágakőben valami jellemvonást képzelhetünk visszatükröződni, a macska-szem egyébre mint szeszélyre talán alig enged gondolni, s csak egy ilyennek pillantában képzeljük megfogamzottnak az elha-tározást a gyűjteménybe ezt is belejuttatni. Ellenben nincs érdek nélkül azon drágakövekre is tekintettel lenni, a melyek e gyűjteményben hiányzanak; ilyenek főleg a topáz és az amethyst. Ezekről mintha azt tartaná, hogy inkább valók va-lami férfi drágakőgyűjteményébe, mint nőébe. Tény, hogy a

magas clerus is ezeket pártolja, leggyakrabban látjuk azokat általa gyűrűkő gyanánt viselve; azután még bizonyos hagyomány is tapad hozzájuk: több munkában, mely a drágakövekről népszerűen szól, bizonyos titkos tulajdonságok is említetnek, melyekről a régi leírások sokat, az új ásványtanok semmit sem tudnak beszélni. A topázzról azt tartották, hogy orvosság, többi közt a melancholia ellen; használati módja egyszerű: a topázon kívül kellett egy pohár és jó bor. A topázt bele tették a pohárba, reá öntötték a bort s leitták. Ha az első pohár nem használt, ittak egy másodikat, harmadikat, s a jókedv megjött. Ha valaki, s nem volt példa nélkül, ez orvosságot nagyon is megkedvelte, elővették az amethystet, mely ellenkezőleg talizmán volt a részegség ellen.

Az ékszer egy ilyen gyűjteményben, s kisebb fokban valamely ékszer-árus kirakatában, kellemes szemlegeltetés, és azon elmerenghetünk bár hányszor nézzük is, de ez még nem a netovábbja a hatásnak; az tetemesen képes fokozódni, ha az ékszert viselve látjuk. De a viseletnél ne legyen pusztá kirakat, hanem valóban ékítő szer. Így fölötte sok függ attól, hogy ki és hogyan viseli!

Ha az olvasó türelmével vissza nem élek, zárszóul szabadjon elmondani, hogy hol és mikép voltak reám a drágakő-ékszerek a legnagyobb hatással: Budán az első udvari bálban, midőn ő felsége a királyné megjelent. Fehér ruha, fehér kaméliák és Kelet-India gyémántjai, európai művészek kezeiből kikerülve, képezték öltözetét. A diadem közepén egy nagy brillant, úgy szintén a mell-ék közepén, amazt arabeszkék, emezt rezgő növénysszálak vették körül világos aranyból, görbe vonalaikon a legtisztább vizű és legerősebb tüző apró gyémántok futván végig. A nyaklánczon hét feltűnő nagyságú brillant tündöklött, elől a legnagyobb, mely átmérője szerint vagy tizenyolez karátosnak látszott, jobbra-balra mellette valamivel kisebbek, de egészen egyenlők; ezek után ismét kisebbek párosan és úgy következett a legkisebb harmadik pár. Minden egyes nagyobb brillant között két apró foglalt helyet, hogy így amazok jobban emelkedjenek ki. Ez ékszer-darabra Bécsben is visszagondoltam a tárlatban, mert egy hozzá némileg hasonló volt kezdetben kitéve az angol osztályban, Hancock londoni ékszerész szekrényében, 350.000 frt. árral. A kézben tartott hatalmas bokréta minden kaméliájának kely-

hébe egy gyémánt solitairefejjel ellátott tű volt szúrva, melyek ott kristályodott harmatcseppek képében ragyogtak.

Ámbár szívünk ő felségének mindenkor mint királynénak hódolna, még ha korona nem diszítene is fejét; de így, midőn a befejezett aesthetikai tökélyt egyszersmind a növény- és ásványvilág legkiválóbb szépségei is ékítették, megjelenésében a tündéresnek, az álomszerűnek varázsa volt.

SZABÓ JÓZSEF.

A PÁRISI MAI HIRLAPIRÓK. 1)

I.

A gondolkozó olvasó kétség kívül felveti magának azt a kérdést, mi okon veszik a francia hírlapírók nagyobb mértékben igénybe a közfigyelmet, mint a más országbeliek? Érvelésben nem gazdagabbak az angoloknál; kérdésen kívül nem oly tudományosak mint a németek; a polemikus rohamok ügyességében mögötte állanak az amerikaiaknak; még az irországiaikat sem érik utól kedvencz művészetekben, a semmiért nagy láрмаütésben; a mi pedig az epigrammai élczet illeti, ebben az olaszok épen mesterek velök szemben. Ezt az érdekeltséget a francziák magok részéről azzal vélik kimagyarázni, hogy hírlapíróikat az emberiség eszmei vezéreinek állítják; ez azonban oly piczinyke hiúság, a melyben nem sok az igazság. A francziák nagy mesterek a mások eszméi alkalmazásában, nagyításában; de a feltalálás geniusa nam adatott nekik. A mi gyakorlatias van politikai elméleteikben, az mind Angliából és Amerikából szivárgott át hozzájuk; mikor a commune hívei a helyhatósági önkormányzat, e szerintök elengedhetetlen új jog nevében, kitérték a lázadás lobogóját, csak azt az intézvényt sürgették, a mely Nagy-Britaniában nem kevesebb mint öt évszáz óta virágozik. A XVIII-ik évszáz encyclopaedistái, kiket honfiak a

1) E czikk a *Cornhill Magazine* 1873. deczemberi füzetében jelent meg, s bár íróját nagyon is angolos szemüvege oly ítéletekre vezeti, melyeket mi feltétlenül alá nem írhatunk: mindazáltal dolgozatát úgy tárgya, mint modora és közvetlensége méltóvá teszi tisztelt olvasóink figyelmére. Egyszersmind megjegyezzük: koránt se képzelje valaki, mintha e fordítmány világgá bocsátása czélzás akarna lenni részünkről a budapesti hírlapírókra. Szerk.

rationalismus első apostolainak tartanak, a bölcsészetben csak a Hobbes és Locke nyomdokait követték; irataikról pedig, melyek lényegökben csak a pápaság és jesuitismus elleni rohamok, méltán elmondhatjuk, hogy nem egyebek, mint a reformáció folytatásai. Az 1793-ki forradalmárok, bizonyára merőben új ösvénytörőknek látszottak; azonban, ha jól utánok nézünk, kicsapongásaik között alig nevezhetünk egyet eredetinek. Mikor királyukat lefejezték s naptárukat köztársaságiasították, csak a kerekfejűek (Roundhead) kevesebb lármával és rendetlenséggel végrehajtott cselekvényeit ismételték; az emberi jogokról hozott határozataik plagiumok — persze csak papíron, mert e jogok kevés része lépett életbe — a *magna charta*ból és az Aniello Tamás (Masaniello) által 1648-ban Nápolyban kihirdetett *Retti del popolo*ból; az ő ész-istenöket már 1535-ben feltalálta volt Bokkold János, az anabaptista, a ki Münstert püspök-fejedelme ellen fellázította s hat hónapig dőzsölt benne; még az a republikanus legviszásabb intézvény is, mely a hadsereg vezéreit polgári biztosok folytonos felügyélése alá rendelte, kölcsönözve volt a hollandiaktól, kiknek minden lében kanál biztosaik, köztudomás szerint, Marlborough csaknem az elpusztulásig kínozták, nyugtalanították. Felhozhatni, hogy Franciaországnak van művészi és irodalmi tekintélye, a tudományban nagy neve, katonai végtelen dicsősége és határain messze túlható erkölcsi befolyása; de ezek ismét csak amolyan nagy szavak, melyek nem állják ki a szigorú bírálatot. Franciaországnak nem volt se egy Michael Angeloja, se egy Rubense, se egy Danteja vagy Shakespeareje, se egy Galileoja vagy Newtonja, se egy Mozartja vagy Rossinije. A mi illeti a katonai dicsőséget: mielőtt Napoleon, a ki közbe legyen mondva korsikai volt, legyőzte a nemegyesült és visszavonásban élő Németországot, Franciaország katonai évkönyvei hosszú sorát mutatják fel az oly nagyszerű vereségeknek, minők a cressyi, poictiersi, agincourti, paviai, blenheimi, malpaqueti, oudenardei és rosbachi, imitt-amott tarkázva a gyöngye szomszédokon nyert néhány könnyű diadallal, vagy öldöklő lármás küzdelemmel, annyira, hogy mai napság a fehér lobogó párthívei kényszerülvék a fontenoyi egyetlen győzelemmel dicsekedni, a melyet ismét nem francia, hanem német vezér: Saxe marsal nyert. Forduljunk már az erkölcsi befolyáshoz, s meglátjuk, hogy míg az angol nyelvét, irodalmát, intézvényeit a földteke harmad részén dívni látja; míg a

spanyolok, portugálok, hollandok és németek általok alapított virágzó gyarmatokat tudnak felmutatni Észak- és Dél-Amerikában, Afrikában, Ausztráliában: a francziák nyelvök és szokásaik terjesztésére gyarmatosítás által oly keveset tettek, hogy ha helyörségeiket kivonnák, még Algierben sem maradna nyomuk. Az igaz, mind e körülményeknek sem kell okot szolgáltatniok arra, hogy mi angolok közönyösek legyünk a francziák irányában; de bizonyára elég ok csodálkozásunk felköltésére azon elvitázhatatlan tény, hogy egy nálunk annyi-
val alább álló nemzet sokkal nagyobb figyelmet költ, mint édes magunk. Bár mily nagy is a mi hatalmunk és sikeresek intézvényeink, őtőlök bizony nem várhatunk örökös imá-
dást; de hogy idegen államok is a francziák után sorozanak, a mint soroztak mindig, akár büszkén emelte fel fejét és kukorékolt a franczia kakas, akár összekötve hevert lábaink alatt, ez oly rejtélyes valami, a minek megfejtését csak úgy találjuk meg, ha Franciaország népszerűségének okait az általa valósággal kivívott eredményeken, vagyis érdemein kívül keressük.

Azonban nem kell messze keresgelnünk. A francziák népszerűségöket nem jeles tulajdonaiknak, hanem fogyatkozásaiknak köszönhetik; de jegyezzük meg, hogy fogyatkozásaik menttek lévén minden hypocrisistól, gyakran becsületesebb arczot váltanak, mint a más népek erényei. Ha a francziák angol illedelmességet, német komolyságot, spanyol büszkeséget negélyeznének, vagy oly szolgáliai lennének mint az olasz: szigorúan megróvnók fékezhetetlen természetöket, rendetlen szájasságukat, pártoskodásukat, erkölcstelenségöket. De ugyan ki tudna haragudni oly emberekre, a kik baklövéseiket legelőbb nevetik le, azonban kimutatják, hogy ezért magokat nem tartják rosszabbaknak? Az ártatlanság e benső öntudatában rejlik a francziák nagy bűbája; hibáznak, de szeszélyességökkel oly mosolygó őszinteség párosúl, mely lefegyverez minden kárhoztatást. A brit és német vétek undok, mert alatomos és becsületesség köpényével takaródzó, a mi kétszeresen bántóvá teszi. Ha megtekintünk egy csapat fiatal angolt, mikor féketlenül dőzsöl egy casinóban, erőltetett magokviseletéből vagy lármás vigadozásukból legott fölismerjük, hogy nem jól érzik magokat s el akarják fojtani lélekismeretök furdolásait, mely untalan azt sugdossa, hogy nem helyesen cselekesznek. Lehet közöttök néhány cynicus kicsapongó, de a

nagyobb rész szégyenli magát s titkosan lopózik el a dáridó helyéről, tartva tőle, hogy meg találják látni, és ez által mind magát, mind mulatozását gyanus színben tünteti föl. Hasonlag az a fiatal spanyol, a ki a kéjtanyáról kevélyen lépdel véd-szentje oltárához elmondani napi imáit, és a ki hegykén, fennyen beszél szabójával, kinek számláját nem tudja megfizetni: rokonszenvet nem költő torzalak. De az a franczia, a ki nevetve kérkedik azzal, hogy szabóját rászedte és a mindkét nemű franczia, mikor a casinókban tivornyáz, a maga nemében furcsa és csábító alak; mert köztök nincs oly férfi vagy nő, a ki ne érezné, hogy ő ez életben mulatozásra van hivatva és ebből nincs miért titkot csinálnia. E szempontból tekintve a francziáknak a világ más népeivel szemben az a helyzete, a mi a magán körökben azoknak a vig és élénk élczü kópéknak, a kik büntelenül tesznek és szólnak oly dolgokat, a minőkért hig-gadtabb egyéneket kiutasítanak. A francziák a föld elkényeztetett gyermekei, kiket akarattunk ellen is szeretünk és a kiknek úgy politikai, mint társadalmi túlkapásaik iránt mindig elnézők leszünk. Intézkvényeiket nem irigyeljük, nem ritkán fenhangon hálát adunk istennek, hogy nem vagyunk olyanok, mint más emberek; magunkban azonban örülünk, hogy van nemzet, a mely mindig kész szót adni ki nem mondott gondolatainknak s kövel dobálni azt a sok csalfaságot, humbugot, előítéletet, melyeket mi magunk megtámadni nem merészelnénk. E tekintetben a francziáknak adott biztatásaink nagyban hasonlítanak nem csak ahhoz a jóakarathoz, melylyel a kópék iránt vagyunk, hanem ama pártfogáshoz is, melynek szárnyai alá vették a hajdankori nagy urak az udvari bohócokat, kiket valamely kaján megjegyzésre vagy csin elkövetésre ingereltek oly hatalmas egyének irányában, a kiknek más úton nem volt tanácsos alkalmatlankodni. Ha azután a bohócot megkorbácsolták érette, a nagy urak komoly pofát vágtak hozzá, melylyel azt látszottak kifejezni, hogy megérdemelte a gaz kölyök; szint' így mikor a francziák bajba keverednek a miatt, hogy — a mi meleg helyeslésünkkel — megkísérlettek végrehajtani olyasmit, például egy forradalmat vagy köztársaság megalapítását, a mit saját partjainkon, mi a világ sűrű kincseért meg nem kísérlenénk: igen szépen elmélkedünk bukásukon s azt mondjuk, „mit is várhatni ily néptől?“ A közelebbi háború és a commune általi kegyetlen megaláztatásuk után a francziák, úgy látszott, megébredtek

arra a tudatra, hogy a többi nemzetek csak a macskalábok szerepét játszatják velök; komoly irányú írók keserű szavakra fakadtak azon idegenek ellen, a kik őket otthon vagy a külföldön belevitték nevetségés vagy veszélyes kalandokba s aztán cserben hagyták. „Az idegenek — úgy mondának — nagy gyönyörrel nézték, miként szabadítjuk fel az olaszokat, de segítséget nem adtak s még akkor sem adtak volna, ha esztelenségünk ránk zúdítja vala, a mi kevésbe múlt, egész Németország egyesült seregeit. Viszont, tetszéssel nézték, miként teszünk kísérleteket Mexico polgárosítására és ott egy császárság alapítására, mely az Egyesült Államokat sakkban tartsa; azonban ránk hagyták, hogy igazítsuk a mint tudjuk, mint szintén a római kérdés elintézését is; épen úgy magunkra hagytak volna, hogy menjünk s szabadítsuk fel a földszarkokat, védjük a dánokat és Szászországot s Hannoverát mentsük meg az elnyeletéstől. A mi belügyeinket illeti, a külföld oly érzéketlen politikai testnek nézi hazánkat, a melyen a legbizonytalanabb kimenetelű kísérleteket is meg lehet ejteni in corpore vili; a Gambetta-, Louis Blanc- és Delescluze-szerű demagogokat elragadtatással megtapsolják épen azok, a kik leglármasabbak saját hazájuk radikáljai kárhoztatásában. Szó mint száz, minket felkészttettek, hogy játszodjunk Európa Quixotejai és bohócjai szerepét; s ha olykor más nemzeteket vezetni látszottunk, akkor is csak úgy tettünk, mint azok a szerencsétlen utászok, a kik a sereg előtt mennek. Nem az utászok határozzák el a menet irányát; a kik ezt teszik, azok hátul vannak; hanem az utászokat előre küldik, hogy utat törjenek s hordozzák a lehető lesek veszélyeit.“

Íde megy ki körülbelől a lényege annak, a mit a francziák vereségüket követő első órákban irtak; de tisztánlátási rohamuk rövid tartamú volt. Most harmincz hó múlva újból beleestek régi szokásaikba; nevetnek önmagukon, zúgnak, koczódnak, kecskebukáznak és kiabálnak; Európa pedig szint' azon bámész újságvágygyal szemléli őket, mint azelőtt, azzal a meggyőződéssel, hogy ez egy határozottan javíthatatlan nép, mely győztesen vagy legyőzve mind végig nem szünik meg más népeket mulattatni, ijesztetni és botránkoztatni. Mindezek így lévén, most már, ha úgy tetszik, bizalmasan bemutatom az olvasót annak a csapat hírlapírónak, a kik a francia népet oda hajtják, a minő jelenben és gyártják azt, a mit köznyelven a „francia sajtó hatalmas szózatának“ neveznek. E sorok írója

személyes ismeretség után szól s ez úri embereket, a mennyire lehet, természetes színökben törekszik vázolni.

II.

Az a név, melyet a londoni lapok leggyakrabban idéznek, a Lemoinne János neve, a ki a *Journal des Débats* számára ír. Olyan ügyes angol essayista, mint Lemoinne, van elég, kiknek nevöket nem ismeri az olvasó közönség; de a csatorna innenső oldalán annyira föltünő, ha egy francia józan észszel és nem rhapsodisticus modorban ír, hogy mikor egy-egy hosszabb czikk kerül ki a Lemoinne tollából, annak hire futamodik az ország egyik végétől a másikig. Némileg tán büszkélkedhetnénk azzal, hogy Lemoinne Angolországban növekedett, első babérait az angol irodalom alapos ismeretének köszönheti és nyelvünket, még köztünk benszülötteknél is nem mindennapi zenei tisztasággal beszéli. Most ötvennyolcz éves, magát nem fitogtató komoly férfi, fehér nyakkendőt visel és élte delét azon bámulásban töltötte, hogy Franciaország miért nem alkalmazza magára a brit intézvényeket. Ezelőtt két évvel a republikánusokhoz engedte magát téríttetni. Csaknem oly formán, a mint rábírnak valakit a keserű gyógyszer lenyelésére; a fusiot azonban két kézzel ragadta meg, mint ürügyet a pártváltoztatásra, s azon estén, melyen a Chambord gróf lemondó levele megjelent, egész Párisban nem volt bánatosabb arcz a Lemoinnénél. Neki két mumusa van: először, az az angol hírlap, a mely egyik hasábján éig magasztalja Gambettát, s a másikon ledorongolja sir Charles Dilket; másodsor, a Palmerston iskolájához tartozó politikus, a ki azt erősíti, hogy a francziák képtelenek a szabadságra, s velök csak a második császársághoz hasonló kormány tud elbánni. Vezérezikkeinek legalább kétharmada ez utóbbi állítás elleni tiltakozás. A császárság alatt Lemoinnet a legjelesebb anglophilok egész phalanxa támogatta, név szerint: St. Marc Girardin, Forcade Ödön, Prevost Paradol és Hervé Ede, kik közül ma már csak az utolsó van életben. Ezekről az úri emberekről igazán elmondhatni, hogy annyira ismerték a brit alkotmányt, mintha ők találták volna fel. Mikor Bright ez vagy amaz elévült intézvény ellen mennydörgött; mikor Beale úr jó emberei a park rácsozatát lerombolták; mikor Stuart Mill a nők szavazatképességének vagy szeszélyes agrarius terveknek kölcsönözte a maga

tekintélyét; mikor Disraeli, a mindnyájunk előtt emlékezetes, elmés modorban lefőzte a whigekeket: Lemoinne és elvbarátai valamennyien akkora lármát ütöttek, mintha saját személyökben lettek volna bántalmazva. De mindezek ellenére, a művelt francziák sorain kívül, nem sok proselytat csináltak. A párisiak megtapsolták vezérczikkeiket, mivel a *Débats*, meg azok a többi lapok, melyek ez írók áradozásait közölték, teljes mértékben gyűlöltek voltak a császár előtt; a francia politikában mindig hatalmas tényező volt az uralkodó hatalom előtti kegyvesztettség. De a párisiak legnagyobb része nem akarja hinni, hogy a brit alkotmány általános gyógyszere lehetne a politikai test minden nyavalyáinak; III. Napoleon bukása után az események árja az anglophilokat is magával sodorta, vagy több mértföldre hátra és szárazon hagyta. Hervé, a *Journal de Paris* kiadója, egy tudományos képzettségű szeretetreméltó író, nagyon megijedve a democratia mosdatlan arczától, mai napság is a westminsteri szokások mellett küzd lapjában, mely az Orleans-család közlönye; de Lemoinneről elmondhatni, hogy alig van egyéb véleménye, mint az, hogy minden ügy és minden ember rossz útra tévedt. Nem régiben azt nyilvánította, hogy a józan észnek nincs szava a közügyekben, s egyáltalában oly lelki állapotban van, a melyből kifolyólag egy szép reggel arra ébredhetünk, hogy Lemoinne kilépett a tényleges szolgálatban levő hírlapírók sorából. Ezen nem fognak búsulni a *Revue des deux mondes* olvasói, mert hihetőleg egy új sorozatot fognak nyerni a *Brummel élete*, *Az angol választói szokások* és *Brunswick Karolina* modorában írott essayekből, melyek ezelőtt harmincz évvel először vonták volt Lemoinnere a közfigyelmet; mivel azonban a tudományos, ügyes és egyszerűsmind mérsékelt hírlapírók mindenütt ritkák, remélnünk kell, hogy Lemoinne megszokja a világot olybá venni, a minőnek találja s azért, hogy veszélyes kerékvágásaiból ki nem emelheti, nem veszi el kedvét. Lemoinnenek nincs rendjele, nem is járt soha kormányhivatal után, ámbár ha kért volna, rég óta szerezhett volna magának egy jó helyet. Ez önmegtartóztatásának az a fő oka, hogy Lemoinne a hírlapírói állomást is hivatalnak tekinti, melyben a marsali botot a függetlenség és igazság adja és ezt Lemoinne meg is nyerte. Reá nézve egy prefectség nem hogy előléptetés, hanem kellemtelen helyzet lenne; mert ha kineveznék prefectnek, ő minden bizonynyal angol elvek szerint kezdene kormányozni.

Mindenkori vezére Hallam, bölcészje és barátja Blackstone lévén, előjogait a Lord-Lieutenantéhoz mérné; e közben a belügyminister észrevevén, hogy senkit sem fogatott el, egyetlen lapot sem tiltott be, még a katonaságot sem vette igénybe a politikai kérdések megvitatása végett összegyűlt békés polgárok szétűzésére: azt következtetné, hogy Lemoinneban egyáltalában nincsenek meg a francia hivatalnokban múlhatlan szükséges minősültségek, s gyalázatosan elesapná.

Veillot Lajosról a mérsékelt hírlapírodalommal egy szusz alatt szólni, kissé nagy merényletnek látszik, de az ugrást enyhíti az, hogy a Veillot nevét párosítjuk a Rénan Ernőével, a ki a *Débats*nál a Lemoinne üggyársa volt. Rénan a szabad gondolkodás bajnoka. Veillot pedig a katolikus orthodoxia pedellusa; mégis a sors szeszélyéből ez a két úri ember, a ki a lapírodalom ellentétes két sarkán áll, anyanyelvök legügyesebb és legmetszőbb két írója. A francia írók között legudvariasabb és classicusabb de Remusat gróf; a purismusban legakadémiaiabb Guizot vagy Barthelemy St. Hilaire; legkellemesebb és gyöngédebb Feuillet Octáv; a legpárisiabb About Edmund: de szótári terjedelemben és a francia nyelv minden finom fordulatai fölötti teljes mesteri erőben nincs párja Rénannak és Veillotnak; s ha Rénan csak félannyira kedvelné a tollharcot, mint Veillot, lennének e kettő között olykor-olykor oly heves összecsapások, hogy a boulevardok megélnék belé. Szerencsétlenségükre Rénan ritkán ír és a személyes megtámadásokat nem veszi számba. Erről a nyugodt, megnyerő modorú, kellemes hangú és paposan egészen borotvált, szép arcú, ötven éves férfiúról senki sem képzelné, hogy a földön legmeghurcholtabb ember — az az író, a ki az ő *Jézus életével* tele marokkal hintette a kételyt, kiérdemelte Veillottól az *Antikrisztus és örültek háza tömeges népesítője* elnevezést, a pápától pedig az ünnepélyes kiátkozást. Rénanban legnevezetesebb az, hogy ámbár katolikus papnak növelték, még sem ragadt rá semmi a római seminariunok casuisticájából. Nem szenteltette föl magát (s ez által lemondott egy neki ígért jövedelmes állomásról) mivel mestere, Dupanloup, a mostani orleansi püspök, nem tudta elosztatni bizonyos kételyeit, s a mióta tollat fogott kezébe, két szabályt követett: világosan kimondani nézetét és ellenfele érvelései mellett semmi nemű fogással el nem suhanni. Rénant olybá tekinthetjük, mint megtestestülését a logika iránti azon francia szenvedélynek, a mely semmit sem fogad el, a

mi nincs kézzelfoghatólag bebizonyítva. Ennek azután az az eredménye, hogy Rénan a helyett, hogy republikánus lenne, elméletben monarchista (minden vonatkozás nélkül valamely uralkodó házra), mert elmélkedés útján meggyőződött, hogy a köztársaság noha egészséges az elméletben, de (kivéve a kis államokat) változatlanul összeesik a gyakorlatban. Ez nagyon keserű labdac a Louis Blanc-féle republikánusoknak, de ezek meg a Rénan okoskodási modora között az a nagy különbség, hogy ezek semmit sem adnak azokra a tényekre, a melyek nézeteikkel és előítéleteikkel nem egyeznek, Rénan ellenben minden előítélet nélkül indul ki vizsgálódni s egyedüli célja az elvont igazság felfedezése. Louis Blanc, a kivel mindnyájan találkozhattunk Londonban vagy Brightonban, mikor a *Temps* angliai levelezője volt, és a ki a nemzeti gyűlésben ideges hallgatás és a vörös *Rappel*be alkalomszerű dogmaticus dolgozatai között osztja fel idejét — ez a Louis Blanc az ő rendszeres egyoldalúságával minden jó vérű emberrel meg tudná gyűlöltetni a republicanismust, a minthogy már is meggyűlöltette több ezerrel; egy csemege-homunculus (legalább Carlyle így nevezhetné) még a Thiersénél is kisebb alakkal, szőrtelen fonnyadt arcczal, csinos kis kezekkel, női hanggal és társalgásában macska-modorral; elnevezték a republicanismus jezsuitájának; ő szülője annak az egészséges elméletnek, a mely a republicanismust a természet törvényének állítja, és a nemzetektől elvitatja azt jogot, a hogy magok felébe királyt vehessenek, bár mennyire óhajtanák is. Minden érveit e fölvétellel előrebozsátva, eldobja a történelem tanulságát, a tapasztalatot, a tényeket, a tudományt, egy szóval az egész józan politikát, és a maga modorában épen olyan türelmetlen, mint a legvakbuzgóbb legitimista. Igazán, ha oly igen heves legitimisták vannak, annak az az oka, mert vannak oly marakodó republikánusok — kotnyeles kis emberkéek, a kik az embernem rokon- és ellenszenvei fölött vesszőparipákon lovagolnak s azt akarnák, hogy az egész világ térdet-fejet hajtson a democratia eszményképe előtt, melyet ők oly rikitó színekkel festenek, mint a vásári komédiás bódékre kiaggatott mázolások. Louis Blanc nem foghatja meg, hogy oly okos ember mint Rénan, mikép lehet oly gyöngé, hogy a kérdés mindkét oldalát megvizsgálja; Rénan pedig azt nem tudja elképzelni, mikép esküdheti valaki az egész földről, hogy vörös, csak azért, mert szemüvege történetesen piros talált lenni.

Louis Blanc az utolsó ítélet napján hóna alatt az ő *Histoire de la Revolution*ja tiz kötetével áll elő és azzal a meglepéssel fog mutatni Robespierrere irt dicsbeszédére, mint a ki megtette a töle telhetőt az emberek között a jóakarát és zavar előmozdítására. Rénan pedig azzal a megtörhetetlen hittel hajtandja fejét a halál párnáira, hogy ha Robespierre és Louis Blanc egy időben virágzottak volna, egyikök a másikat minden bizonynyal felfalta, a világot azonban nem sokkal jobb állapotban hagyta volna, martalékaúl az életben maradt bajtárs pusztító kísérleteinek.

De térjünk vissza Veuillot Lajoshoz, a ki egyenlő kegyellettel gyűlöli Rénant és Louis Blancet. Ez a modern Torquemada nem volt mindig oly vad ultramontán, mint a minő jelenben. Ifjúságát, mint szent Ágoston, a hippói püspök, az elvetemültek között töltötte, bohóc dalokat írogatott a ponyva-irodalom számára, párbajt vívott színészekkel, kiket mint bíráló megszurkált, és hírlapírókkal, kiket kigúnyolt; adott ki egy regényt is *L'honnête femme* cím alatt, a melynek iránya koránt sem volt oly épületes, mint czíme sejtetné. Azonban 1838-ban, épen huszonöt éves korában, kējutazásra Rómába rándulván, a husvéti nagyhét vallásos szertartásai akkora behatással voltak reá, hogy egészen megváltozva tért vissza. Isten hozzátok dalok, vacsorák, tivornyák és profan irodalom! Barátai nevettek a rajta történt változást s azt jósolták, hogy majd lekopik róla; de Veuillot morogva kiátkozta őket s azon időtől fogva egész a mai napig embertársait két osztályba sorozza: az egyik nagyon kisdéd csapat, mely az ő vezetése alatt bejut a mennybe, mivel lapját, az *Universt*, járhatja, vagy legalább tételeit elfogadja; a másik siralmasan nagy sereg, ott kün a kapú előtt fog kuczorogni a bebocsáttatás minden esélye nélkül. Ez utóbbi osztályban taszigálódzik egy rakás mindenféle szinezetű pap, püspök, sőt néhány szent is; mert Veuillot nem néz szemre-főre s rég megtanulta, hogy a csuklya nem teszi a barátot. Saját buzgó tekintélyéből újra ítélő széke elé idézett egy jó tuczet szentet, kiket, úgy mond, elsietve vagy téves értesülés alapján szentesítettek (ez azonban nem akadályozza, hogy lándzsát törjön a pápa csalatkozhatatlansága mellett); továbbá minden kimélet és tartózkodás nélkül korholja a légymeleg püspököket és az alsóbb papság gyöngye térdű tagjait. Néhány évvel ezelőtt Dupanloup ő eminentiája, elvesztve béketűrését a Veuillot intései miatt, szabad útat engedett érzelmeinek egy ismeretes levelében, mely így kezdődik: *Monsieur, le rôle que vous cherchez à*

jouer dans l'Eglise est intolérable ¹⁾. De Veuillotszámba sem vette. A pápa igazat adott neki s alkalmasint szerencésje a pápának, hogy Veuillotnak igazat adott, mert ő nagyban hasonlít ahhoz a francia nőhöz, a ki, mikor figyelmeztették, hogy férje akaratának alája kell vetnie magát, mivel azt a szent Pál szájával épen a szent lélek parancsolja, azt felelte: *Ah, mais moi je ne suis pas du même avis que le Saint Esprit* ²⁾. Személyére nézve Veuillot hasonlít némileg a Mirabeau arczképéhez, arcza nagyon himlőhelyes, ajkai teljesek, gúnyorosak, szemei pedig mindig égők. Most hatvan éves, de az életkor dere le nem hűtötte se szelleme tűzét, se fáradhatatlan szorgalmát. Nagy hihetőséggel többet olvas, mint Franciaországban bár ki más; mert kötelességévé tevén mindig szemmel tartani az egész egyház orthodoxiáját, minden theologiai újabb munkába bele üti az orrát s egyetlen pásztori levelet sem hagy vizsgálat nélkül. Beszélj vele magán körben utazásairól, s elbámulsz rajta, minő szellemes humorral és ábrándos pajzánsággal tudja leírni a látott tájakat és szokásokat. Nőtlen létére rendkívül szereti a gyermekeket; s ha látod vagy egyszer, miként rántja ki sárga selyemzsebkendőjét, melyet társalgása előjátékaül jóakaratulag szokott lobogtatni, tizet teszek egyre, hogy a padlozat tarkálni fog kis barátai számára vásárolt czukorkáktól. De említsd csak nevét valamelyik kitünőbb szabadgondolkozónak, akár ingatag egyházi egyénnek, a Veuillot tekintete legott sajátosan elváltozik, a sárga zsebkendő visszarohan kabátja hátsó öblös zsebébe, göcsös jobb keze egyenest benyomúl inge mellébe, ki-fejezésteljes ajkain gúnyoros vigyorgás (mert igazán nem mosoly) tör ki s Veuillot a megtestesült malitia gyorsaságával lövell egyikét azoknak az irgalmatlan nyilaknak, melyek befúródnak a bűnös fegyverzetének leggyöngébb részébe. Veuillot rettentes azon gúnynevek feltalálásában, melyekben az ellenfél minden gyöngéje össze lévén foglalva, egész életére hozzáragadnak. Ő keresztelte el Napoleon herceget *Jerome Egalité*nek, Thierst *Ego királynak*, Hyacinthe atyát az *egyház Sancho Panzajának*; azok a vázolatok, melyeket több anticlericalis egyénekről irt és kinyomatott, megannyi boncztani készítmények, oly irgalom nélkül napfényre hozzák az áldozatok legbensőbb gyarlóságait

¹⁾ Uram, az a szerep, melyet ön akarna játszani az egyházban, kiállhatatlan.

²⁾ Igen, de én nem vagyok egy véleményen a szent lélekkel!

is. A szabadelvűek nagyon félnek Veuillottól, s ha van bármi kis tört eserepök, ha szintén magán életökben, óvakodjanak keresztül menni előtte; az egyházi egyének talán még inkább tartanak ettől az inquisitortól. A közelebbi zsinaton nem hiszem, hogy nagyon örültek volna a püspökök, ha a vaticán körül Veuillotot látták volna lépdelni mint czeremonia-mestert, a kinek tiszte lett volna e szent férfiakat bemutatni és az engedetlenkedésre hajlókat megbüntetni. A külföldi papokra, a kik nem sokat tudnak Veuillotról, nem igen kellemes hatású lenne az a fölfedezés, hogy Veuillot mindnyájakat igen jól ismeri és magán értesülései útján kellemetlenül veszi tudomásúl, hogy eljárásaik nem olyanok, a minőknek, az ő nézete szerint, kellene lenniök. Ha az egész keresztyén világ katolikus papságát magán úton megszavaztatnák, a nagy többség igen hihetőleg úgy vélekednék, hogy Veuillot igen is jó e földre, s ha valami úton-módon ki találná ragadni e siralom völgyéből, melyre fényözönt áraszt ragyogó szentsége, a gondviselés kétségkívül nagy jót tenne vele is — velök is.

De Veuillot nem nagy kedvet mutat lelépni egyházi küzdelmei szinpadjáról; és a míg abba nem hagyja piszkolni ellenfeleit, hogy lelköket megtisztítsa, addig a sárral leggyakrabban dobáltak közé fog tartozni About Edmund, a *XIX-ieme Siècle* kiadója és az *Athenaeum* párisi levelezője. Ha lesz valaha Franciaországban igazán atyai kormánya, mely mindenkit arra a munkára szorít, a melyekre legalkalmasabb, az a kormány Aboutnak szorosán megtiltandja, hogy egy vakarintást is írjon a hírlapokba s arra fogja utasítani, hogy gyártson még egy pár regényt. About derék regényíró. Az *Trente et Quarante*ja valódi gyöngy és *Mariages de Paris* cím alatti beszélei újból meg újból elolvasandók, de hírlapírónak nyomorú, következetlen, hóbortos és az emberek s eljárásuk megítélésében nem mindig ment személyes vonzalmai behatásától. Míg a költészetre szorítkozott, jól volt dolga, mert hírt, vagyont szerzett magának s megegyengette útját egy nagyon jó házasságnak; azonban egyszer csak azt vette a fejébe, hogy ő politikai pályára született, és azóta hanyatt-homlok rohan vesztére. Az About elméje megzavarásáért első sorban a néhai császár felelős, mert az élczes író meghívta Compiègnebe s egy vörös szalagot tűzött gomblyukába. Azután beszélgetett vele a római kérdéstről, s mivel akkoriban (1858) a császári politika azt hozta magával, hogy feszült viszonyban legyen a pápával,

Aboutnak azt a kérdést tették: nem lenne-e kedve kormányi költségen Rómába utazni és egy könyvet írni róla, értésére advatván egyszersmind, hogy e Rómáról irandó könyvének nagyban kellene hasonlítani Görögországról írott *La Grèce contemporaine* című mulatságos és csipős füzetéhez. About ez ajánlattól, nagyon természetesen, el vala ragadtatva.

Mindnyájunknak meg van a magunk gyöngéje, az Abouté az, hogy szereti magát a Voltaire unokájának neveztetni. Erősen vágyott elhíresedni mint hitetlen s jól esett volna neki, ha a pápa őt kiátkozza egy külön bullával, melyet azután az egész keresztény világ minden templomai ajtaira kiszegeznek. Ily rokonszenves érülettel utazott Rómába és irt róla annyi roszt, a mennyit háromszáz lapra tiszteségesen összehsúfolhatott; ez után visszajött, várva a jutalmat valamely kormányhivatal alakjában. De a császár politikája a pápa irányában e közben ismét fordult egyet; Aboutnak azt mondták, hogy ide s tova alkalmazást fog nyerni a diplomatiánál, de miután Rómáról írott könyve nagy botrány, tanácsos várni, míg az általa okozott sebek hegednek. Ezt az izenetet Napoleon herczeg vitte meg Aboutnak azon kedélyes ebédek egyikén, melyeket Pompeji villájában az Avenue Montaignen péntekenként szokott volt adni és a melyekre gyűjtötte, bátyja bizalmas kérésére, mindazokat a kitünőbb pogányokat, kiket a császár nem merészelt igen gyakran meghívni a Tuileriákba. A herczeg azt mondta Aboutnak, hogy várjon, és About várt. Várakozott és irt több regényt, megnősült és megnagyította savernei szép jószágát. About várakozott és irt a *Moniteur* hivatalos hasábjain dühös antirepublikánus czikkeket, ezek megszerezték számára a becsületrend keresztjét. De a diplomatiái állomás csak nem érkezett; végre a Voltaire unokája elvesztette béketűrését s úgy tett, mint, emberi emlékezet óta, minden csalatkozott francia: fölfedezte, hogy ő eleitől fogva heves republikánus volt. Ezelőtt öt évvel történt. About nem késett leleplezni rég titkolt szabad-elvűségét a *Figaro* vetélytársául akkoriban megindított *Gaulois*-ban. A *Gauloistól* a *Soir*-hoz ment hatvan ezer frank fizetéssel, a háború kitörésekor kinevezte magát e lap rendkívüli levelezőjének, irt is a harcztérről egy levélsorozatot, a mely minden egyébről nevezetes, kivéve uralkodója iránti háláját, pedig ez az uralkodó sokszor és nagyon szíves barátságot tanusított irányában. De a hála nem erős oldala Aboutnak, a ki kész-örömet aláírja a néhai öreg Roqueplan aphorismáját: *L'ingratitude est*

l'indépendance du Coeur ¹⁾, hozzáadva saját maximáját: *Les bienfaits coûteraient trop cher s'il fallait les payer* ²⁾. Saint-Beuve a kritikus, ki igen jól ismerte Aboutot, azt mondta róla: *Chacun de ses livres est une belle oeuvre et une mauvaise action* ³⁾, azt állítván, hogy a *Le Roi des Montagnes* írója ritkán tud ellentállani azon kísértésnek, hogy a szorosabban ismert egyénekről ne mondjon valami élczet; innen azon sajátos egyéniségek ere, mely átvonúl minden regényein; ezeket az egyéniségeket az olvasók nagy tömege nem bírja ugyan fölismerni, de az avatottabbak előtt, a kik tudnak olvasni a sorok közt is, legott feltűnnek. Ha nem is megyünk oly messzire, mint Saint-Beuve, elmondhatjuk Aboutról, hogy ő egyike azoknak a pompás éleslátású psychologoknak, a kikkel kellemesebb közönyes ismeretségben, mint ellenségeskedésben lenni. Most negyvenöt éves, hanem tizzel fiatalabbnak látszik; egyetlen tekintet az ő ravasz arczára, melyet szénaszin szakála hasztalan törekszik durvává tenni, hamis kis szemekre és jelentő mosolyára sejteti veled, hogy ez a testestől-lelkestől párisi ember, minő gyönyörűségesen elemezheti a jelen nem levő nevezetes egyéneket akár egy bizalmas ebéd fölött, akár egy kényelmes nappaliban a bámuló nőhallgatóság előtt. About nagy kedvence a nőknek; a mi azonban férfitárait illeti, helyzete csaknem azonos a Talleyrand herczegével, a ki megjegyezte, hogy egész életében egyetlen őszinte barátja volt — önmaga. About azonban mégis dicsekedhetik legalább egy buzgó bajtárssal és imádóval, Sarcey Ferencz, a *Temps* drámai kritikusa és Aboutnak a *XIX-ième Siècle*ben dolgozó társa személyében. A mi volt Botwell Johnsonnak, Sarcey az Aboutnak; azt azonban tudjuk, Johnson nem érezte magát kötelezettnek barátságos érzelme meleg nyilvánításával fizetni vissza Botwellnek a bámulást. A mi politikai véleményét illeti, ellenei azt erősítik, hogy About folytonosan remél egy diplomatiái állomásban, s e közben olyan kameleon-szerű republicanismus mellett emel szót, a mely színezetét nagyban változtatja a szerint, a mint egyik vagy másik párt van emelkedőben. Legközelebbi nyilvános tényei a Hervé Edével vívott párba és az a kétszáz franknyi bírság, melyet a

1) A hálátlanság a szív függetlensége.

2) A jótétemények igen sokba kerülnének, ha azokat meg is kellene fizetnünk.

3) Mindegyik könyve egy szép munka, de egy rútt tett.

párisi gróffal lett találkozásából kifejtett kihágásért fizetett. Ezelőtt két évvel, mikor a párisi gróf királysága kilátásban látszott lenni, About megkérte Hervét, hogy mutassa be őt a királyi fenségének; Hervé megtette, ekkor About kellemes bókúl azt mondta a hercegnek: „Fenség, egész Franciaország reményei fenségedben központosúlnak.“ Ez évben Franciaország reményei más valakiben találván központosúlni, About illendőnek találta e bókjáról megfedkezni, ezért Hervé méregbe jött, a minék több keserű czikk lett a következménye, melyek az említett kétszáz frank birságban érték el tetőpontjokat. Mindemellett is, a ki csak ismeri Aboutot, igazat ad neki annyiban, a mennyiben nem kétkedik a felől, hogy ha a párisi gróf utóvégre is király találna lenni, ez a kis kellemetlenség merőben feledve lenne, mert Orleans Fülöp Lajos nem boszúálló, About pedig nagylelkűen mindig meg tudja bocsátani és elfeledni másokról szólott sértő szavait.

Egy másik hírlapíró, a ki régóta halász közhivatalra, de ministerségnél kevesebbel meg nem elégednék, Girardin Emil, a *Presse* alapítója és a *Liberté* tulajdonosa, a boulevardi elménzcek nagy Emilje. Girardin hosszú üstököt visel homlokán, mint a nagy Napoleon, és mint Trenis, a tánczos, mondta volt ezelőtt száz évvel: „ez az évszáz három férfit szült — Voltairt, Nagy Frigyest és engem;“ szint' így Girardin is elmondaná, de mindenesetre elgondolja: „ezt az évszázad két férfi tette nevezetessé — én és Napolen“. Most felül van a hetvenen és egész életében az eseményeket azon fényes szemüvegén nézte, mely egykor valóságos lidérczként csalogatta a francziákat az üzérkedés mindig újabb mezeire: pénzügyi fertőkbe és politikai posványokba. Mikor más gyermek még iskolába jár, Girardin már irt volt egy regényt; mielőtt borotválkozott volna, már alapított egy részvénytársulatot; huszonöt éves korában egy lapot indított, mely egész őszinteséggel *Voleur*nek nevezte magát, mivel más lapokból a jobb czikkeket elcsengette és huszonhatodfél éves korában ez a lap szerzett neki három pert, egy bűnvádi keresetet becsületsértés miatt és két párbajt. De Girardin pereit megnyerte, a becsületsértési kereset alól felmentetett és ellenfeleit megszárnyalta; ezután újult erővel indult neki és új korszakot nyitott a hírlapírodalomban, napi lapban politikai vezérczikkkel együtt több számon keresztül folytatott nagy regényt indítván és mindezt egy sousval olcsóbban adván a vele versenyző lapoknál. A *tárczaregeny*e nagyszerű

eszméje tetőzte be a Girardin hírnevét. Valamennyi többi lap, a komoly *Débatst* sem véve ki (mely a Sue Jenő *Párisi titkai*-val megháromszorozta kelendőségét), kényszerülve lőn hosszúra nyújtott regényekkel fűszerezni politikáját és a *Presse*, a melyben legelőbb lőn megkísérelve ez a modor, 250,000 frank évi jövedelmet hozott tulajdonosának. Girardin ezután viselt dolgai a következők: nőül vette az élczes Gay Delfin kisasszonyt (az irodalomban Viscount de Launay név alatt ismeretes ironőt); agyonlőtte Carrel Armandot, a republikánus hírlapírók legfőbbikét; a legpontosabban megjövendölte minden oly kabinet bukását, a mely nem hallgatott az ő tanácsaira és szóban forgott, mint lehető tagja, mindegyik új kabinetnek. Ily szépen megfutott pálya után Girardin megkövetelhetné maga számára azt a jogot, hogy nyugalomban töltsé napjait fényes palotájában a Champs Eliseésn, Izabella volt spanyol királyné szomszédságában; de Girardin azok sorába tartozik, kiket ez életben semmi sem hallgattathat el, most is nagy kedve telik tanácsokat adni oly államférfiaknak, a ki soha sem kérték tanácsát. Elnevezték *utolsó kenetnek*, mert megjegyzték, hogy a kormányok akkor küldenek utána, mikor már a Miatyánk sem tartja őket, és az ő megjötte valóságos *nunc dimittis* módjára véglegesen bezárja pályafutásukat. Girardin 1848-ban február 23-án a Tuileriákba sietett s Fülöp Lajosnak épen akkor tanácsolta, hogy mondjon le, mikor már késő volt. Tőle kért tanácsot III. Napoleon 1870-ben, a regens császárné Sedan után és Thiers május 24-ke estéjén. Azt azonban soha sem tudta elhíttetni se uralkodóval, se miniszterelnökkel, hogy ő becses egyéniség lenne akármely ministeriumban. Ez a tény némi kesernyés ízt kölcsönzött az ő társalgásának, a mennyiben észrevétlenül úgy beszél magáról, mint oly férfiről, kinek becsét kortársai nem ismerték el. Annyi bizonyos, hogy Girardin a maga korszakában egyedül nagyobb zajt ütött, mint tizenkét más hírlapíró együttvéve; s a mi még ennél is több, nagyon sok nemű lármát csinált, mert a politikai credok névjegyzékében nincs oly vélemény, a mely mellett egyszer-máskor szót ne emelt volna. E tekintetben be kell vallanunk, hogy példát adott a jövő írónemzedéknek, a mely becsületbeli ügynek tartja és fogja tartani reá, mint előzményre hivatkozni, valahányszor ma meg akarja támadni azt, a mit tegnap védett és megfordítva. De más tekintetben is jó példát adott, mert ő bocsátotta előbb világgá azt a görcsös modorú, éles mondatokra és rövid paragra-

fokra aprított vezérczikkeket, melyek ma már klasszikai modorúakká váltak. Az ily czikkek nem nagy bajba kerülnek s Girardin, a ki a franczián kívül más nemzet történelmét soha sem méltóztatott tanulmányozni, nagy mester a rendszeretlen olvasmányából fölszedegetett történelmi adat-rongyok összeférezelésében. 1848-ban, mikor testestől-lelkestől, papirostól-tollastól együtt a Napoleon Lajos elnöki jelöltsége melletti ügyvédkedésre adta volt magát, minden este ily modorú vezérczikkeket szokott volt a *Presse* olvasóinak feltálalni. Ilyen vezérczikk volt rendszerint kettő-három, mindegyiknek aláírva a Girardin neve; s jegyezzük meg, hogy a vonallal elválasztott mindegyik mondat jó nagy betűvel szedett és egymástól jól eltávolított külön sort képezett.

„L'empire c'est la paix.“

A császárság béke — A béke császárság — Császárság nélkül nincs béke — Béke nélkül nincs császárság — Miért béke a császárság? — Mert szuronyok tartják fen — Miért békések a szuronyok? — Mert elijesztik a külföldet — Minden nemzetnek megvan a maga gondviselészerű embere — Angliának Pitt, Franciaországnak Napoleon — Miért volt erős Pitt? — Mert szabadon uralkodott Anglián — Miért volt szabad Anglia? — Mert Pitt uralkodott rajta — Volt egy király, úgy hívták: Nabugodonozor — Királya Babilonnak és Ninivének — Mikép lehet Franciaországot valaha Nabugodonozorhoz hasonlítani? — Mert ezt a babiloni királyt, mivel az esze elment, hét évig a mezei barmok közé csapták legelni — Fog-e valaha Franciaország legelni a mezei barmokkal? — Igenis és kérödzeni fog a megbánás és megaláztatás kóróján — Mikor és hogyan? — Franciaország hétszer hét évig fog legelni a világ baromias nemzetzeivel — És megvetik — És lenevetik — És kigúnyolják — És meg fogja érdemelni — Ha nem választja meg Napoleon Lajost.

Ez az irmodor, ha vele a *Times* főhasábjain találkozánk, nem kis megütközést okozna; de a párisiaknak jól izlett ebéd előtt egy pohárka keserű mellett. A francziák mind e mai napig nemzeti büszkeséggel hivatkoznak a nagy Emil hírlapírói tényeire és mutatnak hírre vergődött számtalan tanítványaira, annak bizonyosságául, hogy a Girardin neve soha sem merülhet feledékenységre. Pedig hihető, hogy Girardin nem annyira jeles irmodoráért, mint a fiatal küzdő írókra mindig kiterjesztett kedélyes pártfogásáért fog emlékezetben maradni. Ő maga

is kalandor lévén — mely kifejezés nem szolgálhat kisebbségére, miután önéletrajzában nagyban dicsekszik e czímmel — egyetlen alkalmat sem mulasztott el a fiatal talentum ápolására. Főbb dolgozótársai mindig fiatalok voltak, mert ő szerette, hogy ilyenek legyenek körülte, és a ki hozzá munkáért folyamodott, lett legyen bármily kopott, különöz, elhagyatott, minden bizonynyal megnyerte kérését, ha kielégítőleg állotta ki a próbát, a melyre élelmességét szokta volt tenni Girardin. A nagy Emil egyik kedvencz próbája abban állott, hogy az aspiránsnak azt mondta: „Jöjön hozzám holnap hat órakor.“ Ha az aspiráns este hatkor talált menni, el volt veszve; de ha elég esze volt azt kitalálni, hogy ily olympi egyéniségnek, mint ez a kiadó, a madarakkal felkelnie s munkához kell látnia, a nagy Emil vékony ajkai helyeslőleg mosolygtak s azt mondta: „Helyesen, maradjon nálam reggelire.“

III.

Emlitém az imént, hogy Girardinnak sok, annyi tanítványa volt, hogy a párisi hírlapírók között csak kivételkép akad egy-egy oly egyén, a ki huzamosabb vagy rövidebb ideig ne szolgált volna a nagy Emil parancsnoksága alatt. Girardin az írók addig tartotta, míg az hírre vergődött, ekkor azután rendszerint összeveszett vele; mert a nagy Emilnek, köztudomás szerint, minden nap jött egy-egy új eszméje, s ha valamelyik dolgozó társa következetesebbé nőtte ki magát, mintsem kész engedelmességgel minden huszonnégy órában változtat-hassa nézetét, Girardin értésére adta, hogy a világ elég nagy kettőjük számára s alászzolgáját mondott az engedetlen tanítványnak. De telepedjünk le a Variétés színház szomszédjában a svéd kávéház előtt, s délután öt óra tájt, az *absinthe órájában*, meglátjuk a Girardin egykori növendékeit, mondhatni a párisi valamire való hírlapírók majd mindegyikét, miként sorjáznak elő szomjas, de vidor arczczal a Montmartre-utcza környékére csoportosult nyomdákából és szerkesztőségekből. A svéd kávéház a szomjas hírlapírók fő hadiszállása, közülök egy-két tuczet bizonyosan be fog ide tekinteni, megvitatni az esti lapok négy és öt óra közt megjelenő első kiadásában világot látott újdonságokat. E népnevelők nem mindnyájan egyaránt kitűnők, s nem is várnak tőlünk teljes életrajzot. De közülök sok hatalmaság a maga nemében, a ki megérdemli, hogy legalább nevét felemlítsük.

Az első egy harminczkét éves ifjú, elszerecsétlenedett czipővel, melyen kikandikál a harisnya és tartó nélküli nadrággal, mely a mellény alól kibuggyosodott fehérenműjét fitogtatja. Kalapja szőrméje borzas, hóna alatt egy papircsomag, két keze mélyen benyomva nadrágkorczába, úgy megy, mintha az állam valamennyi gondja nyomná a vállát. Ez Duvernois Kelemen, az *Ordrenek*, Eugenia császárné lapjának szerkesztője. Duvernois radícál és rohamra kész növendéke volt Girardinnak, abban a korszakban, a melyben ez utóbbi kiszegzett tollakkal állott szemben a császársággal; egyszer azonban meglehetős váratlanul megváltoztatta nézetét s gyakran látták ki- s bemenni a Tuileriákba jegyzetekkel a császár *Caesar életrajza* számára; alkalmoszerűleg ki is virágzott kereskedelmi ministerré, mely hivatalát három egész hétig, azaz 1870. aug. 10-től szept. 4-ig viselte. Duvernois ijesztő szakált visel és soha sem tudja megbocsátani a republikánus pártnak, hogy államférfiúi pályáját már bimbójában leforrázta. Ha visszaállítanák a császárságot, ő is remélné, hogy miniszterelnök lesz valaha; ekkor azután nyílt hadat izenne Rouhernek, a kit titokban legnagyobb akadálynak tart pályáján; mert ha Rouher őseihez takarítottának s Duvernois oly könnyű szerrel bejuthatna a képviselőházba, mint bejutott volt a császári törvényhozó testületbe, akkor bizonyára ő lenne a bonapartisták vezére és számításba jöhető valakivé nőhetne. Addig azonban ir, jól és hevesen, szép jövedelmet húz s minden bizonynyal venne is egy pár nadrágtartót, kalapját is megkefélné, ha el birná vonni gondolatait az államtól.

Utána egy más író jön hanyagúl öltözködve s vele a párisi legjobban öltözött férfiak egyike: ez a kettő Weiss J. J. és de Pène Henrik, a *Journal de Paris* szerkesztője. Weiss olyan, mint azok az otromba kötésű könyvek, melyeket nem táblájokról kell megítélnünk. Neki nem kell keztyű, de úgy ir, mint nem sok s a mi még ennél is jobb, a politikai lovagiasságnak egész a Quixottismusig menő ritka példánya. Elcinte, mint a *Journal de Paris* szerkesztője, a császárságot élénken, de mindig mérsékelt hangon ostromolta s Franciaország számára parlamentarista kormányt és szabadságot követelt. Mikor a császár Olliviert hívta kormányra és e tényével szabadelvű politikára látszott térni, Weiss nem tartotta igazságosnak továbbra is ellenzéki állásban maradni s hivatalt vállalt a szépművészeti osztályban és azóta folytonosan evődik magában e ballépése miatt. Ha ő olyan

volna, mint mások, szeptember 4-ike után könnyen lerázhatta volna e szövetség jármát s neki állott volna ama kormány ócsárlásának, a melyet szolgált; de ő nem olyan, mint mások. Miután császári fizetést húzott, nem tudná magát arra aljasítani, hogy a császárság ellen írjon, ámbar e kormányformát szívében soha sem szerette, most pedig hihetőleg még kevésbbé szereti, mint valaha. Jól kidolgozott és tudományos czikkeit a *Journal de Paris*ban sokan olvasták, azonban a kiábrándultság némi hangja ömlik el rajtok, s mikor Weiss veled beszél, gyakran vonogatja vállát, ez pedig a francziánál meggyőződés jele az emberi dolgok teljes hiábavalóságáról. A Weiss társa ellenben mindig hiszi, hogy lesz még szőlő, lágy kenyér. Nyalka keztyűs kezében negédesen csavargatja aranygombos sétabotját, kabátja selyem hajtókájáról lefricskáz egy kis porpecsétet s aristocrata mosolylyal mondja neked, hogy az egész köztársaságiaskodást így szeretné a végetlen ürbe fricskázni. De Pène tökéletes piperőcz, hidegvérű, szép ember és bátor mint egy zuáv. Hírnevét egy párbajnak köszönheti, melybe majd hogy bele nem halt. Akkoriban a *Figaro* dolgozó társa lévén, e lapban úgy kiteremtette egy bizonyos soresred tisztikarát, hogy ezek egy tuileriai bál alkalmával úgy rohantak a vacsoráló terembe, mint egy sakálcorda és sorsot húztak, hogy melyikök hívja ki de Pènet, megesküdvén, hogy sorban mindnyájan megverekszenek vele, míg hetvenkedő vérét utolsó cseppig ki nem ontják. Azonban e fáradságtól meg lettek kimélve, mert az első tiszt oly kegyetlenül megsebezte de Pènet, hogy életéhez hat hétig nem volt remény s a . . . ik ezred ezredese kinyilatkoztatta, hogy az ő *sakáljai* becsületének elég van téve. Minthogy ekkoriban a hadsereg nem volt népszerű, e párbajnál egyéb sem kellett arra, hogy de Pène hőssé és irodalmi aláírása két annyi értékűvé váljék. Rövid időn akadt is oly pénzes emberre, a ki vele társulva merészkedett lapot indítani, és most imhol van ő, élő példa arra, hogy egy lyuk a mellen nem mindig föltétlen rossz.

A párbajvivők mindig becsületben lesznek Franciaországban, mert nézd csak azt a fiatal óriást, a ki fenhordva fűrtös fejét és creol pofáját, hetykén lépdel s ráfordul a mellette elsuhanó pár radical hírlapíróra. Ez de Cassagnac Pál, a ki vívott már egy tuczet párbajt s ha isten élteti, vívni fog még egyszer annyit. Ez, noha alig harmincz éves s nem is sokat ért az irodalomhoz, mégis már ide s tova három éve, hogy a *Pays* szerkesztője.

A ki a *Paysbe* akar írni, annak rendelkezésére kell állani a nyers és csipős kifejezések egész seregének és mesternek kell lennie karddal és pisztolylyal; továbbá imádnia III. Napoleont, hinnie, hogy a második császárság számtalan áldást halmozott Franciaországra; végül otthonosnak lennie a kiválóbb republikánusok magán élete botrányaiban. De Cassagnac úgy forgatja tollát, mintha görcsös bot volna, s mikor nincs elfoglalva három hasábos czikkei írásával — mert stilje nem tömött — rendszeren megtalálható Paz úr torna-intézetében, ott viv, s meg kell adni, jól viv. Ennek benső barátja Tarbé Edmund, a ki a *Gauloist* szerkeszti és öltözetében, modorában de Pènet utánozza, ha nem is teljes sikerrel. Tarbé azzal tett szert némi kitüntetésre, hogy postakocsisnak öltözve lovagolt ki az ostromzár alatti Párisból, s míg honfiai otthon betörték a fejüket, ő egyenest Brüsselnak tartott. Itt megindította a *Gaulois* vidéki kiadását és az olvasó közönség nem kis csodájára a trónvesztett császár lovagjává szegődött, holott azelőtt folytonosan ostromolta volt. Ez eljárásban levő rejtélyesség soha sem lön szellőztetve, de az avatlan tudakozóknak elég annyi, hogy a *Gaulois* a háború óta a legengedelmesebb és legjobban *sugalmazott* közlönye Chiselhurstnak. Az is szolgálhat némi megnyugtató tudomásul, hogy Tarbé több millió franknyi vagyont szerzett lapjával, s mint fiatal és vendégszerető egyén el is tudja költeni pénzét.

A hírlapírók közelebbi csapatján, mely testvéries tömegben szállong lefelé a boulevardon, amúgy könnyedén kell átsiklanunk. Amott jönnek: az őszfejű, magas-szál Jourdan Lajos, a democrata *Siècle* szigorú szerkesztője; de la Forge Anatol, egy biczegő képimádó, rövid szakállal és szemüvegesen, ugyanazon lap egyik főmunkatársa; Castille Hippolit, a kinek *Alceste* álnév alatti czikkei miatt nem kevesebb, mint három lapot függesztettek fel és a ki mind e hevéssége mellett is elég csendes egy öreg úriember; azután még Portalis Ede, egy fiatal dandy, a ki megcsontosodott conservatív földbirtokosok fia, testvére, unokaöcscse, sógora, rokona, azonban szalmaszin keztyűi hegyével a szélső democratia tajtékjaiban kasmatol és közelebről létre akart hozni egy új szövetséget a vörös republikánusok és vörös bonapartisták között Napoleon herczeg alatt. Itt van még Sarcy Ferencz, mint feljebb említettük, az About barátja, egy pofók, jóízű kritikus, a ki kelleleg átöltöztetve beillenék hajdankori barátnak, és a ki tíz cikkéből minden kilenczbe ügyesen bele tudja szöni ezt a mondatot: „iskolamester korom-

ban“ — a dolog valósága pedig az, hogy Sarcey egy állami tanodában volt alkalmazva mint tanár, mely állomásáról elbocsátották, mivel tanítványainak azt találta volt mondani, hogy Augustus nyomorú egy jellem, Brutus pedig jobb hazafi volt, mint Caesar. Utána mindjárt Monselet Károlylyal találkoztunk, az *Evènement* drámai kritikusával, a ki épen most egy a montmartrei kapunál felállítandó részvénytársulati újabb színház létrehozásán fáradoz. Ez is pofók és szemüveget hord, nagy hihetőséggel karján hoz egy kondorhajú, mahagoni színű fiatal író: Cochinat Victort, a ki Guadeloupeből hozza a fergeteget. Monselet egyike a francia sajtó fejedelmeinek és útja a boulevardon le rendesen a kalapemelések és kézszorítások diadalsorzata, míg horgonyt nem vet a svéd kávéház egyik kényelmes zugában szoros közelben egy bársony mellénnyel, vörös szalaggal és igen bőséges óralánczczal tündöklő úriemberhez. E fölösleges ékszerrel, a ki csak Párisba járt, ki ne ismerne Lespès Leóra, a kit Párisnak minden kapusa, kofája, mosónéja ismer és szeret, mint Trimm Timoteust? Trimm hét évig szolgált a hadseregben s nem vitte följebb őrmesterségnél, mikor visszatért a polgári életbe, pályája hajnala akkor sem hasadt igen vidáman, mert nem volt se pénze, se barátja, se semmi nemű tanult mestersége, és a mint elérzékenyülve mondá se egyáltalában tiszta fogalma semmiről sem. De mindez potsomág volt egy irodalmi férfinak; egy alkalommal találkozva Millauddal, egy tőkepénzes izraelitával, azt ajánlotta neki, hogy teremtson egy napi lapot, melynek egy sou legyen az ára. Millaudnak tetszett ez eszme és, szokása szerint, legott valósításához látott. A *Petit Journal* megindult és egy év nem telt belé s kelendősége 150,000-re, két év mulva pedig 250,000-re szaporodott. Ebbe a lapba Lespès Leo egymásutáni öt éven keresztül, félbeszakadás nélkül, minden istenadta nap három hasábnyi napi krónikát irt és a *Petit Journal*tól csak azért ment át a *Petit Moniteur*hez, hogy e rendkívüli munkát nagyobb fizetésért folytassa. A *Petit Journal* évenként 50,000 frankot adott neki, a *Petit Moniteur* pedig 75,000-et ígért; és Trimm Timoteus ezt a fizetést mai napság is húzza, teljesen meg is érdemli tanulságos krónikaival, melyeket nagyában életrajzi lexikonok-, emlékiratok-, utazási leírásakból szedeget, de a melyek nagyon jól olvashatók. Lespès Leo azt tartja magáról, hogy sokat tett a tömeg nevelésére, megeshetik, tett is; mindenestre becsületére legyen mondva, hogy kiválólag részre-

hajlatlan író, és semmit sem látszik tudni a körülötte végremenő politikai változásokról, a mennyiben soha még távolról sem czéloz reájok. Hogy az ő politikai nézetei minők, azt senki sem tudja, ha erről kérdést tesznek hozzá, egy hunyoritással azt feleli: „Én hiszek Párisban és rajta kívül semmi másban; az igazat megvallva, az utóbbi tizenkét év alatt nem is távoztam el tőle tizenkét mértföldnyire.“ Ezután rágyújt egy szivarkára s megsimogatja az emberi szemektől valaha látott pár bajusz legnagyobbikát.

De a párisi hírlapírók oly számosak, a tér pedig oly szűk, hogy a jól ismert arczok egész rajának vázolatlanul kell maradnia, habár tömegesen tolnak elő és mellőztetésük ellen, francia modorban, tiltakozni látszanak. Egyet legalább mégis meg kell említenünk soraikból, mert ez valamennyiök közt legfeltűnőbb, névszerint de Villemessant Hippolitot, a *Figaro* szerkesztőtulajdonosát. Egy törpe alak, igazi francziás gömbidomú fővel, festett lecsüngő bajuszszal és kifogástalan fehér mellényvel; de Villemessant valóságos *levét* tart minden közhelyen, a hol csak honfitársai összegyülekeznek. Fejbólintásának és kéznyújtásának sajátos modora mutatja, hogy ismeri nagy fontosságát s fen is akarná tartani méltóságát, ha tudná, de szerencsétlenségére nem tudja. Mikor a *Figarot* megindította, nem számított arra, hogy valaha kinője magát akkora politikai orákulummá, melynek napi kelendősege 50,000 példány és a mely vezére a francia főváros minden könnyebb osztályainak. Most, miután oly ünnepezt egyéniségnek látja magát, kinek képviselők, sőt ministerek is eszélyesnek tartják fejökkel bólintani, önmaga is meg van lepve e dolog humorától, és ezt négy szem közt be is vallja neked, ha hiszi, hogy bizhatik benned. Szükségtelen említenünk, hogy de Villemessant fenyen hangzó neve csak felvett, mert atyjáról Cartiernek hívnák; úgyszintén azt is, hogy, mint általában a francia irodalom népsége, ő is, eszén kívül, minden más tőke nélkül kezdett az élethez. Mihelyt azonban szert tudott tenni annyi hitelre és pénzre, hogy megindíthasson egy lapot, emelkedése nagyon egyszerű volt. Ellenkezőleg a többi szerkesztőkkel, a kiknek van véleményök és azt szabályozónak állítják dolgozó társaik elébe, de Villemessant véleményeit magának tartotta és a vezénylete alatti íróknak szabadságukra bizta, hogy irjanak, a mit nekik tetszik. Minthogy pedig a barátsággal vagy pénzzel megnyerhető legvakmerőbb, legélczesebb és elszántabb írókat sorozta

lobogója alá, e lapból emelkedő dissonans nézetek hangverse-nye egészen új valami volt a hírlapirodalomban s mint minden újdonság jól is fizetett. De Villemessantnak egy másik elve az, hogy a legközönségesebb újdonságot is legvonzóbb alakban találja olvasói elébe — a tényekhez szoros ragaszkodás másodrendű kellék lévén — ennek azután az az eredménye, hogy mikor a *Figaro* hasábjain megölnék egy veszett ebet, az sokkal művészebben és sokkal érdekfeszítőbb körülmények között döglük meg, mint a régi iskola lapjaiban. De Villemessant az ily modorú ügykezelést nevezi *igazi hírlapírásnak*, s nem titkolja megvetését azon hírlapok irányában, a melyek, mint például az angolok, a tényeket amúgy *szárazan és csupaszon* írják le, a mint történtek.

BELENYESI GÁBOR.

A SELLŐ¹⁾.

(Ballada).

Duna partján, holdvilágon,
Fűzfa árnyán, zöld fűágyon
Ifju nyugszik szunyadozva,
Kedveséről álmodozva,
S nevét lágyan sohajtozza.

1) *Sellő* annyi mint *hableány*, vízi tündér. Származik a *ser*, *serül*, *serlik* szóból, melynek értelme: *sodródik, hirtelen fordul*. Úgy látszik, hogy a *sürg* (sürög-forog) szó is a *ser* gyökkel van kapcsolatban. *Sellő* = *serülő*, *serlő*. A folyékony *r* betű a szintén folyékony *l* betű elébe torlódván, ez utóbbira olvad. Sellőnek hívják Mármarosban és más helytt is a folyónak oly helyeit, a hol a víz a fenék lejtőssége miatt gyorsan suhan alá s örvény képződik. Lugossy József *Egy szombatos énekeskönyvről* című értekezésében, az egyik énekben előforduló *sarló* szót *serlő* = *sellő* értelmében magyarázván, idézte régi vegyes magyar kézirat-gyűjteményéből e következő verssorokat:

Oltalmát ha kéred a mennyek urának

Sellők sem tündérek, ám neked nem árthatnak.

egyszersmind e szóban ősmythológiánk vízi tündére nevét vélte föl-találni. (*Új magyar muzeum*. 1850—1. II. köt. 122. l.) Ipolyi *Magyar mythológiájában* (100. l.) még bővebben fejtegette a sellőt, mint vízi tündért, ki az embereket csalogatja és a vízbe sülyeszti. Gaalnál (323) egy ifju pásztor a vízből felbukó tündér hatalmába kerül. Majláthnál (37) hasonlókép a vízre menő királyfi egy ellenséges tündér áldozatává lesz. Ipolyi saját kiadatlan gyűjteményéből is fölemlít egy mesét, Jávor meséjét, mely szerint Jávornak megjelen a Duna királynőjének leánya, elcsábítja őt s végre magával ragadja a Dunába.

Reng a hullám, leng a szellő,
 Örvényéből kél a sellő;
 Uszva, játszva fordul, hajlik,
 Örvény habja egyre zajlik,
 S hívó édes ének hallik :

„Ébredj ifju, ébredj immár!
 Szeretődnél szebb leány vár.
 Én vagyok az, sellő vagyok,
 Érted élek, érted halok,
 Örökre a tiéd vagyok.“

Ifju ébred, hallja, nézi,
 Elfogódik szíve, érzi.
 Rá-rá gondol kedvesére,
 De a sellő énekére
 Fel-felgyúlad ifju vére.

„Jöszte hozzám a Dunába,
 Fényes kristály palotába,
 Liliomos, lágy mohágyon
 Vőlegényem csókra várom,
 Nyugtom csak veled találok.“

Íme a magyar hagyományok, a melyeket feldolgoztam balladámban, azt az eszmét igyekezvén kifejezni, hogy az érzékiség pillanatnyi varázsa a legnemesebb szívet is megejtheti, s a legőszintébb viszonyt is feldúlhatja. Mindezt leginkább azért jegyzem meg, mert a midőn balladámat a Kisfaludy-társaság idei nagy gyűlésén felolvastam, némely hírlaptudósítók nem ismervén a magyar hagyományokat, azt majdnem plagiumnak nevezték; azt irták róla, hogy az nem egyéb, mint Goethe *Fischerjének* és Heine *Loreleiának* másolata, holott e költeményeknek egészen más alapeszméjük van, bár tárgyukat hasonló német mondák szolgáltatták. Egyébiránt a sellő, különböző változattal majd minden nép költészetében megvan s végelemzésben a klasszikai kor syrenje sem egyéb. A mondák és mesék az emberiség közkincese, mindenki hozzá nyúlhat; valamely mű érdemét vagy gyarlóságát éppen nem e körülmény dönti el.

Gy. P.

Fürtjén a hold fénye játszik,
Szép alakja szebbnek látszik,
A mint forgó tánczát járja,
Fehér karját ki-kitárja,
S vőlegényét hívja, várja.

És az ifju immár menne,
Vőlegénye, rabja lenne.
Im' de óva száll elébe
Kedvesének szende képe,
S megrezzenve visszalépe.

„Mily hideg vagy vőlegényem,
Csak egyetlen csókot kérem.
El kell válnom, int az óra,
Hajolj hozzám csak egy szóra,
Csak egy csókot búcsuzóra!“

És az ifju küzd magával,
Gyönyörével, bánatával,
Küzd hiába, vonja, hajtja
Sellő hangja, fordulatja,
Kérő, könnyes arczatja.

Reng a hullám, leng a szellő,
Átölelte már a sellő.
Ifju szivén kín nyilallik,
Örvény habja egyre zajlik,
S a haldokló jajja hallik.

GYULAI PÁL.

ÉLŐ EMLÉK.

Goethe után.

Egy kis csokor, szalag-darabka,
Félig önként, félig haragva,
Ha végre is a kedves adta,

Elég nektek — s od' engedem!
 Egy kis csat, gyűrű, kendő, fátyol,
 Mind szép ajándék a lánykától —
 De mind kevés még énnekem!

Egy élő részt önéletébül,
 Kértemre, ellenállás nélkül,
 Adott a kedves lány emlékül,
 Mi mellett mind az: semmiség.
 A többi mind hitvány zsidáru!
 Egy fürtöt ada homlokáru,
 A legszebb arcz élő diszét.

Oh kedvesem, ha válnunk még kell,
 Egészen nem vesztelek én el,
 Beérem drága ereklyémmel,
 Fürösztve azt köny, ima, csók.
 Sorsom s e kis fürté, egyenlők:
 Körüle boldogan enyelgők
 Imént — most távol bujdosók.

Mindketten oly hön csüngtünk rajta,
 Gömbölyded arczit simogatva,
 S az édes vágy ha vonva hajta,
 Telibb keblén pihenve meg.
 Oh nem irigyelt vetélytársam,
 Te édes zálog, benned lássam
 Meg' föltámadni üdvemet!

SZÁSZ KÁROLY.

M E S É K.

I.

AZ ANYA ÉS FIAI.

Hol volt, hol nem volt, mond a krónika,
 Volt egyszer egy anyának két fia:
 Az egyik, otthon, anyját ápolá
 S nehéz napjaiban vigasztalá;

A másik a világban szerte járt,
 És tudta bár anyjának sok baját,
 Azért vigan volt, nem nézett felé.
 És anyja mégis folyvást szereté,
 Sőt a mi több, még büszke volt reá,
 Mert a világ szemét kápráztatá.
 De a multság sem lehet örök.
 Legényünk ereje is megtörött;
 Rá csap gorombán a vénség szele,
 És kénytelen jó szándékkal tele
 Haza kerül a tékozló fiú.
 És ime! anyja most is oly hiú,
 Hogy a ki rá sem gondolt az előtt,
 Ujjongva tenyerén hordozza őt;
 Míg hű fiáról nem szól egyebet
 Mint: ő megtette a mit kellett.

Haza anyánk is néha vak
 És kincseit hibásan osztályozza:
 Aranyát lisztnek nézi csak,
 Lisztjét pedig megaranyozza.

II.

A BIRKANYÁJ.

Tudva levő, hogy csalfa kortesek
 A nép inyének úgy hízelgenek,
 Hogy a magok tisztátlan akaratját
 Kivívhatják, még botba is ugratják.
 Úgy tesznek ők, miként a róka tett
 Kőről beszélem e történetet.

A farkas bárányhústra érez éhet;
 De a hegyen, hol a nyáj legelészett,
 Fenyegetőn áll a juhász laka
 S ott jár-kele ebeivel ő maga.
 Az ordas hát a rókához mene,
 Hogy azt a nyájt a völgybe csalja le;
 Ez neki is, mondá, hasznára lesz.
 Erőnek ingyen nem szolgál az ész.

Meglett az alku. Más nap viradóra
 A nyáj közé lopózkodik a róka,
 S a birka-népnek szónokolni kezd:
 „Ti legelőnek nevezitek ezt?
 Kopár a föld, soványak a füvek;
 Igaz csoda, hogy még lézengetek.
 S azt vélitek hogy a zsarnok juhász
 Rátok csupán szeretetből vigyáz?
 Rabok vagytok! S lehettek szabadok!
 Én arra nektek útát mutatok.
 Tekintsetek le itt a sziklafokrul:
 Sorsotok ott len boldogságra fordul.
 A legelő mily dús ott, íme látni,
 És nem boszantnak uratok kutyái.
 Csak egy kis ugrás: és oda le vár
 Arany szabadság, örökzöld határ.“
 A fokra csődül a bárány sereg
 Hogy az ígéret földjét nézze meg;
 A róka ekkor egyikét, legszélrül,
 Úgy meglöki titokban hogy leszédül;
 S e hathatós útmutatás szerint
 Utána ugrik a böles birka mind.
 Farkas uram lakmáz a hegy alatt,
 Róka komának is jut egy falat.

III.

A MADARAK KÖZVÉLEMÉNYE.

Összegyültek a madarak
 Hogy követet válaszszanak
 Ki Jupitert kérlelje meg
 Kedvezne szárnyas népinek.
 Nos hát kit küldjenek?
 A sast, ki hozzá úgy is gyakran jár át?
 Vagy Juno kedvencét, szép tollu pávát?
 Böles baglyot-é? tyukot, alázatost?
 Kakast-e, szózatost?
 Nagy lelkü pelikánt?
 Báj hangu esalogányt?
 Szelid galambot? bátor kakukot?
 Bankát, a ki harsányan babukol?

Sok fütty, csicsérgés, káromlás között
 Az egyetértés végül létrejött,
 S megállapodtak abba
 Hogy legjobb lesz a banka :
 Nem, mintha természetesb nem volna más,
 De a verébnek ő is óriás;
 Van tán erősb, de neki is van karma;
 Van ékesebb, de ő is tarka-barka;
 Még konty is van fején;
 S minő kecses, ha mén;
 Igaz hogy szárnyalása nem magas,
 De nem is oly vérontó mint a sas;
 Nincs benne dölyf, nincs szemtelen igény,
 Magaviselete szerény,
 Szaga pedig tulatesz mindannyién.
 Semmit se használ a madárvilágnak
 Hogy a bankánál szebbet, jobbat látnak,
 Bölcsőbbet és nagyobbszerűt :
 Csak ő maradt legnépszerűbb.

Mi által lesz — mi az a bü —
 Nálunk az író népszerű?
 Nem magas eszme, nem mély érzelem,
 Csak üres élez, hóbortos képzelem;
 Nem tiszta nyelv és tiszta forma,
 Csak a mi forr, de nincs kiforrva;
 Nem hű valóság, igaz eszmény,
 Csak hazug árnyék, ködbe vesztvén;
 Nem a haza hő szeretése,
 Csak neve ingyen fölvevése;
 Nem az a szent, isteni tűz,
 Csak egy kis mindennapi bűz.

GREGUSS ÁGOST.

A LEGÚJABB MAGYAR LYRA.

(1866—73.)

Majd tizenöt éve, hogy Erdélyi János az előbbi *Budapesti szemlében*¹⁾ az *akkori* legújabb magyar lyráról értekezett. Az a lyrai nemzedék volt ez, melyhez Vajda János, Tóth Kálmán és Endre, Zalár, Székely József, Lisznyai és Szelestey (újabb irányukkal) tartoztak. Előbb már ugyan ő *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* című cikksorozatában²⁾ az akkori (1830—55) lyrára is, röviden bár; kiterjeszkedve, megjelölte annak három korszakát: Vörösmartyval, Petőfivel, Aranyval az élén. A milyen igaz, hogy e három név, a magyar lyrában, még Csokonay, Kisfaludy Sándor, Berzsenyi után is emelkedést jelöl, oly bizonyos, hogy utánok amaz előbb nevezett nemzedék már csak epigonnak tűnik fel, és pedig nagyon nevezetes törpüléssel. Még azok is, kiket Erdélyi *Századnegyedében* a Petőfi- és Aranykörből emezek mellett nevez (Lévay, Szász K. stb.), korra és érdemre sokkal közelebb állanak az azok után következő nemzedékhez, a *legújabb magyar lyrához*, s ezzel együtt fognak, ha fognak, az irodalomtörténet korszakaiban számbavétetni.

Erdélyi emez elmékedéseihez nem közvetlenül csatlakozik a mai *legújabb* magyar lyra. Egy egész nemzedék esik közbe, melyről ő még akkor nem szólhatott s melyet én már csak átmeneti láncszeműl említek meg. Az a nemzedék, melyből Tolnay Lajos, Dalmady Győző, Szász Béla, Dömötör János

¹⁾ *Budapesti szemle*, 1859. V-ik kötet 22. l. és VI-ik kötet 99. l. s köv.

²⁾ Először a *Pesti Napló*, 1855. szept.-nov. számaiban. Másodszor *Kisebb prózái* II-ik kötetében (Sárospatak, 1863).

és Komócsy József váltak ki leginkább. Talán nem állítok vakmerőt, ha azt mondom, hogy ez a nemzedék sem jelöl emelkedést az előbbihez képest, épen úgy nem, mint az nem a megelőzőhöz. De azt már biztosan s egyenesen merem állítani, hogy az általam fölvetett korszak mai legújabb nemzedéke határozottan alább áll a közvetlenül megelőzőnél, a Tolnay-, Dalmady-nemzedéknél is. S így Vörösmarty, Petőfi és Arany óta emelkedés egy perczig sem, legjobb esetben némi megállapodás, egészben véve pedig határozott hanyatlás vehető észre lyrai költészetünkben. E jelenség okait behatólag vizsgálni messze vezetne. Csak azt a nézetemet akarom kifejezni itt, hogy az ok sem egyedül az időben, sem egyedül az egyéneken, hanem mindkettőben fekszik. Az idő, értve nemzeti, állami, társadalmi viszonyaink közt, nem valami kedvező a költészetnek s jelesen a lyrának, az igaz. De kétségtelen az is, hogy nagy szabású tehetség, az igazi genius, bármily korban s viszonyok közt is teremtő erővel tudna föllépni s oly hatalmas hangokon pendítné meg húrjait, melyek uralkodnának a helyzet nyomasztó borúja fölött. A kor nem kedvez a költészetnek, de valódi tehetségek is hiányzanak.

Általában véve bátran mondhatjuk, hogy a fentebb megjelölt évkörben (1866—73) egyetlen nagyobb szabású tehetség sem tűnt fel a magyar lyrában; egy sem, mely irodalomtörténeti maradandóságra tarthatna számot; legalább saját abszolút érdeméért nem, hacsak mint egy meddő korszak képviselője nem. De ha az időszaki szemlék, mint imez a miénk is, fel szoktak venni ily apróbb korszakokat, hogy az egy ivásukat egy nyolcz-tíz éves korszakból összefoglalják: az irodalomtörténet nem fogja így elaprítani a maga munkáját s ez időből nem fog új nevet találni, melylyel korszakot jelöljön.

Nevekben pedig egyáltalában nincs hiány. Egész csomó könyv, a verses gyűjtemények garmadája fekszik előttünk, s még több össze nem szedett kéve, a napi és heti lapok hasábjain oly íróktól, kik vagy fiatalják még magokat arra, hogy *összes költemények* gyűjteményeivel álljanak elő, vagy most készülnek azzal megörvendeztetni a világot.

Mennyiséget illetőleg kétségkívül Benedek Aladárnak van legtöbb igénye arra, hogy e korszak képviselőjének vételessék. Eddigelő öt kötete ¹⁾ fekszik előttünk s azonkívül egy

¹⁾ *Költemények*, két kötetben, 1866. *Újabb költemények*, egy kötetben, 1867. *Legújabb költemények*, 1870. *Hulló levelek. Költemények*. 1872.

vagy akár két kötetre való legeslegújabb verse, szétszórva valamennyi, versközléssel is foglalkozó lapban. Föllépte óta majd minden egy évre esik egy kötet, s minden hétre ismét három vagy több vers. E roppant termékenység, mely felülmúlja a Petőfiét, akár érdemli, akár nem, de igényli s kierőszakolja a figyelmet.

A termékenység magában véve ugyan sem erény, sem bűn; a kérdés egyszerűen az: jó-e a munka vagy rossz, s a jó, ha kevés is, fenmaradhat az örökkévalóságnak, a rosszat pedig, akár milyen tömeg legyen, elmossa az idő, bír vele. S még sem tagadhatjuk, hogy egy Petőfi, egyéb tulajdonai mellett, termékenységével is hat reánk, s ha azt mondhatjuk valakiről, hogy sokat és jót írt, főlebb helyezük tehetségét, mint azét, a ki jót ugyan, de csak keveset írt. Másfelől a ki nagyon sokat ír s néha talán egy-egy jót is, de túlnyomólag rosszat, nem lehetünk oly jó indulattal hozzá, hogy csak a kevés jót vegyük számba, a mit adott, hanem nehezteljük neki a sok selejtet is, a mivel terhelt vagy boszantott. S ha csekély vagy középszerű tehetséget az erején felül való túlságos termelés árában látunk elsekélyülni, elveszni mintegy, tehetsége korlátolt voltán kívül az igen sokra igyekvés eszélytelenségének is vagyunk kénytelenek csekély sikereit felróni. Azután valami igényteljesség, követelődzés van abban, a ki minden héten három-négy különböző lapban, néha kettesével-hármasával is jelenik meg verseivel, mintha mondaná: csak reám hallgassatok. S az ilyenről azt követeljük viszont: ha ennyit adsz, adj legalább jót, hogy meg ne unjuk mindig a te hangodat hallani. Petőfi egy ízben, mikor szerkesztőtárs volt, kötelezte magát, hogy minden (heti) számban egy vagy két verset ad; de ő nem csak termékenységének, hanem tehetségének is tetőpontján állott akkor, s a közönség nem sokallta meg, minden héten találkozni nevével s szebbnél szebb dalaival. Ez kevés embernek sikerül.

A mit általánosságban mondtunk, Benedek Aladárra alkalmazható. Őt kötetét s még összegyűjtetlen verseit végig forgatva, lehetetlen meg nem sokallnunk a sokat, melyből aránylag oly kevés jó válik ki. Pedig egyet meg kell adni neki, hogy nincs egyéniség hiával, s költői jelleme műveiből meglehetősen összeállítható, s pedig ez az első kellék arra, hogy, kivált sokat író költő, élvezhető legyen. Hogy egyénisége nem szeretetre méltó s költői jellemébe sok ferde, sőt rút vonás is vegyül, az

baj, de még sem oly nagy baj, mintha éppen nem volna jelleme s egyénisége elmosódnék az ezerekre menő sorok árjában.

Valóban Benedek Aladár költői egyénisége nem szeretetre méltó. Nem csak azért nem, a mit Fábrián Gábor egy hozzá intézett kritikai-költői levelében ¹⁾ szemére vetett: hogy kedélyhangulata borús, mint egy vezeklő bűnös, hogy a világgal elégedetlen, az életet utálja s gyűlöli stb., mert mindezt a világfájdalmas költők legjobbjainak s például Byronnak is szemére lehetne vetni. Csakhogy a költő világgyűlöletének nem szabad csak alaptalan duzzogásnak és indokolatlan átkozódásnak lenni; embergyűlölete háttérében a legszenvedélyesebb emberszeretetnek kell állania; s nem saját, talán önmaga szerzte sérelmeiért kell a világon bosszút állania. Az ember- s világgyűlölet is lehet költői, sőt szeretetre méltó, ha a világrend tényeivel összeütköző magas eszmények csalódásának fájdalmából ered; s ha a költő túlságos emberszeretete árát adta meg a gyűlöletben. A Byron sötétségében mindenütt vakító fény van, gyűlölete lángoló szeretetének gúnyjából táplálkozott. De a ki azért gyűlöli a világot, mert nem jól megy benne a dolga, a ki a tehetségével arányban nem álló igényei be nem teljesülte fölött átkozódik, a ki saját meghasonlott kedélye fájdalmában hasonlít meg az étellel, melyet erkölcsi tekintetben fel sem tud eléggé fogni, a kinek kevés eszméje s felületes kedélye van s csak lármája nagy, az bizony a mindig zsörtölő szomszédhoz hasonlít, kinek örökös szitkozódását a kerítésen át hallgatni megunjuk s inkább hazúl is elmegyünk.

Benedek Aladár maga mutat reá borús kedélyhangulata okára s ifjúkori tévedésében, botlásaiban stb. árúlja el azt. Sejtetni engedi, mily nemű volt bűne s börtöndalokat is közöl vezeklésül. Semmi szavunk sincs ellene. A tévedés, sőt a bűn iszapos sárából felküzdeni magát magasra s az erény útjára térni szép és dicső dolog, de ezért állandó haragot tartani a világra és életre, mert egyszer önmagunk jöttünk összeütközésbe vele, higgye meg, egy cseppet sem költői. Borongni és elmélkedni (s Benedek Aladár szívesen dicsekszik az elmélkedéssel) szintén lehet szép dolog, sőt költői is; de nem lenni tisztában semmivel, egyetlen még elemi fogalommal sem, és megszüretlen eszmék zagyvalékában lubiczkolni: ebben ismét nincs semmi költői. A költő panaszkodhatik, hogy nem érti őt

¹⁾ Újra lenyomva az *Újabb költemények* 33-ik s köv. lapjain.

a világ; de egyet méltán megkövetelhetünk tőle, hogy értse önmagát. Benne csak határozatlan sovárgás, iránytalan küzdelem van valami után, a mit maga sem tud, legalább kifejezni s előttünk érthetővé tenni nem. Mint az alakatlan felhők, világos körvonalak nélkül, lebegnek fölötté a magasban czéljai; de se a sas szemével nem bír, kivenni körvonalaikat, se a sas szárnyaival föllendülni hozzájuk, erőlködése a kazuár nehézkes vergődése.

Szint' oly nagy baja, hogy annyit írva is, a kifejezés világosságát, az észjárás természetességét még sem bírta elsajátítani. Igaz, hogy a hol tiszta eszme nincs, tiszta kifejezés sem lehet. De verseivel majd mindig úgy vagyunk, hogy az egymásra következő sorokban az eszme menetét, fejlődését nem tudjuk nyomon kísérni. Nem kívánunk mi a költészettől merev és formális logikát, de a költészet vagyis az érzés és szenvedély logikáját nem engedhetjük el neki. Hogy a gondolat, akár a forma és rím kényszeréből, akár csupán agyafúrt szeszélyből képtelen következetlenséggel ugráljon ide-oda, ezt a kiváltságot csak akkor adjuk meg a költészetnek, ha például éppen az *Őrült* kedély állapotát festi, bár ebben is van Poloniusként bizonyos rendszer, de nem mindennapi használatra, mikor maga akar vatesként szerepelni. Nekünk, őszintén mondjuk, nincs kulcsunk Benedek Aladár eszejárásához, kedélyéhez még kevesebbé. Nem értjük: az eszmetársítás mily szabályai szerint szökken át fogalomtól fogalomra. Nem tudjuk: mit szeret és miért szeret, mire vágyik és miért, miben lel enyhületet és mikor. Egy sajátságos, magából kiforgatott kedély az, melynek nincsenek lélektani törvényei, mint például a Byron meg hasonlósának vagy a Schiller (fiatalkori) dült szenvedélyének. Még a mikben legvilágosabbnak kellene lennie, allegóriáit sem értjük jól; annyi bennök a fölösleges, elütő vagy zavaró vonás, hogy olykor valódi nonsens.

Ezek lényeges hibák, olyanok, a mik egy költő egész sikerét, ha még ötször öt kötetet írna is, teljesen semmivé tehetik. Benedek Aladárnál e hibákhoz még egy sereg (bocsánat a német szóért, a *rosz szokás* nem fejezi ki eléggé, a mit mondani akarok) *Unart* is járul. Szereti szenvedlegni az elmélkedő föt, sőt a tudóst, a ki az élet- és világrend nagy problémáival küzd, a ki a művészet, bölcselem és elmélet birodalmaiban jártas, egy szóval, a ki nem csak kedélyünkre hatni, sőt itélni is volna hivatva költészete által. Szeret beszélni a philosophia

elvont nyelvén, technikus terminusokat keverni költészetébe, minduntalan emlegetni a szépet és igazat, a minek (tudniillik az *emlegetésnek*) a lyrában vajmi kevésbé van helye. Innen van, hogy kifejezései sokszor oly pedánsak, a minők a prózában is tűrhetlenek. Ide tartozik némileg az is, talán irodalmi jártasságát bizonyítani, hogy szeret idegen nyelvekből is fordítani, pedig nem csak el nem találja az idegen költők hangulatát, hanem sokszor, úgy látszik, szavaikat, a nyelvet sem érti. Általában szenvelgi a tanultságot, (a mire pedig szükség sincs, mert a nélkül a lyrikus ellehet) s minden lépten kirí tudatlansága. Épen így hirdeti a természet imádását is, de költeményei épen nem árulják el, hogy a természet valami mélyebb benyomást tett volna kedélyére vagy annak szemlélete megtermékenyítette volna szellemét. Természetfestései oly általános, semmit mondó vonások, melyeket minden megfigyelés nélkül *a priori* akárki megtalálhat a szobában. S végre, hogy többet ne említsünk, rosz szokása, mert ez igazán csak a sokat írából származó rosz szokás, hogy az élet legérdektelenebb, legselejtesebb percét is igyekszik megállítani, a miből pedig a költészet egyetlen cseppjét sem lehet kifacsarni. Innen van, hogy verseinek öthatod részéből egy eszme, egy érzés villanata sem marad fenn emléinkben s mikor végig olvastuk, a cyclus következő száma alatt akár újra előnkbe adhatná.

E sorok írása közben vesszük Benedek Aladár legújabb kötetét, mely *Árnyak, Sugarak* cím alatt s közel háromszáz lapon 1871—73-ból való legújabb vegyes költeményeit foglalja magában. E kötet sem jobb a többinél, sőt folytonos hanyatlásról tanuskodik. Benedek tökéletesen kiírta magát, eszméit s érzelmeit, ha voltak, s tapasztalásait teljesen kimerítette; termékenysége csak látszó. Abból áll, hogy bizonyos (aránylag igen rövid) idő alatt, bizonyos (elégg nagy) mennyiségű tiszta papirost állítólagos versekkel tele tud írni, de e versekben nem hogy költői eszme, többnyire még józan ész sincs, nem csak a kedélyünket s képzelődésünket megható belforma, még a fülünknek jól eső külforma is hiányzik; ha itt-ott ösztönszerűleg indulni látszik valami, a költő (mily bitang ez a név!) izléstelenségével önmaga elrontja, mintha csak megesküdt volna, hogy nem engedi kifogástalanná lenni egyetlenegy elmeszüleményét is. Mint a khinaiak saját gyermekeik lábát elferdítik, s mint az európaiak nevetséges öltözékek ráaggatásával elcsúfítják: úgy tesz szülőtteivel Benedek Aladár is. Egy-egy oly

kis vers, mint a *Nyugodni mentél* (86 l.) című, melyet, rövidsége miatt nem volt ideje elrontani, mert egyszerre támadt s készen született meg, csak kivétel. Ha már alakítani kell s kidolgozni: mindig elrontja. Szörny példájául ennek idézhetjük a *Gönczöl-szekere* (49 l.), egy nyomtatott ívre terjedő költeményt, melynél badarabb valamit még magyarban (se más nyelvben) nem olvastunk. Az ifjú a tettvagy ösztönétől nyugtalanítva, segélyért kiáltozó öngyöngesége érzetében, s erre „benn egy tiszta hang“ megszólal:

Legyen egy tárgy, mi örök biztatást hoz,
Mely hited óvja s osztja harczodat!

(mellékesen jegyezve meg: a biztatást nem *hozzák*, hanem adják; osztja harczodat tulajdonkép: osztozik harczodban; de Benedek Adárban nem ilyen nyelvtani hibák s ügyetlen prózai stb. szövegekkel találkozunk még!) Erre az ifjúban „sötét válasz kél, az árva tettvagy kérdő válasza“, mely egyébiránt csak ennyiből áll: „Hol, hol van ez?“ Erre nem felel ugyan senki, hanem a csillagok ragyognak. Addig is ragyogtak ugyan, de az ifjú nem értette. Most azonban miért, miért nem? a föld inog lába alatt, „szédíti őt egy hű *támpont* hiánya“ s megsejti, hogy neki csak a gönczöl-szekérre kell néznie. Miért, s mi sikerrel? nem mondatik. Azzal elalszik, felébredvén, szerelmes lesz, szívét a leánynak adja, ez persze megcsalja. Ismét éj van s a gönczöl-szekér csak ragyog (mit is csinálna mást?), az ifjú elnézi hosszan és

Rejtélyes vigasz ébred kebelében,
Mit el nem adna semmi kincsekért.

(szerencsére, nem is kéri tőle, eladásról tehát szó sincs; más úgy mondaná: a mit nem adna stb.) Az ifjú megáldja a gönczöl-szekeret, mely elesüggedni őt nem hagyta, s a szerelemben csalódván, a barátság karjaiba veti magát. Persze barátja is hűtlen lesz, még pedig a következő prózai s mégis rejtélyes indokból:

A hű társ hamis lett, mert kincset remélvén,
Meglópá bizalmát.
A haszonlesésnek álnok indulatja
Támadott fel benne.

Azonban a csillagok azért csak ismét feljöttek s ismét ragyogtak, persze a gönczöl-szekér is. Az ifjú:

Ott állt folyvást a puszta éjben,
Nézte a gönczöl-szekeret.

Egyebet sem csinált. Most végre megtudjuk: előszeretetének fontos okát a gönczöl-szekér iránt, mert gyermekkorában apja őt térdére vette s a gönczöl-szekérről neki mesét mondott.

S azóta az nem változott,
Feljő naponta, mint szokott.

(A többi csillag is ugyanezt teszi, azzal a különbséggel, hogy nem naponta, hanem inkább éjente jő fel.)

Oly állhatatos, oly szilárd,
Bármint változzék a világ.
S e példa rá oly jól hatott!
. . . S így kezdé el az új napot.

Ezután még az ifjú soká élt, komor ember

De szívén a hit s remény
El soh'sem enyészett.

Vége holta előtt híveihez nagy beszédet tart, melynek se értelme, se vezéreszméje ugyan, csak kiviteti magát a szabad ég alá s a gönczöl-szekerét nézve meghal.

Ott halt meg az ég alatt, ott adá ki lelkét,
S o rejtélyt az emberek meg maig se fejték.
A gönczöl-szekér vala, a min szeme csüggött,
Attól vette búcsúját, míg szemébe köny jött.
A hír szája mindebből csupán annyit mondott:
Hogy soha sem lehetett ez az ember boldog!

De ugyan hogy is lehetne boldog, a ki oly ostoba? a ki nem önmagában, nem a szeretetben s barátságban, nem az életben és a munkában, hanem a gönczöl-szekér áhítatos nézésében keresi az erőt s a tettvágy ösztönét.

Nem ok nélkül választottuk elemzésre éppen ezt a költeményt. Benedek magát festi e szerencsétlen ifjában, kit egy rögeszme tesz boldogtalanná. S most értjük Benedek nagy fájalmát és elégtelenségét is. Ő is egy gönczöl-szekér-néző.

Jelen kötete is tele van az idiótaságig menő képtelen ügyetlenségekkel. Egyik verse (*Apotheosis*, 38 l.) kezdetén így kiált fel:

Isten! te böles vagy és kegyelmes!
Hisz a születést te adod!

E versből egyébiránt az látszik, hogy Benedek nincs tisztában az apotheosis szó értelme iránt, istendicsőítést ért alatta. *Aranyos Marót* (200 l.) című költeménye abból áll, hogy Aranyos Marótra jőjön, a ki a verébesiripelést meg a szekérszörgést s más

ily alkalmatlan dolgokat nem szereti; mert — gondolná az ember — Aranyos Maróton effélék nincsenek, ott csend, magány és enyh van! Oh nem. Ott is vannak verebek és szeke-
rek; csakhogy Aranyos Maróton az is kedves, mert ott van a mennyország, ott lakván a kedvese.

Ia ez, s még egy sereg ilyen is vers, ha ilyen badarságokat írni, még termékenység jele, akkor Benedek csakugyan költő s termékeny költő. Mi azonban ezt tagadjuk. S csak megbotránkozhatunk azon, hogy némely oldalról a kritika (*Ellenőr, Figyelő, Baloldal*) épen e kötet alkalmából, Benedek emelkedéséről beszél, őt az újabb korszak legnagyobb lyrikusának magasztalja s Petőfi egyenes utódjának nevezi. Ha oly badarság nem volna, érdemes volna részletes czáfolatba ereszkedni. Így csak annyit mondhatunk reá, hogy ha a kritika erővel oda süllyesztí magát, a hová lyránk Benedek Aladárban süllyedt, — az ily kritika s az ily lyra csakugyan méltók egymáshoz.

S ennyi gáncs mellett is, még sem akarunk mindent levonni Benedek Aladáról. Nem tagadjuk meg tőle minden tehetséget. Nagy dolgokra, a miket talán elméjében forgat, képtelennek tartjuk; s az igaz és tiszta szenvedély hangját, azt hiszszük, soha sem fogja megtalálni; a világos és mély elmelkedését még kevésbbé. De ha tizedrésnyi volumenre tudná összeszorítani érzéseit s kedélye mozdulatait, hiszszük, hogy csinos dalokat s talán ódákat is írhatna. Lantján most is zendül olykor egy-egy igaz hang, — valószínűleg a melyeket maga legkevésbbé becsül s csak megtűr egyszerűségökben — és zengene még többször is bizonyosan, ha nem erőltetné mindig s nem akarna mindig nagyot. Oly dalok, mint például a *Dalmady menyegzőjére* (*Újabb költemények* 191. l.), *Ábrándos dal* (*Legújabb költemények* 65. l.), *Az én ódám* (*Vasárnapi Újság* 1872. 27. sz.), *Hazugság volna eltagadnom* (*Nefejejts* 1873. 8. sz.), egy pár az *Epedés óráiban* című cyclusból, mely több lapban jelent meg vagy foly is stb. azt bizonyítják, hogy nem mindig túlfeszített a húr, a melyet penget, hanem vannak igaz érzései is, melyek meg is találják az igaz hangot. S van — a mi legfőbb — költői *egyénisége*, mely most csak hóbortjaiban ismerteti ugyan föl magát, de kellő fegyelmezőssel, megtisztulva félszégsegeiből, talán kivívhatja jogait.

Ez az iskola, mely nagy szenvedélyeket szeret játszani, de a magas kothurnushoz illő resonans álarcz helyett többnyire

színfalszaggató kiabálással bánt, Benedek Aladáron kívül még két fiatal költőt számít első rangú hívei közé, kik közül egyik még nála is kevesebb tehetséggel s valósággal, csak az erőlködésnél marad; a másik azonban, bár kiforratlan még s az iskola hibáiban nem egyszer leledzik, hármuk közt a legtöbb tartalommal látszik bírni. Amaz Udvardy Géza, emez Endrődi Sándor.

Udvardy is a magával és a világgal elégedetlen költők közül való. Szerencsétlen, de nem tudjuk miért. Elégületlensége egyetlen okának (s ezt korántsem gúnyból mondjuk) az látszik lenni, hogy középszerűségének öntudata bántja, s az érzés, melyet magától is el akarna titkolni, hogy tehetsége nincs arányban dicsvágyával. Reánk legalább ezt a benyomást tették világfájdalmas költeményei. Nagyokat akar, *beront a végtelenségbe* — mint egyik *nagyszerű* költeményében¹⁾ maga mondja, de a végtelenségben vajmi keveset talál a mit onnan számunkra kihozzon. Mindig a háborgó tengereken jár, de a zavaros hullámokban nem találja meg a gyöngyöket s csak gyalom a mit kihúz. Erőlködése, ha nagy eszméket bolygat, nevetségre, ha érzésekkel játszik, szájalomra indít.

Endrődi Sándor más szabású tehetség. Ő is zavaros felhők közt borong még. De azok sötétségében eszmék villannak meg; s a miről előbb említett két társának kevés fogalma van, neki van érzéke a *belső* formák iránt. Kivált ha nem a vihar hárfáját pengeti, hanem a kedély hangjait keresi: daleszméket s hozzájuk hangokat is tud találni. A lélektani állapotok finomabb árnyalatainak rajza is, egy-egy vonásban legalább, sikerül neki olykor. Érzései néha épen születnek meg s kereken domborúlnak a kifejezésben. A kedély világában sem idegen s egyes mozzanatokban Heinéra szerencsésen emlékeztet. A természet is élénkebben s közvetlenebbül látszik hatni reá mint társaira. Sokszor kölcsönöz attól hangulatot s rendesen elég szerencsével. Csak ne keresné gyakran ő is a szertelent, a kifejezés túlzásait, a kiforratlan eszmék háborgó zivatarát, mert a mély és a nagyszerű, Dante, Byron és Hugo Victor, nem az ő tehetségének a testére vannak szabva.

Ez a minden áron nagyszerűt vadászó költői iskola feledni látszik, hogy a legnagyobb költők azok, a kik azt tudták kifejezni, a mit milliók éreztek öntudatlanul, s a miben minden

¹⁾ *Vörösmarty emlékezete. 1866.*

olvasó saját érzelmeire ismert, melyeket maga nem tudott kifejezni, de átallok kifejezve, a magáénak vallott. A kivételes lelki állapotokat csaknem a képzelhetetlenig csigázni is olyat mondani, a mit senki sem érzett, talán nem is érezhetett, nem költészet, s legkevésbé lyrai költészet. A költőtől — s a lyrai költőtől is — nem kívánjuk hogy köznapi legyen. De ha kedélyünkre akar hatni, pengessen oly húrokat, melyek mindnyájunk keblében visszhangzanak. Égeket vivő szenvedélyek a drámában is a helyzet általi előkészítést követelnek s a titáni harcot csak oly költői erő mellett vesszük készpénzül a lyrában mint a Byroné. A homály nem mélység s a nagyokat mondás nem szenvedély. A lyra, túlnyomólag a kedély költészete s oly érzelmek valóságában nehezen hiszünk, melyek a mesterkéeltség és túlfeszítés retortáján szüretnek le, közvetlen kiömlés helyett.

Ez a leczke, az említett hármon kívül akár egy egész sereg fiatal költőnek szólhat még, a kik közül elég lesz ezúttal E. Kovács Gyulát, valamennyi között a legmesterkétebb s szinifalszagatóbb hangút, ki a mellett iszonyuan modoros is, — és Darmay Victort, mindannyi közt a legborongóbb és leg-homályosabb kedélyűt megemlíteni.

E. Kovács Gyula¹⁾ majd a népies hangot próbálja, s ismert népdallamokra írja dalait, vagy általa úgynevezett balladáit, mintha a realismus hívének akarná mutatni magát; majd a legfellengzőbb tragikai stílt hajhászsa s magas idealizmussal kaczerkodik. A két iránynak, nem arányos vegyítése, hanem nyomorék korcsa, ez iskola valamennyi tagjánál feltűnő, Benedek Aladártól kezdve Kovácsig, de egyiknél sem nagyobb mértékben mint ennél. Jellemvonása az erőltettség, mely mindennapi (reál) dolgokra magasztos (ideál) mérveket akar alkalmazni, vagy viszont az elvont (ideál) eszméket s érzelmeket a kézzel fogható (reál) kaptájjára húzza.

Darmay Victor e részben elüt társaitól. Ő legalább a realizmussal nem kaczerkodik. Még egészen az ábránd, a lehetetlenség, sőt képtelenség ködváraiban él, s egy talpalatnyi szilárd föld sincs a lába alatt. Pedig, ha kiforrtja magát, talán ki fog tűnni, hogy vannak eszméi, melyeket még most nem tud világosan kifejezni, kedélyének van rugékonysága, mely el is fogadja, vissza is adja a benyomásokat. Most még csak az

¹⁾ *Költeményei.* (Kiadja Szépfaludy Ö. Ferencz.) 1868.

olykor szerencsésen eltalált hangulat, a mi erre mutat s szebb jövőt ígértet velünk e fiatal költőnek.

Most búcsút veszünk e szerencsétlen irányú iskola körétől. Birálatukban nem terjeszkedhattunk részletekre, s állításainkat nem volt terünk, se kedvünk, se időnk idézetekkel támogatni. De nem félünk az ép érzékű olvasóra hivatkozni s a még egészséges izlés igazat fog adni ítéletünknek, melyben egyéni benyomásainkat igyekeztünk formulázni.

A költészet egének ha nem is ellenkező pólusán, de mégis egészen más régiójában találjuk, a fölvetett legújabb korszak lyrikusai közt Torkos Lászlót ¹⁾. Már abban is ellentétben áll amazokkal s kivált Benedek Aladárral, hogy nem ir derüre borúra s nem hiszi elveszettnek a napot, melynek dátumát *legalább egy* verse alá nem írhatta. Torkos nem dús erű költő s nem is erőlteti magát arra. Sokkal több műgonddal dolgozik, mint — legalább a külső technikát illetőleg — az előbbieket, a kik közül némelyik (például Udvardy és E. Kovács) keresik ugyan a verselési virtuozitást, a technika e csupán külsőleges jellegét, de igazi érzékkel nem bírnak íranta s az többnyire eltorzúl kezeik közt. Torkos öntudatosan dolgozik, tudja mennyire képes s annál többre ritkán *feszíti* magát. Sőt ő, bizonyos értelemben *tudós* költő. Neki saját elméletei vannak, a költészetten körében s jelesen a verstant illetőleg. Ismeretesekek értekezései, melyekben a hangsúlynak, s a versmértéktannak, egészen a szóbeli hangsúlyra alapítva, új elméletét igyekezett fölállítani. Részünkről teljességgel nem vagyunk vele egy nézetben s elméletét tökéletesen elvetendőnek tartjuk; azért nem is várhatja tőlünk senki, hogy a magyar költőket arra buzdítsuk, írják verseiket a Torkos elmélete szerint; de magától az elmélet felállítójáról jogosan megvárhattuk volna, hogy ne emlékeztessen a *turpe est doctoria*, hanem kövesse saját elméletét, vagy legalább kisértse meg annak alkalmazását s irjon, legalább mintául, néhány verset a szerint; adjon nekünk oly sorokat, melyekben például a *király, remény, világ* szavak ne jambusnak, hanem trochaeusnak, a *kegyesség* pedig dactylusnak, vagy szabatosabban szólva: *azzal egy értékűnek* vétessék. Mert hogy a tisztán hangsúlyra alapított s a positiót teljesen elvető metrika ezt követeli, mint követelte a német s angol versben, azt úgy hiszszük, senki sem fogja tagadhatni. Torkos

¹⁾ *Költemények*. 1873. (Aignernél.)

azonban meg sem kísértette ime saját elmélete gyakorlati alkalmazását¹⁾, — az aesthetikusra a versíró nem hallgatott. Távol legyen, hogy a *költőt* hibáztassuk, a miért nem követte á tant, melyet mi helytelennek tartunk; az *aesthetikust* pedig, a miért saját elmélete tarthatóságában maga sem bizott, azért nem hibáztatjuk, mert az aesthetikussal most nincs dolgunk; csak említettük, hogy Torkos öntudatos, sőt bizonyos értelemben tudós költő.

Költői egyéniségét egy szóval legjobban úgy fejezhetjük ki, ha azt mondjuk róla, hogy nagyon józan. Ez, míg egyfelől mérhetetlen előnye fentebb jellemzett kortársai fölött, a kiknek épen a józanságból jutott legkevesebb a lelki tulajdonok osztályán, másfelől nem igen, vagy csak kétes becsű előnye — mint költőnek, általában. A nem józan költőt, t. i. a hóbortost, a rendetlen észjárásút, nem szeretjük; de a nagyon józant még kevesebbé „Szent örületben, a költő szeme stb.“ — mondja Shakspeare. A vates, a próféta, a költő hivatásával a kiszabott mértékre szedett józanság nem fér meg; s a ki nem csak gondolkodik eszével (a mit minden embertől s így a poétától is megkívánunk), hanem azzal érez is, az lehet igen jó kalmár és igen jó professor, de kitűnő költő nem lehet. Természetes, —

1) S. Gy. az *Athenaeum* 1873. 13-dik számában, *Huszonöt év után* című czikkében azt mondja: „A hangsúly szerepe a verselésben vitás kérdés. Arany, a kinek szava legnagyobb nyomatókkal bírhat e dologban, megpróbálta évekket ezelőtt e kérdés tisztázását, de eredménytelenül. Fölállított szabályai nem jutottak érvényre, a mit annnyival kevésbé lehet csodálni, mivel a mester maga sem lát-szik azokat követni.“ A nélkül, hogy e kérdésben itt tüzetes polemiciát akarnánk folytatni (s csak mert mi épen olyan vádat emeltünk Torkos ellen, mint S. Gy. Arany ellen) egyszerűen eszmetársulás folytán fejezzük ki nézetünket, hogy Arany bizony nem eredménytelenül igyekezett e kérdést tisztázni. Nem mondjuk, hogy a kérdés nem vitás még; mert hisz Torkos például vitatja. De hogy az Arany szabályai érvényre jutottak, egész versirodalmunk bizonyítja. Persze, nem minden versíró tudja egyaránt érvényesíteni a szabályt; de hisz hexametert is lehet jobbat s rosszabbat, numerosust vagy hangzatlant írni, pedig a hexameter szabálya csak meg van állapítva! Hogy pedig Arany maga ne követné saját szabályait verseiben; azt, *elfogultság nélkül*, csak olyan ember mondhatná, a ki nem olvasta az Arany verseit vagy nem érti a magyar rhythmust.

mert hidegen hagy; a költőnek pedig első dolga, hogy fölmelegítsen, hogy így, melegünkben, észrevétlenül belopja kebelünkbe saját szívét, hogy vele érezzünk, vele szenvedjünk, vele lelkesedjünk vagy lágyuljunk el.

Torkos költeményeiben hiába keressük ezt a melegítő erőt. Ő maga fölmelegszik néha s igaz érzéseket fejez ki; de érzéseiből hiányzik a szenvedély heve és mélysége, a mi ragadóssá teszi az érzést. Ha sorban Faust (6. l.), Gretchen (10. l.) és Mephistopheles (14. l.) képét idézi elénk, csak eszmélkedése gyümölcseit látjuk, hogy olvasta, értette, talán át is érezte *Goethét*, de nem töprengett, nem szeretett és nem halászott lelkekre *Fausttal*, *Gretchennel* és *Mephistóval*. Ha intéseket ad *egy embergyűlölőnek* (30. l.) vagy *Tüneményeket* (125. l.) vezet, allegoriás bölcselmi modorban, elénk: a többet gondolkodó mint érző lélek szól soraiban, ki — mert maga sincs szive redőiben igazán meghatva — minket is inkább meggyőzni mint meghatni igyekszik, a mi pedig nem a költő, hanem a szónok (vagy épen a predikátor) szerepe.

Mondtuk, hogy Torkos érzéseket és pedig igaz érzéseket is dalol. Érzései története szenvedélyes emótiók nélküli egyszerű történet; szeret, jegybe jár, megnősül, gyermeke születik. Ki ne érezne ezeken a stadiumokon, nemesen és melegén? S tehet-e róla a költő, hogy sem élethalál harczi, sem nagy csalódásai nem voltak s a szenvedély tusájába nem sodortatott bele? Sőt ki merné állítani, hogy ezek nélkül nem lehetne költő is? vihar nélkül nem lehet-e szenvedély, ha nem is erős, de mély és forró? S a szenvedély hiányát a költőnél, bizonyos határig nem pótolhatja-e a képzelődés? Fájdalom mindebből kevés van Torkosnál. Ő nemesen, tisztán érez; de forrón nem, csak langyosan, mint tisztos szerelmesek, jegyesek, férjek és apák szoktak, kik az érzésben is mértéket tartanak, képzelődése pedig csak annyi van, a mennyit minden művelt, olvasott és gondolkodó ember *szerezhet* magának. S mindez elég arra, hogy az ember csinos verseket írjon, főleg pedig, hogy a Pegazus kirúgásaival ne botránkoztassa a jó ízlést; de kevés a költő névre s a költői hatásra. Azért is, ha költeményei szerény terjedelmű kötetét végig olvassuk, elmondhatjuk róla jó lélekkel: hogy túlzással, vakmerőséggel, izléstelenséggel, hóborttal stb. soha sem boszantott; néha gyönyörködtetett; de nem ragadott meg, nem hevített föl s nem lelkesített. Se a jó ízlés, se a műszabályok nem fognak ellene

alapos kifogást vagy épen sérelmi pört támasztani; de Vénus sem fogja bepörölni, hogy övét elrabolta, sem Apollo s a Múzsák, hogy meglopta berkök titkait. Igazat hirdet s ál tanai ép oly kevéssé vannak mint hóbortos félszegei; s mai lyrikusaink többségével szemben (kőhöz mérve!) e negatív érdem is valami; de elég-e az üdvösségre?

Egy pár gyűjteményt, mely még előttünk fekszik, csak futólag említünk meg; s talán még többet, a miről nincs tudomásunk vagy elfeledtük, egészen is mellőzünk, hogy még néhány fiatal költőre reflektáljunk végül, a kik (tudunkra) *összes költeményekkel* még nem léptek a világ elé.

Ama gyűjtemények egyike a Dobó Lászlóé¹⁾, a másik a Lukács Ödöné²⁾. Egyik sem kiváló jelenség s a középszerű versíráson nem igen emelkedik felül. Dobót a tiszta külformákra törekvés, melyet néha a virtuóztatásig visz, például *Féltalomban* (107. l.) de néha izléstelenségbe is esik vele, s azonkívül bizonyos, bocsánat, majdnem együgyű természetes észjárás jellemzi, a milyen a falusi (alkalmi s helyi) poétáké szokott lenni. Példa rá a *László bácsi atilla-pipája* (22. l.) — Lukács Ödön egyszerű csiszolatlan kedélyt árul el, melyen még az izlésnek van elég simítani valója, de melyben van jó mag is, a miből még virág lehet. Egy balladája, *Erini* (33. l.) tárgyával, szerkezetével, itt-ott előadásával is valóban meglepett, a mi pedig, balladáról s így a lyra legnehezebb műfajáról levén szó, ér valamit. A füzet utolsó költeménye, *A. J.-hoz* (140. l.) pongyola alakja daczára is elég jó benyomást tesz. Általában, Lukács Ö. még a kezdőség saruiban jár, keresi a kifejezést, az alakot, nem tudja elkülönözni a szükségestől a feleslegest; terjengő, áradozó, ismétli magát, egyszóval a gyakorlathiány minden bajaiban szenved; de őszinte meleg kedélyű s érzésében itt-ott nem mindennapi bensőség csillan fel.

Azok közül, a kiket utoljára hagyunk, mint legfiatalabbakat, legtöbb figyelmet érdemelnek az Ábrányi-testvérek, ifj. Kornél és Emil. Tudunkra eredeti verseiket nem adták még ki összegyűjtve, előttünk csak egy fordított füzetök³⁾ s szétszórva, a lapokban, megjelent költeményeik fekszenek.

1) *Költemények.* Pest. 1869.

2) *Kisebb (?) költeményei.* Szerző sajátja. 1872. Nyiregyházán.

3) *Költemények, Európa költőiből.* Fordították: Ifj. Ábrányi Kornél és Ábrányi Emil. Pest. 1868.

Fordításaikat izléstanulmánynak s költői nyelvgyakorlatnak kell tekinteni. Elég könnyen ringanak át az idegen hangulatba, s ez a fordítónak szerencse, de az eredeti írónak veszélyes és csábító előny; azonban kifejezéseik sokszor mesterkéltek a helyett hogy választékosak lennének, s a rímelési virtuózitást a művészet és izlés rovására eröltetve is üzik. Eredetieik egyéni sajátságainak visszaadásában nem eléggé jellemzők s Hugo Victor, Byron és Lenau úgy hasonlítanak *nálok* egymáshoz, mintha testvérek volnának. Nem is elég jól választanak, s a csupán napi vagy alkalmi érdekű költeményt sem mellőzik, mikor annyi igazán kitünő vagy épen remek volna még fordítatlan; füzetükben Miksa mexicói császár, Lajos (a König von Bayern) is helyet talál a nagy költők mellett; s azóta is nem egyszer volt alkalmunk észre venni, hogy mohón ragadják meg az alkalmiságot s a silánytól sem sajnálják a fáradságot, csak valami napi vagy újdonsági érdek fűződjék hozzá. Néha azonban szívesen s nemes ambícióval küzdenek meg nehezebb s igazán méltó feladatokkal is, mint például Kornél a Bürger *Leonorájával* (*Pesti Napló* 1872) s Emil a Byron *Manfredjével* és *Don Juanjával*, melyből számos egyes részletet adott már itt-ott. Izlésök s jártasságuk a nyelvvel való bánásban, úgy látszik, évről-évre emelkedik s ha — mint fentebb mondtam — műfordítói működésük csakugyan izléstanulmány és nyelvgyakorlat akart lenni, nem maradt eredmény nélkül. Kérdés már, mikor e jó gimnastikában az ügyességet megszerezték: lesz-e *maguknak* is, saját termelésükből, mit vinni a vásárra? A két, közel-egykorú, testvér versenyét nem volt érdektelen figyelemmel kísérni. Eleinte Emil látszott előzni a bátyját: fürgébb, korán fejlebb, hajlékonyabb volt. Mostanában úgy látszik: Kornél, nehezkesebb fejlődése daczára is, tartalmasb voltánál fogva, előnyben van s azt hiszszük marad is. Próbálkozott magasabb műnemben, a drámában is¹⁾, de cselekvényt szőni és jellemet rajzolni még kevésbé tud mint némely shakspeareskedő fiatal drámairónk, kiket utánozni látszik, azonban tehetségre mutató költői szikrák épen nem hiányoznak művében. Nem oly könnyen hangolható, mint Emil, de épen azért önállóbb s ha egyszer megtalálta tárgyát, hangját: mélyebb s nyomosabb is. Még pályájok kezdetén vannak, s

¹⁾ A *rövidlátók*, dicséretet nyert Teleki-pályavígjátékában, mely meg is jelent (1872).

jövőjükről jósolni bajos, azt hiszszük mégis: Emil az ügyes és szerencsés műfordító szerényebb dicsőségével fogja beérni; Kornél valószínűleg e korszak élvezhetőbb költői közé fog emelkedni.

S bármily fiatalok és kezdők: úgy látszik az Ábrányi testvéreknek is van már iskolájok: Prém József. Ő is egy füzet fordítást¹⁾ adott már, mely e füzetekben is volt ismertetve, de nem sok elismerésben részesült. Nem is érdemelt többet. Eredeti verseiben néhol találunk melegséget, lyrai hangulatot, merészebb érzést, néha szenvedélyt is. De többet is még, mint kellene s jól lehetne. Várjunk reá. Egy legújabb s legfiatalabb tünemény lyránkban, Gáspár Imre is ugyane betegségben szenved, a mohóság betegségében, talán mindeniknél nagyobb mértékben. Minden eszmét, vagy a mit futtában annak vél, ha csak sziporka is, minden érzést, minden hangulatot, az idő minden perczhullámát versbe, rímbe, dalba szedni, nem nyughatni tőle éjjel, nappal, beteg lenni belé: ezt a nyavalyát alig láttuk valaha erősebben s aggasztóbban kifejlődve, mint e fiatal lyrikusnál. S pedig kár érte! Valódi melegség, nem mindennapi mélység a kedélyben, élénk (most még túl is érzékeny) érzék a forma iránt mutatkozik nála, s ha túlélheti említett betegségét, ember lesz belőle.

De végezzünk már. Említsük még meg Pásztóit, a ki a népballada felé fordította, nem épen tehetségtelenül, figyelmét, de egy idő óta, úgy látszik, elhallgatott; Illyés Bálintot, a ki olykor erővel s igazsággal, de nem ritkán erőltetettséggel s mesterkéeltséggel is szól, nem közönséges tehetséget árul el, de izlés és tanulmány által azt nem tartja féken s féltő, hogy túlzásokba vész, mielőtt megállapodásra juthatna; Sós Miklóst, ki néha kedélyesen s eszmélkedve, de szintelenül s bágyadtan is szól; Kiss Józsefet, a ki zsidó dalaival méltán feltűnt s azóta is, bár keveset, az érzés és néha a szenvedély hangján szólt; a korán elhunyt, pedig nem keveset ígérő Andrassy Bélát; s azt hiszszük, az utóbbi nyolcz év alatt föllépett lyrikusokból a legkisebb figyelemre méltót sem felejtettük el.

Egy körülmény feltűnő még. Míg az előbbi lyrai nemzedékek soraiba egész sereg poetria vegyült, Ferenczy Teréz, Iduna, Flóra, Atala, Izidóra, Szendrey Julia, Hajnalka, Wass

¹⁾ *Külföldi költőkből.* Fordította Prém József. 1872. (Lásd a *Budapesti szemle* 1873. második számában.)

Ottília stb., a legújabb dalosok közt nőt alig találunk. Gyűjteménnyel, tudtunkra, csak az egy Rajka Teréz lépett fel¹⁾; nem jobb- s nem rosszabbal, mint, egyenkettőn kívül, költőnőink legtöbbször. De egyszerű, keresetlen (bár művészietlen) hangjait is szívesebben halljuk, mint azt a követelődző s eszeveszett kiabálást, mely legújabb lyrai nemzedékünk föllépését túlnyomólag jellemzi.

— p —

ANGELO DE GUBERNATIS ÚJABB MŰVEI.

Pár évvel ezelőtt a *Budapesti szemlében* ismerttettem de Gubernatis önálló nagyobb munkáit. Azóta is több jeles tudós és költői dolgozata látott napvilágot, részint könyv, részint értekezés formájában, így például *La morte del Re Dasarata s Nala* című drámája, melyeknek szövegét a régi ind irodalomból vette. Valódi ind szellem lengi át e két drámát s nyelvezetők is folyton emlékeztet a cselekvény színhelyére. De Gubernatisnak, a szanszkrit irodalom egyik legkitűnőbb ismerőjének, sikerült a szanszkrit nyelv képeit és tropusait, az akkori idők szellemét, a királyi fenség akkori legkitűnőbb tulajdonait, az ind népnek vallásában s házi erkölceiben nyilatkozó sajátosságait e két költeménye jellemző kifejezéseiben, az eszmemenetben a mennyire lehet híven újjá teremteni s illetéknépen e szindarabok figyelmes hallgatóját vagy olvasóját Indiának csodaszép vidékeibe varázsolni át, hol a legféltelenebb képzelet szabadon terjeszti ki magasröptű szárnyait s bekalandozza a nagy mindenséget, Azon szenvedélyek, melyek e két drámában meglepnek, megdöbbenenek s hámulatra gerjesztenek, a forró égöv napjának hó sugarai alatt támadnak s égők, mint ez égöv talaja, ragyogók, mint forrón sütő napja s nagyszerűek, mint égi tüneményei. Azért a méltányos bíró e két drámát a keleti éghajlat s az ind nép szempontjából fogja megítélni.

De Gubernatis egyik legújabb három felvonásos drámája *Romolo* nevet visel. E kitűnő költemény szerzője a régi római históriának Romulus- és Remusról való elbeszélését a latin nép-fajnak talán még az árja népek ős hazájából magával hozott,

¹⁾ *Költemények.* Pest, 1866.

tulajdonképeni értelmét csak hamar elveszített mythosának tartja, melyben a két főszereplő Romulus és Remus közül első a napfényt, a másik a sötétséget jelentette. A mi e mythosban valóban latin, az a tárgy feldolgozása, a cselekvény színhelyének leírása, a mellékesemények, az egésznek vonatkozása a legrégebb római históriára, egy szóval az ősrégi mythoszi cselekvény előadása, környezete s vonatkozása. Ez az, mi az olasz író szemében a mythoszt nemzeti tárgygyá avatta s különösen vonzóvá tette. Az arvalesek, az alakuló Róma határainak őrei s a kezdetleges vallás papjai de Gubernatis drámájában jelentékeny szerepet játszanak; szent énekeikben a később oly hatalmasá lett latin népfaj sajtóságnak s meggyőzhetlenné látszó erélye jóslatként nyilvánul. Ez arvalesek a termő föld istennőjének legrégebb papjai voltak s ezért mondattak Acca Larentia fiainak. Nevök az *arvum*, termő föld, nevéből eredt (*arva laetana*nak hívják a szép zöld vetéseket). Az arvalesek anyja, Acca Larentia, a föld istennője volt, a halottak s a vetések az ő gondjaira voltak bízva s ebből úgy látszik, mintha egyttal a megújuló életnek is istennője lett volna; neve Larentia a házi istenek Lares nevével függ össze. Az idők sűrű homályában borított római ó kor kezdetén az arvalesek, Acca Larentia s de Gubernatis drámájának többi szereplői a római népélet dús fejlődéseinek jelentékeny előképei gyanánt tűnnek fel. A ki de Gubernatis e drámáját olvassa, könnyen az alakuló Rómában képzelheti magát a régi Palantium (Pallanteun) tetején, valamely *deus agrestis* oltára előtt s a későbbi paloták helyén egykoron virágzott mezei növények édes illatját éri.

Egyik újabb nagy munkája de Gubernatisnak a jelenlegi legjelesebb olasz írók életének s működésének ismertetése. Az olasz fiatalság méltán hevülhet e jeles példák szemléletén s e fényes nyomok nem fognak követők nélkül elenyészni. A helyes bírálati irány is igen sokat fog nyerni de Gubernatis e munkájával, mely a barátoknak nem kedvez s az ellenségek iránt is igazságos, az érdemet bár hol is találja, méltányolni tudja, az erős meggyőződésen alapuló ellenvéleményt tiszteli. A szabad-elvű de Gubernatis az olasz irodalom dísze, Cesare Cantu nagy érdemeiből semmit sem von le s Bonghi tanárral és képviselővel folytatott polemijája arról ad tanubizonytságot, hogy Bonghi a bírálatnak magas hivatását kellően nem ismeri.

De Gubernatis a keresztyének legfőbb ünnepeinek eredetéről irt értekezésében ez ünnepeket nem a kellő szempontból

tanulmányozta s megfejtésök legbiztosabb útjai elől kitért. Mivelhogy az indo-germán ősz mythológiában némely hasonló ünnepi szokásokról van emlékezés, ezeknél keresi azok eredetét s a keresztyén ünnep lényegét nem különíti el a megünneplés módozatjától, mely a régi szokásokhoz híven ragaszkodó népelet legbensőbb alakulásaihoz tartozván, a népekkel együtt él, velök együtt új tartalmat foglalhat magába, a népies közértelem egyik állandó formája lesz s merőben különbözik azon lényegtől, mely ez alakokban nyilvánul. De Gubernatisnál is igaznak bizonyult azon mondás: similitudines facile eluduntur, de meg kell gondolnunk, hogy a jelenkor egyik legkedveltebb tudománya, az emberfaj műveltség-története, az ó és új kor legkülönbözőbb népeinek szellemvilágába behatolván, szokásaik, hiedelmeik, költészetök egész gazdag tárházát nyitja meg s e mindenfelé megnyíló gazdag tárházak kincsei közt már magában is valószínű, hogy sok hasonló fog találtatni, de a színes kavicsok még nem drágakövek, habár meg is egyeznének egymással szín és alak dolgában. A minden oldalról megcsillámló hasonlatosságok a vizsgálot könnyen arra bírják, hogy az össze nem tartozót csoportosítsa, a kavicsot a drágakövel, a bányavirágot a gyémánttal s ilyenkor a lényeg a külszínnek, a felületes hasonlatosságnak áldozatul esik. Nem sokat erősíthetünk a puszta hasonlatossággal s a vizsgálatnak egyik félelmes szirtje a valónak valami színétől megcsalatni.

Azonban már idején lesz de Gubernatis legnagyobb munkájáról szólni, mely az összehasonlító történeti tudományok terén korszakot alkotott. De Gubernatis *Zoological mythologyja* az összehasonlító mythologia igen becses anyagát foglalja magában, mert India néhány eddigelé ismeretlen mythoszáat, — százon felül levő orosz népmesét, körülbelül harmincz kiadatlan olasz népmesét e fölötté becses gyűjteményben ő ismertetett meg legelőször. Innen jön, hogy e könyv alig jelent meg, már is magára vonta a művelt olvasó közönség s a tudósok osztatlan figyelmét. Alig jelent meg az első angol kiadás, már is Bréal francia nyelvre való lefordítását sürgette s az angol kiadást maga Renan mutatta be az Institutnek.

A *Zoological Mythologyban* foglalt állatmesék különböző népek irodalmából s népies hagyományaik gyűjteményeiből vannak merítve s mégis magok közt sok érintkezést és meglepő hasonlatosságot mutatnak s *legnagyobb részt* széles elágazások mellett is egy közös kútforrásból látszanak eredni s e közös

eredetök az árja népek ős hazájába vezet, mely az elbeszélések, regék és mesék gazdag aranybányája. Benfey szerint a nyugati állatmesék legnagyobb része az úgy nevezett aesopi mesékből eredt, ezeknek többé vagy kevesebbé elváltozott fölelevenítése. Vannak azonban oly nyugati állatmesék is, melyek az indiaiakkal közvetlenebbül függnek össze, mert mielőtt az aesopi állatmesék keleten is elterjedtek volna, az ind népnek már régtől fogva megvoltak saját állatmeséi s Benfey szerint az indiai s aesopi alakítmányok közt azon különbség volt, hogy míg az utóbbiakban az állatok saját természetök szerint cselekednek, addig az előbbieken kevés tekintet van az egyes állat különleges természetére. Az ind mese, úgy látszik, az állatalakokban tulajdonkép embereket öltöztetett fel, s hogy ez így lett az ind népnél, annak, Benfey szerint, egyik oka az ind állatmesének tanító iránya, s egy másik oka a lélekvándorlásról való hit. Azonban meg kell jegyeznünk Benfey ellenében, hogy nem minden indiai állatmese mellőzi az állati egyéniségre, a szereplő állat különleges természetére való tekintetet s úgy látszik, mintha az ilyen természetű mese több volna kivételnél s külföldi példák utánzásánál, úgy látszik, mintha épen ezek az aesopiakhoz oly közeljártó mesék őrizték volna meg a legrégebb ind s egyuttal az ős árja állatmesék eredeti alakítmányának az aesopiakban még fenmaradt s észrevehető szabályát. De Gubernatisnak a nyugati állatmeséket illető nézete annyiban különbözik a Benfeyétől, hogy az állatmesékben rejlő mythicus alaptárgyat közvetlenül az árja népek ős hazájának mythológiájából szármáztatja s ilyenénképen a nyugati népek meseköltészetét szorosán összekapcsolja az iráni fónsikon élt árja ős nép állatmeséivel. Maga Aesop (Aisopos) nem volt feltalálója a mesének. Igen keveset tudunk életéről s az a kevés is bizonytalan híren alapszik és inkább a mese, mint valamilyen valódi elbeszélés színében tűnik fel. Egy Planudes nevű konstantinápolyi szerzetesről tudjuk, hogy Aisopos életét regény formában írta le. A görög állatmeseirodalom atyjáról az a hír van, hogy Solon s a hét böles kortársa lett volna s eredetét Phrygiából vette volna. A régiiek még arról is tudósítanak, hogy Aisopos Lydia egykoron híres és hatalmas királya, Kroisos, udvari költője volt. Az ó kor homályban borított alakjait a későbbiek rendesen úgy állítják elő, mint igen ismert, nagyhirű személyek kortársait. Lokmánról is az arab írók közt az a hír van, hogy Dávid királylyal egy időben élt volna. Az ilyen hagyományok, noha

határozottan állítanak, a lehetőleg határozatlanok s csak arra való, hogy az ilyen homályban borított alakok históriai létezése iránt még nagyobb kétségeket költsenek. Fontosabbnak tartom azt a hírt, mely szerint Aisopos Phrygiából vette volna eredetét s Kroisos udvarán élt volna, mert e hagyomány nyomán keletre útaltatunk. A phrygiai nép zöme indogermán volt s a kelet távoli tartományaival élénk kereskedelmi összeköttetésben állott; később a lydiaiak lovas és uralkodásra vágyó faja, mely sémi eredettel dicsekedett s magát az assyr Heraklestől s Beltől származtatta, Phrygiát meghódítván, eredeti lakosságával összeelegyedett s a phrygiai népeletet újabb műveltségi elemekkel termékenyítette meg. Ez időbe esik Sardes város felvirágzása. 720-ben Kr. e. Gygessel a régi árja népelem újból feljutott az uralkodásra s a görög műveltség befolyása ekkor lett igazán érezhetővé Lydiában, legkülönösebben az ősrégi napcultus az Apollo cultus székhelyeiben. A keleti kereskedelmi összeköttetések e közben mind nagyobb arányokban fejlődtek ki; ez élénk kereskedésnek Sardes nem csak gazdagságait, hanem a tudományoknak, a művészetnek, jelesen a költészetnek falai közt való felvirágzását is köszönhetette. Sardesnek aranykora Kroisos király uralkodási éveire esik, ki, mint Stark tanár Sardesről irt remek tanulmányában megjegyezte, egy második böcs Salamon volt s Harun-Al-Rasid előképe gyanánt tűnik fel.

Azon hagyomány, hogy Aisopos phrygiai eredetű volt s Kroisos király udvarában élt, úgy látszik nekem, hogy az állatmesének egyik Phrygián keresztül vezető csatornájára útal. Lauth véleményét is figyelemre méltónak tartom, mely szerint Aisopos neve Aithioposból romlott volna s egyúttal azok véleményét is megjegyzem, kik Aisopost indiai eredetűnek mondják. Ez itt közölt kevés, de jelentékeny adat is azt bizonyítja, hogy az állatmesék az árja népek legeredetibb közbizonyához tartoznak s illeténeken eredetök e népfaj közös böcsjében rejlik. Az aesopi mesék kétségen kívül görög befolyásról tanuskodnak, görög kezek közt lettek azzá, a mik azon athenei szobrokra s szobrászati munkákra emlékeztetnek, melyeknek anyagát a görög üzlet távol keletről hozta; alaptárgyaik nagy részt megtalálhatók a régi ind irodalomban, de a jelenlegi alakot a görögtől kapták, Aisopos- s talán más régi görög meseiróktól, kiknek az utókor nem tartotta meg emlékezetét. Sokrates fogságában egynehány aesopi mesét metricus feldolgozásra mél-

tatott s e mesék szájról szájra terjedtek, míg utóbb Demetrios Phalereus Kr. e. háromszáz évvel egy nagyobb gyűjteménybe összeszedette őket. Egy másik gyűjtemény a Babriosé. Babrios némelyek szerint Domitian idejében, mások szerint még később élt, annyi azonban bizonyos, hogy Syriából való volt; Sokrates példáját követvén, az aesopi meséket choliambi metrumra tette által. Az ő mesegyűjteményéről az a hír van, hogy tíz kötetből állt volna s minden későbbi meseírónak, nevezetesen a rómaiaknak előkép gyanánt szolgált volna. Feles számú meséiből csakis 123 maradt meg, melyeket egy 1844-ben az Athos hegyén levő zárdában fölfelezett régi kézirat őrzött meg. Úgy látszik, hogy a nyugateurópai állatmesék nem annyira irodalmilag, mint inkább élő száj által terjedtek el s maradtak egyik nemzetségről a másikra. Nagy részt az aesopi mesékre vezetnek vissza, de mint Benfey helyesen megjegyezte, vannak feles számmal olyanok is, melyek közvetlenül Indiába vezethetők vissza vagy legalább az árja népek ős bölcsőjébe. Némely nyugateurópai állatmeséről tisztán áll, hogy Indiából s nem máshonnan eredtek. Az aesopi mesék magok is alaptárgyaikat az árja népek ős hazájából vették s idő múlva, mint görög kölcsönvétel, magába Indiába is behatoltak s illetéknépen a nyugat hálásan viszonzta Indiának azon sokféle elbeszélést, mesét és regét, melyet Indiából kapott. Az állatmeséknek kelet és nyugat közt elterjedő s minden irányban elnyúló keresztvonalokkint szétágazó útjaira tekintve, nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy vannak oly nyugateurópai állatmesék is, melyeknek eredetét hiába nyomoznók kelet távoli tartományaiban, mert Nyugat-Európában keletkeztek, mint például a rókáról való mese. Továbbá azt sem szabad elfelednünk, hogy némely állatmese a szláv eredetű népek közt, más a germán fajú s megint más a latin fajú népek közt fejlődött ki leggazdagabban s végre az állatmesék összehasonlító vizsgálatának még azon eredményei előtt sem hunyhatunk szemet, melyek szerint az indogermán népek egyike és másika, még pedig az egyik a másiktól függetlenül, felmutathat oly eredeti állatmesealakulásokat is, melyeknek hiába keresnők nyomát.

Azonban nem csak az árja eredetű népek állatmeséi, hanem a sémi, altai és árja népek állatmeséinek is legnagyobb része sokszoros érintkezést és hasonlatosságot mutatnak egymás közt s közélről vagy távolról összefüggni látszanak egymással. Az indiai elbeszélések, mesék nyugatra az arab és perzsa irodalmak

s érintkezések által terjedtek, leginkább a X-dik századtól kezdve, midőn a moszlim népek mind sűrűbben érintkeztek Indiával. A meszlimokkal hadakozó keresztes vitézek sok oly arab elbeszélést hallottak, melyet az arabok Indiából kaptak. A buddhisticus irodalom révén India elbeszélései, meséi a Kr. sz. után való első századtól kezdve megszakadás nélkül folyton folyvást Chinába is behatoltak. Tibet, míg szoros vallási kapcsolatban állott Chinával, az ind eredetű elbeszéléseket, meséket is onnan kapta, később azonban a buddhismus ős hazájával, Indiával közvetlen összeköttetésbe lépven, elbeszéléseit, meséit, nevezetesen állatmeséit is Indiából kölcsönözte. A kalmük és mongol *Siddhi-kür* mesék, melyeket pár évvel ezelőtt a tudós Jülg adott ki, tibeti fordítások csatornáján Indiából származtak át a mongolokhoz.

Lokmân állatmeséi, apologosai szintén nem tarthatók eredeti terményeknek az arab irodalom terén, mert hogy egyebet mellőzzek, nem állnak közvetlen vonatkozásban az arab faunával s nem hordják homlokokon az arab népszellem bélyegét. Lokmân, kinek a mesék tulajdonittatnak, úgy látszik maga is egy a mesevilágból való személy s egyéniségének némely vonása őt mint a forró égöv szülöttjét tünteti fel. Egyéniségének és életének leírásában ép úgy, mint a görög Aisoposnál mese s valódi történet összeelegyedtek. Abulfarág azon tudósítása, hogy Lokmân Dávid király kortársa s a híres görög bölcsész, Empedokles, tanítója lett volna, chronologiai képtelenség. Lokmân meséi különben is tárgyak s elbeszélési modoroknál fogva az ismert görög mesegyűjteményekkel egyeznek meg.

Az 1846-ban megjelent *Chofes nutmonim* nevű gyűjteményben foglalt héber átírása Sofos meséinek részben érthetetlenek volnának, ha egy Wright által ismertetett dublini syr kéziratban nem fordulna elő e héber átírásnak syr eredetije. A héber átírás szerint e mesék szerzője Sofos volt, a syr eredeti Jusifosnak tulajdonittatik, mind a két név Aisopos nevének elrontott alakja. A *Sufia* s a *Rofestha* ismert szavak az árámi nyelvekben s ennél fogva nem fog meglepni az Aisopos név Sofos alakja a maga vonatkozásában az állatmesék bölcs szerzőjére. A népetymologia az idegen nyelvek szavait és neveit czélzat nélkül rontja el, a míg a régi írástudóknál s tudósoknál gyakran azt látjuk, hogy előbb okoskodtak a szavakon s alakjaikat bizonyos tetsző czélzat kedvéért rontották el. Syn-

tipas *logos paradeigmaticosainak* eredetét e syr mesegyűteményben találjuk meg s Syntipas példájában azt látjuk, hogy a későbbi görögök közvetve a syr irodalom csatornáján jutottak ahhoz, a mi régi sajátjuk volt.

Az ősrégi állatmesék az indogermán népeknél nemzedékről nemzedékre szállottak s mint azon népek szellemének részben legközvetlenebb kifejezései a századok hosszú során át változtak ugyan, de el nem enyésztek. Néha azonban, mint láttuk, az árja népek meséi a századokon át észlelhető rendes folyásokat megváltoztatták s egy más népfajhoz tartozó irodalmi nemzet irodalmát s népeletét megtermékenyítvén, idő múlva kanyarodtak vissza folyások régi medrébe. Más népesaládból való nemzetekhez az állatmesék leginkább az irodalom csatornáján jutottak el s egyszer meghonosodván közöttök, mint a képzelet szép képei s a népek tapasztalatainak egyszerű kifejezései, azon nemzetek tudalmában is erős és életteliis gyökereket vertek. Az Indiából a mongolokhoz és török-tatár népekhez eljutott elbeszélések, mesék, de Gubernatis szerint, legkülönösebben három csatornán át jutottak el e népekhez, úgy mint először a *Tuti-Name* nevű török fordítás, másodsor a *Siddhi kár* nevű mongol mesék, harmadszor az *Ardshi Bordsi khán* nevű történeti elbeszélés csatornáján. A tudós Schiefner a keletre nyugatra s nyugatról keletre terjedő elbeszéléseknek még más csatornáira is figyelmeztetett s ezek a kereskedelmi utak. Az ó-kori s középkori kereskedelmi utak tüzetes tanulmánya a műveltség történetének sok homályos pontjára derít kívánt világosságot, p. o. sok dél-szibériai török-tatár elbeszélés a nowgorodi kereskedelmi összekötések útján nyugatról terjedt kelet felé. A közlékeny kozákok kelet és nyugat közt a népek szellemi terményeinek kiváló terjesztői voltak.

A délszibériai török néptörzsek prózai és költői elbeszélései Schiefner szerint ó-iráni, mongol és orosz befolyásokról, érintkezések- és kölcsönvételekről tanuskodnak s buddhisticus és keresztyén elemeket foglalnak magokban, például a mongol *Burchannak* megfelelő *Purkan*, noha az indiai Buddhát jelenti, mégis úgy látszik, hogy a *Brahman* név elrontott alakja. A *kár palik*, vagyis *kár*, hal, a zend *kar mahê*val egyezik meg s így tovább. A lebed tatárok egyik elbeszélése a *Siddikür*ből ismert háládatos állatok meséjére emlékeztet, melynek több variansa fordul elő az ind irodalom *Pancsatantra* nevű gyűteményében.

Áz azonban tévedés volna azt hinni, hogy valamennyi, bárhol találtató állatmese ind eredetű s az árja népek ős bölcsőjében született. Az állatmese a népszellem egyik legközvetlenebb nyilatkozata, — a természettel még legközvetlenebbül érintkező ókori embernek, az őt környező s megélhetését feltételező s egyik legfőbb gondját képező állatokról való egyszerű, de igen jellemző észrevételeinek kezdetben igen egyszerű elbeszélése minden más czélzat nélkül, tehát a nélkül, hogy valamely gnómát kívánna költői ruhában felöltöztetni. Az erkölcsi igazságot, a gnómákat (arabul *mánan*) csak a későbbiek következtették az eredetileg igen egyszerű elbeszélésekből s az így megtoldott mese hosszú fejlődésen ment keresztül, míg e későbbi alakjához ért. A legkülönbözőbb néptörzsek szellemi életének egyik legeredetibb nyilatkozata a meseköltés s a mesevilágban jól tudjuk, minő szerep jutott az állatmeséknek! Ezért ha az állatmesék közül a jelennél még többet is fog a jövő kor összehasonlító vizsgálata az árja népfaj ős hazájába biztos nyomokon vissza kísérhetni s ha még több hasonló állatmese fog irodalmilag megismertetni: még akkor is mindig lesz oly eredeti állatmese, mely nem az árja nép bölcsőjében született s habár némely dologban hasonló is hozzá, e hasonlat nem egyéb az emberi faj értelmének egyik közös jellemvonásánál, illetőleg a természet és ember közti viszonynak mind e mesetartalmakkal közös hű lenyomatánál. A mit itten egész általánosságban mondtunk, azt az árja népesaládból eredt népek meséiben is látjuk, mert mint de Gubernatis kiemelte: a míg Európában a rókáról egy egész eposz fejlődött ki, addig Indiában ez állat helyett a kigyóról van szó s az ind mondában a róka igen alárendelt szerepet játszik. — A jakut és samojéd a medvét nagyatyának, dédatyának nevezi s maga e név az északi népek a medvéről való képzelődésének sajtáságos kifejezése. A fekete medvét a jakut *chara üsünek*, fekete nagyatyának, nevezi, míg a jeges medve jakutúl *ürünk üsünek*, fehér nagyatyának neveztetik. A jakutok ez *üsü* szava a magyar *üs* s a éagatai *öski* szóval függ össze. A mi *medve* szavunk nem eredeti s mint a tudós Miklosich megmutatta, az ó szláv *medvěd*-s az új szláv *medved*-del van kapcsolatban. — A közműveltség és összehasonlító irodalomtörténetnek jelenlegi legkitünőbb nyomozói a jelenlegi nyelvészektől nagyon különböznek abban, hogy vizsgálataik módszerét illetőleg két egymással ellenkező alaptétellez folya-

modtak, mert míg az utóbbiak a különböző nyelvtörzsekhez tartozó nyelvekben előforduló hasonlatosságot az emberi nyelv természetéből igyekeznek kimagyarázni s tagadják a historiai egységet, állítván, hogy a nyelv eredetének különböző gyűjtő-pontjai lettek volna, — addig az előbbiek igen szeretnék a hasonlókat egy eredetből származtatni. Ép' a milyen tévedés a nyelvek egy eredetét merőben tagadni, oly tévedés minden hasonló mondát, mesét, elbeszélést a szembeszökő hasonlatosság kedvéért egy eredetre vezetni vissza, mert mint már egyszer megemlítettem: nem sokat erősíthetünk a pusztá hasonlatossággal.

De Gubernatis az állatokról irt nagybecsű munkájának elején az állatmesék eredetéről való nézetét a következőkben fejezi ki: a legrégebb elbeszélés alaptárgyai és a vallás egyaránt az égöv szemléletéből erednek, melynél nagyobb szerű látványt az emberi szem e földön nem találhat. Ez a nagy szinpad, melyen az ős régi mythologia állatai szerepelnek. A nagy dráma ideje változó, majd a naphónap, majd a holdhónap, majd a nappal, majd az éjjel s az éjjel szakaszainak egyike vagy másika határozza meg az előadás idejét. Magának az égboltnak is változik tekintete, majd derült, majd homályos s a felhők legkülönbözőbb alakjai népesítik. E fellegekben a kezdetleges képzelet a legkülönbözőbb állatokat, azok mozdulatait s viselt dolgaait látta. Néha az égbolt úgy látszik, mintha tej borítaná el s ilyenkor a képzelet tehéncsordát vél e képlet mögött látni. A nyíl gyanánt gyorsan eltűnő villám majd szárnyas lónak, majd madárnak látszik, — ilyenképen az ég tüneményei különböző állatképek gyanánt tűnnek fel s a képzelet bennök majd hősöket, majd az ég hőseinek szolgálatában álló s őket erővel felruházó állatokat vél szemlélhetni. De Gubernatis szerint az egymásra ható égi tünemények változatos képleteiből eredt az állatmese. S ez eredetről Indiának még legkésőbbi népregéje is tanuskodik. A legrégebb védák tanulmánya valóban igen kedvez de Gubernatis elméletének, de-meg kell gondolnunk, hogy nem minden általunk ismert állatmese eredt a védák dús gazdag forrásából, melynek néhány egykoron csergező patakját beiszapolta a feledés- s továbbá az elméletnek valódi jelentősége iránt is tisztába kell jönnünk. Az ember, habár szeret a menyboltra tekinteni, a földön él s ruházatát és táplálékát az általa lakott föld állataitól s növényeitől nyeri, ezért a természet e két országa gondjainak kiváló részét

képezi. Az ó kor pásztor népei s vadászai folytonos érintkezésben az állatvilággal a reájok nézve kiváló fontossággal bíró állatoknak minden sajátosságát, szokásaikat, életmódjokat éles szemmel s mindezek iránt igen fogékony lélekkel figyelték meg s észrevételeiket egymással közölvén, egymásnak elbeszélvén, e közlések és elbeszélések magokban rejtették az állatmese termő magvát, melyből a mese gazdag ágazata, terebélyes fája csakhamar kifejlődött s az e fán termett gyümölcsöket a népek képzelete tette fényessé és szinessé. Ez nézetem szerint az állatmesének valódi eredete s ez a földszinén eredt mesének (*gégénétés mythos*nak nevezhetnök görögül) áthelyeztetése az ég változatos tüneményeibe már egy későbbi időkorban történt s a mese fejlődésének egy későbbi phasisát jelzi. Az ó kor kezdetleges állapotából még ki nem lépett ős ember a körülte élő állatoktól nem tagadta meg az érző lélek némely ajándékát s e felfogásnak határozott kifejezését még a későbbi időkben is látjuk, így például a példabeszédek könyvének 30-ik fejezetében a földnek négy apró állatjáról van szó, melyek bölcsőbbek a bölcsseknél: hangya, egér, sáska, pók. Ugyane fejezetben az oroszán bátorsága dicsértetik. E felfogásból eredt némely állatnak személynévvel való megnevezése, személyesítése, így például a magyar nyelvben a medve *maczkónak* is neveztetik.

De Gubernatisnak az állatmese eredetét illető elméletével részemről nem tudok egyet érteni, de ez elmélet mindenesetre figyelmet érdemel s nem meglepő azon jeles tudós könyvében, ki életének egy nagy részét a szanszkrit irodalom legrégibb irodalmi terményeinek tanulmányával töltötte. De Gubernatis azon megjegyzését, mely szerint a nyugateurópai állatmesék leginkább a mélyen bennök rejlő alapértelemnél fogva kapcsolatosak India hasonló meséivel, fontosnak s igen helyesnek tartom azon másik megjegyzését, mely szerint valamint az indogermán nyelvek egyike a másikat felülmulja az alak- és mondatban egy vagy más részében s bizonyos dolgokban, a latin, görög, szláv és germán nyelvek oly régi alakokat őriztek meg, melyek a szanszkritban hiányoznak: úgy az állatmeséket illetőleg is, némely állatmese a szláv népeknél, nevezetesen az orosznál, más a germánoknál fejlődött ki legtökéletesebben. Nagy érdeme de Gubernatisnak, hogy ez értekezésünk kiváló tárgyát képező könyvében feles számú eredeti s eddigelé irodalmilag nem ismert állatmesét olvasó közönségével megismertetett és a védák keleti szinfényben pompázó virágaihoz hozzá illesztette némely

a világ nagy szinpadjától távol eső magányos völgynek elrejtett s igen kevesektől látva illatozó mezei virágait is ¹⁾). Sőt még többet tett ennél, többször a védák nagybecsű virágait elemezve a szerény s eddigelé kevesektől élvezett s becsben tartott mezei florához folyamodik felvilágosítás végett. Az irodalmat a népköltészet, s a népköltészetet az irodalom fejti meg, az legalább így van, míg a kettőnek útjai nem távoznak el igen nagyon egymástól. Azonban legnagyobb érdeme de Gubernatisnak abban áll, hogy a históriai tudománynak egy új palaestrát nyitott az állatmesék összehasonlító tanulmányában s e tekintetben bátran azt merem mondani, hogy az állatokról irt munkája korszakot alkotott.

A jeles Grunow lipcei könyvkiadó bizományában megjelent s kitűnő csinnal kiállított német fordítás első kötete ²⁾ a szárazföldi állatokkal foglalkozik, a másik kötet a szárnyasokat s a harmadik a vízi állatokat fogja tartalmazni. Az első kötet első fejezete a tehénről és bikáról, második fejezete a lóról, harmadik fejezete a szamárról, negyedik fejezete a juhról, kosról és kecskéről szól. Nincs szándékomban e négy fejezet tartalmának terjedelmes ismertetésébe bocsátkozni, mert értekezésem legfőbb célja volt, de Gubernatis munkái, jelesen legutóbbi nagy munkája iránt, Magyarországon érdeket ébreszteni, mely czéломat ha sikerült elérnem, örömmel fogok visszagondolni azon órákra, melyeket e kis tanulmány megírására szenteltem. De egy dolog van, melyet a négy fejezet tartalmából megemlítendőnek tartok s örömmel említek meg s ez a magyar nép az állatokról való mondáinak, babonás hiedelmeinek, találó észrevételeinek, közmondásainak az illető helyen való megemlítése a fejezetek azon szakaszaiban, melyekben az ural-altai népek állatmeséiről van szó s itt helyén lesz megemlítenem, hogy de Gubernatis e minket legközelebből érdeklő becses adatokat Szilády Áron kitűnő tudósunk szakavatott közléseinek köszöni. Végül még csak azon óhajtásomnak adok kifejezést: vajha de Gubernatis az állatokról irt könyve s többi munkája is minél előbb nyelvünkre is lefordíthatnának! Irodalmunknak a külföldnek ilyen s ennyire kiváló termékeiről tudnia kell s nem teheti, hogy ezeket föl ne vegye magába.

¹⁾ *Novelline di Sio Stefano di Calcinaia.*

²⁾ Angolból fordította Hartmann.

ÉRTESETŐ.

Közigazgatásunk és a magyar nemzetiség. Budapest, kiadja Ráth Mór, 1874 (102 lap).

Gédelgetni a megyék önállóságát azért, mivel azok az alkotmányos szabadság védbástyái s a magyar nemzetiség őrzői: ez nálunk már régi jelszó, de napról napra inkább kezdjük észrevenni, hogy nagy részben csalódás. Csalódás, mely általánosan elterjedt és sokáig tartott, mert mintegy politikai hagyományúl maradt reánk egy megelőző korszakból, s az ily hagyományos tan erősen szokta magát tartani, még akkor is, midőn már túlhaladta az idő. Egykor csakugyan az alkotmányosság védbástyái s a magyarság menedékei voltak a megyék. Hatalmas szolgálatot tettek, mikor a magyar nemzetiséget más komoly támadás nem fenyegette, mint a bécsi kormány germanizáló fondorlatai. Akkor tapasztalta a nemzet, mily negatív erő van ez intézményben s azért kedvenczévé lettek a megyék; ápolgatta, czirógatta őket, bár nem kerülhette el figyelmét, hogy a közigazgatás helyes rendezésének és az ország erélyes kormányzásának gyakran útjában állanak. De az aggodó hazafiúi szív mindig azt a titkos gondolatot rejtegette a háttérben, hogy ismét visszajöhet a német centralizatio s akkor a megyék majd újra megteszik a régi jó szolgálatot, megőrzik alkotmányunkat és nemzetiségünket.

Azonban a ki ma is erre gondol, nem veszi számításba az idők megváltozását. Más veszély fenyegeti most nemzetünket, mint fenyegette akkor, midőn a megyék szolgáltak védelméül. Akkor főleg felülről jöhetett a támadás, a bécsi kormány részéről; most inkább alülről jöhet az, a nemzetiségektől, és pedig éppen a megyék útján is. Akkor idegen volt és nemzeti önállóságunknak ellensége a kormány, magyar és hazafias a megye; most magyar és hazafias a kormány, de számos megye idegen érzelmű és ellensége a magyarságnak. Megyéink akkor a magyar nemzet és az alkotmány érdekeit védték külső eröszak ellen; most nem ritkán csak arra szolgálnak, hogy a magyar központi kormány törekvéseit gátolják a rend, állami consolidatio és a magyar faj suprematiájának fentartásában. Akkor jobban bizhatott a megyében a magyarság, mert teljesen a magyar nemesség vezette, mely a rácz, tót és román népségü

megyékben is magyarnak érezte és magyarnak vallotta magát; most, nemzetiségi tekintetben, nem csak megbizhatatlanná kezd lenni némely megye, hanem valóságos igazgató-tanyáivá a ki-elégíthetetlen nemzetiségi agitációknak.

Röviden szólva: a magyarságra nézve a megye, egy központi hatalom németesítő törekvésével szemben oltalom volt, de az ország népe közt lappangó nemzetiségi izgatásokkal szemben nemcsak nem oltalom, hanem inkább veszély.

A helyzet változását pedig, az utóbbi pár évtizedben, épen az jellemzi, hogy e két oldalról jöhető támadás közül 1848 előtt az előbbeni volt a fenyegetőbb, 1867 óta az utóbbi válik évről évre fenyegetőbbé.

Nézetünk szerint félreismerné viszonyainkat, a ki azt hinné, hogy az osztrák-magyar monarchiában még egyszer állandóan tért nyerhet a germánizáló központosítás elve. Annak az ideje valószínűleg lejárt. Talán megszűnhetik az alkotmány, talán jöhet ostromállapot, de e monarchia magyar, szláv és román népeivel szemben komoly államférfi aligha fogja többé még csak megkísérteni is a germanizációra alapított központosítást. Efféle kísérlet homlokegyenest ellenkeznek azon állással, melyet e monarchiának Európában, kivált a német birodalommal szemközt, jövődre diplomatiailag el kell foglalnia; és még egyenesebben ellenkeznek a monarchia saját népeinek mind erősebben fölébredő önérzetével, melylyel most már nem lehetne oly könnyedén elbánni, mint ezelőtt. Erről az oldalról nem tarthatunk a régi támadás megújításától, mert a magyar, szláv, román elemek egyszerű negatív ellenállásán hamar megtörnék az. S ha jönne is ily támadás, mai időben nem a megye szolgálna ellene fő védelmül, hanem a hatalmasan kifejlődött sajtó, a modern közlekedési viszonyok által megkönnyített társadalmi érintkezés és gyakori eszmecsere. A megyei közgyűléseknek egykor főleg az adta roppant jelentőségüket, hogy a közvélemény csupán ott szólalhatott meg; ezentúl szólhat a sajtó által is, társadalmi téren is és az agitációra bőven van alkalom mindenfelé. Már Bach germanizációja sem a megyék ellenállásán tört meg; ezentúl pedig minél inkább fejlődik a monarchia különböző népeinek műveltsége, a magyar megyék egykori nagy szerepének megújítására annál kevésbé kerülhet a sor. A védbástyára ezen az oldalon a magyarságnak többé alig lehet szüksége.

De tanyát üthet a bástyákban az ellenséges elem. Épen a mi valószínűtlenné teszi a német centralizáció újra kezdetét, épen az viszont növeli a belső nemzetiségek által fenyegető bajt. Az uralkodó nemzetiségi elv, a kisebb népek élredező öntudata, a művelődés terjedése s ezzel az eddig elnyomott alsó néposztály igényeinek, ambíciójának, önérzetének, érdekeinek fokozódása: mindez, az osztrák-magyar monarchiában, bontja a centralizáció hatalmát, de növeli a nemzetiségeket. A mire régen mi használtuk a megyét a bécsi kormány ellen, arra fogják használhatni ezután a mi magyar kormányunk ellen a kisebb nemzetiségek. Ezeknek mi ellenünk igen jó fegyverökké lehet a megye. A vegyes népségű vidékeken már kezdik is használni s ne higyük, hogy majd belefáradnak. Szereplésök kétségkívül zajosabbá, igényeik merészebbé, tendenciájok rosszabbá fognak válni napról napra. A megyékben befolyásuk inkább nőni fog, mint kisebbedni. Minél szélesebb alapokra fektetnők megyéink alkotmányát, minél több tért engednénk abban a nép alsóbb osztályainak, annnyival inkább veszítené a magyarság, vegyes nemzetiségű vidékeken, eddig gyakorolt befolyását, felsőbbiségét.

Pedig a magyar állam vezetőinek minden áron kerülniök kell bármi olyan intézkedést, a mely a magyarság felsőbbiségét ez országban távolról is érintheti. Gyarlóság volna ezt nyíltan be nem vallani. Gyarlóság volna leplezgetni azt a meggyőződésünket, hogy politikánkban legfőbb, legelső és soha el nem engedhető vezérelvnek tartjuk a magyar faj felsőbbiségének megtartását. A divatos (bár divatból itt-ott ki is menő) politikai szavak: democratia, egyenlőség, testvériség, nemzetgazdasági kiváncsóság, népsouverainitás, szabadelvűség, hitszabadság stb. mind második sorban állanak itt a politika magyarságával szemben. S ezt nem az érzelmekből merítjük, nem a fajszeretet sugallja szívünkbe, hanem a legelfogulatlanabb állampolgári megfontolás. Azon a darab földön, melyet szent István koronája elfoglal, a magyar felsőbbiség megbomlásával csak zavar, forradalom, chaosz következhetnék; a szigorúan magyar politikán kívül e földön bármely egyéb politika ábrándos, lehetetlen, ideiglenes, kalandozó és csak romlásba, fejetlenségre, a nemzetiségek kölcsönös pusztulására vezethet. Sok itt a szertehuzó, bontó elem, melyek szeretnék szétrobbantani az országot. Ellenük az államnak legfőbb és legerősebb összetartó ragasztéka a történelmileg megállapodott magyar felsőbbiség. A magyar

politika a rend, béke, szilárdság egyetlen biztosítéka itt. Állandóságot, művelődést, rendszeres állami fejlődést ebben az országban csak a magyarság hatalma alatt lehet gondolni. Ha ezzel rendre vergődni nem tudunk, másféle kísérlettel még kevésbé, mert minden másféle kísérletet nagy erőszakkal kellene kezdeni s az azzal előidézett forradalmi rázkodások vége beláthatatlan. Meglehet, hogy most is laza az államunkat alkotó elemek consistentiája; de bár mily bolygatás által még lazábbá válnék. Mostani alakját sok nemzedék munkája által nyerte ez állam; rétegei lassú lerakódás után tapadtak egymáshoz, de együtt fognak tartani, míg minden réteg a saját helyén marad. A futó homokot igen gyér fű is képes megkötni és összetartani, de ha megháborgatják e gyér fű gyökereit, ha szántóvassal felforgatják az összetartó rétegeket: nem támad ott termékeny szántóföld, hanem puszta, kietlen, vándor sivatag.

Azért még a legelégületlenebb nemzetiségi agitatorok részéről is vakmerő, botor, ábrándos politikának tartjuk, ha ebben az államban a magyar faj felsőbbiségének tönkre tételére és Magyarország szétrobbantására dolgoznak. Az ő szempontjokból is rövidlátó utopiának hiszszük ezt. Az áradat, mely az országot elpusztítaná, nem hozhatna áldást vagy jólétet egyik népre sem, mely itt lakik. Hanem erről hasztalan beszélünk: azok az agitatók csendesedni, azok a nemzetiségi igények a kielégíthetőség színvonaláig apadni, az a magyarfaló boszúvágy csillapodni nem fog. Bár mily engedékenységet mutasson a magyar faj: az agitatót el nem hallgattathatja. Le kell mondanania az 1867, sőt 1861 óta követett jámbor testvériségi érzelmről, melylyel *fehér lapot* volt hajlandó adni a nemzetiségek kezébe s olyan nemzetiségi egyenjogúságot akart volna teremteni, melynek védő árnyékában barátságosan ölelkezzék egymással valamennyi hazai népfaj.

Az előttünk fekvő röpirat erős érvekkel lép föl ez illusziós és erélytelen eljárás ellen. Kimutatja: mily káros következményekre vezetett már is az ország némely vidékein az a bágyadt, csaknem meghunyászkodó politika, mely mindig a nemzeti egyenjogúságról beszélt, de a magyar faj érdekeit alig merte csak említeni is. Kimutatja, hogy Eötvös is, a nemzetiségi politika kérdésében, mily ellenkezésbe esett önmagával s mily kiegyenlíthetetlen ellentét van a *XIX-ik század uralkodó eszméiben* e kérdésről elmondott bölcsészeti nézetei s a *Nemzetiségekről* szóló röpiratában kifejtett gyakorlati tanácsai között:

amabban az egyenjogúsági elméletet csak az uralomra törekvés egy elburkolt új formájának mondja s emebben mégis a nemzetiségi kérdés megoldására Magyarországon legbiztosabb eszközül az egyenjogúság elvének gyakorlati kivitelét ajánlja. Olyat javasol gyakorlatban itt, a mit már elméletileg is lehetetlennek bizonyít amott. A nemzetiségi ellenszenvet Európa-szerte kiengesztelhetetlennek ismeri föl s mégis itthon a legszélsőbb határig menő engedmények által akarja azt szépen elaltatni.

És a nemzet elfogadta e tanácsot. Részint azon lelkesedéssel, melyet rendesen tanusítani szokott, mikor valami nagylelküségről, nemzeti áldozatkészségről van szó, részint még szokottabb indifferentismusa által, hagyta a nemzetiségeket mulatni kedvökre. Csaknem ömledező testvéri érzelmekkel szoltunk hozzájuk. Hogy mily sikerrel: mutatják az újvidéki, fogarasi, zarándi, szebeni események. Néhány törvényhatóságunk évről évre romlik, közgyűléseik nyílt alkalmat adnak az állam egyenes megtámadására és mindennemű izgatások terjesztésére.

Ideje végre, hogy más szemmel nézzünk a megyékre. Ne tulajdonítsunk nekik sok fontosságot a nagy politika tekintetében. Ne várjuk tőlök, hogy valaha nemzetiségünket ök védjék meg oly veszélytől, melyet máskép elhárítani talán nem tudnánk. Hagyományos elfogultság ne zsibaszsa meg azok kezét, a kik a megyék jövőnö hivatását, hatáskörét ki fogják mérni. Bánjanak velök szabadon, csupán az ország közigazgatásának jó rendezése álljon szemök előtt.

A megyék ma már kevésbbé lehetnek arra hivatva, hogy fiók-parliamentek legyenek s oly dolgokról tartsanak napokig tartó közgyűlést, melyek a nagy politikához és az országgyűlés elé tartoznak. Egykor ennek is inkább volt értelme, míg a sajtó fejletlen, a meetingek tartása korlátozottabb s így az eszmecserére az alkalom gyérebbe volt. Ma e részben is kisebb a jelentőségök. Mondják ugyan, hogy a megyei gyűlés alkalmat adván szónoklatokra, mint az államférfiak gyakorló iskolája, jelentékeny szolgálatokat tehet a közügynek. Ezt nem is akarjuk kétségbe vonni. De ha a gyűlés szorosán a megye belügyeivel foglalkozik és erre van szoritva a szónok is: sokkal valószínűbben fog jó államférfivá fejlődni, mint fejlődik az által, ha nagy politikai kérdésekről szónokol oly gyűlésben, a mely e kérdésekről határozni nincs hivatva. Az önkormányzat, a megyei rendszer főleg abban lehet az alkotmányos élet iskolája,

ha saját helybeli ügyeik elintézése közül alkalmat ad az embereknek tapasztalni: mily nehéz a kormányzás mestersége, mily bajos a sokféle véleményt egy kalap alá vonni, mily nehéz helyesen igazgatni s vezetni a közvéleményt. A ki ezt kisebb körben tapasztalta, valószínűleg méltányosabb lesz a kormányférfiak feladatának megítélésében és kevesebb önhittséggel szól oly tárgyakhoz, melyek körül ingatagnak érzi maga alatt a földet. Rég idő óta nagy bajunk az, hogy mindenütt, mindnyájan mindig a nagy politikáról beszélünk legtöbbit. Meggyűléseinkre is inkább az országos kérdések tárgyalása, mint az önkormányzati ügyek vonzották az embereket. Igyekezzünk szabályozottabb mederbe terelni e szóáradást. Végezze a megye a saját dolgát s legyen minél kevesebb alkalma országos dolgokba szólani. Adhatunk a municipiumoknak elég dolgot otthon, de adjunk eszközt a központi kormánynak is, hogy állami ügyekben kiadott rendeletei az egész országban pontosan, gyorsan és felelősség terhe alatt hajtassanak végre.

Röpiratunk e cél elérése végett azt javasolja, hogy a tisztviselőket a segédszolgabírótól kezdve egész az alispánig a kormány nevezze ki és szüntettségük meg a megyék választási joga.

Nem akarunk itt futólag a javaslat tárgyalásába fogni. Sokat mondhatni ellene is, mellette is. A közvélemény e kérdést illetőleg még nem állapodott meg bizonyos határozott irányokban. A kilenczes bizottság megpendíti ez ügyben a reform szükségét, de nyílt javaslattal nem áll elő. Valószínűleg majd némi középúton fog történni a megállapodás: például a különös szaktudományt kívánó állások betöltése a kormányra bízatik, a többiek erősebb és egyenesebben a kormánytól függő felelősség terhe alatt, talán továbbra is megyei választás alatt maradhatnak.

Azonban bár mily irányt vegyen is az új rendezés: egyetlen gondunk legyen, hogy jó administratiót nyerhessünk általa. Ne tegyenek elfogulttá a multból maradt nagy jelszavak, az üres kegyelet, a védbástya név. Keserűen csalódhatnánk, ha a magyarság jövője s nemzetiségünk megőrzése tekintetében nagy bizalmat vetnénk épen a megyékbe. Ügyeljünk, hogy a legválságosabb órában ellenséges ágyútűzzel ne támadjanak reánk épen onnan, a hol segédsereget véltünk táborozni.

A. L.

Angol államférfiak és szónokok a jelenkorból, élet- és jellemrajzokban. Szónoklati mutatóványokkal. Összeállította György Endre. Pest, 1874.

Életrajzíróra kettős feladat hárul, egyrészt azt ecsetelni: valaki mit tett, másrészt azt kideríteni: mi volt. Vannak a történelemben egyes személyiségek, kiknek neve valamely nagy pillanathoz fűződött, kik iránt érdekünket külsorsuk, gyakran csak egy vagy más viszontagságuk, néha életök változatos folyamata ragadja meg; mások ismét egyéniségökkel bilincselnek le, tekintetünket jellemzetes alakjuk vonja magára; nem tetteiket mérlegeljük, nem műveiket csodáljuk, hanem magokat, az emberi természet kiváló képviselőit; nem munkásságuk közvetlen gyümölcseivel gyönyörködtetnek, hanem kedélyünkre hatnak, mivel életök minta és példa. A legnagyobbak pedig emlékeztetések mind egy, mind más irányban; se el nem mosódnak körvonalaik, se szét nem porlanak alkotásaik; magok az emberiségnek megtestesítései, munkáik az emberi szellem fő teremtményei: s megfelelőleg, az életrajz is akkor éri el a tökélyt, ha minden vázolt esemény nyomán elvezet a mögötte rejlő emberi alanyhoz, s viszont a jellemben, az egyén természetében reáutal a csírákra, melyeknek csak szükségszerű fejlődési menetét képezi sorsa, ha feltünteti a kölcsönhatást a hajlamok s a körülmények, a benső indulatok s a történetek áramlatai közt, ha megmagyarázza, az előző tevékenység miként gyakorol befolyást a későbbi szándéokra, az örökölt s szerzett tulajdonok mint határozzák meg az irány választását s követését, a lélektani mozzanatok sorrendje mely tényező miatt alakults közülök melyek s miért jegeczesedtek meg visszavonhatatlan, meg nem semmisíthető cselekedetekben.

De mind e mellett hiányos marad még a rajz, ha kellő háttere nincs; ki nem domborodhatik, ha nem szolgál alapjául a történet vagy az ember olyatén felfogása, mely viszhangot talál saját elménkben, érzelmeinkben. Szükséges, hogy ne elszigetelt tünet pusztá leírásaként jelentkezzék, hanem hogy összeköttetését is megtanuljuk az egyetemes renddel, melynek magunk is részei vagyunk, hogy lássék minden szál, melylyel a külön élet az általános fejlődéssel kapcsolatos, észrevehető legyen minden lüktetés, mely által az egyes sorsa az együttes vérkeringésben részt vesz, felismerhető a hely, melybe a kivá-

lasztott szak az összeség keretében illik. Így érthetővé válik a távoleső is, midőn hasonmását észlelhetjük saját tapasztalatainkon, midőn rokonnak képzelhetjük saját élményeinkkel s visszatükörzését szemlélhetjük saját időnkben, hazánkban, körünkben.

Természetes tehát, hogy annál könnyebb kielégítő teljes életrajzot szolgáltatni, figyelmünket, érdekünket lekötni, körünkhöz s viszonyainkhoz minél közelebb fekvő személyek forognak szóban. Ha nem csalódunk, talán csak ez indok ösztönözhetette az előttünk fekvő kötet íróját arra, hogy államférfiait és szónokait a jelen Anglia szereplői közül válaszsza. Mert bármi tisztelettel viseltessünk is irántok, kivált György Endre mindnyájokat minden minőségökben egyaránt illető magasztalásait olvasva, mégis tagadhatatlan, hogy mindenekelőtt szónoki jelentőségek nem hasonlítható össze, még ha hazájok történetének határai közt maradunk is, az ékesszólás amaz óriásaiéval, kik a múlt század végén kimagasló vezérek, Pitt, Fox és Burke, közé sorakoztak, sőt még Brougham és Canning fénykoráéval sem, kivált midőn e nevek közül a legelsők némelyikéé, Loweé, lord Salisburyé, a peterboroughi püspöké, hiányzik. Politikai tekintetben pedig, bár mint bizonyítgassa szerző, hogy a szabad kereskedés részleges elfogadása s a jövedelmi adó elvének, Peel által felélesztése „újabbkori eszme fordulatunknak hasonlíthatatlanul nagyobb fontosságú momentuma a francia forradalomnál“ (144. l.) s hogy Mill „négy száz éves küzdelmét fordította meg az emberiségnek“ (75. l., a mit egyébiránt, őszintén megvallva, legbuzgóbb igyekezet mellett sem értünk), mai nap Anglia egyáltalán nem azon világtörténelmi küzdelmek korszakát éli, melyek minden erőt a végletekig fokoznak, melyeknek mérhetetlen fontosságú céljai szívet, lelket igénybe vesznek, a szókat cselekedetké, a tetteket eseményekké fokozzák, melyek az összes nemzet tevékenységét, színét, javát minden más térről elvonják és magokba összpontosítják, melyek ihletétől a lángész átszellemül, a szónok hangja századokon végigrezgő érczet nyer s a beszéd örök igazság kinyilatkoztatásaként tündöklik. Az eszmék, a melyeknek alkalmazását ott most a pártok megannyian felváltva közvetítik, kétségen kívül rokonszenvesek; emberszeretet lengi át a törekvéseket s Viktoria királyné uralmának korszaka a britt szigeteken bizonyára az emberi nem legboldogabb, legmegelégedettebb percei közé számítható; de mint minden boldogság-

ban, elégtelenségben, úgy ebben is inkább a mult sanyarú fáradtságainak kedvező éghajlat érlelte gyümölcsét szemléljük, mint új bő termésnek kecsegtető ígérését, s valamint az egyeseknél, úgy a nemzeteknél sem azon pillanatok a legmagasztosabbak s hozzák felszínre a gondolatok, az érzelmek legbecsesebb gyöngeit, a melyekben a legdúsabb áldást élvezik; nem ezek őszhangjától zendülnek meg a lélek legnemesebb húrjai. Az aratás után következhetik csak az új vetés, s ha van, a ki Angliában egy még gazdagabban kamatozó jövő magvát elhinti, úgy ez ma aligha az ünnepezt szónok vagy népkegyencz, hanem inkább a kevésbbé jutalmazott tudós, a szigorú elmélet férfia, a ki népszerű soha sem lehet, mivel a tömegre közvetlenül nem hat, nem is kíván hatni; a ki veszélyeztetve látja eszményét, ha szerencsétlenségre valamely gondolatát idő előtt jelszó gyanánt felkapja a sokaság, mert egyetemes bűv- s gyógyszernek tekintve, ezzel csakis csalódásnak indul, hogy majd hitevesztetten térjen meg.

De ha már szereplőit e szinpadról választotta szerző, — igaz, ennek tapsolnak ma lehangosabban s azokat igyekezett felidézni, a kiknek sikere, legalább pillanatra, legkápráztabbnak látszott — kár volt őket oly egyoldalú, fanyar világításba helyezni. Nem panaszolhatni ugyan, hogy részrehajló volna, egyaránt radicális jóakarattal mutatja be mind az öt alakot s iparkodik statistikai tárgyilagossággal szerepöket elmondani. De csaknem minden sorból kéri a kizárólagos álláspont, az úgy szólván pusztán közigazdasági világnézet, melyet szerző elfoglal s melyről ez életrajzokban személyeinek kezét, lábát mintegy zsinóron mozgatja. Nem állítjuk, hogy nem eléggé híven s lelkiismeretesen ábrázolvák, de hiányzik bennök e könyvben az éltető fuvallat. S e mellett mind egy mértékre, egy kaptára szabvák. Az indulatos, demagog természetű, de kereskedői nevelésnél s tapasztalatnál fogva izgatásában korlátolt, tősgyökereesen angol, tűznyelvű Bright — a cosmopolitikus, rajongó bölcs, skót éleseszsüségét vallásszerű költőiséggel, gyakorlati tudományt szoba-államférfisággal párosító, szabatos irányú, akadozó beszédű, hő szivű, hideg szavú Mill — a lelkes, scholastikus eszű, páratlan munkásságú, eszméiben hajlékony, megjelenésében rideg, ezüst hangú, szeszélyes, látnokszerű, heves, de változékony meggyőződésű, nagyszabású szónok s Anglia legnagyobb pénzügyi lángesze Gladstone — a csipős, önmaga fölött uralkodó, következetes természetű, szakadozott pályájú,

gúnyorosan élcezes, de rendíthetetlen komolyságú, aristocraticus conservatív czélnatú, radicális hajlamú, magát pártvezérnek felküzdött, fáradszhatatlan s a harcra mindig kész Disraeli, ki fajának szívósságát először érvényesítette pusztán politikai nagyravágyás érdekében, — a bámulatos emlékezőtehetségű, tudós, előszere-ttel bonyolult kérdésekkel foglalkozó tanárképviselő Fawcett — mind egyaránt állítatnak előtérbe s egy színvonalra emel-tetnek. Tagadhatatlanul kitünő egyéniségek mind, de mégis igen különböző nyomatékuak. Ezt egyébiránt, úgy látszik, szerző is érezte és úgy pótolta ki, hogy, a hol szükségesnek látta, rész-lekezés által ellensúlyozta a nagy, fontos politikai tevékenység aránylagos hiányát; s kivált Fawcett rajzában minden egyes jelentéktelen felszólalás oly aprólékos emlegetésébe bocsátkozik, mely megengedhető ugyan hírlapban egy barátját a választók-nak ajánló s érdemeit felsorolható kortesvezérnek a választás előtt, de aligha van helyén a nagy közönségnek szánt könyvben, kivált a mikor az olvasó gyakran magyarázatot sem lelve, nem egy kérdést illetőleg, azt sem tudhatja, miről van tulaj-donképen szó. S ennél fogva, ha hívek is az egyes vonások, belő-lök egész kép nehezen alakul bárki előtt, a ki az eredetieket nem ismeri.

Egyébiránt, kétségtelen szorgalma mellett, imitt-amott, úgy látszik, mintha nem telt volna már a szerző figyelméből s gondjából, sőt egyes félreértések is előfordulnak. Így például az előszóban a lord Chathamról szóló, Brougham által irt jellemrajzából ismeretes adomában egészen téves felszólalásának fordítása, mert bizonyára nem jutott eszébe czukros vizet kérni vagy erről beszélni, hanem a nyugat-indiai czukor-kereskedésről szolt. Ez magában csekély hiba, de ha szónoki példát idézünk, különösen kell vigyázni, nehogy eltorzítsuk. Így Aristophanes vígjátékának, a *Fellők*nek, egy kara mint a *Cloudokból* átvettre történik hivatkozás (143. l.), mintha a görög vígjátéknak angol czíme volna. Így a Regina Overend per említettik (345. l.), a miből aligha érti meg valaki, hogy itt az államügyész által indított csödbünperről van szó Overend ellen.

Sajnáljuk, hogy a közölt beszédek fordításában, a mely egyébiránt eléggé szószerinti és hű, szintén a gond némi hiánya észlelhető. Ennek tulajdonítjuk, hogy alig lelhető fel a szóno-kok egyéni jellemzetessége s ezzel együtt nagyrészt elveszett vonzerejük is. Szerző ugyanis saját előadásában is, de a fordításban még általánosabban megelégszik azon iránylyal, melyet

az országgyűlési képviselők és gyorsírók együtt teremtettek, nehéz s némi mentségül szolgáló helyzetökben hírlapirodalmunk s az országgyűlési naplók számára. A lapos köznapiasság, üzleti sietség és kimerültség e vegyülete csodálatosan alkalmas minden közvetetlenség, erő és önkéntesség eltakarására. A beszédek, ez irányba öntve, mind egyformán jelentkeznek, körülbelül hasonló a lenyirt hajú szürke vitorlavászonba öltöztetett fegyenczek sorához. Egyiknek alakjából sem ismerni szerzőjére, kivetkőztetvék minden önállóságból, megfosztvák minden kecsőtől. S e balsors, melytől úgy sem menekülhetnek saját szónokaink, érte ezúttal ez idegeneket is; csak az a reményünk marad, hogy netalán későbbi bemutatás alkalmával György Endre gondosabb vendégszeretettel fog iparkodni e csapást fejkökről elhárítani.

P. Á.

Kriesch János: A természetrajz elemei. Számos fametszettel. Negyedik teljesen átdolgozott kiadás. Budapest, 1874. Kiadta Nagel Bernát. (Ára 1 frt. 60 kr.)

A középtanodák számára írt természetrajzi tankönyvek legújabb időkig mind egy nagy hibában szenvedtek, a mely hiba nem kis mértékben gátlólag hatott a természetrajzi szakoktatás sikerességére, sőt a mely sok tanfériú előtt még e szakoktatás középtanodai jogosultságát is kérdéssé tette. E hiba azon száraz modorban rejlett, melyben eddigi tankönyveink szerkesztettek és melyben ebből kifolyólag egyszersmind a természetrajz tanítása gyakoroltatott.

Mert mit tartalmaztak eddigi a természetrajzi tankönyvek? Egy csomó puszta név, egy halmaz száraz jelleg- és lényegtelen aprólékosság volt rendesen mindaz, a mi azokban, valamely természetrajzi rendszer keretébe szorítva, a tanulónak nyújtott és a minék könyv nélküli betanulása tőle követeltetett. Ily módszer mellett nem volt csoda, ha tanár és tanuló sok esetben csakhamar belefáradtak a meddő munkába, melynek célját semmiképp sem látták s nem is láthatták be.

Az utolsó évtizedben azonban e téren is kedvező fordulat allott be. A természetrajzi tudományok terén bekövetkezett mozgalom elhatott lassanként a tanodák falai közé is s a régi scholastikus modort megdöntve, új irányt jelölt ki a természetrajzi oktatásnak.

Nem kis érdeme van e tekintetben főleg Brehm népszerű állattani munkáinak, melyekben a régi Buffonféle irány tisztázott alakban ismét föllevenítettet. Megtanulták ezekből a tanfériak is, miszerint az állattan legvonzóbb és a kezdő figyelmét lekötő oldala nem a merev Linnéféle systematikában, sem a száraz Cuvierféle boncztanban keresendő; belátták, hogy a természetrájk tanításánál első sorban nem a holt elmélethez, de az *élő* természethez kell fordulnunk. Az élő lényt, az individuumot kell első sorban tanulmányoznunk, életmódjában, szokásaiban, földrajzi elterjedésében, környezetére gyakorolt befolyásában, szóval mindennemű életnyilvánulásaiban, mert csak így leszünk képesek azt egész teljességében felfogni és kellőleg méltányolni azon szerepet, melyet az illető lény a természet háztartásában játszik. Így egyes concret esetekről emelkedhetünk azután az egyes csoportok és fokozatosan az egész állatország összhangzatos ismeretére.

Ez irány, mely oly czélszerűnek és termékenynek bizonyult be az állattannál, átvitetett azután csakhamar a növény-, sőt az ásványtanra is.

Az elmefárasztó száraz nevek és leírások, melyek a régibb tankönyvekben mindig kiváló szerepet játszottak, most már háttérbe szorulnak s a fő tekintet egyes kiválóbb és bizonyos tekintetekben fontosabb alakok kellő kidomborítására, csaknem monographikus vázolására van fordítva. Az ily részletesen megismertetett tipikus alak köré csoportosíttatnak azután a vele rokon tárgyak, a melyek ez által szintén könnyen felfoghatóakká lesznek. Az oktatás itt tehát mindig egy jól megértett tárgyon kezdődik és ebből kiindulva megy át a részletesről az általánosra, a könnyebbről a nehezebbre. Az elmélet soha sem előzi meg a gyakorlatot s az általános érvényű definitiók, valamint a családok, rendek stb. jellemzése is mindig egyes concret esetek egybevetéséből fejtetnek ki. E módszer, míg egyfelől a figyelmet folyvást ébren tartja és az érdekeltséget fokozza, másfelől öngondolkodásra is serkent, a mi pedig nézetünk szerint a természetrájk szakoktatásnak egyik főczélja.

A pusztán könyv nélküli tanulásról, ha valahol, úgy itt természetesen szó sem lehet; de igenis nélkülözhetetlen a természettel való folytonos érintkezés. Minél gyakrabban keresi azt fel a tanuló egy szakavatott tanár vezetése alatt, minél figyelmesebben tanulmányozza annak ezer meg ezerféle alakjait,

annál több hasznót, örömet, kedélyi megnyugvást és erkölcsi érzetet fog a természetrajz tanulásából meríteni.

Ezen új és legelőször a németeknél felkarolt módszer eddig nálunk még parlagon hevert és valamennyi természetrajzi tankönyvünk a régi száraz modor híve. Kriesch János müegyetemi tanára az érdem, hogy az új gyakorlati módszert kisebb természetrajzának legközelebb megjelent negyedik kiadásában hazai középtanodáinkba is átültetni megkísérelte.

A német minták (Lüben, Wagner) nyomán készült kísérlet általában véve sikerültnek mondható.

Az egyes jellemző alakok többnyire jól vannak kiválasztva, és különös súly van a belföldi állatokra és főleg azokra fektetve, melyek tulajdonságaik, hasznos vagy káros voltak miatt reánk nézve különös fontosságuk. A leírások élénkek, néhol kitünőek, itt-ott azonban frásisokba csapnak át. A nyelv eléggé gördülékeny s az előbbi kiadásokénál sokkal magyarosabb. A szövegbe nyomott számos és többnyire elég jó famesztetű ábra nem kis mértékben mozdítja elő a csinos kiadású könyv használhatóságát.

Az állat- és növénytani rész egész berendezése kifogástalan. Gyöngébb már az ásványtani rész, melynél szerző még nem tudott a régi száraz modorossággal teljesen szakítani. Pedig azt hiszszük, hogy az első két résznél oly szerencsével használt módszert az utolsó résznél is ép oly szerencsével lehetett volna alkalmazni. Azon érdekfeszítő közvetlenség, melylyel a szerves világ alakjai tárgyalvák, habár nagyobb fáradtsággal, de bizonyára a szervesetlen ásványoknál is elérhető lett volna.

Kriesch munkáját azonban ez egyenetlensége daczára is bátran legjobb tankönyveink közé sorozhatjuk. A benne előforduló egyes apróbb hibák becsét és használhatóságát korántsem csökkentik. Sőt épen mivel meg vagyunk győződve, hogy e könyvnek középtanodáinkban jövője van, kívánjuk annak általunk észrevett hibáit és tévedéseit a következőkben kiemelni:

A 7-ik lapon említett szent Bernát-kutyák még nem haltak ki egészen. A 29-iken a nyúl leírásánál téves állítás: „Nagy szemeit a rövid pislák nem födhetik egészen, miért is *nyílt szemekkel* kénytelen aludni.“ Értelemzavaró a 31-ik lapon: *Vesperilio noctiluca*.

A 36-ikon a czet leírásában érthetetlen e mondat: „A kilelékezett víztartalmú levegő a hideg tájékokon mint szökőkút

tűnik elő. Ugyanott: az emlősök azon jellege, hogy bőrük szőrrel fődött, nem általános érvényű, mert, mint huszonöt sorral előbb olvashatjuk is, a felnőtt cetek teste egészen csupasz.“

A 39-iken az emberi nem fajtáinak tárgyalásánál a régi Blumenbachféle felosztás van követve. E felosztás, a mint tudjuk, a finn-ugor népeket a mongol fajtához sorozza, s a ki jónak látja a Blumenbach felosztását követni, kénytelen a magyarokat is a mongol fajtához számítani. Ha pedig azt állítja, mint szerzőnk, hogy nem ahhoz tartozik a magyar, nem szabad elfogadnia a Blumenbach rendszerét. Vártuk volna, hogy a szerző Retius és más újabb ethnographok nézetét is legalább megériinti. Ugyanott az aethiopiai fajtához számíttatnak az afrikai, *újhollandiai* és *indiai* négek, noha már nehány sorral odább Ausztrália és a kelet-indiai szigettenger lakói, helyesen, a malayi fajtánál említettnek.

A 42-ik lapon kiigazítandó: „A vér *vízféle* folyadékból és apró vértestecskékből áll.“ Ugyanott: „A szivárványhártya közepén a *világosság sugarainak felfogására* egy gömbölyű likkal, láta vagy látabbal (Pupille) van ellátva.“ A 74-iken: „A tüzi béka *tűzszínű* hasáról ismerhető fel vizeinkben.“ A 84-ik lapon említett pattogány nem kékes *füstöt* bocsát megtámadói ellen (a füst mindig égési folyamatot tesz fel), hanem bizonyos maró nedvet, mely oly illó természetű, hogy a körléggel érintkezvén, puffogással rögtön kékes vagy fehéres gőzzé változik. A 89-iken a vetési szokcsér leírásában kiigazítandó: „A *patkóhoz hasonló* nyakpajzs igen nagy.“

A 90-iken: „A potroh alján *fekete* foltok vannak, melyek az eleven (szent János-) bogárnál éjjel világítanak.“ Ugyanott: a sárga holyva „testszine fekete, feje és tora *zöld ércszínű*.“

A 98-ikon: „A tökéletes (selymér-) lepe, a burkot szájából jövő nedv segítségével meglágyítván, *keresztül rágja* s kikel.“

A 109-ik lapon a hártyaröpiék jellemzése hiányos, ki van belőle feledve a szájszervek alkotása és az átalakulás, melyek pedig a rovarok osztályozásának fő criteriumait alkotják.

A 222-iken a csúcs fogalmának meghatározása nem eléggé correct, minthogy vannak csúcsok, a melyekben több mint három lap vagy él metszi egymást. A 232-iken téved szerző, midőn a sóvári sófőzödéket úgy tünteti fel, mintha ott is aknáknban szilárd kősó termeltetnék. Az is talán kissé merész állítás a kősóról, hogy „a gazda földjét trágyazza vele“. A mi gazdaközönségünk ezt bizonyára nem teszi. A 234-iken a vasgálicz

alkatrészei gyanánt csak kénsav és víz említettnek, a legfontosabb pedig kimaradt.

E tévedések és még néhány kisebb nyelvtani és sajtóhiba kijavitása után e tankönyvet jó lelkiismerettel ajánlhatjuk középtanodai használatra s nyugodtan adhatjuk a tanuló kezébe. Őszintén óhajtjuk azért, hogy még számos kiadást érjen és hogy már a következő kiadás az említett hiányok nélkül jelenjék meg.

XX.

A jelen geológiája, írta Bernhard von Cotta. Az eredeti harmadik kiadása után fordította Petronics Gyula. A szerző aczélmetszetii arczképével és hat fametszetii ábrával. Kiadja a természettudományi társulat könyvkiadó vállalata. Budapest, 1873.

A természettudományi társulat újabban feladatául tüzte külföldi jeles természettudományi műveknek magyar nyelven való kiadását, s ezt két egyén közreműködésével eszközli: egyike a munkát fordítja, másika a fordítást átnézi. Ilyen módon mint a sorban első jelent meg Cottának e kitünő munkája.

Cotta nem nyújt rendszeres földtant, hanem inkább bölcséleti módon, melynek mestere, kimutatni igyekszik, hogy a geologia bizonyos tekintetben összesége a természeti tudományoknak, sőt azonkívül még a költészet- és bölcsészettel is szoros kapcsolatban áll; hogy a természeti tudományok nem csak egymás között, hanem az emberi élettel is szoros összeköttetésben vannak s hogy a tudásnak befoglalása bizonyos szakokba épen nem benső szükségesség, hanem csak segédszer, csak könnyebbítés. A geologia feladata szerinte a föld alkatának és keletkezésének tanulmányozása; e tudományban a természettudományok minden más ágának közreműködése igen világosan fölismerhető, mert a geolognak a földet a legkülönbözlőbb tekintetben kell vizsgálnia: mint a naprendszer bolygóját, mint chemiai és physikai laboratoriumot, mint ásványanyagok halmazát, mint növények és állatok lakhelyét és mint folyamatok végnélküli sorozatának szinpadját és eredményét.

Ennélfogva egy kis történelmi bevezetést előrebocsátva, szól a kőzetekről, azok három nagy osztályát, tudniillik az *eruptiv*, az *üledékes* és a *metamorph* (alkatváltott) kőzeteket előbb általánosan, majd azután részletesen tárgyalván. E rész még egy kissé a régibb felfogás szellemében van írva, de azért

ilyen népszerű munkában bizvást megállhat. Az üledékes képletek fejezetében táblázatokat is ad különböző vidékek képletcsoportjairól időszerinti sorrendben. Minthogy itt nem kevesebb mint tizennyolcz vidék üledékes kőzetei hozatnak fel, tehát oly részletbe megy, hogy külön adja Morva- és Csehország viszonyait, nem ártott volna az átdolgozók részéről egy rovatot Magyarország üledékes képleteinek is szentelni. A vulkáni működés és kitörésbeli képletekkel röviden végezvén, átmegy, mint tanulságos példára, az Alpok geológiájára, melynek oly rég óta és annyi nevezetes erő által történt tanulmányozásáról jó áttekintést nyújt, megemlítvén az egyes buvárokat és, hogy valaki bővebben tájékozhasa magát, a különféle irányú szakmunkákat is.

Legérdekesebb és legbehatóbban tárgyalt rész mindenestre az, a mi *A külön fekhelyek* czímen ezután következik és a hol nevezetesen a *szén*, a *kősó* és az *érczek* találatási viszonyairól szól. A szénről és kősóról röviden szólván, átmegy az érczfekhelyek tárgyalására, a melyeknek „nem csupán miként való előfordulások, hanem ásványi összetételök is sokkal változatosabb, mint a szén- és kősólerakodásoké és ezenkívül a közönséges kőzetképződésektől részben még jobban elütnek, mint amazok. Igen kevés kivétellel valamennyien vizes oldatokból leülepedett chemiai csapadékoknak tekintendők; e lecsapodások nagyobb része magában a föld belsejében ment végbe oly formán, hogy azokat, úgy szólván, hydroplutoiaknak, azaz földalatti repedezésekben vagy üregekben végbement vizbeli lerakodásoknak nevezhetjük.“ Az érczfekhelyeket alakjok és az őket magokba záró kőzetekhez való viszonyuk szerint *telepekre*, *telérekre*, *tömzsökre* és *impregmatiókra* osztja be, mit előbb rajzban tüntet ki és később, minthogy még gyakorlati bányászok is néha ingadozó elvek szerint tesznek köztök különbséget, czélszerűnek tartott e helyen röviden, de határozott szavakban megállapítani. Megismerteti azután az érczfekhelyeknek néhány természetes csoportját példákban, melyek legnagyobb részét saját észleleteinek bő tárházából veszi. Majd az érczfekhelyek keletkezését tárgyalja azok geographiai és geológiai előfordulásával. Cotta ez irányban évek hosszú sora óta működik és azon kívül, hogy Freibergben, hol tanár, a legátannulmányozottabb bányászati viszonyok állottak szolgálatára, Európa legtöbb bányavidékét, sőt honunkat is többször beutazta. A számos ez irányban kiadott művét e fejezetben röviden egybe-

foglalva, sőt nem egy helyen újra és czélszerűbben formulázva találjuk úgy, hogy itt a szakember is érdeklél fog lapozgatni.

A föld fejlődési törvényéről az ismert hypothesis van leírva s hét stadiumba beosztva, utána következik *A geologia és Darwin* fejezet vonatkozással Darwinnak korszakot alkotó művére *A fajok eredetéről*. Felhossa a geológok részéről is nyilvánított véleményeket mellette és ellene, saját véleményét a következőkben fejezvé ki: „geológiai álláspontból Darwin elméletét semmi esetre sem lehet megczáfolni, sőt a geologia inkább számos tényt szolgáltat támogatására.“

A geológiát összehozza az ó történelemmel, nem különben a csillagattannal, hol a meteoriteknek és a velök rokonságban levő hullócsillagoknak az újabb nézet szerint külön fejtegetést szentel, majd átmegy a jégkorszakok és a jégárak hatásaira, mi hasonlóképen egyik vexata questio diei. A következő fejezetekben szól a geológiáról és költészetéről, a geológiáról és bölcsészetről, itt méltán kiemelve, hogy „teljesen hajótörést szenvedett néhány német bölcsész azon kísérlete, egy különös természet-bölcsészetet alapítani, melynek célja lett volna a megfigyelésnek elébe vágni és minden természeti törvényt a priori gondolkodási törvényekből levezetni.“ Erre következik a rendszer és műnyelv, a geologia és vegytan, végre a föld alkotásának befolyása az emberek életére.

Cotta munkája oly változatosan és vonzón irt, hogy azt a nagy közönség is élvezettel olvashatja. A természettudományi társulat jól tette, hogy épen ezt adta ki egy rendszeres helyett, a mely inkább demonstratív előadáshoz kötött tanulmányra és nem annyira önálló olvasmányra lett volna alkalmas.

SZABÓ JÓZSEF.

A holt költő szerelme. Ballada Jókai Mórtól.

E ballada nem jelent meg külön füzetben, de mint a magyar írók és művészek estélyén Liszt zongorakisérete mellett elszavalt költeményt közölte több lap s általában úgy ünnepelték, mint a magyar költészet rendkívüli tüneményét. Ime az ok, a miért hozzá szólunk s nem tartjuk feleslegesnek vizsgálni: vajon csakugyan gazdagodott-e költészetünk, vagy az egész zaj csak egyike azon irodalmi humbugoknak, melyeknek épen nem vagyunk szükében.

Jókai balladájának tárgya Petőfi, neje és fia. Nincsenek ugyan megnevezve, de a költő czélzata nagyon is észre vehető. Nem vizsgáljuk: ajánlatos-e a nem rég elhunytakat, kiknek rokonai még élnek, kikhez sok gyöngéd emlék fűződik, ily mó-

don regény, dráma vagy ballada tárgyaivá tenni, s mellözve egyéb szempontot, magának a költői hatásnak szempontjából is, nem jobb kerülni mindent, a mi a kedély elfogultsága miatt épen úgy csökkentheti a költő szabad alkotását, mint a közönség nyugodt élvezetét! Legyen elég csak azzal a kérdéssel foglalkoznunk: méltóan énekelte-e meg Jókai Petőfit, a költőt, a hőst, a jó barátot, s vajon a költemény mélabús hangjával nincs-e kiáltó ellentétben a conceptio komikai hóbortossága? Gyöngye költeményt írni akár kin megesik, még a legnagyobb költőn is, de hogy valaki annyira félre ismerje tárgya természetét s az eredetiséget és hatást abban keresse, a minek sem eszmei jelentősége, sem aesthetikai értéke nincs, az úgy látszik Jókainak valóságos irányává kezd válni. Őt annyira túlbecsülte a közönség és hírlapirodalom, hogy ő maga igen természetes viszonzásúl épen nem becsüli őket s azt hiszi, hogy mindent irhat nekik, mert mindennel megelégszenek, mindent dicsőítenek a mit ír.

A ballada azon kezdődik, hogy hőse, a költő, harcza indul és búcsuzik neje- és gyermekétől. Ez a balladának legjobb része, ebben egy pár szép lyrai helyet találhatni, bár csodálkozunk, hogy Petőfi *September végén* című elegiáját, mely hasonló érzést hasonló rhythmusban fejez ki, nem használta fel Jókai, mert így erősebben és közvetlenebbül hatott volna az olvasóra a búcsuzó költő halálsejtelme. Ez után mind inkább romlik a mű, egy-egy szebb sor vagy épen versszak igyekszik ugyan fentartani az érdeket, de mind hiába: a tragikai conceptio csak hamar komikaivá torzúl. A hős ugyanis elesik; a holló a fán megjelenti férje halálát a nőnek, a ki aztán nem sokára férjhez megy. De a halott nem nyughatik sírjában, megjelen a nőnek *koszorús kalppal* fején, hanem a fő nem az övé, valaki másé, egyé a sok közül, a kikkel együtt esett és temettetett el. Koszorúját meglelte, a fejét nem, a mi alkalmasint azt akarná kifejezni, hogy a költőknek még a sírban is legtöbb gondjok van koszorújokra. A nő nem ismervén reá, hívába hívja, nem megy vele. „Te nem vagy ő, férjem soha sem voltál, arczod nem az övé“ kiált fel a nő. Ekkor a szellem — ha ugyan megérdemli e nevet — mentegetőzni kezd, hogy nem lelte meg fejét, téved a kéz, majd visszamegy érte s megleli, bár a közös sírban nagyon nehéz a válogatás. És megjelen újra, de akkor sem a maga fejével. Húsz évig jár fel a sírból más-más fejjel, végre megtalálja a magáét. A nő ekkor már öszül, a gyermek vén ifju lett, a ki unja az életet. Most reá ismernek mindketten s elmennek vele a sírba, hogy örökre csókolhassák egymást.

Ki nem érzi, a kinek csak egy kis költői érzéke van, hogy Jókai itt lábbal tapod minden népköltészeti hagyományt, költői

illúsiót, s a tragikai conceptionak a fejkeresés komikai fordulatával oly groteszk irányt ad, mely ellen egyaránt fellázad erkölcsi és aesthetikai érzésünk. A népköltészetnek régi hagyománya a sírból feljárom lélek, a melyet a műköltők nagy hatással szoktak feldolgozni, kivált a balladaköltők. De e költői motivummal, a mely mindig fönséges, nem lehet gyermekjátékot üzni. A ballada-költők ezt rendesen mint subjectiv csodást, mint visiót használják, a feldúlt, lázas lelki állapot költői kifejezéséül, a minő az erős bánat, kétségbeesés vagy a lelkiismeret furdulása. Ilyenkor mindig az élő kebelében rejlik az a varázs, a mely a halottat felkelti sírjából s a halott ez érzés ereje által nyer hatalmat az élő fölött. Az élőnek a halott nem jelenhet meg más alakban, mint a hogy képzeli s a halott nem tehet mást az élővel, mint a mit ez óhajt vagy a mitől fél. Így találjuk ezt az északi, így a magyar népballadákban, így magának Shakespearenek tragédiáiban is. S ha Jókai e motivumot akarta használni, elég lett volna, ha a férjhez ment özvegy nem tud boldog lenni új férje karjai között, régi férje emléke miatt, ha a sírból feljárom halott vádoló arca mély búval tölti el, ha a gyermeket anyja bűja hervasztja s ha a férj és atya végre magával viszi a boldogtalanokat a sír nyugalalmába. De Jókai nem kedveli az egyszerűt, a lélektanit, a költőit, neki valami hallatlan kellett s így teremtette meg a fejét nem találó halottat, a ki azt húsz évig keresi, tövistől megtépve, elfáradva a nagy munkában, ruhájszakadtan. S van-e Jókai e leleményének bármily tekintetben eszmei jelentősége, van-e kapcsolatban a nő lelki állapotával s általában fejez-e ki valamit? Ha csakugyan fejez ki valamit a költő akarata ellenére is, az nem lehet egyéb, mint parodia a sírból feljárom szellemekre, épen mint Arany János komikai eposzában, a *Nagyidai cigányokban*, Puk Mihály esete, a ki levágott fejét hóna alatt hozza s Csóri, a vajda, azt mondja neki: „Tedd fel a fejedet, én is voltam olyan szegény ember, mint te.“ De ezt Csóri csak álmodja s különben is a mi illik s igen helyén van egy komikai eposzban, a mely rendesen a komoly eposzok parodiája szokott lenni, nem illik egy tragikai balladába s legkevésbé Petőfi emlékéhez.

Petőfi 1848-ban heves polemiát folytatott Jókai ellen és szemére vetette, hogy „öt impertinentiát“ követett el rajta. Nem akarjuk itt eldönteni, vajon Petőfi vádjai alaposak voltak-e, de hogy Jókai e balladájával nagy méltatlanságot követett el Petőfi emléken, az előttünk bizonyos. Ugy rajzolni Petőfit, mint fejevesztett költőt! Ha a két költő közül valamelyik csakugyan elvesztette a fejét, az bizonyára nem Petőfi.

MŰIPARTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK¹⁾.

I.

A MŰIPAR FEJLŐDÉSE AZ EGYHÁZMŰVÉSZEKTEL.

A műipar nem a mai kor találmánya, mint a gőzgép vagy a villanyos távirat.

Mielőtt iparmuzeumok léteztek és műipartanodák állítottak, a műipar már virágzott; mint a költő énekelt, a zene hangzott, mielőtt a verstan és zeneiskola léteztek volna.

A műiparnak csak úgy, mint a művészetnek első mozganata azon tehetség, mely a durva anyagot alakká képezi. Mind a kettőnek feladata az anyagot idomítva és mintázva, rajzolva és színezve alakítani.

A mai magasabb művészet csak ott válik el az iparműtől, midőn az élet közhasználatán, a közszükségen felül eszményiesen alkot, midőn eszményi művészetté lesz (Idealkunst): minő jelenleg a festészet és szobrászat.

De ez nem zárja ki azt, hogy az élet mindennapi tárgyai, az eszközök és edények, a butorok és szövetek, különösen az ékszerek s úgy nevezett díszcikkék művészi felfogással és műízléssel ne alakíttassanak. Sőt éppen a kezdetben, valamint az általános művirágzás korában mindig ezekre irányult előbb a műtehetség, s ebben nyert kifejezést a műízlés.

Az antik klaszikus görög cserépedény izletes alakjával s ábráival, színezett képeivel és domborműveivel valódi műalkotás, s a műiparnak egyaránt, mint a magasabb művészetnek tárgya. Hasonló műgonddal készültek gyakran az antik bronzeszközök és edények, fegyverek és ékszerek. És mes-

1) Az alapítandó magyar iparmuzeum javára a nemzeti muzeumban tartott felolvasások sorából.

tereik, akár egy Phidias vagy Poliktetes, egyaránt ügyes műiparosok, mint nagy és híres művészek voltak, mert Phidias például csak úgy festé Pisistratos olympi Jupiter temploma ajtóit, mint véste Minervának s a többi istenek remek-szobrait.

A középkorban is újra karöltve jár a műipar s a művészet az egyházban, a fényes bazilikákban s a magasztos goth dómokban alkotva az egyházművészetet, a mint egyaránt műízléssel és művészi felfogással díszít mindent, a legkisebb kézműtárgytól a legemelkedettebb művészi előállításig. Bernard, a hildesheimi püspök, egyike a kezdő középkori egyházművészet legnagyobb mestereinek, egyaránt készít ötvösműveket, szobrászi bronz edényeket s ajtókat, valamint alkotja azok szobrászi domborműveit.

Ez egész középkor, sőt még a renaissance, a cinque cento, a XV-ik század újjá születési művészete is fentartja e gyakorlatot és műkezelést. A művész gyakran nem csak festő és szobrász, építész és faragó egy személyben, de még ötvös is, arany- és bronzműves. Sőt az olasz specialik czéhe, melybe mindezek tartoztak, még a műipar s a kézmű több ágát is magába foglalta. Ghibertí és Donatello, Ghirlandajo és Polluino egyaránt ügyes ötvösök, valamint festők vagy szobrászok voltak. S a művész Benvenuto Cellininek híres sótartója, fényes arany művei és ragyogó színű zománczai homályt vetnek szobraira.

Csak midőn a renaissance hanyatlásával a szobrászat és festészet mindinkább kilép a műipar köréből s ettől különválva tisztán eszményi művészetté lesz: kezd hanyatlani a műfelfogás és műízlés tekintetében mindinkább a kézmű s műipar. A fejlődő cultura, a mind általánosabbá váló művelődés minél nagyobb termelést és minél olesőbb productiót kíván a kézműtől és az ipartól.

A nagy és állandó műízlés, mely a középkorban századokon át fejlődve, századokig uralkodott, nem csak a művészet, hanem az ipar és kézmű fölött is, most mindinkább enyészve, a könnyen változó divatnak ad helyt, mely épen oly könnyű, a mily változó productiót igényel. S azért nem felelhet meg többé se a művészi magasabb felfogásnak, se a gondos műkivitelnek, minélfogva útját állja a műízlés fejlődésének is.

A rohamos és túlságos termeléssel keletkezik az utánzás, mely nem csak az eredetiséget előli, de versenyt is kelt a

legigyekvőbb iparosnak. És ez csak úgy védheti magát, csak azzal érvényesítheti előnyét, ha kevésbbé utánozható műgonddal és műizléssel dolgozik, csak így fejlődhetik ki a műipar mai hanyatlásából.

Mondják már most erre nézve, — még pedig az újabb műtörténetírók és műbírálok — hogy a fordulatot újabban különösen az idézte volna elő, midőn az első londoni kiállításon az egész világ s különösen a hatalmasan és másképp anyagilag jól is és solidan nagy mérvekben produkáló angol ipar egyszerre azon vette magát észre, mennyire hátra maradt a műizlésben, nevezetesen a még legtöbb izléssel és műfelfogással dolgozó francia műipar mögött.

A javulást pedig azután sajtátságosan azzal kezdték volna, hogy a műipar legszörnyetegebb képzéseit egy külön kiállításban, melyet chamber of horrors, a szörnyek gyűjteményének neveztek, állították össze mintegy elrettentő például. Nem csoda, hogy épen ellenkező hatása volt. A gyűjtemény a kíváncsiság legkeresettebb helye lőn, s a különöz angol izlés a legszörnyetegebb példányokat mint curiosumot utánzá.

Jobb hatása volt ennél a South-Kensington muzeumnak. Benne a műipar számára valódi első mintaszerű muzeum állíttatott. A francziák fölveszik e téren is a versenyt. Keletkeznek a *Musée retrospectif*, a *L'union des beaux arts appliqués à l'industrie*. A németek méltóan követik. A bécsi műipar-muzeum hasonlóan mintaszerű alkotás s ma már el van ismerve, még nálunk is, a műipar jelentősége, szükségése és becsé. Kétségtelen, hogy a fordulatot és lendületet, melyet ma a műipar vett, e körülmények is elősegíték, de aligha csalódom, ha azok okát mélyebben keresem és találok.

A műizlés és a műirányok hasonlóan mint a nagy politikai és társadalmi, vallási és nemzetiségi fordulatok, hosszasan és kölcsönös hatások és viszhatások alatt készülnek elő, de a fordulatot rendesen csak akkor vesszük észre, midőn a katasztrópha beállott, az esemény megtörtént, véghez ment. S ekkor csupán a kitörés, az eruptio, az explodálás legközelebbi eredményét látjuk, feledve az anyagot, melylyel a lég megtelt s a villámszikrát, mely gyújtott.

Ha az iparban, a kézműben valaha valahol műizlés és művészet létezett, keletkezett és virágzott, úgy az bizonyára az egyházi művészetben volt, s itt kezdődött nyilván inkább, mintsem az angol szörnyüségek gyűjteményében az újabb lendület is.

Midőn a középkor egyházi művészete, a bazilikai és bizanci, a román félkörív- és a góth csúcsívizlésben nagyszerű monumentális egyházaikat alkotta: ezeket nem csak a szobrász vésője, a festő ecsete, hanem egyaránt az ötvös kalapácsa, a faragó asztalos kése, a hímző tűje díszíték. Az arany- és ezüst-, az ércz- és rézművek, a faragó s asztalos mesterségek, egy szóval csaknem minden kézművek egész, mint mondám, a szövésig és hímzésig, fényüzve vetekedtek ékíteni e magasztos műalkotmányokat.

Az isteni tiszteletre szükségelt oly tárgyak, melyek sajátlag a kéz- s iparmű körébe tartoztak, mint az oltárok, szent edények, kelyhek, butorok, nem csak a legbecsebb anyagból, márványból és nemeskőből, aranyból és ezüsből készültek, hanem e mellett dombor és homor művel, vésettél és kiveretlen, zománczczal és niello szinezéssel, drágakővel és gyöngyökkel, e közt metszett antik gemmákkal és bevéssett intaglióval díszítve készültek.

A mi azonban mindezen fény és érték fölött az egyházi iparmű tárgyainak műbecset adott, az a szigorú műizlés, a stil volt, melyben mindezen tárgy művészi felfogással alakítottatott.

Kezdve ugyanis az oltártól, a székeken át egész az ajtókilincsig, — és kezdve a kelyhen s a szentségtartón egész a csengetyűig, — a tiarától egész az oltárterítő szövetig, minden egyöntetű, öszhangzó műizlésben s ennél fogva a mesterséget túlhaladó művészi felfogással készült: bizonyos műeszmény, habár gyakran csak mértani építészeti műeszmény szerint is.

Elég a műértőnek csak egy ily középkori egyházi művészeti tárgy maradványát, töredékét látni, hogy azonnal meghatározza annak műkorát s izlését. Annyira magán viseli minden részlete műjellegét.

E műidomok azonban oly túlnyomóan kezdettek uralkodni, nevezetesen a góth izlésben, hogy már minden műtárgy úgy szólván az egyházépület csúcsíves alakzatainak sajátosságos formáit követte. Az oltáron, például, épen úgy alkalmaztattak csúcsívek és csúcsos homlokzatok, támok és tornyok, fialák és mennyezetek, fülkék és csúcsívaablakok, mint magán a templomon. És hasonlóan a székeken s a szentség- és az ereklyetartón, valamint néha még a kelyhen is és a csengetyűn, az ajtó vasalásán és kilincsein. De míg ez megjárta az oltáron, az ereklyetartón, sőt a monstrantián is, a mennyre ezeknek ház-

egyház-, kápolna-, toronyalakot lehetett adni, addig nagyon furesán s alkalmatlanul vette ki magát a kehelynek szárán, tövén, például hol a toronykák, ablakok, ajtók, fülkék a szentek szobraival is díszítve, bármily szépek lehettek is magokban véve, de igen czélszerűtlenek voltak. A czélszerűtlen pedig sajátlag soha sem lehet szép, nem különösen a művészetben és műizlésben.

Az ily túlzást, a túlhalmozást, a művészetben azonnal követni szokta a hanyatlás. A csúcsívek elkorcsosulnak, az úgy nevezett tudor stíl keletkezik, kanyar, számrhátivekké, a tornyok úgy nevezett papucsosá, saruvá (Frauensschuh) lekonyúlnak. A csúcsívizlés teljes felbomlásánál vagyunk. A művészet elfordul tőle, de a kézműben, a mesterségben így szellemtelenül üzik még tovább. Mert megváltván tőle egészen a művészet, csak modorossága marad vissza.

S ez jellemző mozzanat mindenkor az iparra, a mesterségre nézve. Hogy a mint a műfelfogás elhagyja, azonnal üres játékká, modorossá korcsosul benne az izlés. Ime, hogy nem lehet az ipar, a mesterség, művészet és műizlés nélkül. S azért kell azt műiparrá, terményeit iparművekké emelnünk. Szabad legyen azt egy-két közel álló példával felvilágosítanom, mint ezeket újabban épen a jobb francia ipar szolgáltatja. A naturalisticus iránynyal a többi közt divatba jön egyszerre például a természetes virág utánzása az ékitményben, ornamentikában és ékszerben. Egy szerencsés művészi alkotás, rajz vagy mintázás sikerült alakítással átviszi a műiparba. Rögtön felkapják s utánozzák a végtelenig. Erre minden, derűre-borúra, virágformát kap. Már nem csak az ékitmények, az ornamentika s az ékszerek csupa rózsák, ibolyák, felfolyó virágkelyhek, hanem a poharak is és edények, azután a tinta-, porzó- és majd a szivartartók is. S így megy ez egész a végletig. Minden virág már, a minék pedig semmi köze a virággal. Hasonlóan a szöveten a mértani vagy arabesk mustrát felváltja a természetes vagy decorativus rózsza alakzata, például az öltönyön úgy, mint a butoron. De már a szőnyegen, hogy az ékitmény nagyobb mérveinek megfelelően, oly nagynak kell lenni gyakran a rózsának, mint egy káposztafej. Lassan izléstelené, neveltségessé lesz s azután úgy mondjuk ezt, hogy kiment már a divatból. Mint minden kimegy, semmi sem tartja fen magát, a minék nincs műjellege.

S ez példa az alakra. De hasonlóan vagyunk a színérzékkel is, mely nálunk már teljesen elenyésző félben van. Nem csak a férfiak viselnek sötétbarna, hamvas színeket, de már a nők is. Az erős színt kirívónak tartjuk és szégyeneljük viselni. E színérzék hiányában egyszerre divattá lesz, hogy a szobafal színe, a kárpitok, függönyök, butorok, a takarók, szőnyegek mind egyszínűek, egy mustrájuak legyenek. Mi sem hiányzik egyéb, csak hogy e színöszhangzás kedvéért, nehogy valami kirívóbb szindissonanciát okozzon, még a ház asszonya is és leányai, sőt talán a szolgaszemélyzet is hasonló színű és kellemjű ruhába öltözzenek. Holott éppen ellenkezőleg, már a fal és butor színei egysége közt nincs okozat, mert a fal és butor nem egy, hanem az ennek háttere; máskép a falon függő képnek is végre a fallal egyszínűnek kellene lennie.

Ily túlzás volt tehát az, hogy a tárgyra visszatérjek, midőn a góth templomnak szép és tetszős alakzata egyszer felkapva, utóbb műfelfogás nélkül a mesterség által modorosán és chablonszerűleg a végletekig alkalmazást nyert.

Alighogy azonban az előtörő renaissance ezen valamit segített, azonnal ez is, mint úgy is csupán utánzott és nem művészileg fejlődött műforma, korán hanyatlott. Ebben egyszerre ismét minden oszlopsor, homlokzat vagy csak klaszikus váza, urna, hamvedény akart lenni, mint a góthban csúcsív és toronyka.

Itt a zopf-, a barock-, a rococoizlés tekerődő, pohosan és puposan csavart alkotásaival, melyeknek nem is keresek azért magyar műnevet.

Kétségtelenül, valamint a renaissancet, úgy utána a mai új műizlésre törekvést ismét világekorszakias politikai, társadalmi, vallási és nemzetiségi forrongások előzték meg és készítették elő. Ily fordulópontot jelez a társadalomban és műizlésben a múlt század végén a francia forradalom; a mint a helyzet urai egymásután köztársaságot és császárságot jelenetaznek: úgy a művészetben is beáll ismét a késő római császárkori izlés utánzása, úgy nevezett empir divat. A milyen röviden uralkodott azonban, a magasb művészet országában alig alkothatott valamit. A párisi Madeleine-egyházon és néhány colonadon vagy kupolán kívül csak egy-két kerti Theseus-templom s ehhez hasonló az, mit hátrahagyott, de az iparban egy ideig némi jobb izléssel tartá fen magát díszbutorokon, például óraállványokon, vázákön és ékszereken.

A mint a consulok és caesarok kora lejár s a legitim középkori királyság visszatér, az antik classicismus rosztánzása s majmolása hasonlóan helyet ad a középkori romanticismusnak. Eleinte ez is homályos, zavart fogalommal kezd uralkodni, de majd felkarolva az újra ébredő vallásos érzet és nemzeti irány által mély műtanulmány tárgya lesz az irodalomban, tudományban és művészetben. A középkori egyházi nagy műzlések, a román és a góth, ismét visszatérnek és új műlelmeket hoznak magokkal a művészet és az ipar számára.

Máshol, kisebb munkáim kiadásában magyar mérégiségtanunk keletkeztét előadva, bővebben jeleztem ezt, mint ébreszték fel e középkori műtanulmányok és vizsgálatok ama műzléseket, mint veszi át egyszerre az egyházi művészet ismét a vezetést a műiparban. A mint a bazilikák és dómok stilszerűen restauráltak és hasonlóan javítottak vagy újan készülnek, a régiek mintájára, butoraik és eszközeik: úgy megint a művészek, a restauráló műépítések, tervrajzolók, mintázók veszik át az ipar s a kézmű e tárgyai készítését vagy csak műzlési idomuk rajzai terelését, azok mintázását és alakítását. S ez adja meg az új egyházi művészetnek s ezzel az iparműnek a lendületet.

Belátták lassan e példán s e gyakorlat által, hogy a mesterséget, az ipart csak a művészi felfogás, a műzlés, a stilszerű alakítás képes emelni; rájöttek, hogy az csak az alapos rajzismeret, a mintázás s alakítás által érhető el; hogy a műipar csak a stilszerű és kitűnő technikájú műpéldányok tanulmányozása által tartható fen és fejleszthető tovább. Csak így állhatja ki a versenyt a világpiaczon.

Ime a műipariskola szüksége, hol a rajz, a mintázás, a technika tanítatik, és pedig a különféle mesterségek szerint, külön specialis ipariskolákban. Ime az iparmúzeumok korszerűsége, hol legkitűnőbb példányok összegyűjtve tanulmányul s a jobb izlés emelésére állítatnak ki.

Ez hozta létre a Kensington-gyűjteményt, ez a bécsi iparmű-múzeumot s az ottani eddig mintegy harminczkét specialis iparműiskolát. Ezért kell ime nekünk is iparmű-múzeum és kellenek iparműiskolák.

S ezzel talán bevégeztem volna feladatomat, melyre a felhívás folytán vállalkoztam: előadva a műipar keletkeztét és történetét, a mint az nevezetesen a nagy egyházművészeti izlések által emelkedett s ezekkel ismét új lendületet vett.

Felhasználom azonban mindjárt az alkalmat ezen csupán az elmélettel foglalkozó előadásom fonalán még szemléltetőleg is, demonstrative bemutatni az itt kiállított egyes műpéldányokban azt, mikép gyakoroltatott épen hazánk egyházművészetében is az iparmű egyik legszebb neme: *az ötvös zománczmű*, és mikép keletkezett ebből egy specialis különös magyar ötvöszománcz műtechnika, mely maig az újabb és régibb műtörténetben mint *magyar és erdélyi zománcz* ismeretes.

II.

A MAGYAR ÉS ERDÉLYI ZOMÁNCZ.

A zománcz, az email, mint a művészi színhatás egyik kelléke jött használatba.

A színérzéknek azon hiányánál fogva, melyben a nyugati civilizatio jelenleg szenved, mint azt már előbb jellemeztem, hogy mennyire elszörnyedünk az erősebb, a világosabb színek viseletétől és használatától, alig vagyunk képesek kellően méltányolni azon művészi színérzékot, mely a jobb műüzlések korában nem tudta eltérni az arany és ezüst, a réz, sőt a vas egyhangúan sértő vagy unalmas sárga, fehér, fekete színét és nyugtalan csillogását. Csak úgy például, mint mi is jelenleg nem tűrjük a csupasz monoton vagy vakító fehérszínű szobafalat.

Ez volt nyilván az ok, hogy az arany s ezüst, sőt réz és más ércművek felülete és lapja majd csiszolva, majd homályosan törve, szemcsézve, majd vésvé, karczolva, domborúan kiverve, aranynyal vagy ezüsstel befuttatva, változatos árnyalattal állítatott elő. Majd a niello sötét fekete oxyd színe eresztetett be a kivájt ékítményekbe, míg a későbbi, a bizanti császárkorban különösen a színes zománcz kezd használatba jönni s az egész középkor művészetén át a legnagyobb keletnek örvend.

Hogy az ércz, az arany, ezüst tartós állandó festéssel és színezéssel legyen előállítható, erre, mint ismeretes, az égetett fémszínekkel vegyített üvegfolyadékot, az úgy nevezett zománczot (email, Schmelz), kellett használni s azt az érczen képezett kivájásokba vagy ráforrasztott válókba kellett beereszteni.

E technikának, műgyakorlatnak azután számos neme volt. Nem is akarom ezek ismertetésével önöket fárasztani, csak a legnevezetesebbet, a legérdekesebbet emelem ki, mely saját magyar zománczunk teljes megértésére vezet, s ez a zománcz egyik legszebb, legrégebb, legkeresettebb neme, az úgy nevezett

bizanti rekesz-zománcz (email cloisonné, Zellenschmelz). Technikája az, hogy az arany lapra vékony lemezek forrasztatnak, melyeknek vonalai az alakok rajzának vázlatát, vonalait, contourjait képezik s a színezés ezek közé alkalmaztatik. A színek az illető lemezvonalok rekeszei szerint, melyek mintegy zárt sejteket képeznek, váltakoznak; beléjük öntetvén a színes üvegfolyadék, és pedig minden szín külön lemezrekeszbe, mire felül a kiálló lemez lecsiszoltatott.

Van szerencsém itt bemutatni a nemzeti muzeumban levő nyitra-vánkai lelet egy darabját, mely egy koronának volt valamely része, hasonlóan a magyar szent korona ily részleteihez, mely szintén bizanti rekeszzománczczal van díszítve.

Elhagyva már a zománczmű fejlődése más nemeit, mint a vajt, a dombor, az átlátszó, a festett zománcz (Grubenschmelz, champlevé, trans lucide, limoge, peinte), átmenyek azonnal a magyar zománcznak ismertetésére, mely a leirtam bizanti, keleti, sőt a maig is Chinában némileg hasonlóan divó és készített rekesz-zománczhoz leginkább hasonló.

A magyar zománcz hasonlóan a bizanti rekesz vagy zárt zománczhoz, az arany vagy ezüst alapra ráforrasztott lemezek közé öntött üvegfolyadék, csakhogy e lemezek filigránból, vékonyan font sodronyokból képezve, a zománczkéregben felül nem gyalúltattak le. Hanem kidomborodva a sodronyszálak, a filigrán szintén az ékítmény, az ornamentika alakítására felhasználtatott.

Ennélfogva a magyar zománcz sajátlag a filigránnak, a sodronyműnek a zománczczal egyesítése, combinálása műizlészerű, stilszerű ornamentika kifejtésére s alakítására.

A filigránból az ezüst aranyozott sodronyból készült vagy azzal díszített művek leginkább az olasz ötvöstechnika művei, melyek nagyjából Genuában, Velencében stb. tengeri keleti kivitelre számított városokban maig fentartották magokat. Az egyházi művészetben is dús s művészi alakítású kelyhek és más hasonló ék- és díszszerek gyakran pazar filigránművel készültek. Mint itt a nemzeti muzeum e felmutatott kelyhén láthatjuk. Hazánk régebbi egyházi készletei közt meglehetősen nagy számban található még e nemű kelyhek, s ámbár másképp is a filigránmű Magyarországon kedvelt és sokat producált ékszer volt, azt mégis specificus magyar ötvösműnek nem mondhatjuk. Ellenben a filigránművel stilszerű ornamentikára egyesí-

tett zománczunk valóban specialis magyar ötvösmű-technikának nevezhető.

Első talán, ki e fölfedezésre vezetett, Bock Frigyes acheni kanonok, és e szakirodalom első tekintélyei egyike volt. Midőn az egyházművészet e tárgyait Nápolytól Dublinig, a nyugaton és keleten átvizsgálta, hazánkban az esztergomi főegyházi kinstár e nemű kelyhei leírásában azok műtechnikáját meghatározva nevezte el azt: sodronymű átlátszó zománcznak (filigranirter durchsichtiger Email), melynek hazánkon kívül, úgy mond Bock, máshol alig található fel egy-két példánya.

Midőn erre 1860-ban az első bécsi archaeologiai kiállításon Magyarország is néhány ily zománczmivű kehelypéldánnyal megjelent, melyek csupán a kassai székesegyház részéről küldettek, a szakférfiak ezt hasonlóan ily sodronyos átlátszó zománczműnek nevezték a műjegyzék s a kiállítási tárgyak leírásában, s ezen ötvöstechnikát különösen Magyarországnak tulajdonították.

És valóban, míg a külföldön alig jön elő több néhány példánynál, s ezekről is kimutatható, hogy hazánkból kerültek oda, mint az acheni kehelypéldány a magyar búcsújárók által, az ausztriai ebenfurthi, klosterneuburgi, schönbergi Magyarországgal közel határos helyek egyházainak ily kelyhei, addig Magyarország számos egyházaiban találunk ily művű kelyheket: Esztergomban, Pozsonyban, Kassán, Zágrábban, Szepességben több helyütt és nagyobb számban, mi kétségtelenül arra utal, hogy e zománczműben saját ötvöstechnikánk egyik becses maradványát keressük. Kerestem is és nyomozásaim ez eredményét már 1862-ben tettem közzé, mely először az akadémia által ábrákkal adatott ki s azóta második kiadásban kisebb műveim közt is megjelent: *Középkori magyar ötvösművek* cím alatt.

E vizsgálataim nyomán kitűnt, hogy a legrégebb s egyszerűs mind legnevezetesebb ily magyar filigrános zománczmű szent László királyunk ereklyetartó mellszobra a győri egyházban, melynek fénykép után készült s általam kiadott ábráját itt mutatom be. E mellszobron az egész ruházatot ily filigrán-zománcz képezi. A mű a XIV-ik század végén vagy legkésőbb a XV-ik első éveiben készült a nagyváradi székesegyház számára. Az egykorú följegyzés szerint 1406 előtt néhány esztendővel. Rajta a filigrán-zománcz valamint maga az egész mű még a góth izlési ornamentika jellegét mutatja, a természetes virágok

helyett még stilizált négyes levél-éktítmények képeznek keresztvirágokat. Ezek sodronnyal vannak alakítva, azért vonalaik nem egyenesek, hanem a sodrony fonott és csavart saját-sága szerint csipkézettek. A sodrony által képezett éktítményalakzatok vörös, kék és sárga színű átlátszó zománczezal vannak beöntve, közepén Magyarország czimere azon alakjában látható, mint az már 1334 óta Lajos király pecsétein is előjön.

Ez magyar zománczműünk első adatolható emléke és nyoma.

A XV-ik századi e mivű kelyhek, ámbár még goth izlésben készültek, már is újabb természeties, naturalisticus jellegű ornamentikát, éktítményeket mutatnak. Természetes virágokat képeznek már a sodronyok, mint a nemzeti muzeum itt látható kelyhpoharain és boglárain észlelhetjük.

A magyar zománcz így már nem csak az egyházi, hanem a világi díszedényeken, ékszereken is előjön.

Estei Hipolit herczeg egri püspökségi vagyona leltározásában a XV-ik század végéről s a XVI-ik elejéről 1508 körül többnemű kincsei közt följegyezve olvassuk: egy födeles magas nagy kupa, virágos, zománczos aranyzott ezüst, úgy mond, erdélyi módra készítve ¹⁾, mely mellett egészen megkülönböztetve és külön megnevezve sorolja fel a jegyzék a raguzai és más olasz ötvösműveket ²⁾, sőt a mi még sajátosabb, két vésett mivű kupáról megjegyzi ismét e leltár, hogy azok Erdélyben készültek, de nem azt, hogy erdélyi mód szerint ³⁾.

Itt fordulna tehát először elő e nemű hazai zománczmű-gyakorlatunk erdélyi névvel jelzése. Nem sokkal később, 1515-ben, említ Mariássy István végrendelete egy ily nagy erdélyi mivű kupát, mely, úgy mond, erdélyi módra volt készítve ⁴⁾.

Feltűnő ellenben, hogy se az erdélyi, se a magyarországi legrégebb ötvösczéh-szabályokban, melyeket eddig felkutat-

¹⁾ Item una Cupa magna alta cum floribus et smaltis, deaurata, modo Transilvano, cum suo coopertorio.

²⁾ Unam pelvim modo Raguseo laboratam cum armis domini Steph. Barberio de smalto factis. Ezen tehát csak a czimer volt zománczozva, természetesen a heraldikai színezet kitüntetéséül.

³⁾ Duae cupae de argento cum suis coopertoriis cum aliquibus figuris non relevatis, in Transilvania factae.

⁴⁾ Unam Cupam magnam ad modum laboris erdélyi stb. lego uxori. Mariássy-család levéltárában Markusfalván 220. sz. a.

hattunk, e zománczmű-gyakorlat említésének semmi nyomára sem jöhettünk.

A kolozsvári ötvösczéhek 1473-ki szabályaiban se a filigrán, se a zománcz nem említettik. A mesterremek készítésére csak a vésés, a vertmű s a drágakő foglalása kívántatott ¹⁾. Hasonlóan a komáromi, esztergomi, győri, érsekújvári magyar ötvösczéhek (tudjuk, hogy Esztergomban ilyenek hajdan olaszok is voltak) XVII-ik századi szabadalmi szerint ²⁾ a mesterremekre kívántatott: egy bokor kupa (azaz egy pár), helymes pecsét (szótáraink a helymes szót nem ismerik; érdekes volna, ha ebben a vésés vagy homormű régi magyar műszava maradt volna fenn. De lehet, hogy a német Helmtől véve sisakos czimeres pecsétet akar mondani). Végre egy arany gyűrű, kiben, mond, csináljon hat- vagy nyolczszögű követ úgy, hogy a kő alatt levő folium alá a víz ne hathasson. Természetesen a kő akkor még nem foglaltatott szabadon à jour. Lényeges lehetett tehát nem csak talán az, hogy a kő oly jól legyen foglalva, hogy a víz se hathasson át, hanem az is, nehogy behatva talán a nedvesség, a kő hátlapjának, a folionak színét megváltoztassa.

Mindezen adatok azonban mégis legfőlebb csak azt tanúsíthatják, hogy a filigrán és zománczmű nem kívántatott arra, hogy valaki ötvös lehessen. Valószínű épen, hogy ez az ötvőség egy magasb, külön ága volt s a közönséges mesterremekre azért nem volt szükséges.

Kétségtelen, hogy a folytatott kutatás különösen e nemű zománczos kelyheink föliratai, évszámai és kora vizsgálatával képes lesz még idővel határozottabban megalapítani a magyar zománczmű chronológiáját.

Érdekes azonban e műre nézve a nemzeti muzeum nagy-érdemű igazgatójának, Pulszky Ferencznek, azon észrevétele egyik utóbbi értekezésében ³⁾, hogy ezen, úgy mond, majdnem magyar stílusnak nevezhető zománczhoz csodálkozására is hasonló színérzülettel és csaknem ugyanazon motívumok felhasználása mellett készült ötvösmunkákat vett észre az orosz műkedvelők bécsi kiállításában, különösen a szentek képei fény-

¹⁾ *Erdélyi muzeum-egylet évkönyve*. II. Finály: *A kolozsvári ötvösczéh.*

²⁾ Eredetije kéziratban az egyetemi könyvtárban.

³⁾ *Budapesti szemle*. IV. 233. l.

körében. A rokonság kimagyarozására felemlíti ugyan azon tényt, hogy már Mátyás királytól kért az orosz czár Magyarországból ötvösöket, pénzverőket stb. De még inkább felismerendőnek véli azt, hogy a bizanti műtradíciók s a keleti befolyások csak úgy behatottak Oroszországba, mint hozzánk és Erdélybe, és hogy mindkét helyt párhuzamosan fejlődhettek.

Mire nézve részemről tovább folytatva a magyar zománczmű történetét, azt jegyzem meg, hogy a magyar zománcztechnika fejlődésében egészen eltér eredeti gyakorlatától s a XVI-ik század óta más irányt vesz, nevezetesen Erdélyben, míg Magyarországon kimuló félben van.

Valamint ugyanis az ipar a műizlést Európa-szerte ekkor elveszti, s ezzel a színérvést is, úgy az arany és ezüst műveken is az email, a zománcz mindinkább eltűnik a XVI-ik század óta vagy csak minél kisebb térre szorítkozik. Elhagyva a becses arany s ezüst díszszereket, maga a zománcz is veszti műbecsét, értékét; elhagyják régi nehezebb, költségesebb művészi nemeit; hanyatlásában ellaposodva már csak a szelenczéken terpeszkedik, majd az óramutató lapokon marad meg, ezt sem többé mint világos, tüzes, átlátszó színű üvegfolyladék, hanem inkább mint homályos agyag-, porcellánszerű email. Nem a zománcz adja ezen többé a szint, hanem azt ráfestik már s beleégetik a színeket, a virág- stb. alakokat.

E hanyatláson megy át a magyar, az erdélyi zománcz is.

A sajátlagi filigránzománcz egészen háttérbe szorul. Magyarország, mely a nyugattal mindig szorosabb művelődési viszonyban állott s ipar- és műáramlatának is jobban ki van téve, követi a németországi divatot s ezzel az augsburgi s nürnbergi arany s ezüst művet kapja fel.

Ellenben az elzártabb és saját fejedelmei alatt inkább a kelettel érintkező Erdélyben a zománczmű még tovább is gyakorlatban marad és keresett, csak hogy rajta is az általános hanyatlás erőt vett.

S ennek jellege képezi ma a specificus, a jelenleg úgy nevezett erdélyi zománczművet.

A mit ugyanis ma erdélyi zománczműnek mondunk, az már nagyobbára nélkülözi nem csak a filigránt. hanem azon átlátszó zománczot is, mely a filigránba alkalmaztatott. A mint a filigrán nem áll ki többé benne a zománcz fölött és nem képezi az ornamentikát, úgy a zománcz is a lemezen a homályos agyag, porcellán email és nem az átlátszó üveg-zománcz. Szó-

lesen, laposan terjeszkedik immár, nem színezése többé a filigrán által képezett stilszerű ékítménynek vagy virágnak, hanem ráfestik a virágot vagy csak kifestik rajta világosabb színeit, szirmait, leveleit. És ezen erdélyi zománcz nem is jön elő többé a műzléssel készült egyházi műtárgyakon, kelyheken stb., hanem csupán az ékszereken, boglárokon, öveken, mentekötőkön, legfőlegb még ékszertartó szekrényeken.

Bemutatom itt, szemléltetve mind a kettőt, a régi magyar filigrános átlátszó zománczot és az előbb leirtam, most úgy nevezett erdélyit ¹⁾.

S ezzel ismertetésemet bevégezve, még csak egyre akarom figyelmöket fordítani, a mi tárgyunkkal a legszorosabb összefüggésben áll.

Midőn czélunk a hazai műipar felvirágoztatása, ha azt akarjuk, hogy nemzeti jellegű műiparunk legyen, nem elég csupán múltunk e nemű emlékeit megismertetnünk és leírnunk, hanem újra fel kell azokat élesztenünk, újra elő kell vennünk sajtáságos műtechnikánknak, nemzeti műgyakorlatunknak azon neveit, melyek hivatva vannak arra, hogy nemzeti műiparunknak jelentőséget vívjanak ki.

Ilyen kétségtelen a magyar s erdélyi zománczmű, melyet nem csak a műtörténet ismer és méltányol, de melyet az ékszerárúspiacz és vásár is mint ilyet maig fentartott, keres és becsül.

Ki kell azért nevezetesen emelnem pesti hazánkfiait, az Egger aranyműves és régiségárús testvéreket, Egger Soma czéget, kik e régi magyar zománcznak kereskedésbe hozásával, de annak utánzásával is nem csak emlékéit, nevét, de technikáját is újra felébresztették, érvényesíték és keresetté tették.

Falke, a legavatottabb műipartörténetirő, *Die Kunstindustrie* czimű munkájában különösen kiemeli az Egger testvérek ez érdemét.

Igaz ugyan, hogy e kereskedés által sok kimegy az országból, és pedig a java, a legszebb, a legdrágább példányok a külföldön adatnak el; igaz, hogy a legtöbb új eddig csak úgy készült, mint a réginek utánzása s azért némileg hamisításnak tekintetett, de ha azt nem csupán régiségi és ritkasági szem-

¹⁾ E szemléltetéssel egybekötött magyarízat itt elmarad, mert erre szükséges volna a zománczokat legalább is színezett ábrákban adnunk a szöveghez.

pontból fogjuk fel, úgy örvidenünk kell azon, hogy e nemzeti jellegű műgyakorlat fölelevenítése által a hazai e nemű iparműnek új lendületet adhatunk. Az utánzásban előforduló hibás felfogást és tévedéseket épen e műtörténeti ismertetéseknek lévén föladata kimutatni az előadások után még azoknak, kiket e specialitás is érdekel, szemléltetve a tárgyakon kimutatni kész vagyok.

IPOLYI ARNOLD.

ANTWERPEN OSTROMA ¹⁾.

1584—1585.

Első közlemény.

A hadműtanban épen úgy, mint a tanulmányok minden ágában, az emberiség roppant előmeneteleket tett három század lefolyása alatt; de ha a legutóbbi háborúban előfordult csatákat és ostromokat, a németalföldi vagy a harminczéves háború egyes eseményeihez hasonlítjuk, kétségtelenül az öldöklő eszközökben és módokban találunk legnagyobb haladást.

Motley történelmének ez epizódját legkevésbé sem azért választottam, mintha az akkori katonai műveletekből a jelenre legkisebb tanúságot is lehetne vonni katonai szempontból, — noha e részben is tagadhatatlanul nem érdek nélküli — de valódi fontossága főkép történelmi jellemében rejlik. Egy érdekes és eseményekben gazdag részt akarok megismertetni azon háborúból, mely a vallási és politikai szabadság és a legelvakultabb katholicismus és absolutismus közt folyt, s melynek kimenetele Európa jövőjére a legnagyobb fontosságú volt.

Csaknem három század múlt el azóta, s most már párt-szenvedély nélkül bírálhatjuk ama korszak legkiválóbb egyéneit. Kénytelenek vagyunk szigorúan elítélni a hazájokat és a legjogosabb ügyet védő férfiakat, midőn nyomorúlt érdekek és személyeskedések miatt örvény torkába sodorták a legszentebb ügyet, mit valaha emberek védtek; ellenben bámulattal kell tekintenünk ama nagy vezérre, ki méltó lett volna, hogy az emberiség valódi érdekében fejtse ki mindazon nagy tehetsé-

¹⁾ Motley L. J. *History of the United Netherlands*. 4 vols. London, 1869.

geket, melyekkel II-ik Fülöp ódon, kriptai politikáját igyekezett győzelemre juttatni. Kevés vonzóbb alakot ismerek a történelemben Farnese Sándornál. Ész, bátorság, kitartás, erély, kötelességérzet az iránt, mit ő helyesnek vélt, egyenlő mértékben feltalálható volt benne; s habár szívünk egész erejével gyűlöljük is II-ik Fülöp politikáját, bámulatunkat Parma hercege iránt nem tagadhatjuk el. Ily egyéniségek, bármily pártot szolgáltak is, az emberiség büszkeségei maradnak. Most, háromszáz esztendővel később, már nemcsak a korlátlan uralom és a pápaság védőjét látjuk benne, de tiszteljük a nagy vezért, a lángészt.

Egyetlen egy ember volt e háború folyamában, ki nála nagyobb volt, ki a nagy tehetségeket és tulajdonokat az ügy szentségével és igazságával párosította, ki a legelső közt is első fog maradni korszakában, — de ez Antwerpen ostromát már nem élte meg. Oránia hercege, Hallgatag Vilmos, 1584. július 10-én gyilkoltatott meg Delftben Gérard Boldizsár által. A szabadság benne bírja legnagyobb vértanúját. A vallási türelmetlenség és vakbuzgalom nagyobb bünt sohasem követett el, mint midőn az örült Gérardnak kezébe adott a gyilkoló fegyvert. Voltaire tollával kellene bírni a történet-írónak, hogy a Ravaillacok és Gérardok szellemét méltón megbélyegezze, de főképp, hogy a történelem szegyenkövéhez szegezze ama vallási türelmetlenség pártját, mely az emberiséget legkiválóbb személyesítőitől fosztotta meg. De remélem, lesz még alkalman Orániai Vilmossal hosszabban foglalkozni s életpályáját részletesen ismertetni. Most egyelőre a XVI-ik század ez emlékezetes ostromának leírásával szándékozom a *Budapesti Szemle* olvasói érdekét Németalföld függetlenségi harcza iránt felbreszteni.

Egy maroknyi nép élethalál-harcot vívott oly fejedelem ellen, kinek tartományain, mint mondák akkor a spanyolok, „a nap soha sem nyugszik le“, ki a XVI-ik század legkitünőbb katonasága fölött rendelkezett, kinek megszámlálhatatlan gályái óriási kincsekkel tértek vissza az új világrészből, s kiért oly vezérek harcoltak, mint Farnese Sándor, Parma hercege. Alba százezer vérpadja nem volt képes megtörni e fellázadt szívós fajt; Parma lángeszének ellenben sikerült a celta tartományokat ismét a spanyol iga alá vetni. A hollandi nép azonban, mintha Vilmos szellemét öröklötte volna, kifűrasztotta úgy Alba kegyetlenségét, mint Farnese ügyességét.

Antwerpen ostroma és bevétele az utolsó nagy csapás, melyet Fülöp legkitünőbb vezére a belga tartományokra mért, s ezzel végződik a németalföldi háború első része. A belgák megadják magokat, de helyettök sok habozás után Anglia lép a küzdőterre; Sainte-Aldegunde helyett Leicester és Sidney fog-nak szerepelni, s majd egy nagyobb csatatéren a spanyolok réme, Drake Francis.

Motley L. J. világhírű történelméről e mutatóványul adott töredék után még alig lehet itélni, de talán sikerül többeknél felébredtetnem a tudnivalókat a nagy eredeti mű iránt, s meggyőződésem, hogy mindenki a legnagyobb elismeréssel fogja tanulmányozni a jeles amerikai író e kitűnő munkáját.

Orániai Vilmos halála Németalföldet vezető nélkül hagyta. A spanyol párt ellenben soha sem volt szerencsésebb választásában, mióta a két nemzet háborúja tartott. Farnese Sándor, Parma hercege, oly vezér és államférfi volt, kinek jelleme kormányzósága alatt érte el teljes kifejlődését. Ekkor 36-ik évébe lépett s egy hatvanéves tapasztalatával bírt. Nem azon vakmerő, önkénytes és önmagán uralkodni nem bíró fiatal ember már, kinek esze és bátorsága sem tudta megbocsáttatni gőgjét és kihágásait; gondolkodó, szerény s csak nem szelíd lett. Elméje gyorsan felfogott mindent, nyugodtan állapította meg terveit, segédforrásokban kifogyhatatlan volt, és a testi szenvedések és fáradtságok ellen érzékény; soha sem volt hős vezér ily jeles veterán sereggel, ki több katonai bátorsággal harczolt volna egy gyalázatos ügy mellett, mint Parma s maroknyi spanyol és olasz serge. Megtették azt, mit kötelességöknek hittek és e célra szentelték minden erélyöket. A celta tartományokban a lázadást Sándor felülmúlhatatlan diplomatai ügyessége és bőkezű megvesztegetései által győzte le. Artois, Hennegau, Douai és Orchies kerületek, s oly gazdag városok, mint Lille, Tournay, Valenciennes, Arras és más nevezetes helyek, már Fülöp kezei közt voltak. De e szerencsétlen és elvakult tartományok csakhamar elnyerték árulásuk gyümölcseit. Elszegényedve és elnyomva, kizsákmányolva és megvetve a spanyolok martalékaivá lettek, s e mellett a még küzdő testvértartományokat árulásukkal a legkétségbeejtőbb helyzetbe ejtették. Nyomorúlt állapotukat még növelték Balagny berontásai, ki ekkor még Cambrai ura volt. Medicis Katalin e várost tulajdonának

tekintette a meghalt anjou herczeg végrendeleténél fogva; s noha e követelés kedvencz fia árulására és gyávaságára volt alapítva, Balagny egyelőre még is érvényesítette Katalin képzelt jogait; s e bitorló, ki érdekeit folyton éber szemmel követte, a cambraii fegyverszünetet, mely Fülöp beleegyezésével évről évre meghosszabbított, „jó fejős tehénnek“ nevezte el, s a kibékített tartományok rovására gyűjtötte kincseit, míg ezek teljesen el nem szegényedtek.

Németalföld e nagy délnyugoti része így ismét és pedig maradandólag a spanyol koronához csatoltatott, ellenben Holland, Zéland és a többi tartományok, melyek már az új hollandi köztársaságot képezték, Fülöp iránti gyűlöletökben hevesebbek voltak mint valaha; a vitatott részt tehát a gazdag és termékeny Flandria és Brabant tevé. Ezekben feküdt a királyi és politikai főváros Brüssel, a kereskedés központja Antwerpen, továbbá Malines, Termonde, Vilvorde és más kevésbbé fontos helyek, de melyek mind élethalál küzdelembe fognak kerülni. Az ország e részének elnyomása az új köztársaság és az új császárság közt minden gátot le fog dönteni, s akkor szemben álland végre Hollandia és Spanyolország.

Elérkezett a perc az egész protestáns keresztyénségre végső erőfeszítéssel megkísérteni e tartományokat egy nagy köztársasággá olvasztani egybe, mely az európai szabadság védbástyáját alkossa, s nem engedni, hogy egymástól elválasztva, Franciaországon és Hollandián át, az absolutismusnak Angliába híd gyanánt szolgáljanak. Nincs áldozat, melyet örömmel ne kellett volna megadni a németalföldieknek; nincs segély, melyet a vallás és politikai szabadság barátainak szabad lett volna megtagadni, midőn Flandria és Brabant megmentéséről volt szó.

Senki jobban nem fogta fel e vállalat fontosságát, mint Parma herczege. Tudta, mit kell tennie és tisztában volt önmagával. Antwerpen volt a súlypont, melyen az egész ország vagy talán az egész keresztyénség sorsa nyugodott. „Ha beveszszük Antwerpent“, mondák a spanyol katonák oly gyakran, hogy közmondássá vált, „ekkor ti misét hallgatni jöttök velünk; ha pedig megmentitek Antwerpent, mi megyünk veletek prédikációra.“

Sándort a felelősség terhe és a veszélyek csak nagyobbá emelték. Éles, mondhatnók költői elméjében tervei tisztán állottak. Merész és — mint önmaga nevezé — hősi vállalatá-

nak minden részletét előre látta a teremtő lángész nyugodt tekintetével, s fáradságot és félelmet nem ismerő érz természetével valóítani is akarta lángelméje e szülöttét.

Az akadályok azonban számosak voltak. Legelőbb ura és fejedelme, ki komor írószobájában csak Mucioval (Henrik, Guise hercege), don Antonioval és Erzsébet királynéval foglalkozott s gyakran elfeledte hű szolgáját. Serge roppanttúl összeolvadt; adósságai mesések s jövedelmei aránytalanul csekélyek voltak. Egyetlen géppel kellett egy oceánt kiszivattyúznia. Milyen volt helyzete? A szükséges helyőrségeken kívül nyolcz-, vagy tizezer embert állíthatott ki. Előtte feküdt Antwerpen, Brüssel, Malines, Gent, Termonde s több erősített hely, melyeket be kellett vennie. A megoldandó feladat nem volt csekélység. Nyolcz-tizezernyi sereggel rövid idő alatt, hat-hét erősített helyet elfoglalni, melyeknek mindegyike tizenöt-húsz-ezernyi fegyveres védővel volt ellátva: örülség lett volna rendes ostromzárta gondolni, miután a rohamok és meglepetések lehetetlenek voltak.

De Sándor e legyőzhetetlen nehézségekkel szemben mutatott legtöbb hősiességet. Fáradhatatlan, sohasem panaszkodó, mindig mások sorsával elfoglalva, saját személyét nem kimélve, nagylelkű, szerény, bátor, abban, mit kötelességének vélt, ész és önfeláldozást mutatva, — valóban megérdemelte volna, hogy a hazájokat védők, az igaz ügy harcossai közt foglaljon helyet s ne legyen a zarnokság eszköze.

Most megállapodott egy perczre — miután már sokat véghezvitt, — szembenézve élte legterhesebb feladatával. Sötét tájképtől környezve, a nap fénylő sugaraitól kiválóan megvilágítva, jobbában lándzsával, teljes férfi erejében, büszke és emelkedett lelkével, valóban szép harci alakot mutatott. S ha eszközeit nem is mindig lelkiismeretesen választá meg, méltó még is bámulatunkra a nagy tehetségek ily erélyes működése. Komor és déli arc kifejezés, élénk, mozgékony fő, rövidre nyírt koromfekete haj, világos, kifejezésteljes és bátorságot sugárzó szemek, — ilyen volt Parma hercege. Az idő megérelte, de meg nem törte. Mindig éber volt, életét fegyverben lován töltve, nyugalmat nem élvezve s félelmet nem ismerve.

A Scheldéi hatalmába kerítve remélte Flandria és Brabant városait megadásra bírni. Az öt legfőbb hely, tudniillik Gent, Termonde, Malines, Brüssel és Antwerpen szűk karikát alkot-

nak mintegy öt-öt mértföldnyire feküdvén egymástól; Németalföld nagy folyama, a Schelde, és a beléomló kisebb folyók kötik össze e helyeket. Tervét lényegesen elősegíté Gérard Boldizsár; noha e segítségben soha, még midőn alkalmazta sem bízott Sándor. Orániai Vilmos meggyilkoltatása többet ért Parma herczegének, mintha negyven ezer fővel növelték volna seregét. Minden ostromlott város falai közt az árulás, gyávaság, irigység, féltékenység és fegyelmetlenség alakjában számtalan szövetségesekre talált. E segílyt nagy előnnyel használta fel. Igéretekkel telt békülékeny hangon és ügyesen írott levelekkel árasztotta el nem csak a városok tanácsait, de még az egyes házakat is. Gent megadása, melyet a kormányzó ékesszólásán kívül más csengő okok is idéztek elő, már szeptember hónapban nyugati Flandria urává tevé, a tengerpartot kivéve, mely különben igen lényeges volt. Termonde még hamarább megadta magát, ellenben Brüssel feladása csak a következő év márczius havában történt, midőn a városban már sokan éhség áldozatai lettek. Malines ugyanazon év nyarán szintén feltárta kapuit.

E helyek elfoglalását létrehozó katonai műtétek kevés érdekűek. Ellenben Antwerpen ostroma e korszak legnevezetesebb eseményei közé tartozik. Noha a katonai hadműtanban létrejött változások és a tudomány haladása ez ostrom technikai fontosságát csökkentették a XVI-ik század óta, mégis, miután Parma herczegének bámulatos tehetségeit és azon korszakban gyakorlott nemét a háborúnak úgy, mint az ország belpolitikáját megvilágítja, szükséges, hogy ez örökre fontossá vált esemény részleteivel foglalkozzunk.

Kellemes tudat, hogy a győztes hirnevét nem szennyezik be azon rettenetes öldöklések, melyek a legtöbb spanyol vezér nevében eltörölhetetlen foltot hagytak. Kevés kivétellel nem ölték csak azért, hogy öljenek s alig fordultak elő hidegvérrel elkövetett gyilkosságok; s azon nedves vízgátakon elhullott számtalan harczos nemes és bátor küzdelem áldozatául esett oly csatákban, melyeket a honszeretet vagy legalább a becsületérzés lelkesített.

Tanaságos azon tevékenységet és pontosságot nézni, melylyel a herczeg, kora minden találmányát és felvilágosultságát a megoldandó feladat körül összpontosította. Úgy a herczeg, mint ellenfelei, a polgárok, felhasználták korszakuk tudományait céljok elérésére. Hydrostatica, hydraulica, mérnöki munkálatok,

hajózás, tüzérség, aknázsat, mértan stb. oly erélylyel, oly észszel használtatott fel e megrémült város védelmére és megsemmisítésére, mint talán soha békésebb napokban az ipar és kereskedelem érdekében. Vizzé varázsolt szárazföld, szilárd földdé átalakított víz, gyors folyamok közepén épített tornyok, régi medrökből új és más irányba vezetett folyók, az oceán visszaszorítva, a tenger alatt ásott aknák, ingoványos mocsárokat termékenyítő csatornák, melyeket így a véres háború változtatott át virágos kertekké, a tél derekán, úszó jégtáblákkal telt s a tenger dagályának és apályának kitett rohanó folyamon épített híd, szemben az éber és kétségbeesett ellenséggel: ezek voltak e nagy látvány anyagai, mely hét hónapig lelánczolva tartá Európa figyelmét s melynek végeredményéhez hitték Németalföld, sőt talán világrészünk sorsát csatolva.

Antwerpen, Németalföld és Európa akkori kereskedelmi központja, a Schelde mellett fekszik. E folyam itt széles és méltóságteljes hosszú vonalon halad a város mellett s a város fekvése által alkotott nagy ívnek mintegy húrja. E korszak legerősebb tonnás hajóiból kétezer elfért öblében. A Schelde, mely innen kezdve már másfél angol mértföld széles, hatvan láb mély s tizenegy lábnyi apálylyal és dagálylyal bir, egy ideig Brabant és Flandria közt halad s több ágakra szakadván, körülövezi Zéland zátonyait s ezeket mintegy magával látszik ragadni az oceánba. Ott, a folyam torkolatánál, volt az antwerpeniek reménye, ott az öbölben tartózkodott az egész zélandi hajóraj, azon vakmerő, mondhatnók kételtű tengerészekkel, kikkel kevés katona vagy tengerész volt képes, úgy szárazon, mint vizen, megküzdeni.

1584 kezdetén már több ízben fenyegette Parma Antwerpenent. Az áldozat ösztönszerűleg érezte, hogy ellensége körülte röpked, s noha még nem csapott le, de már fölötte lebeg. A nyár kezdetén Sainte-Aldegonde, Recorder, Martini s más hivatalos személyek Delftben voltak oraniai Vilmos legifjabb gyermekének, Frigyes Henriknek, keresztelőjén. A herczeg már ekkor kitalálta Parma terveit s hosszasan tanácskozott barátaival a rögtön életbe léptetendő rendszabályokról. Megfeledkezvén rendes vendégszeretetéről, követelte, hogy vendégei azonnal térjenek vissza Antwerpenbe. Biztosítá őket, hogy Farnese Sándornak elhatározott akarata, minél előbb hatalmába keríteni a várost. Titokban tudatta is már szándékát: a fát gyökereiben támadni meg, meg lévén győződve, hogy a

kereskedelmi főváros bukása kétségtelenül magával fogja ragadni az alig megszületett *Egyesült tartományok* szövetségét. E célból a Schelde partjait mihamarább hatalmába akarja keríteni, s ha terveit nem akadályoztatnak, szándéka a folyamon hidat építeni.

Oraniai Vilmos ekkor röviden előadta tervét, állítván, hogy ő az eredményre nézve nyugodt s biztosítván egyszersmind barátait, kikben felébredt az aggodalom, hogy ha a parmai herceg csakugyan hozzáfog Antwerpen ostromához, az leend veszte. A terv végtelen egyszerű volt: a város folyam mellett feküdt; igaz, hogy az ellenség, nem ugyan veszély nélkül, de még is hidat verhet a folyón és így elfoglalhatja a várost, de az oceánon lehetetlen hidat építeni; ellenben nem lehetetlen Antwerpenből rövid időre tengeri kikötőt alakítani. Így elszigetelve, tengertől környezve s megtartva szabad közlekedését Hollanddal és Zélanddal, félelem nélkül daczolhatott volna még oly nagy vezér seregeivel is, minő Farnese Sándor vala. De e nagy védelmi rendszerhez szükséges volt némely gátakat lerontani, nevezetesen a Blauwgarnt; felkérték tehát Sainte-Aldegondeot, hogy térjen vissza Antwerpenbe s haladék nélkül kezdesse meg e célra a munkálatokat.

Ez volt a legbölcsebb tanács. A Schelde alatt fekvő partjai védve valának a tenger berontásai ellen és magát a folyót medrében féken tartá a legkitünőbb gátrendszer, mely partjain párhuzamosan vonult a tengerig. Más hasontermészetű gátak rézsút óriás réteken húzódtak át, melyeknek termékenységét a hullámok támadásai ellen védték. A Blauwgarnt, melyről a herceg szólott, össze volt kötve a Schelde jobb partján elterülő nagy gáttal. A Schelde és a város között emelkedett a Kowenstein nevű védgát, mely a folyammal derékszöveget képezett s az előbbienekkel Lillótól nem messze egyesült, hol az ország rendei egy erősséget emeltek.

A tartomány vizenyős lapálya telve volt a Schelde régi medre által képezett kis árkokkal és vízállásokkal. Orania hercege világosan kimutatta, hogy a fent nevezett nagy gát átmetszése által oly víztömeg hatolna e tájra, hogy maga Kowenstein is elboríthatná és ezzel elenyészne a zélandi hajóraj és Antwerpen között az egyedüli akadály. A város így oly nagy területű hajózható víz által lenne összekötve a tengerrel és a szigetekkel, hogy Parma minden erőlködése sem zárhatná el tőle az élelmi szereket és a segítséget. Antwerpen daczolhatna

az éhséggel, s habár ez előny nagy kiterjedésű művelt föld feláldozásával járna, e veszteség csekély lenne azon veszélyhez hasonlítva, mely a város s talán az egész szövetség lételét fenyegeti. Sainte-Aldegonde és Martini félvén, hogy e terv ellenállásra találna, inkább a flandriai oldalon ajánlának hasonló kísérletet, illetőleg felszakítását a Saftingen melletti gátaknak. Orania hercege válaszában kiemelés, hogy az általa kijelölt oldalon a terület természete a sikert biztosítja, míg ellenben a másik parton több kedvezőtlen körülmény a vállalat kimenetelét kétségessé tenné. Az események bebizonyíták a herceg éleslátását, mert alább látni fogjuk, hogy a saftingeni terv, mely később csakugyan valósított, többet használt, mint ártott az ellenségnek.

Sainte-Aldegonde hallgatott barátja okaira és kéréseire s haladék nélkül visszatért Antwerpenbe.

Hallgatag Vilmos tanácsát, mint később látni fogjuk, nem követték s pár hét múlva a herceg megszűnt élni. Sehol sem érezték jobban vesztét, mint Antwerpenben. Egy hiteles korbeli író szerint minden tekintély eltűnt vele. A herceg volt az egyedüli, kinek e valóban demokratikus város számos pártja önkényt engedelmeskedett. Antwerpen egy kis köztársaság volt, békében ügyesen és bölcsen kormányozva, de melynek egy nagy háború esélyeiben, a dügvész, lázadások, forrongások és éhség közepette egyetlenegy vezető éleslátására és vas jobb-jára volt szüksége. Egyedül Orania hercegeben egyesültek e tulajdonok.

Halála előtt kijelenté, hogy Sainte-Aldegondeot kívánja a város polgármesterévé választatni. Ez állás névleg nem volt magas polcz, hasonlítva azokhoz, melyeket e nagy névvel bíró hazafi már betöltött; de lényegben soha embernek nagyobb felelősséggel járó hivatalt nem ajánlottak fel. Sainte-Aldegonde sok küzdelem után elfogadta. Érezte, hogy sok gyűlöletet fog támasztani maga ellen s kevés segédeszközzel ellátva, sokat fognak mégis várni tőle. Hatalma korlátolt volt. Tetteit minduntalan bírálgatni fogják, ha a város ostromzár alatt lesz, százezer embert kell majd élelmeznie s e százezer ajak élelmezési rendszabályait fogja szüntelen vitatgatni.

Antwerpen kormánya, mely azelőtt jól rendezett municipalis köztársaság volt, lassankint anarchiává fajult s a kormányzást gyakorló különböző testületek szakadatlan összeközléseit tőrhetetlenekké váltak. Háborúban úgy mint békében

a polgármester bízott meg a hatalommal; a főtanácsban azonban, mely többség útján határozott, csak egy szava volt. Ezenkívül nem is lehetett mindig jelen az üléseken, mert egyúttal a brabanti tanácsnak is tagja volt. Innen eredt, hogy a városi hivatalnokok igen sok rendeletet tudtán kívül, sőt ellenére is érvényre emeltek. Végre több más gyülekezet és collegium különböző, sőt ellentétes hatalmat követelt magának. A nemzetőrségi ezredesek gyülekezete kiváló tekintély után vágyott, s habár névleg ebben is a polgármester elnökölt, gyakran mégis leszavaztatott a többség által, sőt néha kénytelen volt távol tartózkodni. A nemzetőrségi ezredesek e gyűlésein még tizenhat kapitánynak is volt tanácskozási és szavazati joga, s ha ellenvetéseiket meghallgatni már nem akarta a gyűlés, más nyolczvan kapitány támogatásukra állt fel, a kérdéses tárgyat, ha kell, a nagy tanács elébe terjeszteni.

E sok minden collegiumok közül emeljük ki a bewarmeesterek, az előkelők s a diaconusok collegiumát, az élelmezési, az erődítési és az utász-collegiumokat, melyek egyenlő tekintélyt követeltek és egymás közt czivódtak s végre a mindannyi közt legtöbbet czivakodó békülők collegiumát.

A főtanács hetenkint egyszer ült össze. Nagy volt a zaj és tolongás, midőn e kormányzói hydra minden feje összegyűlt. Collegiumok fejei, tanácselnökök, nemzetőrségi parancsnokok, hivatalnokok, bewarmeesterek, halász-, kertész-, szabó- és mészároszéhek elnökei a köztanácsban semmiféle tekintély előtt sem akartak meghajolni. Nem ily kormányrendszer kellett oly városban, melyet e korszak legkitűnőbb vezére fenyegetett ostromzárral; továbbá rendes katonaság is hiányzott, mert a polgári őrség bátor volt ugyan, de nem igen tüntette ki magát fegyelem dolgában. Ezenkívül volt egy ezred angol katonaság is Morgan ezredes parancsnoksága alatt, ki tapasztalt s jeles katona volt s kit mindenki tisztelt; de, mint Le Sieur Stephen mondá, e csapat, támasz és segítség nélkül, csak egy falat lesz az ellenségnek. Mind e bajt még növelte az, hogy a fegyelmetlenség, mely már oly nagy volt a városban, e segélycsapatba is elharapódzott, az angol katonák ugyanis fellázadtak. Sokan ezek közül átállottak Parmához, többen visszaszöktek Angliába s csak Lee és Powel kapitányok lefejeztetésével tudta Morgan a fegyelmet ismét helyreállítani.

E zsvaj és zavar közé lépett be Marnix Fülöp, Sainte-Aldegonde grófja.

Az egész keresztyénségben akkor alig volt kiválóbb egyéniség, ki változatosabb és élesebb elméjű lett volna. Genfben, Kálvin mellett neveltetvén, az anyai tejjel egyidejűleg magába szívta a hajthatatlan reformátor szigorú és erőteljes tanait. Pályáján, bár nem mindig sikerrel, az általános vallási türelmet iparkodott elérni. Azon komoly s kiválólag irodalmi neveltetésben nőtt fel, mely e szigorú iskolát jellemzé. A tudományokkal nem mint műkedvelő, de mint valódi és ritka érdemű tudós foglalkozott. A latin nyelvet mint anyanyelvét írta és beszélte, s görögül éles epigrammokat szerkesztett. A hébert oly annyira ismerte, hogy Dávid zsoltárait az eredeti után szép flamand versekben fordítá le a reformált egyház használatára. A polgárosodott Európa élő nyelveit, a spanyolt, olaszt, francziát és németet természetesen tökéletesen bírta. Mint jogtudor kiváló volt, képes bárki ellen a polgári, községi vagy nemzetközi jog valamely elméleti vagy gyakorlati kérdését vitatni. Mint bölcs theologus veszélyes ellenfélre talált benne minden európai hittanár, püspök vagy rabbinus, a hittan és hagyományok legemelkedettebb vitáiban. Hallgatag Vilmos, ki bámulta észtehetségét, barátságára sokat tartott, jellemében rendíthetetlenül bízott s mint kítűnő diplomatát a legkényesebb és nehezebb megbízásokra alkalmazta. Ékesszólását emlékezetessé vált beszéde a wormszi országgyűlésen eléggé bizonyítja, midőn a német hercegek kénytelenek voltak szégyentől pirúlni és fejököt lecsüggeszteni. Tágas és valódi bölcsészeti áttekintésben kimutatta ekkor, hogy Németalföld ügye nagy európai kérdés, hogy Alsó-Németország sorsa egész Németország sorsa, hogy a protestantismust nem szabad szétszaggatni hagyni, hogy a keresztyénség legfontosabb kérdése a korlátlan uralom harca a nemzeti szabadság ellen, a pápaság küzdelme a reformatió ellen, hogy segíteni kell Németalföldet, örökös bástyát emelni Spanyolország előtt, ha csak Németország a gyalázat bélyegét nem akarja homlokára sütni; végre, hogy épen Németországnak kell felkeresnie a háborút, hogy ez őt majd fel ne keresse. E jóslat, a borzasztó harminczéves háborúban, később meglepőleg valósult.

Mint költő eredeti volt és erőteljes, mert létesíté azt, mi kevés embernek sikerült: oly nemzeti himnuszt teremtett, melynek verseire minden hollandinak szive dobogott s mely három századon át mint harci kürt harsogott mindenütt, hol a hollandok nyelvét beszélték. Mint irodalmi művet tekintve, a

Wilhelmus van Nassouwe, az óda több kitűnő tulajdonával dicsekedik; felvillanyozta az érzelmeket, honszeretetet ébresztett, vegyítve; elkeseredéssel, s mindezt szép nyelven és hangzatos rythmusokban. Nemzedékről nemzedékre millió ajkon énekeltek.

Bátor, fáradhatatlan, csatában erélyes, tanácsban hasznos katona volt s több véres küzdelemben kitűntette magát. A Maaslandssluys melletti borzasztó összeütközésben fogságba esett s maga beszélte el, hogy egy évi fogsága alatt a három első hónapban naponkint felajánlotta lelkét a mindenhatónak, mert napról napra várta rögtöni kivégeztetésének parancsát. Hallgatag Vilmos mentette őt meg a reávárt sorstól, midőn kijelentette, hogy halálát a legnemesebb spanyol fogoly kivégeztetésével fogja megboszulni. Végül a veterán Mondragonért cseréltetett ki.

A lázadás első percétől a honfiak élére állott. Őt tartották a nemesek azon nevezetessé vált *compromissuma* szerzőjének, mely a köztársaság legelső és legfontosabb okirata maradt s ezenkívül több más fontos politikai irat fogalmazójának. Az irodalmat számos művel gazdagítá, melyek közül néhány európai hírnévre emelkedett, s ezek között a legismertebb *A római egyház méhkasa*.

Bölcsész, theologus, diplomata, katona, szónok, költő, gúnyiratok szerzője stb. mindenben kitűnt és éles észet mutatott. Még a tánczban is nevezetessé vált s egy jeles bölcsészeti munkát is irt ez időtöltésről, mint polgárosító eszközről s mint Németország minden osztályaiban elterjedt iszákossági szenvedély czélszerű ellenmégéről.

Régi savóiai család ivadéka volt némileg a déli faj jellegével. Brüsszelben született s hazáját és nemzetét szive mélyéből szerette.

Érdekes és vonzó megjelenéssel, arczában természetének nemes és kellemes tulajdonaival, érdekes alak volt. Sűrű, göndör haja magas, értelmes homlokát övezte, mely jóságot, emelkedett szellemet és észet árult el. Nagy, sötét, érzésteljes szemek, beesett vonások, flamandi hajlott orr, keskeny vágású ajkak, vékony bajusz és ritka hegyes szakál, így nézett ki negyvenhét éves korában Sainte-Aldegonde, midőn Antwerpen polgármesterségét átvette.

Mégis mindezek daczára, bármily tökéletes, bátor, erélyes és sokoldalú lett legyen is ő, kételkedhetünk azon, vajon a hely-

zet és körülmények embere volt-e? Lángelméje nagyon is érzékenynyé tette. Nem mondhatnók őt állhatatlannak, de elméjének hajlékonyságán kívül jelleme is hajlandó volt a változásra, nem ugyan önzésnek engedve, de magasztos és emelkedett eszméinek légkörében gyakran gyöngéd és láthatatlan befolyások uralkodtak rajta. Magaviselete mindenestre néha megmagyarázhatatlan maradt. Anjou nyomorúlt hercege csodálatosan megigézte s később más magnetikus vagy bűbajos befolyások vettek erőt rajta, melyek egy ízben a gyanút is fölébresztették s mai napig titokszerűek maradtak.

Képzelő tehetségénél fogva végnélküli reményeket tudott táplálni s indokolatlan kétségbeesést érezni. Természete bámulatosan mérsékelt volt. A nyers önkény vasbuzogánya kellett volna oly száz fejű hydrát legyőzni s nem ily értékes finom aczélkard. Talán isten azon adománya hiányzott benne, melyet az emberek a legfontosabbnak tartanak s melyet a tanulmányok és tudományok nem adhatnak meg: a tekintély, mely Hallgatag Vilmos nyugodt tekintetében oly nagy mértékben megvolt.

Sainte-Aldegonde kész volt mindent elkövetni s szüksége is volt minden tehetségére, mert helyzetét néhány társának fegyelmetlen jelleme még nehezíté.

Első naptól az utolsóig, mondja egy valaki, ki nem hagyta el Antwerpent az ostrom alatt, hihetetlen hibák követték el. Már régóta kétségtelen volt, hogy Parma tervezi az ostromot. Németalföld országrendei bizonyos összeget szavaztak meg, melynek nagy részét, ötszázezer forintot, Holland és Zéland fizetett. A város is megszavazott bizonyos pénzüsszeget s kihirdette, hogy egy évre való élelmi szereket és védeszközöket kell összeszerezni.

E rendelet végrehajtásával és Antwerpen élelmezésével Blois Vilmos, Treslong grófja, Holland és Zéland tengernagya bizatott meg s az első zavarokat épen ő idézte elő. Egyike volt ő azon ősz tengeri *koldusoknak*, egyik feje azon merész és retenthetetlen csapatnak, mely Alba hercegének szemei előtt elfoglalá Brillot s ezzel az új köztársaság alapzatát lerakta. E gőgös és makacs főnemes előkelő család tagja volt, mely befolyásos összeköttetésekkel birt. Vakmerő tengerész lévén, készséggel vállalkozott a legmerészebb kalandokra, de igazgatási ügyességgel és óvatossággal épen nem volt megáldva, s Oraniai Vilmos halála után, kinek vas karja volt egyedül képes őt vezetni, fegyelmetlenségbe és korhelykedésbe süllyedt.

A Franciaországgal folytatott alkudozásoktól nagyon megundorodott már és ismervén Sainte-Aldegonde ragaszkodását e szövetséghez, nem is sietett Antwerpenre vonatkozó rendeleteit végrehajtani. Meetkerk elnökkel hasonlóképp meghasonlásban élt. Parma hercege, ki az ily alkalmakat szüntelen elleste, csakhamar megtudta, a tengernagy elégtelenségét, kinek lázongó jellemét már jól ismerte, Sándor e percztől kezdve leveleivel folyton élesbítette féltékenységét és hízelgett hiúságának, a királylyal kibékülésre buzdítván őt, és Spanyolország szolgálatában nagylelkű megjutalmazást, és nagy hivatalokat ígérvén neki. Az aranygyapjas rend csillámló ékét is villogtatták szemei előtt. A bátor hollandi azonban nem hagyta magát e tanácsok által megnyeretni, de kétségtelen, hogy a kísértő szavait meghallgatta és kötelességét elmulasztotta. Heteket töltött Ostendeben, kihívásokkal bántalmazván a francziákat és Erzsébet királyné jólétéért serlegeket ürítvén. Végre hosszú idővesztés után készült Antwerpen élelmezéséhez fogni, ha harmincz krom-stevenst adnak rendelkezése alá, mely hajónem egész Zélandban nem létezett. E hajókat tehát Hollandból kellett megszerezni. Később megtudván, hogy az ország rendei hanyagságát szigorún megbirálták, önfejűbb lett, mint volt valaha, s mindenütt kijelentette, hogy ha vele kellemetlenkednek, rémületben fognak reszketni Németalföld asszonyai és gyermekei. E borzasztó fenyegetődzést soha sem magyarázta meg, de elment Middelburgba s megesküdött, hogy míg két hivatalnok, ki neki ellenszenves, el nem hagyja Antwerpent, addig egy élelmi szerekkel megterhelt hajó sem fog oda vitorlázni. A rendek megúnván e sok zajt és gyanakodván viselete indokai iránt, felléptek tengernagyuk ellen és börtönbe vették őt. Több főbűnnel vádoltatott s azt hitték, hogy halálra lesz ítélve. Gyanúsították, sőt fenhangon vádolták, hogy spanyol aranyokkal vesztegettetett meg, de erre hiányzottak a bizonyítékok.

„Treslong fogságban van, — irta Burleynek Davison — s azzal vádolják, hogy a hajóraj útját Antwerpenbe ő gátolta meg. Egyéb gyanúk is terhelik, de ezek valóságát csak pöre fogja kimutatni. Jelenleg a middelburgi rendes fogházban ül, s azt tartják, hogy ok nélkül ily bánásmódban nem részesítenék.“

Rövid idő múlva Erzsébet királyné kívánságára szabadon bocsáták s ekkor Angliába ment. Ezután tárgyalták pörét is, de a vádat senki sem támogatóván, egyelőre felmentetett. A

tengerészetben többé nem viselt hivatalt, de Hollandia fősólymázi és főerdézi sinecuráival halmoztatott el, és így élt csendben és bőségben végezte.

Mint Holland és Zéland tengernagya Nassau Jusztin, Hallgatag Vilmos természetes gyermeke által helyettesített, ki sok reményekre jogosító, de ekkor még tapasztalatlan fiatal ember volt.

Gróf Hohenlo tábornok, a fiatal oraniai Móricz helyetese és tényleg a rendek seregeinek fővezére is nagy zavarkat idézett elő. Ősi és hercegi rangú család ivadéka volt, ki veszélyt nem ismert és a csatákat multságoknak tekintette s gyakran ittasan lehetett őt találni és ilyenkor sok zavart okozott. E szép kalandos lovagot vállaira hulló szőke fürteivel, tekintélyes aristokratikus arczával, arányos és athletai természetével csak komoly fő és vas kar vezethette. Noha merész vállalatokra nála felhasználhatóbb nem létezett, egy polgármester tekintélye előtt azonban nehezen fog meghajolni. Míg a fiatal Móricz gyámság alatt állott, „míg a csemetéből erőteljes fa vált“, addig Hohenlóban veszélyes fővezért és zavargó katonát birtak.

Ily eszközökkel és szövetségekkel kellett Sainte-Aldegondenak működnie; ez alatt pedig, a csalárd francia alkudozás lassan folyt, s Parma hercege titokban és csendben készült.

A polgármesterben, Sainte-Aldegondeben, ugyanis nem lévén semmi köznapi nagyravagyás, a neki felajánlott antwerpeni grófság címét visszautasítá, — mindent elkövetett, hogy Oraniai Vilmosnak mintegy utolsó lehelletével adott tanácsait végrehajtsa. A fentemlített rendszer hibáit legjobban kimutatja azon mód, melylyel első fellépését fogadták.

Visszatérve Delftből Sainte-Aldegonde, összehívja Antwerpen hivatalnokait: előadja nekik Oraniai Vilmos szavait, melyek Parma szándékait megvilágíták, előadja az ajánlott tervet, melylyel ezek kijátszhatók volnának, s mindezt oly ékes-szóalással és hévvel támogatja, hogy meggyőzi a hivatalnokokat. A Blauvgarn gát átmetésése elrendeltetik s Sainte-Aldegondeot kéri fel a helyszínét mérnökökkel megtekinteni s a rendelet kivitelére felügyelni.

Sajnos, hogy a Schepeneken kívül más gyülekezetek is voltak s a hazaszereteten kívül más érzelmek is. A mészárosok czéhe rögtön összeül s elhatározza teljes erejével ellenállani e terv kivitelének.

A mészárosok felbőszültek. Évenként tizenhatezer szarvasmarha legelt békésen az elárasztandó réteken, s e sok szép hús feláldozását sajnálták. A hivatalnokok másnapi ülésén a czéh által kiküldött tizenhat mészáros jelent meg. Méltatlankodástól elfojtott hangon kiemelék azon rémitő kárt, melyet e mesterséges áradással egyesek birtokainak okozni fognak, ha majd a kövér legelők, virágzó majorok, gazdag falusi lakok és termékeny gyümölcsösök helyett víz és zátony lesz. Mindenek fölött egész elérzékenyedve szólottak az elpusztítandó sok szép marhahúsról; végre, nem egészen helytelen okoskodással, azzal zárták be szavaikat, hogy ha Parma hercege Antwerpent kiéheztetéssel akarja bevenni, e sok jó ételmi szer korai elpusztítása csak előnyére fog válni.

Őrült gondolat különben azt képzelni, hogy a Schelde valami módon elzárható legyen. Hídat a folyó e részén csak boldog képzelhet. Ha, minden valószínűség ellen, lehetne is híd, az nem is és a lassú munkát az antwerpeniek és a zélandok tétlenül néznék, midőn a mű elkészülne, a zajló jégtáblának és a dagály erejének nem állhatna ellent. Más alkalommal, midőn Antwerpen a spanyolok hatalmában volt, maga oraniai Vilmos kísérté meg a folyamot talpakkal, czölöpökkel és más eszközökkel elzárni, de az első téli zajlás mindezt mint gyöngé nádat elseperte. Badarság Sándorról ily tervet feltenni, s örültség e terv sikerének hitelt adni.

A mészárosok után jött tizenhat nemzetőrségi ezredes, mint e sokfejú kormányforma képviselője. Ezek, más alsóbbrendű tisztectől kísérvé, nagy hévvel támogatták a mészárosok véleményét. Legfőbb okúl azt mondák, hogy hasztalanul akarná a városi kormány elrontatni e gátat, mert maga a nemzetőrség erőszakkal fogja ezt meggátolni, történnék bár vérontással. Az ellenállás erélyessége s komoly összeütközéstől félelem ily fontos perczen megbuktatták e tervet. A legdrágább időt így elmulasztották s mint rendesen történni szokott, mire a lakosság kijózanodott, későn jött már a megbánás.

Míg ellenfelei czivakodtak, Parma hercege cselekedett. Eszközei csekélyek voltak, de a németalföldiek, általunk most megfoghatatlan hanyagsága elősegíté őt mindenden. Maga Sainte-Aldegonde sem hitt e hídépítés lehetőségében. Egyetlen egy antwerpeni polgár sem hitt abban. „Az előkészületek, írja egy szemtanú, előttünk történtek, s mindenki kaczagott a spanyol vezér örültségén.“

Nagy hibát követtek el a hollandok, midőn Herenthalst nem védtek meg a spanyolok ellen. Antwerpen városa parancsolt az egész Brabantnak s nagyon kívánatos lett volna, hogy e kis város ellenállását segítvén, a nagy kereskedelmi központ saját védelmét hoszabbithassa meg. Mondragon észrevette a hibát és örvendett. „Könnyen látható már, hogy Orania hercege meghalt“, mondá e hadastyán, midőn az elhagyott Herenthalst a király nevében elfoglalá.

Parma működései a nyár elején természetesen igen rendetlenek voltak. A Schelde partjait kis váracskákkal rakta meg s ezzel a folyam hajózásának ura lett. Gent és Termonde, Vilvorde, Brüssel és Antwerpen így elszigeteltettek s egymást már kölcsönösen nem segíthették; a nagy küzdelem azonban Antwerpen alatt fog lefolyni. Itt, a várostól kilencz mértföldnyire, a víz két partján két vára volt az ország rendéinek: Lillo és Liefkenshoek. A hidépítés megkezdése előtt lényeges volt a spanyol vezérre, hogy e két erősség kezei közt legyen.

Németalföld érdekében káros volt, hogy Liefkenshoek a folyam flamandi oldalán még nem készült el egészen. Nyolczszáz katona tartotta megszállva e várat arrasi Pettin János parancsnoksága alatt, ki tapasztalt katona volt. Parma hercege, személyesen megsemlélvén a helyet, Gent híres algrófját, Richebourg és Roubaix marquist bízta meg ez ostrommal. A marquis wallon legiójából kiválaszt száz katonát s ezeket két megbízható tiszt vezénylete alatt küldi meglepetéssel foglalni el a várat, megparancsolván, hogy ha ez nem sikerülne, rögtön térjenek vissza; de sikerült, — a bástyák egy még befejezetlen részén e száz ember behatolt a várba.

Richebourg ezrede élén követte őket. Ez szerencsétlen nap volt: július 10-dike, e napon esett el Delftben Orániai Vilmos Gérard Boldizsár gyilkos jobbjá alatt. Liefkenshoek az első támadásra bevétellett s a nyolczszáz honfiból alig maradt néhány életben. Négyszázat rögtön kivégeztek s a többi a folyamba szorítottatott, honnan alig menekült ki egynéhány. A királypártiak közül egy halt el s talán három-négy sebesült meg. „Isten akaratja volt, írja nagy áhitattal Sándor Fülöpnek, hogy közülök négyszázat rögtön legyilkoljunk s a többit a gátakon öljük meg, ugyannyira, hogy azt hiszem igen kevesen menekülhettek meg. Nekünk egy halottunk s két-három sebesültünk van.“ Néhány foglyot is ejtettek s köztök Pettin János

parancsnokot. Richebourg elé vezették, ki a parmai herceg mellett állott. A marquis kivonta egyenes kardját, nyugodtan a fogolyhoz ment s őt keresztülszúrta. A herceg elégületlen volt s szemrehányólag mondá: Ez túlságos hevesség marquis úr. „Troppa colera, Signor Marchese, è questa“. Richebourg tudta, mit cselekszik, mert a mult évben, midőn még csak Gent algrófja volt, kettős cselszövevényt folytatott a királpártiakkal és a honfípárttal; de Parma hercege többet ígérvén, erélyes segédkezet nyert benne a wallon tartományok legyőzősére. A herceg nem tudta, hogy bátor, de megvásárolható szövetségese, ugyanekkor Oraniai Vilmostal is alkudozott, s miután ez eredménytelen alku közvetítője épen Pettin ezredes volt, a marquis félt, hogy kétszínűsége kiderül. Ezért oda küldé ellenfelét, hol nem beszélhet már senki; s ha az akkori krónikák nem rágalmazzák, nem első hidegvérrel elkövetett gyilkossága volt ez. Haragja ekkor okadatolt volt.

Lillo erőd őrserge antwerpeni önkénytesekből állott, kiket „fiatal legényeknek“ neveztek el. Főparancsnokuk a híres vas karú La Noue fia, a bátor Téligny volt; ezeken kívül egy francia csapat Gascoigne kapitány alatt és négyszáz skót Morgan parancsnokkal egészíté ki kétezerre a helyőrséget.

Mondragon, a philipslandi és zierickzeei nevezetes tengeralatti hadjárat hőse, parancsot kapott Parmától, hogy Lillo erődöt minden áron foglalja el. A hadastyán ötezer emberrel, a spanyol erő nagy részével, Lillo szép környékén foglalt állást és rendesen kezdte a várat lövetni. E hely azonban erősebb volt, mint Liefkenshoek s Téligny tudta, mily fontos az ország rendei ennek megvédése. Mondragon aknákat ásatott, Téligny ellenaknákat. A spanyol ágyuzást az ostromlottak erélyesen viszonzák; s midőn már ötvenezer font löport ellőtt, vevé észre Mondragon, hogy az erőd keményen tartja magát, míg csapatai ellenben gyorsan apadnak. Mondragon ekkor nem mutatott oly vakmerőséget, mint más alkalmakkor, s nem merte csapatait rohamra küldeni; Téligny ellenben jelentékeny csapat élén kirohanást intézett s heves küzdelem után, melyben egyik fél sem volt határozott előnyben, a várbán levő zsilipet kinyitatta s a dagálytól megnőtt Schelde habjait a spanyolokra bocsáttatta. Lillo ütegeinek heves tüze s a folyam habjai által közrevéve hátrálniok kellett. Nagy veszteség után rendben vonultak vissza, vállig a hullámok között folyton harczol-

tak s az ellenség szemeláttára karjaikon vitték magokkal ágyúikat.

Mondragon három hétig ostromolta Lillot s kétezer embert veszített el; végre fel kellett hagynia az ostrommal. Parma Lillo majornál Vordam mellétt s a folyam mentében több más helyen állandó útegeket helyeztetett s a folyam elzárásának tervét türelemmel és nyugodtan folytató.

Tábora Beveren Kalloo és Borgth falvak közt feküdt. Sergének, mely akkor tízezer gyalogból és ezerhétszáz lovasból állott, fele vele volt, másik fele pedig Stabroek szomszédságában Mansfeld Ernő Péter gróffal. A herczeg tehát a Schelde balpartját tartá szállva, szemben Antwerpennel, míg Mansfeld a jobb partot körülbelől tiz mértfölddel lejebb. Kaloo falu táján akarta a herczeg erősített hidját megkezdeni. Ha ez létesül, minden összeköttetés a folyamon Zelanddal megszűnik, s miután Antwerpen körül a tájék hatalmában volt, a város tökéletesen elszigetelve leend. Ha hidját képes lesz Parma megvédeni mindaddig, míg az éhség legyőzi a polgárok ellenállását, akkor Antwerpen hatalmába kerül. Kalloo volt főhadiszállása és e jelentéktelen hely csakhamar nevezetes átalakuláson ment át. E csendes, békés kis falu, jegenyék közé rejtett templomával, szalmafüdeles házain fészkelő golyáival, rendetlenül építve, kis legelők és gyümölcsösök közt, rövid idő alatt élénk és pezsgő várossá fejlődött. A mezőkön fehérlő sátrakon kívül a tájék egyelőre igen békés szint öltött. Valami nagy gyári vállalat létesítését képzelhette az ember, melynek előnyét a világ mindaddig nem ismerte.

Mintegy természet fölötti tünemény, úgy emelkedett ki egyszerre a földből egy nagy hajó- és fegyvergyár; ebben hajó-építők, fegyvergyártók, kovácsok, asztalosok, ácsok, mohozók, és vésnökök egész nap tevékenyen dolgoztak. Naphosszant hallatszott lármája e munkának, mit békés iparnak képzelhetünk volna. Parma hercege tizenkét mértföldnyi csatornát ásott Kallootól Steekenig és száz árkász ásókkal és kapákkal szüntelen e munkával volt elfoglalva. Mihelyt Gent és Termonde megadta magát, e mesterséges vizen érkezett Kallooba talpakon és csolnakokon élelmi szer, hadikészlet, építési anyag, egy szóval e nagy vállalathoz szükséges minden eszköz. E munka célja mulékony és romboló volt, de a csatorna megmaradt a közjó érdekében, mint a nagy vezér erélyének emlékköve. Ekkor javult meg annyira azon terméketlen sivatag

föld, mely Waesland nevet visel; és egész Európában a legtermékenyebb talaj, mely négyszegmértföldenként aránylag legtöbb lakost képes táplálni, épen e sivár, tágas mocsár, melyet Parma hercege katonai célból mesterségesen kiszáritott és kertté alakított. A római császárság korában Drusus és Corbulo hasonló szolgálatot tettek vad ellenségeiknek.

Magában Kallóban Parma rendeletére összegyűlt Flandria és Brabant minden hajóépítésze, kőművese, rézöntője, kötelese, horgonyöntője, matróza és csónakosa, úgy szintén számos pék, serfőző és mészáros. A főműhely a kis templomban állíttatott fel. Hetekig és hónapokig csak a fűrész és kalapácsot, a gyalut és vésőt, a gépek láróját, az örök kiáltásait és a matrózok énekléseit lehetett hallani ott, hol azelőtt a falusi istentisztelet áhitatos himnuszai hangzottak a fülekben.

De elmúlt a nyár és az ősz és a híd alig volt megkezdve. A hajózás a folyamon, noha a herceg által a két parton épített erődök miatt megnehezítve és veszélyeztetve, de mégis szabadon folyt; s míg Antwerpenben három-négyszer oly ára van a gabonának mint Hollandban és Zélandban, biztosan található elég bátor tengerész, ki vállalkozik megrakott hajókkal a városba vitorlázni. Kis csolnakokból álló csapatok, néhány hadi hajótól kísérve, szüntelenül jelentkeztek s apróbb összeütközések naponkint előadták magokat az ellenséges várőrségek közt, melyek a folyam mentében feküdtek, úgy szintén a hajók fedélzetén, a gátakon, sőt magán a folyamon is a vad zélandok és Olasz- és Spanyolország rettenthetetlen alabárdosai között. Több elkésett hajó az ellenség kezei közé esett, s akkor a legénység, sőt a nők és gyermekek is borzasztó módon lemészároltattak a spanyolok által; gyakran elbocsátották az ily hajókat azután s a víz dagálya a városba vitte a láb, kar és fül nélküli testeket, hogy lássák a városiak, mily veszélylyel jár az élelmi szerek bevitelle Antwerpenbe.

Mindezek daczára nem szűnt meg e kereskedés. Tartott is volna mindaddig míg Antwerpen több évre el lett volna látva élelmi szerekkel, ha a város előljárósága bölcsességében nem szabályozza. Az 1584 október hó 25-én történt népszámlálásból kitűnt, hogy körülbelül kilenczvenezer lélek tartózkodik a városban. E népességre évenként háromszázezer veertel búzát (körülbelül kilencszázezer véka) ítéltek elegendőnek. A gabona, minden veszély daczára, gyorsan érkezett; mert míg Hollandban vékáját mintegy nyolczvan krajezárral

fizették, addig Antwerpenben két forintnál is többet adtak már érte.

Az előljáróság oly örültséget követett el, a mi emberi lényekről ily körülmények közt alig tehető fel: szabályozta a gabona árát. A hajótulajdonosok, kik Flessingentől Antwerpenig a legnagyobb veszélyek közt vitorláztak szállítványukkal, megérkezésökkor nem az adás és vevés természetes törvényei szerint nyerték el fáradságuk méltó jutalmát, de búzát, árpát, vaját és húst oly áron kényszerültek eladni, melyet a városi törvényszék ülnökei elégséges nyereségnek ítéltek.

Ezenkívül még, hogy egyes raktárakban az élelmi szerek nagyon össze ne halmoztassanak, kiadatott a rendelet, hogy mindenki egyenesen a hajókról szerezze be gabona szükségletét. E két rendszabály csaknem oly szerencsétlen volt, mint a Blauwgarn gát megóvása a mészárosok érdekében. Éhség és tél fenyegették a várost, de a maximum őrt állott a kapuknál, hogy élelmi szerek be ne jöhessenek. A kereskedés természet-szerűleg megszűnt. Maga Parma hercege jobban nem zárhatta volna el a várost.

Ezalatt általános és roppant vízáradás következett be, s több mértföldnyire különös és szomorú látvány terült el. Safftingen mellett a flamandi oldalon kinyitattak a zsilipek, úgy hogy Hulsttól kezdve a vizek kiöntöttek medrökből s egészen Antwerpen falai alá tolódtak.

E termékeny síkságot nagy kiterjedésű iszapos tenger földte, melyből csak imitt-amott látszott ki egy-egy templomtorony, vagy magas jegenye csúcsa, vagy kastély tornyoeskája. A parasztházak, csűrök s egész falvak eltűntek teljesen; ellenben az emelkedettebb helyen fekvő Doel, Kaloo és Reveren helységek, hol Sándor táborozott, mentek voltak a víztől. A folyam másik partján szintén kinyitattak a zsilipek s a tenger elönté az egész tájt. Wilmerdong, Ordenen, Ekeren falvak csak mint egyes szigetek látszottak ki ez oczeánból, míg több mértföldnyire minden tanya elmerült.

A Blauwgarn és Kowenstein azonban makacsul tartotta magát a víz fölött s tényleg áthághatatlanabb akadályt képezett az Antwerpen és Zéland közti közlekedésnek, mint a gyorsan épülő és már fenyegető híd. Ha Oraniai Vilmos előrelátó tanácsát követik, a város meg lett volna mentve. Az elrombolt gátak fölött a tenger egész Antwerpen sánczáig tolódt volna s akkor ép oly könnyű lett volna az északi tengeren hidat verni,

mint ily nagy kiterjedésű vizen ellenőrizni a honfiak közlekedését.

Midőn már késő volt, őszintén bánták tettöket a mézárósok, ezredesek és kapitányok; s november hóban közfelkiáltással megszavazták azt, mit Orania herezege julius hóban akart kivitetni. El lőn határozva, hogy a blauwgarni és a kowensteini gátak áttöressenek. Fájdalom, régen elmúlt már erre az alkalmas percz. Farnese Sándor nem azon ember volt, ki oly sok fáradságba kerülő hidat építsen a folyamon s ugyanakkor a már létező természetes védbástyákat elrontatni hagyja. Eleinte kivihető volt e terv; és Kowenstein ura, kinek kastélya a nevéől elnevezett gáton és gát mellett feküdt, többször figyelmezteté Antwerpen előljáróit e természetes védfal lerontásának szükségére, még azután is midőn a külső gát lerontásába beleegyezni nem akartak. Sainte-Aldegonde, ki hévvel védte a tervet, azt állítá, hogy ereiben réműlettől megállott a vér annak hallattára, hogy minden kérelme visszautasíttatik. Kowenstein ura, pártját megutálván, megtagadta honát s átállott Parmához. A gát ezzel az ellenség kezeibe esett. Csakhamar Stabroektól kezdve, hol az ősz Mansfeld táborozott, azon hosszú bástyán, mely mint hegyél vonúlt végig az elöntött tájékon, karózatok és várak emelkedtek, megrakva spanyol ágyúkkal, lándzsákkal és puskákkal; s ez így tartott egészen a Schelde partjáig, Lillo erőd szomszédságáig. A hol e gát a fő védgáttal találkozik a folyam partján, Szent-Kereszt (Santa-Cruz) nevű várat emeltek. E helyet és a gát egész vonalát Mondragon tartá vas körmei közt, és kiragadni ezt kezeiből nem volt gyermekjáték. Öt új elsánczolt védhely öt-hat ezer spanyol védelme alatt, még borzasztóbbá tevé e vállalatot, mint juniusbán. Helyesebb lett volna feláldozni a tizenkétezer ökröt, mert most már hiába áldoznák föl tizenkétezer hollandi életét, még akkor is a habok fölött állana a gát. Ez volt Antwerpen sorsának kulcsa.

Másrészt pedig a saftingeni gát felszakítása csak Parmának vált előnyére. Ebben is próféta maradt Oraniai Vilmos. Kalloot a víz nem érte. Sándor ágyúkkal és más értékes tárggyal megrakott harmincz hajóját nem tudta hogyan hozni Gentből a Scheldén, mert Antwerpen falai előtt kellett elvitorláznio; a vízáradás azonban és a borgthi gát felszakítása oly útát nyitott hajóinak, hogy ezek kikerülve Antwerpent szerencsésen megérkeztek Kallooba.

Sainte-Aldegonde Parma herczegének e mesterfogásán boszankodva, több fölfegyverzett hajóval követte e kis hajórajt. A heves üsszeütkezésben, miután a zélandi hajóraj nem támogatta kellőleg, a polgármester vereséget szenvedett. Jacobzoon Jakab tengernagy ez alkalommal oly gyáván viselé magát, hogy megérdemlé az antwerpeniek által ekkor adott gúnynevét *Jakab, a szökevény. Koppen gaet loppen*. Sainte-Aldegonde állítása szerint az ő gyávasága okozta, hogy Parma hajói hatalmokban nem kerültek. A polgármester csaknem fogolylyá tétetett s csak hajója gyorsaságának, mely a *Repülő ördög* nevét viselte, köszönhető menekvését.

A honfiak ily meglepetést jövendőre kikerülendők, az elvágott Borght gáton, szemben a spanyolok Borght városával és a Hoboken erőddel, egy erősséget emeltek, melyet Téligny nevére kereszteltek el. E keskeny átjáráson Antwerpen falai alatt, hol barát és ellenség egymás szemébe nézhetett, folytak az ostrom elejétől végéig a legszámosabb és legvéresebb csatározások.

A hídát folyton mesének és chimerának tartották. Parmát, mondák, gögje örültté tevő. Előbb lehetne Németalföldet az inquisitio alá vetni, mint uralkodni a Scheldén. A víz mélysége, szélessége, egy északi tél jégzajlása, a zélandi hajóraj szomszédsága, az antwerpeni előjáróság tevékenysége elég biztosítékot nyújtanak arra, hogy az ellenség vállalata nagy kudarcot valljon.

Tagadhatatlanul ezek nagy biztosítékok valának. Sajnos azonban, hogy a városban viszály uralgott; mert nem volt oly vezére a seregnek, oly bölcse a tanácsnak, kinek tekintélye elviselhetné volna a háború terheit és ki a köztársaság tevékenységét vezethette volna. Oraniai Vilmos meghalt. Fia, ki majd Európa egyik legnevezetesebb tábornoka lesz, ekkor tizenhét éves serdülő ifjú volt, név szerint ugyan fővezér, de tényleg csak tanítvány a hadászat művészetében. Hohenlo szélsélyes, fejes és különczködő volt. A fiatal Nassau Lajos Vilmos már ekkor sok érdemű tiszt, mint Friesland stadhaudere e tartományban működött, hol a spanyol vezérnek és kormányzóknak, a veterán Verdugonak, kellett ellentállania. Az ország rendjeinek figyelmét a Zutphen ellen intézett katonai működések elvonták Antwerpen ügyétől, pedig ez volt mindannyi közt a legfontosabb. Treslong tengernagy lázongásáról már szoltunk, ki a hajóraj elszakadásával roppant kárt okozott az országnak.

Ezenkívül a Franciaországgal folytatott alkudozások meghasonlást idéztek elő a legfőbb németalföldi államférfiak között s bizonytalanságban és tétlenségben tartották az ország rendeit. Naponkint várták a d'Allaynes által vezényelt több ezernyi francia csapatokat, de ezek soha sem érkeztek meg, és mialatt Anglia barátai és Franciaország párthívei egymás ellen fondorkodtak, mialatt a hazug diplomatia, a katonaság és tüzérség helyét foglalta el (noha Antwerpen már csak ezek által volt megmenthető), azalatt Parma herczegének hídja lassan épült és a tél beállta előtt a védő karózat már elkészült.

Kaloo és Oordam között, a tulsó oldalon, a folyó medrében zátonyra akadtak; ezzel csökkent a víz mélysége s aránylag könnyen haladt az alapkarók leverése. A Schelde szélessége e helyt kétezernégyszáz láb, mélysége hatvan láb volt. A flandriai részen, Kaloo mellett, erődöt emeltek, melyet szent Máriának neveztek el a szent szűz tisztelőtére, kinek kezdettől fogva felajánlák Antwerpen ostromát. A túlparton épült erőseget a király nevére Fülöpnek hívták. E két megerősített pontról a folyam közepére óriási alapkarókra rakott nagy gerendákból készült állványt verettek s már annyira haladtak, hogy a két végpont csak ezerháromszáz lábnyira volt egymástól. Ez állványon a járda, mely erősen összetartó keresztgerendákból állott, tizenkét lábnyi volt, s egész hosszában a támadások ellen erős védtornyok emelkedtek ki.

Mindeddig aránylag könnyű volt a munka. De folytatni a hidat a folyó azon részén, hol legerősebb az ár, mely leginkább van kitéve a dagálynak, a viharok és a zajlás erejének, ez örült vállalatnak tetszett. A mint haladt e munka, a nyílt tér naponkint apró összeütközések színhelye lett, melyek vizen úgy mint szárazon, Parma katonái és matrózai és a hollandok közt folytak. A honfiak szerencsétlenségére ezek csak kis csatározások maradtak; mert ha megegyezhettek volna, hogy nagyobb erővel erélyes és összevágó támadásokat intézenek a várostól víz ellent, Holland és Zéland részéről víz mentében a tél teljes beálltáig alig lett volna nap, melyen nagy előnyt ne szerezhettek volna. Ha a herczeggel, a mennyire csapatai már leolvadtak és pénzhiányában szenvedett, szemben erélyes vezér áll, pár óra alatt összeomlik hónapok alatt készült fáradságos műve. Sándort más részt nagy tevékenységgel támogatta vezére, Richebourg marquis, kire a hídépítést illető minden részletet bízott. Ez soha sem volt télen. Merész, fáradságos

hatatlan, mindig helyt állva, míg erélye és bátorsága által elfelejteté mult évi nevezetes árulását; a sors keze azonban ez alatt közeledett, hogy működése színhelyén sujtja s mintegy úgy tüntesse fel őt, mintha emlékének mulékony ugyan, de nagyszerű sírkövét önmaga emelné.

Sainte-Aldegonde Antwerpenbe zárva, benn meghasonlásoktól, künn makacs féltékenységtől gátolva, mindent elkövetett, mi hatalmában állott, hogy kijátszsza az ellenség terveit és föléleszse a honfiak bátorságát. Egész ősz folytán s a tél nagy részén sürgeté Holland és Zéland rendeit, hogy használják fel a hosszú éjeket, midőn a hold nem világít és a szél sűvölt, Parma herczeg művének szétrombolására. De az említett káros befolyások szerencsétlenebbek voltak Antwerpenre nézve, mint Farnese lángesze, s a polgármester unszolásainak eredménye csekély és sikertelen csatározás volt, melyben kudarczot vallottak.

Ez éji támadások egyikén nagy szerencsétlenség érte a honfiak pártját. Téliigny csaknem egyedül evezett egy ladikban, hogy értesítse a zélandiakat a tervezett kirohanásról, melyre közreműködésök szükséges volt. Az antwerpeni csapatoknak szinleges kirohanást kellett tenniök a terv szerint Oordan erőd ellen, s ezalatt a tartományi csapatok Lillo várából megtámadnák a kowensteini gát erődeit; e fontos vállalatra a zélandi hajók segélyét kívánták. De a bátor Téliigny vakmerősége csak nem életébe került s a szabadság ügye sokáig nélkülözte szolgálatait. Ily kalandos és alárendelt szerepre helyesebb lett volna kevésbbé értékes katonát alkalmazni. Az evezők csapkodása meghallatszik a sötétségben, több fölfegyverzett csolnak üldözöbe veszi, körülkerítik, vállán veszélyesen megsebesítik és elfogják. Megbizó leveleit a vízbe veti, de kihalászszák és átadják Parmának; így a kowensteini támadást el kellett halasztani. Téliigny, mint értékes zsákmány, az ellenség táborába hurczoltatik; nem sokára Tournybe viszik s börtönbe jut, hol hat évet tölt, egy évvel kevesebbet, mint nagy nevű atyja a monsi gyalázatos tömlöczben. Németalföld országrendei alig veszthettek el jelesebb tisztet e bátor és önfeláldozó francziánál, ki fiatalsága daczára kiérdemelte a köztársaság bizalmát. Sainte-Aldegondeot szigorúan megbirálták, hogy ily veszélyes küldetésre oly csekély segélylyel e kitűnő tisztet jelölte ki.

Sándor mindezek daczára nem bizott föltétlenül sikerében, el volt ugyan határozva Antwerpent kézre keríteni, de

még reménylett alkudozásai eredményében. Franciaország titokszerű politikája talány volt előtte, mert hihetetlennek tetszett, hogy annyi komolyság és ünnepélyesség oly üres és nyomorúlt megoldással végződjék. Ura terveit sokáig nem ismerte, a liga célját csak találgatnia lehetett, arra pedig, hogy nagy-szerű vállalata sikerét biztosítsa, eszközei elégtelenek voltak s folyton remegnie kellett a francziák támadásától. Ha ekkor a francia trónon III. Henrik helyett férfi ül, Parma műve, hídja és erődített gátjai haszontalanokká váltak volna. Daczára a bizonytalan eredménynek, tervéhez határozottan ragaszkodott, s míg egy részt az ország rendeinek folyton békülékeny ajánlatokat tett, addig más részt hódító munkálatait nyugodtan folytatta.

Sándor a hollandok irányában szelid, mondhatnók barátságos hangulatot mutatott. Nem birt oly hajlandóságokkal, mint egy Alba, a lázadókat tüzzel, vassal pusztítani és mészárolni, szüntelen pallossal, bitófával és kerékkel kínoztatni és öldösni. Valósággal meg akarta őket minden nagyobb szenvedéstől kímélni, ha a küzdelem főtárgyáról lemondanak; de lehetetlennek tartotta megengedni azt, hogy a reformált vallás szertartásai szerint imádják az istent. Ezt bűnnek és rossz politikának is hitte. Oly hitben nevelkedett fel, mely szerint az emberiséget csak Róma csalhatatlan püspökében, szent Péter helyettesében és a paradicsom kulcsainak egyetlen tulajdonosában vetett hit mentheti meg. Továbbá ösztönszerűleg érezte, hogy Németalföld által követelt vallásszabadság magában foglalja a polgári szabadság csiráit is, s e csirát, legyen bár alig észrevehető, meg kell semmisíteni. Nem csodálkozhatunk, hogy a polgári szabadság eszméje nem foglalhatott helyet II. Fülöp kitűnő vezérének elméjében.

1584-ki november 13-án levelet intézett Antwerpen előjáróságához és tanácsához. Azt állítá ebben, hogy a lázadás megindítói saját érdekeket tekinték és nem a közjót. Ezek valának főkép az oraniai herczeg és Anjou herczegének céljai, kiket isten elvett e földről, hogy megmutassa a rendeknek gyöngeségöket s Fülöp mindenható hatalmát, kinek erejét az úr folyton növeli. Eljött már az idő, hogy az ország főbbjei érdekeiket és a nép nyomorát megfontolják. Vonzalma az ország iránt, melyből ő is eredt s a szivesség, melyet iránta fiatal korában tanúsítottak, oly tanácsokra készítetik a béke helyreállítása érdekében, melyeket isten és lelkiismerete sugallanak.

Levelei azonban elrejtettek vagy elferdítették Oraniai Vilmos által, kinek egyedüli célja az ország pusztítása és az ártatlan vér ontása volt. Most utoljára ír hozzájuk, kérvén őket egész szivéből, hogy könyörüljenek nejeiken, gyermekeiken és szerencsétlen honukon; tekintsenek vissza azon békés időre és jólétre, melyet a felséges fejedelem alatt élveztek; gondoljanak azon általános és egyetemes nyomorra, mely a lázadás kezdete óta uralkodik. Buzdítja, hogy ne hallgassanak azon fondorkodó beszédekre, melyek kételyt helyeznek fejedelmök és természetes urok kegyelmében és atyai jóságában, mely még most is oly nagy, hogy teljes bocsánatot ígér. Ha készek alkudni, mindazt, mit az igazság és józan ész megenged, elnyerhetik. Levélét azzal végzi a herczeg, hogy az ajánlatokat nem azért teszi, mintha kétkednék katonai munkálatai végleges sikerében, de mert a tartományok boldogságát szivén hordja. Ha még tovább ellentállanak, sorsuk sokkal kétségbeejtőbb lehet, s szerencsétlenségök és a kiontott vér miatt a felelősség őket fogja terhelni.

Tíz nap elteltével az előljárók, miután a nagy tanácsnak előadták ez ügyet, Parma levelére férfias emelkedett szavakban válaszoltak; oda csatolván a fölösleges, de szokásos történeti vázlatot. Engedelmeivel kételyöket fejezték ki oly király atyai jóságában, ki a kereket és bitófát annyit használta. A neerlandok, mondák a herczegnek, hajdan épen saját anyával oly szerződést kötének, mely biztosítá őket istenöket lelkiismeretök szerint imádhadni; s most, mivel e szerződést érvényben akarják tartani, megsemmisítésre ítéltetnek, hazájok tűzzel és vassal pusztítottatik. Ezrenként mészároltatnak a védtelen honfiak, kiknek egyedüli bűnök, „hogy isten nevében összegyűltek, hogy imáikkal őt fölkereshessék az egyetlen és egyedüli közvetítő Jézus Krisztus útján, mint ezt ő rendelte.“

A lázadás alapját a vallás kérdése tette és lehetetlen valamit reményleni oly fejedelemtől, ki maga is az inquisitio rabja s tetteiben nem függetlenebb, mint a zsidók vagy törökök, a pápa különös engedélye nélkül. Tudtúl adták tehát Parmának, hogy örökre szakítottak Fülöppel s hogy a francia király bölcsességét, igazságszeretét és rendkívüli jóságát tapasztalván, ő neki ajánlották fel hazájok trónját s őt hívták fel védelmökre.

Méltányolák Farnese jellemét, ki, miután oly sok dicsőséget aratott a háborúban, most annyi szelidséget és békülékeny szellemet mutat. Nem kétkednek abban, hogy ha tőle függne, jobb és nagylelkűbb lépéseket sugallana fejedelmének; biz-

tosítják, hogy örömmel karjaiba vetnék magokat, ha elnyerhetnék azt, mi a valódi kiegyezés lényege: a vallásszabadságot. Ez esetben örömmel nyújtanák jobbjukat, nem törődven a többi föltételekkel, melyeket a herceg jóságában és igazságszeretetében méltányosaknak találna. Figyelmeztették végre, hogy jelen viszonyaik Franciaországgal szemben minden alkudozást kizárnak. Ily ajánlatokra jelenleg nem hallgathatnak, hacsak megérdemleni nem akarják, hogy a legháládatlanabb, legárulóbb és leghitszegőbb halandóknak bélyegezzék őket, kik beszenyezik a földet.

Lekötelezve lévén a szövetséggel és Franciaországgal szemben, kijelentik a hercegnek, hogy ajánlatait előadandják a francia kormánynak és Németalföld országrendjeinek.

Nem messze van már azon percz, midőn a hollandok áru-lás és esküszegés nélkül kétkedhetnek Franciaország királyának igazságszeretetésében és kiváló bölcsességében. Tagadhatatlan, hogy ígéreteikhez híven ragaszkodtak és sokat eltűrték azoktól, kik szeretetüket és bizalmukat birták.

Parma levelökre deczember 3-án válaszolt. Biztosítá a honpolgárokat, hogy III. Henrik sokkal óvatosabb, sokkal inkább barátja II. Fülöpnek, hogy sem lázadásukban őket segítené. S ha még is védelmökre kelne, Spanyolország királya számtalan segédeszközeivel könnyen kijátszaná őt is. A mi pedig a vallás kérdését illeti, melyet ők a háború egyedüli okának tekintenek, e fölött hiában nem akar vitatkozni; de a mennyire ő egyszerűségében egy valódi keresztyén kötelességét fölfoghatja, nem hiheti, hogy Jézus Krisztus tanaival, kit egyedüli közvetítőjökül tekintenek s a lelkiismerettel megegyező lenne, törvény és fejedelmök ellen fegyvert fogni, gyűjtogatni, lopni, rabolni, a gátakat felszaggatni, hazájokat vízzel elárasztani s mindent a vallás nevében nyomorba és fejtelenségbe dönteni.

A herceg ily jó tanácsokkal és erkölcsi prédikációkkal fejezé be sorait, s ez volt vége e levelezésnek. Ez utolsó sürgöny azonnal közöltetett az ország rendeivel s a francia kormánynyal, de válasz erre nem érkezett. Kevéssel ezután elkezdődött Németalföld, Anglia, Francia- és Spanyolország között egy végnélküli diplomatiái játék, melylyel egymást akarták ámítani. Ezalatt Parma hercege és Antwerpen, kik mindketten az ámítottak közt voltak, saját erejökre támaszkodva folytatták a küzdelmet.

Nem győzhetvén le Antwerpen ellenállását szép szavaival, a herczeg folytatá hídja építését. Lehetetlen bámulattal nem tekinteni azon erélyre és éleslátásra, melyet Sándor tervének kivitelében mutatott, azon bátorságra, melylyel türte ura fősvénységét és mulasztásait, azon részvétteljes ragaszkodásra, melyet maroknyi serege iránt tanusított. Ennyi szellemi erély fölébreszti lelkesültégünket, míg ellenségeinek tétlensége gyakran méltatlankodásra indít. Azon veszélyben forgunk ilyenkor, hogy a zsarnoksággal rokonszenvezzünk, midőn ügyét a lingsz védelmezi; azon veszszük észre magunkat, hogy közönyösek lettünk az emberi szabadság iránt, midőn legszentebb érdekeit az önzés, gonoszság és örültség veszélyeztetik.

Sainte-Aldegonde maga sem hitt a híd teljes elkészülésében. A várost inkább a kereskedelem megszűnte, mint az élelmi szerek hiánya miatt féltette. Liefkershoek elfoglalása és Oraniai Vilmos halálának napjától kezdve oly rémület szállta meg a nagy kereskedői osztályt, hogy hetvenöt-nyolczvan nagy kereskedő, kik Antwerpenben a legnagyobb házakat személyesíték, megszöktek a városból, mintha ott dögvész uralkodnék vagy már Farnese kezei közt volna. E szökevényeknek, javaik lefoglalásának terhe alatt, megparancsolták visszatérni a városba; de kevesen jöttek vissza, mert a lefoglalás fenyegetése daczára sikerült vagyonukat pénzzé tenni s biztosan elhelyezni. Hollandot és Zélandot azzal gyanusíták, hogy közönnyel nézték Antwerpen sorsát, mert később e tartományok városai örökrendik azon óriási kereskedést és nagyszerű gazdagságot, melyet Brabant fővárosa el fog veszteni. E vád igazságtalan volt. Az ostrom kezdetével már Hollandia rendei kétszázezer forintot szavaztak meg Antwerpen számára; továbbá a szövetséges tartományok területéről különösen kizárták mindazon szökevény nagy kereskedőket, kik Antwerpent elhagyták, s ezek kénytelenek voltak Németországba és Angliába menekülni. A kereskedelem e pangása nyugtalanítá leginkább Sainte-Aldegondeot. Nem hihette el, hogy nyolcz-tíz ezer emberből álló sereg ostromzár alatt tarthasson ily nagy és gazdag várost, melyben legalább húsz ezer fegyverfogható férfi tartózkodott. Ha mindazon nehézségeket ismerte volna, melyekkel Parmának megküzdenie kellett, még nyugodtabb lett volna az ostrom végkimenetele fölött.

„A mi a Schelde ügyeit illeti,“ írta Parma herczege Fülöpnek 1585. január 15-én, „részletes tervet szeretnék küldeni

Felségednek ez egész vállalatról, mert levélben azt leírni nagyon hosszas lenne. Minél többet látom, annál inkább meglep, hogy idáig is bírtam azt vinni, oly sok erőd, gát, csatorna, gép, hadi eszköz és mindenféle találmány kellett.“

Ezután, mint rendesen minden levelében, előadta királyának azon nyomort és szükségét, melyben sinlődik. Pénzt! Pénzt! Katonákat! ezt is ismételte szüntelen. Minden hiába történt, mondá, ha ez elhanyagoltatik. „Értse meg jól Felséged, hogy mostantól kezdve ez ügy Felségedet illeti; én eddig híven megtettem kötelességemet, most Felséged figyelmébe ajánlom ez ügyet, mint oly vállalatot, melyhez legfontosabb érdekei csatolvák.“

Beismeré, hogy ha nem bízott volna fejedelme rokonszenvében, soha sem fogott volna ily tervbe. „Bevallom, mondá, hogy nagyszerű e vállalat, melyet sokan vakmerőnek tartandnak, de én sem fogtam volna belé, ha nem lettem volna biztos Felséged támogatásáról.“

Félt azonban, hogy mind ezzel föl kell hagynia, noha a végsiker már oly közel áll, mert hiányzik a pénz; „az ígért millió, írja, kis összegben érkezett meg és oly sok formaiság után, hogy alig van tíz arany kezeim közt. Nem értem hogyan tartsam el e maroknyi csapatot, mert a sereg úgy leolvadt, hogy Felségedet meglepné, s ha láthatná katonáit, elszomorodnék. Ember többet nem szenvedhet, mint ők.“

A csapatok egy része megszökött. Ez emberek kétségbeesés és nyomorral küzdve Franciaországba menekültek, s ott, természetsszerű igazságtalansággal, vezérüket, ki mindig szíven hordta bajaikat, terhelék fejedelmök hibáival, kinek elméje más tervekkel volt elfoglalva.

„Sok spanyol katona ment itt keresztül,“ írja Stafford, ki ekkor Párisban volt, „soha sem láttam szegényebb és nyomorultabb embereket. Két hét alatt mintegy kétszáz volt e városban, azt beszélik, hogy táborukban éhség uralkodik s hogy huszonnégy hónap óta zsold nélkül szolgálnak. Sokat panaszkodnak Parma hercege ellen, Mendoza el akarja őket távolítani s minden módon pénzt keres számukra.“

Stafford figyelmezteti kormányát, hogy legalább többet ne tegyen Anglia a spanyol sereg érdekében, mint tesz Fülöp. Angolország, ha betiltja az élelmi szerek vitelét az ostromló táborba, legalább semlegesen közreműködik Antwerpen felszabadításában. „Nincs ország, mely bővebben ellátná a spa-

nyolokat, mint mi,“ így ír Walsinghamhoz, „gyakran tizenhat-tizenhét élelmi szerekkel megrakott hajó vitorlázik Dünkirchen felé.“

Ez természetesen nem egyezett meg az angol ministerek érdekeivel, sem nem volt összhangzásban szóbeli ígéreteikkel.

E készletekre azonban biztosan még sem lehetett számítani, továbbá csak nagyon drágán voltak megvásárolhatók, a herczeg pedig pénzszükében szenvedett. Egy napról a másikra élt s kénytelen volt minden oldalról, honnan csak kaphatott, kölcsön venni fel. Kereskedők, főnemesek, hivatalos személyek mindannyian közreműködtek, hogy fejedelmök fukarságát sajátjokból pótolják.

„A küldött millió teljesen elfogyott,“ irt a Parma urának, „egy része Verdugonak kellett Frieslandban, más részével Richebourg marquis és más főurak által kölcsön adott összegeket fizettem vissza. A sereg számára egy garas sem maradt. Lehetetlen még egy hónapig tartani magamat, s ha nem kapok segílyt, munkámat félbe kell hagynom. Nincs elég pénzem, hogy rendesen fizethessem matrózaimat, ácsaimat és a többi mesterembereket, s ha napidijokat nem fizetem ki, itt hagynak a legnagyobb bajban. Minden reményem Felségedben van fektetve s ha nem segít rajtam, vállalatunk megsemmisül.“

Ha ez megtörténnék, a herczeg kijelenté, hogy ő mossa kezeit és minden felelősséget elhárít magáról. Erre valóban joga is volt.

Az élelmezés egyik főforrása Hentogenbosch vagy Bois-le-Duc városa volt. Ez volt Brabant egyik főhelye, s noha a környék minden helysége a köztársaság pártjára állott, e város hű maradt királyához. A rendek régóta készültek már Bois-le-Duc ellen támadást intézni, mely Antwerpenre nézve igen előnyös lett volna. Ha sikerül e helyet elfoglalniok, Parma kényszerítve lesz megkezdettt ostromát félbehagyni, s mi több, e város segílyére csapatokat sem küldhet. Bois-le-Duc gazdag, virágzó és népes város volt a Deeze mellett, két mértfölddel följebb, mint a hol ez a Maasba szakad s Antwerpentől körülbelül tizenkét mértföldnyire. Nevét (Herczeg-Erdő) egy nagyszerű erdtől és egy felséges parktól kapta, mely hajdanta a régi brabanti herczegek tanyája vala s melynek óriási maradványai még látszottak. Szép kis város volt kétezer csinos külsejű házzal, nem számítva a szegényebb lakokat. Lakói nevezetesek voltak mint kitűnő gyalog- és lovaskatonák.

Úgy látszott, hogy honfitársaiknál inkább megtartották azon régi belga vadságot, melyről Caesar irt. A városban nagy számú gyárak virágoztak, posztógyárosai az egész keresztény Európába vitték gyártmányaikat s vásznai és kései hasonlólag nagy hírben állottak.

Nagy nyereség lett volna a szabadság ügyére e virágzó és fontos város elfoglalása, mely épen a szövetséges tartományok szívében feküdt s ez elfoglalás Parma óriási készülleteit Antwerpen ellen meghiusította volna. Tudták, hogy a városban se spanyol, se más őrség nincs, ellentállást tehát csak a lakosság ismert bátorságától várhattak.

Hohenlo gróf bizatott meg január hó elején e fontos vállalattal. A helyszínének előleges megtekintése után négy ezer gyalogból és kétszáz dzsidásból álló hadtestet gyűjtött össze. Hadjárata sikeréhez nagyon számított Kleerhagen kapitányra, e brüsseli nemesre, kinek neje Bois-le-Ducben neveltetett s ki az egész környéket jól ismerte. Egy sötét téli éjen Kleerhagen ötven válogatott katonával Bois-le-Duc antwerpeni kapúja felé haladt, míg Hohenlo egész seregével a városhoz legközelebb lesben állott.

A felvonó híd és a rácszott kapú közt két kis őrház volt, melyeket elhanyagoltak őrséggel ellátni. Kleerhagennek ötven emberével sikerült ezekben elrejtőzni és az éjet ott tölteni. Másnap reggel nyolcz órakor a katonák felhúzták a rácsot és szemlét tartottak (1585. január 20-án). Ekkor az elrejtőzött ötven ember kirohan rejtekéből, lemészárolja e kis csapatot s elfoglalja a kaput. Az éji őrsegből egy sem maradt életben, kivéve egy öreg és nyomorék szegény polgárt, ki a rács felvonásával bizatott meg s veszélyesen megsebesülve, félholtan a helyszínén fekvé hagyatott. Az ötven ember ekkor jelt ad a közel lesben álló Hohenlonak s nem várva be érkezését, bátran és hévvel a városba ront teletorokkal kiáltva: Győzelem! Győzelem! A kapu őrizetére csak egy tizedes és két közlegény állíttatott. A szerencsétlen, megsebesült, nyomorúlt kapus ez alatt észrevétlenül egy sötét szögletbe vonult, hogy békében halhasson meg. Kevéssel ezután a városba vágatott Hohenlo, teljes fegyverzetében, hosszú hullámzó fürtökkel kétszáz lovas kíséretében s nyomában ötszáz alabárdossal.

Az őt jellemző nyerseséggel, meggondolatlansággal és kegyetlenséggel a várost, mihelyt hatalmukba került, zsákmányúl igérte katonáinak. Mielőtt még elfoglalták volna, ezek

már pusztítani kezdtek. Alig ért ez ötszáz-hatszáz honfipárti a városba, máris szétszözlött az utcákon s a leggazdagabb lakok kapuit feltörvén kiáltá: „Győzelem! a város el van foglalva, le a spanyolokkal!“ A polgárok nagy része megrémülten menekült s házait zsákmányul hagyta. A kapu őrizetére hagyott tizedes és közlegények csakhamar meghallották a támadók kiáltásait s félvén, hogy a zsákmány őket törvényesen illető részétől megfosztatnak, odahagyták a kaput s a mint csak lábaik birták rohantak társaik után.

A véletlen azonban úgy hozta magával, hogy noha őrség nem volt a városban, negyven burgundi és olasz dzsidás s körülbelül harmincz gyalogsági katona a megelőző napon áruszállítmányt kísérve megérkezett. Haultepenne főura, Brèda kormányzója, e híres királypárti vezér, fia azon ősz Berlaymont grófnak, ki legelőbb keresztelé el *koldusoknak*¹⁾ a honfiakat, e kis csapattal jött. Épen távozó félen voltak, midőn észrevették a városban uralgó szokatlan zavart. Elmont, a város parancsnoka, már ekkor igyekezett a polgárokat összeszedni s ezek, megemlékezvén katonai hirnevökre, engedelmeskedtek. Elmont tehát fölfegyverzett népes csoport élén Haultepenne kis dzsidás csapatához csatlakozott. Az elmaradt zsákmányolókra tüzelni kezdtek s másokat üldöztek a keskeny utcákon. A városba tolúlt honfiakhoz képest csak egy maroknyi csapatot képeztek, de összetartók, elhatározottak voltak és sűrű sorban maradtak; ellenfeleik azonban szétszórva futkostak csak zsákmányolásra gondolva, s midőn észrevették, hogy egy fölfegyverzett s rendes sorban küzdő csapat által támadtatnak meg, megijedtek. Azt mondták nekik, hogy őrség nincs a városban és ime előtök áll egy zászlóalj, válogatott spanyol dzsidásokból, II. Fülöp egyik legjelesebb wallon vezérével élükön. Azt hitték, hogy Kleerhagen által elárulvák s előre kigondolt kelepczébe estek. Ezt általános rémület követte, a katonák szétfutottak s már többé nem voltak összeszedhetők. Hohenlo, látván, hogy ez ötszáz emberrel már mit sem tehet, vágatva kirohant a kapun, hogy csapatainak a falakon kívül hagyott részét elővezesse. Bois-le-Duc gazdag városa nagyon is szép zsákmány volt arra, hogy azt egykönnyen elszalaszsa, de helyesebb lett volna elfoglalni, mielőtt zsákmányul adja katonáinak.

¹⁾ Gueux.

Távolléte alatt még nőtt a rémület. A rendek csapatai az erélyes támadástól meglepetve és zavarba hozva sarkon fordultak s rohantak minden irányban keresve a kaput, melyen a várba jöttek. De szerencsétlenségükre, mihelyt a tizedes elhagyta helyét, a megsebesült és haldokló öreg kapus, kezein és térdein csúszva, kijött sötét rejtekéből, késével a felvonó rács kötelét elvágta s ezzel kiadta lelkét. A haldokló e tettének rettenetes következményei voltak. A rácsozat lezuhant s az ötszáz zsákmányoló fogva volt mint egy kelepceében. A felbőszült polgárok mindenütt nyomban követték őket, régi belga vadságuk fölébredt szivökben s bátran vezényelve Haultepenne és Elmont által, kik teljes fegyverzetükben dzsidás századuk élén nyargaltak, puskáikkal és muskétaikkal tüzeltek, rövid kardjaikkal és dorongjaikkal pedig sújtottak. A szerencsétlen honfiak csak azért keltek oly korán fel, hogy *megnyirják a farkast*. Sokan az utczákon mézáróltattak le, mások a falakra másztak s onnét fejfel a sánczokba vetették magokat. Legnagyobb része vízbe fült s alig egynehánynak sikerült megmenekülni. Nassau Jusztin átvette magát a falon s szerencsésen úszva megszabadult. Kleerhagen a Szent-Kereszt toronyba üldöztetett, a tetőre mászott s onnan teljes fegyverzetében a folyóba ugrott, de egy skót katona segélyével minden baj nélkül elérte a szárazföldet. Truchsess Ferdinánd, a kölni választó testvére, megöletett. Négy-ötszáz a támadókból, tehát csaknem mindazok, kik a városba mentek, halálukat lelték ott. A polgárok csak ötven embert veszítettek.

Hohenlo Isselstein ezredessel és kétezer emberből álló friss csapattal visszatért, de, mondja egy korbelti író, orruk száz lábnyira nőtt csodálkozásokban, midőn a kaput zárva találták. A gróf gondolhatott volna arra, midőn segélyt hozandó kirohant a városból, hogy a helyét elhagyott őrt pótolni kellene, mert ezt látnia kellett.

Átkozván örültségét, roppant szégyennel visszament Gertruydentbergbe, mindenki által szigorúan elítélve. Így e nagy fontosságú vállalat, midőn már szerencsésen oly közel állott sikeréhez, szégyenteljesen kudarczczal végződött. A vezér meg gondolatlansága és a kapzsiság, melyet önmaga ébresztett fel katonáiban, voltak e veszteség egyedüli okai, mert ha négy ezer emberével erélyesen megszállja a várost, senki sem állhatott volna ellent. Haultepenne kis csapatával vagy elvesz, vagy

hatalmába esik, Parma nagyszerű munkálatai támpont nélkül maradnak, Antwerpen felszabadúl.

„Nagy hálaival tartozunk az egek urának,“ írja Parma Fülöpnek. „Haultepenne nagy dicséretet érdemel. *Ha a lázadók vállalata Bolduc ellen sikerül, kénytelen lettem volna felhagyni Antwerpen ostromával.* E város helyzeténél és erejénél fogva végtelen fontossággal bír Antwerpen és Brüsszel bevételére, és a lázadók, mint Bolduc urai, letartóztatták volna élelmi szereimet.“

A herczeg Haultepennet melegen ajánlá királyának, mint gazdag *mercedre* érdemest. Azonban e nap valódi hőse vagy legalább, ki a győzelemre leginkább közreműködött, azon szegény, elfeledett, nyomorúlt áldozat vala, ki az antwerpeni kapunál elvágta a vasrácsozat kötelét.

Hohenlot veresége mélyen sértette. Feledést egyelőre a részegségben keresett, de bátor és erélyes levén, noha meg gondolatlan, csakhamar szerencsésebb hadjáratokkal vágyódott jó hirnevét visszanyerni. A munka nem hiányzott számára s bizonyára ritkán volt tétlen.

„Hollach (Hohenlo) mult pénteken elment,“ írja Dawidson Walsinghamhoz, „mindent el fog követni, hogy a bois-le-duci vállalatban elvesztett becsületét ismét visszanyerje. E fölötti bánata és fájdalma nagyon megváltoztatták.“

Ezalatt a szilaj Schelde, melyet a téli viharok felkorbácsoltak, Parma nagy vállalatára sokkal ijesztőbb ellenfél lett, mint ellenségeinek katonai mozdulatai és az éhség, mely kis seregében pusztított. A dagályok által képzett ár óriási jég-táblákat vitt magával, melyek czölöpzetét mindkét oldalon a mennydörgés lármájával csapkodták és szétrombolással fenyegették. Munkálatai azonban ellentállottak. A czölöpök, melyek a partokról a folyam közepe felé épített ideiglenes gátját tartották, ötven lábnyi mélységre verettek le a folyam medrében és kötelességöknek megfeleleltek; de a hézagon, mely 1240 lábnyi szélességű volt, a víz, czölöpök leverésére, túlságos mély volt s itt maradandó hajóhidat kellett felállítani. E hidat a jégtábláktól zajló folyamon kellett verni, tél közepén, szemben az éber ellenséggel, Franciaország részéről valószínűleg oldaltámadásnak kitéve (tudva volt, hogy a lázadók küldöttei a francia király egyenes meghívására alkudoztak); s e munkát félmeztelen, éhező katonákkal és matrózokkal, kik évek

óta zsoldot nem húztak, kellett végbevinni oly fejedelem javára, ki lételöket is már régóta elfeledni látszott.

„Hála istennek,“ írja Sándor, „a jég daczára jól tart czölöpzetünk. Most isten segélyével a várt gyümölcsöket elnyerhetjük, ha Felséged megteszi azt, mit méltósága, vallása és saját érdekei parancsolnak. Valóban ez nagy és hősi munka s méltó Felséged óriási hatalmához. A mi engemet illet,“ folytatja, „megtettem mindent, mi tőlem kitelhető volt. A többit megadni Felséged királyi jobbjától függ, tudniillik katonát, elég nagy számmal a főbb pontok megszállására, és pénzt a katonák fizetésére.“

Erélyes szavakban festi le a veszélyt, mely a király ügyét fenyegetné, ha a sereget lassankint gyengülni és fogyni hagynák. Nem is számítva a lázadók alkudozásait Franciaországgal, — mely tárgy iránt, nem ismervén a dolgok állását, nagy nyugtalanságot tanusított, — katonák és pénz nélkül, mondja, nem lehet megmenteni a király ügyét.

„Nem kiméltem,“ mondja a herczeg, „se napot, se éjjelt. Ne tegyen tehát engem Felséged felelőssé, ha kudarcot valunk. Verdugo Frieslandból szintén csak ezt kiáltja, embereket, embereket és pénzt!“ Végre mégis mindezen akadályok ellenére is elkészült a híd. 1585. február 25-én, szent Máté napján, mely szerencsés nap volt V. Károly császárra, Fülöp atyjára és Sándor nagyatyjára, a Schelde elzáratot.

Mint már fentebb említettük, a Szent Mária-erődöt a kallooi részről s a Fülöp-erődöt nem messze Oordamtól, a Schelde brabanti partjáról, révgátaktól védett szilárd munkálatok vonultak mintegy ötszáz lábnyira a folyam közepe felé. E két végpont ekkor maradandó hajóhíddal köttetett össze. E híd harminczkét darab hatvankét láb hosszú és tizenkét láb széles hajóból készült, minden pár hajó egymástól huszonkét lábnyira helyzetetett és mindannyi elöl, hátul és közepén kis horgonykötelekkel és négyszeres lánczokkal volt összetartva. Mind-egyik hajó csúcsa és hátúlja tágan nehéz horgonyokhoz volt erősítve. Nagy gerendák, melyeket kisebb gerendák tartottak össze, helyeztettek e hajókra s e szilárd állványon készült a pallózat. Ez építmény mindkét oldalán erősen összetartó korlát vonult végig. Így tehát a folyam két partját egy szilárdan és jól összeállított híd kötötte össze. A harminczkét hajó mind-egyike, melyeken a híd közepe nyugodott, erős kis várrá alakult, fölszerelve két ágyúval, melyek egyikét a folyamon lefelé,

másikat fölfelé irányozták, az őrség pedig mindegyik hajón harminczkét katonából és négy matrózból állott, kiket széles sánczkosarakból készült bástya védett.

Szent Fülöp- és Szent Mária-erődök, melyek a két hídfőt védték, tíz-tíz nehéz ágyúval és számos katonával voltak el látva. Ezenkívül húsz fölfegyverzett hajóból álló hajóraj, mely a nehéz tüzérséget vitte, czirkált minden vár előtt; tíz a hajlásban Antwerpen mellett és tíz lejjebb a folyamon a híd túlsó oldalán. Százhetven nagy öblü ágyú, beleértve azokat, melyek a híd hajóit, a hajórajt és a várakat védték, oltalmazta e nagy művet úgy az antwerpeni, valamint a tengeri oldalon.

Ez ütegeken kívül még más elővigyázati rendszabályokhoz is fordultak. Mindegyik oldalon, a híd fölött és a híd alatt, kis távolságnyra (körülbelül egy nyíllövésnyire) üres hordóktól fentartott nehéz talp horgonyozott. Mindegyik talp széles gerendákból állott, melyek hármásával voltak összekötve és a közöket hajóárbozcokkal és egyéb könnyebb fákkal töltötték meg. E talpak külső részein mintegy fogas szegélyzetet készítettek, meghegyzett és vasfogakkal s horgokkal ellátott rúdakból. Így a mű féltett középső részét sűrű sorokban előre szegzett lándzsák védték. A Zélandból és Antwerpenből jövő hajóknak s az úszó jégtömegeknek, melyek talán ép oly rettenetesek voltak, előbb e veszélyes külső védműveket kellett megtámadni. E talpak mindegyike a folyam közepén úszott és keresztben 1252 lábnyira terjedt, védvén így az egész hajóhidat s a czölöpzet egy részét.

Ilyen volt Parma herczeg híres hídjá. E nagyszerű vállalat méltán hasonlított Julius Caesar nevezetes rajnai hídjához. Ha azonban visszagondolunk arra, hogy a római vezér műve nyár folytán készült, fél oly szélességű folyamon mint a Schelde, a dagály erejének ki nem téve, oly országban, hol nem védték magokat, s az egész építvény csak a sereg átszállítására szolgált és szilárdságban hasonlítani sem lehetett a parmai herczeg hídjához: akkor nem tetszhetik merészségnek, ha az elsőséget azon vezérnek adjuk, ki legyőzte az északi tél és bősüzt dagályok akadályait s egy kétségbeesett és vállalkozó ellenség támadásait.

Midőn a polgárok a bevégzett művet szemlélték és látták, hogy az, mit ők álomnak neveztek, rettentő valósággá változott, midőn csillogó fegyverzetökben a spanyol és olasz legiök mozdulatait ez új országúton észrevették, mintha lábaikkal letipor-

nák a szilaj folyót, midőn tanúi voltak azon fényes pompának, melylyel a főkormányzó ágyúk dörgése és seregének győzelmi kiáltásai közt a sikert megünneplé: akkor bánták csak meg keserűen örültségöket. De még ekkor is alig tudták elhinni, hogy e mű emberek által vitetett végbe s fennen hirdették, hogy e vészteljes és emberfölötti munkát láthatatlan démonoknak kellett kivinni. Tévedtek. Csak egy démon volt: erélyes és fáradhatatlan kart vezénylő emelkedett és éles elme. E démon Farnese lángesze volt, de munkájában száz más gonosz szellem jött segélyére, irigység, fősvényesség, féltékenység, önzés, bizalmatlanság, meghasonlás, melyek elrejtöztek nem az ő táborában, de azok sorai közt, kik oltáraik- és tüzhelyeikért küzdöttek.

A herceg tehát minden akadály daczára sikert aratott. Joggal büszke volt művére, noha tudta, hogy még sok veszély környezi s a fejedelme által tanúsított közöny sértette. „Az antwerpeni vállalat,“ írja Fülöpnek a híd befejezésének napján, „oly nagy és hősi munka, hogy azt méltóan elmondani hosszasan kellene Felségednek írnom, s félek, hogy ez fárasztaná. Csak annyit mondok, hogy a munkák és nehézségek naponkiint oly nagyok voltak, hogy ha Felséged ismerné azokat, viseletünket jobban méltányolná, mint jelenleg *s nem feledne el teljesen bennünket, éhségtől hagyván elpusztítani.*“

Művét bevehetetlennek tartá azon esetben, ha a védelemre szükséges eszközök hatalmában lesznek.

„Minden oly karban van, mondja, hogy a legilletékesebb bírók véleménye szerint ellentállhat, ha mindjárt egész Holland és Zéland czölöpzetünk megtámadására siet. A támadások csak nagy hátránnyal és sok veszély közt történhetnek, az ellenség annyira ki van téve tüzéségünknek és puskáinknak. Minden hajó válogatott tisztek és katonák védelme alatt áll, úgy annyira, hogy ha az ellenség most kísértené meg a támadást, bezúzott fővel vonúlna vissza.“ E diadalmas külszin daczára gyakran kétségbeesés tölté el lelkét. A haldoklás perceit érezte. Csapatái annyira leolvadtak, hogy egy seregnek csak árnyai voltak már s mondhatnók, hogy kénytelenek voltak levegőből élni. A lovasság csaknem megsemmisült. Több város őrserege éhen halt, mert a polgárok már nem voltak képesek se a katonákat, se önmagokat élelmezni. „A mi pedig a csapatok többi részét illeti,“ mondja Sándor, „ott tanyáznak, hol táplálékukra csak a sós víz és a gátak vannak, s ha isten csodát nem tesz, még a Felséged által küldött segély is későn fog megérkezni.“

Biztosítá Fülöpöt, hogy öt-hat napnál tovább képtelen magát fentartani, hogy már régóta egy napról a másikra kénytelen táplálni katonáit, s rövid idő múlva már lehetetlen leend őket összetartani. Ha szét nem oszlanak, meg fognak szökni.

Leírásai szomorúak voltak, pénzkérései meghatók, de soha sem tett említést önmagáról. Minden aggodalmát, minden fájdalmát csak katonái miatt érezte. „Élelmi készletekre van szükségök, mondja, mert lehetetlen, hogy így tovább még darabkákkal tartsam őket, mint eddig. De pénz nélkül mit tehetnek? Minden segélyforrásom kiapadt s nem tudom, hol szerezhetnék magamnak egyetlen forintot is.“

E vallomásokat azonban csak fejedelme fülébe mondta a legnagyobb titokban. Levelei, melyek három század után lettek csak ismertté, egyedüli tanuságok arra, hogy a látszólag diadalmas vezér mily kétségbeejtő helyzetben volt s hogy ellenfeleinek, ha jól vezényeltetnek s hűk maradnak önmagokhoz, mily könnyű lett volna őt a tengerbe taszítani.

Ellenségeivel szemben a diadal derült és nyugodt kifejezését tartotta meg. Egy kém, a városból küldve a nyugtalan polgároknak híreket hozni, szerencsésen a táborba lopózkodott, de fölismertetett és a herceg elé hurczoltatott. El volt készülve, hogy rögtön felakasztják. Sándor ellenkezőleg egész táborában végig vezettette. A várak, a czölöpzetek, a híd részletesen megmutattatott és megmagyaráztatott neki, mintha jó barát lenne, ki e felvilágosításokra jogot tarthat. Felkérték, hogy számlálja meg az ágyúkat az erődökben, a hídon és a hajórajon; végre, miután jól megismerkedett az egész helyzettel, védlevéllel ellátva visszaküldték a városba.

„Menj vissza azokhoz, kik küldtek,“ mondá a herceg. „Mondj meg nekik mindent, mit láttál, mit észleltél s mit neked magyaráztak. Mondd meg egyszersmind, hogy az ostrom soha sem lesz felfüggesztve, hogy e híd lesz sírom vagy az út, melyen Antwerpenbe fogok menni.“

A látvány csakugyan gyászos jóslatú külsőt öltött fel, a chimerából rettentő valóság lett. A híd, melyet, míg épült, gúnyoltak a polgárok, ime most szemeik előtt volt. A Kowenstein, melyet a mészárosok oly hévvel óvtak meg, fenyegetve emelkedett ki, megrakva erődökkel és ágyúkkal. Sándor Beveren és Kalloo melletti táborától erősített széles út vezetett át a folyamon és a vésteljes gát mentében egészen a stabroeki sánczokig, hol Mansfeld serege feküdt. A félelmes Mondragon

Szent-Kereszt várát és a Kowensteint tartotta vasmarkában. Sűrűn épített és spanyol vagy más ellenséges csapatok által megszállva tartott erődök sora kilencz mértföldnyi vonalon húzódott a Schelde mindkét partján végig, szüntelen ágyúzva. A környék, mely azelőtt mintegy virágos kert volt, zajló vadtengerre alakult át, hol csónakok és hadi hajók rajai a falvak és tanyák fölött, a félig elmerült kastély- és templom-tornyok közt tették fordulataikat. De a nagy védgát, melynek rögtöni elrombolása, e pusztulás helyett valódi boldogságot hozott volna, szilárdan és megingathatlanul állott, örökös akadályt képezve Antwerpen és Zéland közlekedésében. Még a meggyilkolt orániai herceg árnya is kiemelkedni látszott a vizek mélyéből, elszomorodottan szemére hányva az antwerpenieknek, hogy ünnepléses figyelmeztetésére siketek maradtak.

A kifáradt és kimerült Brüssel, csalódásoktól tört szívvel kétségbeesett, mihelyt megtudta a francia alkudozások üres eredményét. E szép és gazdag város már régóta a legnagyobb részben szenvedett. Lakosainak nagy része, megszökve falaiból, igyekezett kikerülni az éhség borzalmaiból. A szökevények közül a férfiakat korbáccsal üzték vissza a városba, vagy az út mentében levő fákra akasztották a spanyolok; a nőkkel azonban szeliden, sőt tréfásan bántak; mert jó tréfának tartották e szerencsétlen éhezők szoknyáit térdig levágni s így visszaütni őket, hogy barátaik és polgártársaik közt haljanak meg éhen. Igen sokan az éhség áldozatai lettek. Nagy családú anyák megmérgezték önmagukat és gyermekeiket, hogy még borzasztóbb halált kikerülhessenek. Végre midőn Vilvorde elfoglaltatott, midőn a francia király aljassága egészen napfényre jött, midőn Parma herceg hídja elkészült és a Schelde megfékeztetett, akkor Brüssel megadta magát a legelőnyösebb feltételek mellett, melyeket csak reményleni lehetett.

E diadalok daczára Parma hercege nem lévén ura a flandriai tengerpartoknak, nagy zavarban volt. Ostende képezte a legnagyobb akadályt. Örömmel elfogadta tehát La Motte ajánlatát, ki egyike volt a legbátrabb és legtapasztaltabb vallon királpárti vezéreknek, a várost, ha lehet, meglepetéssel hatalmába keríteni. La Motte eleinte félig sikert aratott, mert 1585. márczius 29-dike éjjelén kétezer gyalogsági csapattal és ezerkétszáz lovassal elfoglalta Ostende egész régi kikötőjét. Ezután vallon tisztei egyikét, kiben teljes bizalmat helyezett,

az elfoglalt rész őrizetével megbízáván, ő maga visszatért segélyt keresni. Távolléte alatt vállalata ép oly fordulatokon ment át, mint a melyek meghiusíták Hohenlo hadjáratát Boisle-Duc ellen. A városban hagyott katonák elhagyták őrhelyeiket, hogy zsákmányolhassanak, s a parancsnokoló tisztt, a helyett, hogy kötelességök teljesítésére szorította volna őket, hozzájuk csatlakozott. A polgárok ekkor felébredtek zsibbadásukból, megtámadták a támadókat, nagy részöket leölték, s a többi futásra kényszerítették. Midőn La Motte visszatért, általános vak reműlettel találkozott.

Egész serge, beleértve még azon friss csapatokat is, melyeket a többiek segélyére hozott, magán kívül volt rémületében. Katonái közül többeket sajátkezűleg leszúrt, de még sem volt képes őket sorba szedni. Gyors diadala teljes vereséggel végződött.

Parma dühös lévén, hogy e sok reménnyel összekötött terv ily szégyenteljes véget ért, a vallon kapitányt, kinek engedetlensége ily nagy balesetet vont maga után, rögtön felakasztatta. „Ily gázságnak, mondá, soha sem szabad büntetlenül maradnia.“

A herczegnek lehetetlen volt új csapatokat indítani Ostende bevételére, mert a honfiak végre érezték, hogy szükséges erélylyel küzdeniök. Kétségtelessé vált már ekkor, hogy vagy az elkészült híd vagy a megerősített Kowensteint szét kell rombolni, hacsak Antwerpent sorsára nem akarják hagyni.

A honfiak egész tél folytán aludtak, a francia segély és a francia főuraság álmaiban ringatván magokat. Nem lehet elég erős szavakat találni azon halálos befolyású mérreg leírására, mely e francia alkudozásból kiszivárgott. Végre mégis befejeztetett az, és a csaló képek eloszlottak. Antwerpennek buknia kellett, hacsak a honfiak határozott és erélyes cselekedetre nem szánják magokat. Ez elhatározó lépés fölött titokban már régóta tanakodtak, de előbb némi előleges rendszárályt kellett hozni.

Liefkenshoek erőd, „a szeretet e rejteke“, egyike volt a legfontosabb pontoknak. A honfiak szüntelenül sajnálták annak elvesztét, mely, mint fentebb előadtuk, oly gyászos módon épen Oraniai Vilmos halála napján történt. Lillo vára, szemben a Schelde brabanti partján, a honfiak által éberesen őriztetett s legerősebb állásukat alkotta. Ha e két hely kezeik közt

volna, a hajózás a folyamon legalább a hidig meg lenne könnyebítve.

Gyors támadást intéztek Liefkenshoek ellen. Nassau Jusztin vezénylete alatt számos hadi hajó vitorlázott Zélandból a tartomány belsejébe 1585. ápril 4-én; Lillo erődből pedig Hohenlo vezénylett egy csapatot segélyökre. E két főtiszt égett Bois-le-Ducnél elvesztett jó hírnevét visszaszerezni. Erőfeszítéseiket siker koronázta és a „szeretet rejteke“ rohammal bevétetett. Rövid ágyúzás után a honfiak rést törtek, partra szálltak és megrohonták a bástyákat. A megrémült vallonok és spanyolok futásnak eredtek; nagy részök azonban a vízben és a gátakon öletett le s a többiek a Scheldébe szorítottak.

A győztesek felhasználták diadalukat, hasonló hévvel foglalván el a Szent Antal-erődöt, mely a szomszédságban kissé lejjebb feküdt. Így urai lettek azon egész partos vidékeknek, mely ezen az oldalon a víz színvonalát meghaladta, s *Doel* nevét viselt.

Azon gát, melyen Liefkenshoek feküdt, a folyam mentében Kallooiq vonult, körülbelül egy mértföldnyi távolságra. Itt állítottott fel Parma főhadi szállása s itt épült a híres híd. De a Szent Mária-erődnél a brabanti parton, hol a másik hídfő állott, a gát szétromboltatott. A Liefkenshoek ellen küldött hadjárat vezénylőinek szigorú rendelet adatott ki, hogy az elvágott gát csúcsán sánczolatot emeltesse, mihelyt hatalmukban lesz a vár, melyet ostrommal s idő pazarlás nélkül kellett elfoglalniok. Sainte-Aldegonde e tárgyban írott és igen részletes meghagyásokkal látta őket el. Ez erősített helyről, szemben Szent Mária várával, e vár, a czölöpszet és az egész híd réslövéseknek leend kitéve a Zélandból érkezendő tüzérség részéről.

De Parma megelőzte őket. Daczára a dühnek és méltatlankodásnak, mely eltölté, midőn megtudta, hogy a kilencz hó előtt Richebourg marquis által fényesen elfoglalt fontos erődöt spanyol katonák oly szégyenteljesen hagytak el, nem volt ő azon ember, ki eredménytelen sajnálkozásokkal töltse idejét. Sas szemével csakhamar felismerte a pontot, mely részére veszteljes lehet. Ugyanazon nap éjén, midőn elveszté Liefkenshoeket, minden nélkülözhető emberét, számos kallooi utász- és bányászszal, lapos talpú hajókon a túl partra küldé. Napkeltével a szétrombolt gát csúcsán már egy rögtönzött erőd

emelkedett fel, melyen a spanyol zászló lobogott. Miután ez megvolt, ugyanazon gáton lenyakasztatta egyikét azon kapitányoknak, kik Liefkenshoekben és Szent Antal várában parancsnokoltak. A másik gyalázattal elűzetett. A támadási tervekkel Ostende ellen természetszerűleg felhagytak; „de nem volt csekélység, mondja a herczeg, hogy ugyanazon éjen megerősítettük magunkat a szétrombolt gáton s megakadályoztuk a honfiakat veszélyes szándékaikban.“

A lázadók mindazonáltal jelentékeny sikert arattak, s most vagy soha kellett a régóta megfontolt nagy csapást sújtani.

Antwerpenben Gianibelli nevű ügyes mantuai lakott, ki jó ideje már megnősült és letelepedett a városban, s most többféle élelmezési tervet gondolt ki. Az ostrom kezdete óta főleg azon előnyre figyelmezteté az előljáróságot, mely nagy gabonavásárlásokból s a raktárak megtöltéséből hárulna, mielőtt még az éhség felemelné az árakat. De a város főbbjei ekkor csak egy nagy hadi hajó alkotásával foglalkoztak, egy nemével az úszó toronynak, melyet gögösen *A háború végének* (Fin de la guerre) kereszteltek el. E csodaalkotmányról később fogunk még beszélni; egyelőre pedig megemlíthetjük, hogy Gianibelli, ki értett a hajóépítéshez, mint sokféle gyakorlati dologhoz, kikaczagta e tervet, mely még teljes elkészülte előtt annyi pénzbe fog kerülni, a mennyivel egy évharmadra élelmezni lehetne az egész várost.

Gianibellit nem a hazaszeretet vezette. Ő egyszerűen nagyon tudományos és kitűnő tehetségű férfi volt, kit a köznép néha ábrándozónak, néha pedig boszorkánynak tartott. A szabadság vagy zsarnokság ügye őt nem érdekelte, ellenben a vegytan iránt kiváló előszeretettel viseltetett. Továbbá jeles gépész is volt s mint gyakorlati s elméleti mérnök korszakában az elsőséget senki másnak sem engedte át.

Olaszországból Spanyolországba ment szolgálatait Fülöpnek felajánlandó s hogy őt többnemű eredeti és czélszerű találmányával gazdagítsa. Napokig és napokig kénytelenítettvén az előtermekben várni, arczátlan udvaroncok és hivatalnokok gúnykaczajai közt, a régi szokásokban megrögzött tudósok és bölcsészek bírálgatásainak kitéve, tervei megmagyarázására az alkalom pedig folytonosan megtagadtatván, az ingerlékeny olasz, szívében méltatlankodással eltávozott. Megesküdött, hogy boszút áll azon dőréken, kik lángeszét megveték s hogy, mi-

dön legközelebb a spanyolok hallani fogják annak nevét, kit kigúnyolni mertek, könnyeket fognak hullatni.

Előadta tehát az antwerpeni senatusnak néhány hajó tervét, melyek több eredményt fognak szülni, mint az óriási *Háború vége*, s ennek kudarczát előre megjósolta. Tervezett hajóival biztosítá a híd szétrombolását. Három hajót kért, melyeket kiválasztott a város hajórajából: *Oraniát*, *Postát* és az *Arany oroszlánt*, melyek közül az első százötven, a második háromszázötven és a harmadik ötszáz tonnás vala. Ezenkívül hatvan lapos fenekű ladikot kívánt, melyeket félig elmerülten félkörben és számos kisebb-nagyobb s a vízből kiálló horgonyokkal ellátva akart az árral a folyamon leeresztetni. E gépezet a talpak ellen lett volna irányozva.

A tudatlanság s hitetlenség azt eredményezte, mit rendszeren szokott, s Gianibelli kérelme visszautasított. Félrendszabályként azonban megengedték neki, hogy két kisebb, egyik hetven, másik nyolczvan tonnás hajót válaszszon ki. E fősvénység ily fontos pillanatban elkeseríté az olaszt; de elhátározta, hogy e megszorított anyagokkal és bebizonyítja, mire képes.

Elmás tervének minden része azonban nem egyedül őt illette, mert két ügyes antwerpeni kézművessel szövetkezett, Bony nevű órással és Timmermann gépészszel. De e merész vállalat vezetője és feje mégis Gianibelli maradt.

Két hajóját örvendetes előjelkép *Szerencse* és *Remény* nevre keresztelte s erélyesen hozzáfogott, hogy hős tetteikkel igazolják is elnevezéseiket. Úszó vulkánoknak kellett ezeknek lenni, melyek az apálylyal haladva oda vinnék a rombolást, hol a spanyolok leginkább biztosságban képzelik magokat.

Mindegyik hajó alját egész hosszában egy láb mélységű és öt láb szélességű téglá- és törmelékréteggel töltötték meg. Erre negyven láb hosszú, három és fél láb széles s ugyanily magas márványból épített szobát állítottak, melynek oldalfalai öt láb vastagsággal bírtak. Ez volt a tölcésér. Ezt hétezer font löporral töltötték meg, az akkor ismerteknél sokkal jobb minőségűvel, melyet maga Gianibelli készített. Végre az egészet hat láb vastagságú, keresztbe fektetett sírkövekből álló tető fedte be. E tölcésér fölött gúlaalakú üres kúp emelkedett, melyet néhány márvány asztal tartott, megtöltve malomkövekkel, ágyúgolyókkal, márványdarabokkal, vashorgokkal, összelánczolt golyókkal, ekevasakkal s minden kigondolható veszedel-

mes eszközzel. Az akna és a hajó párkányzata közti tér szintén megtöltött nagy kövekkel, vashegyű czölöpökkel és horgokkal; az egész pedig vékony deszka és téglaréteggel takartott le, melyre nagy rakás fát helyeztek. E fahalmazt csak alkalmas perczen kelle meggyújtani, hogy a két hajót egyszerű gyújtó-hajónak képzeljék, melyek a híd felgyújtására szánvák. A *Szerencsén* egy gondosan elrejtett kanócz vezetett a rejtett aknába s pontos kiszámítás szerint kellett a robbanásnak történni. A másik vulkán felrobbanását elmésen összeállított óraszerkezet szabályozta, melynek bizonyos meghatározott időben egy kován szikrát kellett ütnie s ezzel meggyújtania az elrejtett löportömeget.

E két pokoli gépezeten, vagy mint ekkor elnevezték, „pokoli gyújtogatón“ kívül, harminczkét kisebb hajóból álló rajt tartottak készen. E hajókat szurokkal, terpentinnel és gyantával fedve és gyulékony anyagokkal megtöltve Antwerpenből apálylyal kellett útnak indítani félóránként nyolczával. Céljük vala a folyamat, ha lehet, megszabadítani a talpaktól s lekötni a spanyolok figyelmét, mialatt a *Szerencse* és a *Remény* a hídhoz érhet. 1585 april 5-ke, a Liefkenshoek és Szent Antal-erődök ellen sikerrel koszorúzott támadást követő nap, választotta a gyújtó-hajók elindítására. Mihelyt beáll a sötétség, az olasz terve szerint e harminczkét könnyű hajónak Jakobson Jakob tengernagy vezérlete alatt el kell indulni egy meghatározott helyről, mely „Boor-bástya“ szomszédságában volt, közel a város falaihoz. De a „Szökevény Jakob“ vagy Koppenloppen nem nyer új babérokat, melyek e megalázó gűnynevét eltörölhették volna. Ő nem a hollandi tengerészek egyik hőse, ellenkezőleg igen képtelen tiszt s épen azon ember, ki a mások lángelméje által legjobban kiszámított terveket csak megzavarni tudja. Koppenloppen mindjárt nagy hibával kezdi működését. A helyett, hogy a hírmondó gyújtó-hajókat a meghatározott időközökkel bocsátaná el, mindannyit egyszerre hagyja útnak indulni. Kevéssel ezután nyomukba küldi a két „pokoli gyújtogatót“, a *Szerencsét* és a *Reményt*. Az egész gyújtó hajóraj egyszerre indult tehát el vészt hozó útjára.

Parma tudta, hogy Antwerpenben támadási készülétek folynak, de természetesen a veszély minőségéről fogalma sem lehetett. A városból kirohanó hajóraj támadását várta, mely a tengeri oldalról érkezendő zélandi hajócsapattal fog közreműködni. Mihelyt tehát az első hajókat megpillantá, melyeken

még nem gyújtattak meg a tüzek, véleményében még inkább megerősödött.

A dobok és trombiták azonnal fegyverre hívták fel minden csapatát s rövid idő alatt összegyűltek a hídon, a czölöpzetek mögött s a szomszéd erődökben. Készületeik, a veszélyt kikerülni és legyőzni, épen a fenyegető mélység öbléhez vezették a spanyolokat. Sándor, miután a folyamon átment s ismét visszatért volna, részletes rendeleteket adván ki a várt támadás visszaverésére, végre azon kis erődben foglalt helyet, mely a flandriai oldalon a hajóhid és a czölöpzet találkozási pontján emeltetett. Néhány főtisztból álló csoport vette őt körül, melyben kitűnt Richebourg, Billy, Gaetano, Cessis s az angol York Rowland.

Borult és csendes tavaszi est volt. Közeledve a hajóraj, hirtelen megvilágosodott s minden hajó, a sötétségben meggyuladván, tüzi kísértetté vált. Még a Schelde hullámai is e nagy tüztől körülövezve látszottak, míg partjait megvilágítja a természetfölötti fény. Vad látvány volt ez, nagyszerű és szinpadi. A folyam két partján, a hídon és a gátakon a katonák sorai, lobogó zászlókkal s e gyászos világosságban fénylő lándzsákkal és vértékkel; a pokoli hajóraj emberi kéztől nem vezetve, lánogtoktól körülövezve, apály és szél kényének kitéve, vészteljes kinézésével, rendetlen mozgással haladva a sötétségben; trombiták harsogása és katonák kiáltásai után halotti csend; a sötétséget felváltó rettenetes fény: mindez egy közeli és titokszerű veszély érzetéhez csatlakozott, hogy a képzeletet még inkább felcsigázza és elrémítse.

De a spanyolok, kik a hídon őrködtek, csakhamar visszanyerték bátorságukat; mert a kis gyújtó hajók egymásután vakon a talpakhoz ütődtek, megakadtak a horgokban és hosszú rudakban s lassanként kialudtak a nélkül, hogy nagy tüzet gyújtottak volna. Egy része, mielőtt céljához ért volna, a partra vetődött, más része pedig elmerült.

Ezután megérkezett a két pokoli gépezet, rendetlenül úszva az árral, elhagyva természetesen kormányosaiktól, kik ladikon csendesen eltávoztak. Fedélzetükön égő csekély tűz alig világítja meg komor és rendkívüli alkatukat. Az ár mindkettőt a talpon túl vitte; e talp ugyanis, készítőinek nagy tévedéséből, mely tévedés most napfényre jött, úgy helyzetet el, hogy egyedül a híd úszó részét oltalmazta. A *Szerencse* legelőbb haladta meg a talpat s inogva a gátba ütődött, onnan pe-

dig a nélkül, hogy a hidat érte volna, Kalloo mellett megfeneklett. Ezt percnyi várakozás követte. Végre a kanócz elégett, de csak gyöngye és részletes robbanás volt, mely kevés kárt okozott.

A herczeg azonnal önkéntes vállalkozókat kért, kik a titokszerű hajó fedélzetére lépnének. E veszélyes vállalatot a vakmerő York Rowland (londoni születésű) vezényelte, kiről Németalföld történelmében még később szó lesz. A kis csapat megszállta az elhagyott és ártalmatlanná vált vulkánt, eloltván a még pezsgő tüzet a fedélzeten s hosszú rudakat és lándzsákat dugdosván a hajóalj elrejtett mélységeibe. De hiányzott az idő e veszélyes keresés folytatására, s a kis csapat csakhamar a hídra rohant.

Sándor katonái, kik a czölöpzeten gyűltek össze és a korláton át nézegettek, gúnykaczajokkal fogadták e látványt. Gyermekjáték, gondolák, egy spanyol serget s oly vezért, mint Farnese Sándor, ily kisszerű tüzi játékokkal fenyegetni. Azonban minden szem aggálylyal függött az utolsó gyújtó hajón, vagy „pokoli gyújtogatón“, a *Reményen*, mely ekkor csaknem megfeneklett; de utat csinálván magának a talp és part között, nehezen a hírhoz csapódott, azon kis erőd mellett a kallooi oldalon, mely a hajóhid elején épült. Vékony füstoszlop emelkedett fel a fedélzeten kialudt csekély tüzből.

Richebourg marquis a hídon állva hangosan elnevette magát, látszólag ily eredménytelenül látván e vállalatot végződni. Utolsó kaczaja volt ez a földön. Több katona, Parma parancsának engedelmeskedve, e második titokszerű hajó fedélzetére ugrott s mint a *Szerencsén* igyekezett eloltani a lángokat s megismerni a gyújtó eszköz minőségét. Richebourg a hídról merészen igazgatá veszélyes kutatásaikat.

Ugyanekkor De Vèga nevű zászlótartó, ki a parmai herczeg mellett állott, a kis vár szomszédságában, Parmához közeledett s hévvel kérte, hogy vonuljon vissza. Sándor nem akart mozdulni, mondván, hogy kíváncsi a kutatások eredményét tudni. Vèga, ösztönszerű s ellenállhatlan előérzettől buzdítva, térdre vetette magát s köpenyénel tartva vezérét, szavaiban és mozdulataiban oly rábeszélőleg kérte őt, hogy a herczeg, bár kedvetlenül, engedett.

Ideje volt. A *Remény* óraszerkezete jobban volt elhelyezve, mint a *Szerencse* kanócza. Alig ért el Sándor Szent Mária-erőd kapujáig, mely a hídfő végén emelkedett, és máris egy

óriási robbanás volt hallható. A *Remény*, a fedélzetén lévő katonákkal együtt, megsemmisült s a kis vár melyhez ért, úgy szintén ennek őrsege s a híd nagy része a levegőbe repült. Pillanat műve volt mindez. A Schelde legmélyebb rejtekéig tátongva nyílt meg s a gátakra, várakba s a szárazföldre rontott. A föld, mintha vulkán ingatta volna meg, úgy rengett. Vészteljes vad fény világítá meg egy pillanatra e látványt s azután minden ismét sötétségbe merült. Házak, több mértöldnyi távolságban, összeomlottak s még a legtávolabbi helyeken sem volt élő lény, mely talpon maradt volna. A levegőt elhomályosítá az ekevasak, sírkövek s márványgolyók esője, vegyest hullva főкkel s még reszkető tagokkal, melyek emberi lények részeit képezék. A felrobbant hajó által kiokádott gránit asztalok később egy mértöldnyire a földbe fúródva találattak meg. Egy másodperc alatt ezer ember veszett el s legtöbben oly módon torzítottak el, hogy semmi emberi alakjuk nem maradt.

Richebourg eltűnt s csak több nap múlva lelték meg holttestét egy láncz körül csavarva, mely a folyam közepe táján a híd hajóinak egyikéről csüggött. A veterán Robles Billy ura, e jeles portugall tiszt, ki jelentékeny szolgálatokkal s a seregben magas ranggal dicsekedhetett, szintén itt lelte halálát. Maradványait több hónap múlva a híd egyik gerendájához tapadva találták meg, midőn az egész készítményt szétbontották. Aranylánczáról, melyet viselni szokott, ismerték fel. Maga Parma hercege is elbukott, vállán egy gerendadarabtól találva. Apródja, ki sisakját vitte mellette, halva rogyott össze, noha nem volt megsebesülve; a légnyomás ölte meg.

Voltak több kevésbbé gyászos kimenetelű esetek is. Bruxelles vicomte egy csónakból, a flamandi oldalról, egy más csónakba röpült. Tucci kapitány teljes fegyverzetében várából függőlegesen a levegőbe fellökett s fejjel a Scheldébe zuhant. Hidegvérű, jó úszó és ájtatos ember volt; kiszabadítá magát gyorsan vértjéből és sisakjából, lelkét a szent szűznek ajánlva fel minden baj nélkül kiúszott a partra. A herceg testőrségéből egy más fiatal tiszt, de Diègo Ferencz a híd kallooi oldaláról mint toll felrepült a fellegekig s kis vállzúzódon kívül minden baj nélkül a folyam tulsó partjára esett. Ágyugolyónak képzelte magát (mint később beszélte), midőn ily ellenállhatatlan erőtol taszítva a sötétségben röpült.

Úgy volt elhatározva, hogy Jakobson tengernagy rögtön a két gyújtó hajó felrobbanása után, egy nyolcz evezős ladikot küldend az okozott kár megvizsgálására. Ha rés törtetett s az út megnyilt a városig, röppentyűvel kellett jelt adni. E jelre a Lillo mellett horgonyzó hajóraj, jól felfegyverezve s Antwerpen számára elégséges élelmi szerekkel ellátva, azonnal felvonná vitorláit s utat törne magának a városig.

A lényeges sikerült, mert kétszáz lábnyi rés volt a hidban. Ha Zéland legügyesebb kormányosa tartotta volna a *Remény* kormányrúdját, a legválogatottabb legénységgel rendelkezése alatt, nem irányozhatta volna jobban e hajót, mint vitte a szél és a víz árja. Kikerülvén az útjában levő talpat, valóban emberi megfontolással valósítá reményeit azon hatalmas lángésznek, mely teremté, a híd legmegsebezhetőbb pontján állapodván meg. Továbbá a legjobb pillanatban robbant fel. A mantuai bűvész által előre megjósolt minden eredmény, sőt még annál is több eléretett; a nagyhirű híd ketté vágatott s ezer ember Parma legjobbjai közül a felrobbanás áldozata lett. Maga a főkormányzó mozdulatlanul s eszmélet nélkül feküdt a hídon, mely saját szavai szerint diadalemlékét vagy sírját fogja képezni. Legjobb vezérei holtak s az élők e rettenetes rázkódástól némán és megvakúlva reszkettek. Az út a hajóraj számára nyitva állott; maga a hajóraj ott volt, kifeszített vitorlakkal, emelt evezőkkel, a jelre várván csak, hogy a küzdterre siethessen, szétrombolni azt, mi még állott Parma nagyszerű művéből s egyszersmind Antwerpen számára az élelmi szereket és a győzelmet meghozni.

A városban mindenki virrasztott. A robbanás megrendíté a falakat és sok ezer ember tódult az utcákra, telve remény-nyel. Pillanatnyi örvendetes diadalérzet lepte el a sziveket; nem hiába számítottak tehát a *Reményre*, e szerencsés jóslatú névre, mert Parma hét hónapi munkája egy percz alatt megsemmisült. Sainte-Aldegonde és Gianibelli Boor bástya mögött, a folyam mellett; tartózkodtak. Érezték és hallották a robbanást s most türelmetlenül várták a sötétségben a jelt adó röppentyűt.

De a röppentyű nem eresztetett fel. Még három század után sincs oly barátja a szabadságnak, kinek szive ne szorúlna el fájdalomtól, azon keserű csalódásra gondolva, mely ily nagy és jogos reményeket követett. A hiba azon képtelen,

gyáva embert terheli, kire szerencsétlenül e merész vállalat egy részét bízták.

Jakobzoon tengernagy, a saját diadalát hirdető felrobbanás által megbénítva, elküldé ugyan a ladikot, de nem várá be annak visszajöttét. A ladik hajósai, megrémülve a látványon és a lármán, melynek tanúi voltak s az őket körülövező sötétségen, nem mertek a gyászos esemény színhelyéig menni és azon hazug hírrel tértek vissza, hogy semmi sem történt s a híd még fennáll. Saint-Aldegonde és Gianibelli nem fojthatták el dühöket, midőn már gyanították a tengernagy ügyetlenségét és szívök mélyében gályára ítélték őt, mit valóban meg is érdemlett volna. Elképzélhető az olasz mérnök haragja, oly jól kigondolt és sikerrel koronázott tervét, egy otromba flamand dőreségei által gyümölcstelenné téve látni.

A másik részen ellenben oly férfi volt, kit semmi veszély sem tudott megrémíteni. Sándort halva képzelték s a serget általános félelem lepte meg. Tudták, hogy kevéssel a felrobbanás előtt azon kis várban tartózkodott, melynél a *Remény* megállott. Midőn a réműlet ez első percei elmúltak, katonái a vezért ájultan fekvé találták meg a Szent Mária-erőd kapui előtt, jobbájában kivont karddal, míg Cessis térdeit tartá átölelve, s Gaetano, fején ütéssel eszméletlenül feküdt mellette.

Ájulásából magához térve Parma azonnal talpra ugrott s jobbájában kardjával a hídra rohant, hogy a pusztulás nagyságáról fogalmat szerezzen magának. Gyönyörű alkotmánya, oly sok elmés és fáradságos munka gyümölcse, rettenetesen meg volt ingatva; a híd, a folyó és partjai telve voltak katonái szétroncsolt holttesteivel. Minden perczben várta a lejjebb tartózkodó hajóraj jövetelét, mely majd utat tör magának, hogy a váratlan szerencsétlenségtől még elkábult katonáit az utolsóig kiírta, befejezze a híd szétrombolását s azután elégséges élelemmel és segélylyel Antwerpenbe vitorlázzon. Sándor látta, hogy e vállalatot siker koronázza. Készen lévén ily rögtöni megtámadásra, bátorságát megtartotta, s látszólagos hideg vért mutatott, noha lelkét kétségbeesés gyötörte.

A tél minden munkája megsemmisült, s valószínűleg kénytelen lesz felhagyni az ostrommal. Mindazonáltal bejárta serge minden sorát és a különböző őrhelyeket, ápoltatván a sebesülteket, bátorítván a többieket s iparkodván megrémült sergével bátorságát közölni.

Erőfeszítései nem maradtak teljesen eredmény nélkül, a mint az éj haladt és a támadás késett. Időt nem veszítve, embereivel az uszó hajókat, árboczokat és gerendákat összedette, hogy legalább látszólag és egyelőre helyreállítsa a híd szétrombolt részét. Így dolgozott ő szakadatlanul az egész éjen át, noha minden perczen várta a zélandi ágyúk első dördülését. A nap keltével, midőn kitűnt, hogy a honfiak nem tudják vagy nem akarják felhasználni sikeröket, a főkormányzó oly nyugodt lett, mint volt azelőtt. Azonnal építménye helyreállításához fogott, s mielőtt ismét zavarhatták volna, helyrehozta a szenvedett károkat.

Antwerpenben csak harmadnapra tudták meg az igazságot. Hohenlo ekkor küldött egy kémet, ki úszva a híd alatt elhaladt s későn ugyan, de részletesen leírta a helyzetet s a nyert és ismét elvesztett sikert. A csüggedés és harag tűrhetetlenné vált. Így tette tönkre a szökevény Koppenloppen Jakab a nálánál bátrabb s okosabb emberek reményeit.

GRÓF KÁROLYI TIBOR.

AZ AESOPI MESÉRŐL.

I.

Mikor a Kisfaludy-társaság kisebb költői pályadíjai egyikét „kötött beszédben írandó aesopi mesére“ tűzte ki, ezzel azt czélozta kétségkivül, hogy az újabb költői nemzedék figyelmét egy oly műfajra irányozza, mely irodalmunkban rég elhanyagolva, a divatból csaknem egészen kiment s melynek mindamellett, ha nem is első rendű, de némi fontosságot csakugyan lehet s kell tulajdonítani, mely annál fogva nem érdemli, hogy végkép elejtessék s a szokás által, mely nem csak a ruhabeli, hanem a magasabb tárgyú divatban is uralkodó, hallgatagúl mintegy kiküszöböltessék az irodalomból.

Aránylag újabb, bár már szintén elég régi írói nemzedék tagja magam is, annyi minden közt, a mit próbáltam, aesopi mesét én sem irtam soha s valószínűleg nem is fogok írni már. Azért, mikor a társaság pályaföladata nyomán figyelmem e tisztes műfajra fordulván, annak ezennel, habár hiányos, elméletét akarom megkísérteni, igazán csak „vice cotis fungar.“ Nem kizárólag az *aesopi* meséről szándékozom ugyan szólni, mindazáltal a *mese* szó nagyon is széles irodalmi használatú értelmét tetemesen meg kell szorítanom, hogy értekezésem tulajdonképi tárgyát szabatosan kijelölhessem.

Mert *mese* alatt érti az irodalmi használat mindenek előtt s a legszélesebb értelemben minden tárgyas költemény (s nem csak verses költemény, hanem bármely képzeleti alkotás) cselekvényének vázlatát. Ily értelemben szólnak az eposz, a dráma, a regény és beszély (prózai és költői), a ballada, a románcz, a legenda stb. meséjéről. Mesének nevezvén, s pedig nem csak a mi nyelvünkben, minden képzelet-teremtette vagy alakította cselekvényes mű tárgyának, egyszerű elbeszélésben,

a főpontokra támaszkodó, kivont előadását, talán ezzel is jelentve, hogy a mit majd szoros értelemben *mese* alatt értendünk, annak is az egyszerűség, csak a leglényegesebbre kiterjeszkedő rövidség lesz a legfőbb jellemvonása. A történelem által nyújtott tárgy kivonatát, úgy a mint azt a történelem nyújtja, nem mondjuk mesének; de annak, mihelyt a történeti tárgyhoz a képzelet alakítása járul, a miből ismét az világos, hogy a mese lényegében áll, hogy képzeleti, hogy költött legyen, legalább abban az alakjában, melyben mesének akar s kezd neveztetni. Újmutatás, mellékesen megjegyezve, hogy akár mennyire készen látszik olykor a költő egy vagy más tárgyat találni a történetben, azt nyersen, költői alakítás nélkül soha sem veheti át, hanem először mesévé kell átalakítania, hogy abból költői művé dolgozhassa; s történeti tárgyagnál, még mellékesebben jegyezve meg, a semmire — se tényekre, se jellemekre, se korhűségre, se köztudalomra — nem tekintő korlátlan szabadság és az írott eseményhez való szolgálai ragaszkodás között meg kell találnia s meg kell tartania a közép útát. De erről bővebben beszélni s kifejtetni, hogy az érintett közép útra művészi czélja s művészi öntudata fogja elvezérteni, igazán nem ide tartozik.

Hanem ide tartozik megemlítenem azt, hogy *mese* alatt egy másik értelemben annak a nagy mezőnek egy, düllő úttal még kellőkép el nem határolt egyik részét is értjük, a mely mező a néprege, monda, nép- s tündérmese, jelvi s egyéb mesék egész megyéjét foglalja magában s melynek egyik zugában, egyéb mesék mellett, a mi tulajdonképi mesénk is elférkezett, a nélkül, hogy mégis mindarra a területre kiterjeszkednék, a melyet a szélesebb (bár nem legszélesebb) értelemben vett *mese* névvel szoktak jelölni a fonóban, a dajkaszobában s még némely más helyeken is, a hol a képzelődés e szeszélyes, és előttem legalább igen bájos, alkotásai kelendők s örökre is kelendők lesznek, a míg gyermekek s gyermeteg kedélyű népek lesznek a világon.

A mese e faját, melyről mi szólunk, egyszerűen, minden megkülönböztető jelző nélkül, csak *mesének* szokták nevezni s épen a megkülönböztető jelző e hiánya különbözteti meg a mese egyéb fajaitól, a nép-, a tündér-, a jelvi stb. mesétől. Nevezhetnök tanmesének is, nem mintha más mesének ne lehetne tanulsága szintén, hanem mert ennél a tanulság kézzelfoghatólag s szembeszökőleg, sőt rendesen világosan *ki is mondva*,

annyira előtérbe lép, hogy a mese tulajdonképi céljának látszik s önkénytelenül azt a gondolatot költi bennünk, hogy az egész mese csak épen a tanulságért van, mely belőle foly.

Érdekes észrevétel, hogy a régiek az igazi aesopi mesét nem is számították a költői műfajok közé. Aristoteles nem a költészettanban, hanem a retorikában (II. könyv, 20. rész) tárgyalja. Plato, a ki a maga köztársaságából a költöket, magát Homért is kizárta, tisztos helyet adott abban Aesopnak. Valóban, kötött formája daczára, lényege, mint általában a tanköltészeté, a szónoklatéval, mely tanítani, meggyőzni, rábeszélni s elhatározásunkra akar hatni, rokonabb, mint a költészetével, mely legkevésbbé kíván elménkre, meggyőződésünkre hatni s elhatározásunkra is csak képzeletünk, indulataink által. Nem magának célja tehát, mint a tulajdonképi művészet egyéb ágaiban szokott s kell hogy legyen a mű. A költő (általában a művész) egyéb alkotásaihoz is köthet s kell is kötnie bizony czélokot, — mert a mű nem lehet eszme nélkül s az eszme nem lehet cél nélkül — legyen az erkölcsi, bölcselmi, társadalmi vagy történelmi; s ha e czélok a közönségesnél jobban előtérbe lépnek, műve *iránymű* lesz. De az iránymű is tartozik, saját különleges célján kívül, az általános művészt tartani szeme előtt. A tanköltészetben ez általános művészi cél csak másodrendűvé válik s a művet, lényegében, csak a költői alak különbözteti meg a tanító prózától. De a lyrai vagy elbeszélő elemek, a melyeket fölvesz magába, a költészet némi bélyegét nyomják reá mégis. E költői bélyeg a tanmesénél annyival érezhetőbb, mint a tanköltemény egyéb fajainál, mert a mese jobban s egészben a képzelet alkotása lévén, melyet a valósággal csak tanulsága köt össze, az értelemben is nem közvetlenül, hanem a képzelődés és kedély által szól; de másfelől, mihelyt e határról saját eszközeihez és saját céljához képest biztos: azonnal elárúlja, hogy a tanulság a fődolog benne, a tulajdonképi cél, melynek a mese anyaga csak eszközül szolgált.

Ha a mese történetében meg Aesopnál is előbbre mehetnénk vissza s megleshetnők az első mese szülemelését, kétség kívül úgy találunk, hogy a tanmese első eredete egy példabeszédben vagy közmondásban van. Minden nemzet közmondásaiban, a magunkéiban is, számtalan olyanra akadunk, melyek egy-egy mese anyagát rejtik magokban; számtalanra, melyet a reá alkalmat adott történet tudása nélkül meg sem érthetünk. Például: Fél, mint Samu a nadrágától (Ballagi, 2348); Ott

hagyta, mint szent Pál, az oláhokat (u. a. 5758); Egyszer volt Budán kutyavásár (u. a. 1039); Takaros, mint a túri lakatos (*Nyelvőr*, 178) stb. akár hány. De ha megérthetjük vagy elképzelhetjük is az eset tudása nélkül, nyilván valamely egyes esetre utal, mint keletkezése alkalmára, sok közmondás, talán a legtöbb s azért fölösleges is példát idézni reá. Mindeniknek abban áll a lényege, hogy az *egyes* esethől az *általános* szabályt vagy tanuságot vonja ki s így általánosítja azt. Például ha valaki megfordult Rómában a nélkül, hogy a pápát látta volna, esetét közmondásként alkalmazzuk mindarra, a ki járt valahol s nem látta vagy figyelmen kívül hagyta, a mi épen ott nevezetes vagy a miről épen az a hely nevezetes, vagy a mi nevezetes épen csak ott volna látható.

A mi mesénknek is épen ez a jellemző vonása, ez a *lényege*, azzal a különbséggel, — s ez teszi mégis költői művé — hogy nem kell múlhatlanul megtörtént dolognak lenni annak az egyes esetnek, melyet a közmondás módjaként általánosít, lehet költött, képzeleti s többnyire az is, bár az sem multhatatlanul. Lehet például, hogy egy kutya a szájában vitt húsdarabot igazán eleresztette a vízben meglátott hasonmásáért, s alkalmat adhatott az ismeretes mese s mellesleg egy közmondás keletkezésére. De bizonyos, hogy egy hegy sem szült egeret, egy farkas sem feleselt a báránnyal, mielőtt felfalná s se a békák királyt nem kértek Jupiterről, se a kutyák követséget nem küldöttek hozzá. Való-e vagy költött a mese esete, az nem tartozik a dolog lényegéhez; de hozzá tartozik az, hogy egyes esetet tegyen általános szabály alapjává.

Sőt tovább is mehetünk. Tudva van s bizonyosnak vehetjük, hogy Aesop, a mese apja, nem költötte meséi alapját, hanem az előforduló valódi alkalomhoz költötte meséit; például a Pisistratus ellen zúgolódó Athenaeenek mondotta a királykérő békákról szóló mesét. Mit tett tehát? Előtte volt egy egyes, concret eset: a zúgolódó athenaeieké; általános szabály alá akarta azt venni; s hogy ezt tehesse, fölvelt egy másik egyes esetet, a békákét, s azt általánosítva, reá alkalmazta e költött egyes esetet a tényleg előforduló egyes esetre. Aesop utódai megelégedtek azzal, hogy az alkalmat is költsék, valamely általánosan ismert erkölcsi vagy társadalmi tapasztalásból vonják el, de mi most a mese *eredetét* keressük, s hogy ez az említett módon volt, kétségtelen.

Lényegtelennek mondtam, vajon való-e a mese tárgya, vagy költött, sőt megvallám, hogy többnyire költött (a minék okára még később visszatérek), de lényeges, hogy ha költött is, úgy adassék elé, mint megtörtént dolog. Különbem nem volna egyes, concret eset, mert vagy általános szabályúl kellene előadatnia, vagy csak megtörténhetőül, mint példázódás s egyik esetben sem fogadhatnók el mesének, az egyes esetben rejlt s abból elvonható vagy el is vont általános szabály érzékitésének. Lessing ¹⁾ mind a kettőre érdekes és meggyőző példákat hoz fel, s miért keresnék másokat, mikor jobbakat úgy sem találhatnék. A Planudes aesopi meséi közt ²⁾ olvassuk a következőt: „A hód négy lábú állat, mely többnyire vízben él s melynek heréje igen hathatós orvosi szer. Ha ez állatot ember veszi üzöbe s nem menekülhet, mit tesz? leharapja saját heréit s odaveti üldözöjének. Mert jól tudja, hogy épen csak azért üldözik s életét és szabadságát nem vásárolhatja meg olcsóbban“ ³⁾. Ez bizony, ha Aesoptól származik is, nem mese, hanem egy darab természetrajz. Hanem egyszerre mesévé válik, ha azt akarva bizonyítani, hogy az ember, életét bár mily drága áron is kész megvásárolni, nem általánosán a hódról, hanem *egy* hódról mondjuk el, hogy egyszer üldözte valaki s az így tett. Hasonló mese van ⁴⁾ a majomról is, mely rendesen két fiat szül, egyiket kényezteti s a másikat elhanyagolja, de sokszor a kényeztetettet a nagy szorongatásban agyonfojtja, míg a másik megél. Így általános-ságban egy állattani adat; *egy* majomanyáról szólva pedig mese, mely szól vajmi sok emberi anyának. A példázódásra Aristoteles fentebb már idézett helyén ⁵⁾ találunk érdekes világosító példát: „Elöljárókat sorshúzással választani épen olyan volna, mintha a hajó tulajdonosa, kormányosra lévén szüksége, sorsot húzna hajóslegényei közt, hogy melyiket tegye azzá, a helyett, hogy gondosan kiválasztaná köztök a legalkalmasabbikat.“ Ez így példalózás vagy ha tetszik parabola, rhetorikai értelemben.

¹⁾ *Abhandlungen über die Fabel. I. Ueber das Wesen der Fabel.* (Lessings Werke, VIII. k.)

²⁾ Tudva van, hogy Aesop meséit s azokat, melyek mások által is az ő modorában költetvén, neve alatt maradtak fen, a XIV-ik században Kr. u. Planudes szedte először teljesen össze.

³⁾ *Fab. aesop.* 33.

⁴⁾ *Fab. aesop.* 268.

⁵⁾ Arist. *Rhetor.* Lib. II., cap. 20.

De tegyük fel, hogy a polgárok gyülekezzenek a község házá-
nál és sorsot akarnának vetni, ki legyen a bíró. Oda menne
Aristoteles s így szólna: „Egyszer egy hajótulajdonos stb. — és
ti épen így akartok tenni.“ Úgy-e bár mese volna mindjárt.

Világos tehát, hogy a mese nem lehet csak hasonlat vagy
példa, hanem kell lenni *meséjének* vagy más szóval cselekvény
gyanánt kell előadatnia. S ez oly lényeges követelménye, mely-
ből végképi egyszerűsége daczára sem engedhet, ha még
mese akar maradni.

A mese lényege tehát, hogy bár az általános szabályt ke-
resi, melyet a fenforgó egyes esetre alkalmazzon, — azt nem
adja általános szabályúl, hanem fölvesz egy másik — ismétlem,
mindegy, akár való, akár költött, de szintén *egy* esetet, mert
mindegy, akár volt valóban egy oly hajótulajdonos, akár nem
volt, csakhogy mindenesetre úgy adassék elé, mintha valóban
lett volna s azt az egyes esetet általánosítva tegye tanuságos
szabálylyá a fenforgó alkalomra.

De mikép teheti ezt? Kétségkívül csak az által, ha a fen-
forgó és a fölvelt *két* egyes eset közt oly tökéletes analogia
létezik, mely őket egy és ugyanazon általános szabály alá vonja.
Az analogia természetesen nem külső körülményekben, hanem
abban keresendő, a mi mindkét esetnek a lényege, vagyis a mi
bennök a közös erkölcsi tartalom. Mert mondanunk sem kell,
hogy nem minden tanuság vagy maxima alkalmas arra, hogy
bármely műalkotásnak s így a szerény aesopi mesének is czélül
szolgáljon. Mindig eszembe jut a régi jó Athenaeum tárczájából
egy angol iránydráma-mese vázlata. A hős csinos újdön
ruházatban lépett fel, különösen szép fénymázás csizmában;
Amerikába utazik, talán kedvesét szökteti oda, de a darabba
szőtt szerelmi história csak mellékes fontosságú s részleteire
már nem is emlékezem. A második felvonásban a hajófödélzet-
ten vannak; hősünk ruháját az utazás kissé megviseli, de fény-
mázás csizmája oly mocsoktalan, mint a kiinduláskor. A har-
madik felvonásban vihar; az ár elönti a hajófödélzetet, minden
ruha lucskos lesz, csak a csizma tartja fénymázát. A negyedik
felvonásban a tört hajó darabjait sziklához veri a tenger, a hős
egy deszkán úszik ki, pusztá szigetre; a ruha leszakadoz róla,
de csizmája fénymázának a tenger sem ártott. Végre az ötödik
felvonásban szerencsésen visszaérkezik Londonba, s első dolga
fölkeresni Watby et Co. üzletét, a hol az a remek suvix *egyedül*
kapható. Ez iránydráma, egy üzleti reclámmal, mint tanulsággal.

A nevetséges túlságban azonban példázat fekszik arra nézve, hogy tisztán gyakorlati s időszerű czélokkal a művészetet még oly szerény ágában sem szabad s illik profanálni, mint a milyen a mese. Bár, mint tudjuk, benne a tanulság, a cél sokkal határozottabban előtérbe lép s világos kifejezést nyer, mint a tisztán költői műfajokban, például az eposzban vagy a drámában. Ezek sincsenek cél, ha akarjuk tanulság, nélkül. Csakhogy a költő, ha *saját* művészi célját elérte velök, elég. Ha festette az életet, a szenvedélyt, az eszme vagy a kötelesség küzdelmét, az egyén és a társaság, az érdek és a világrend összeközését: elérte célját, ha az nem foglalható is egyetlen maximába össze. Mert célja, mint a művészetnek általában, szenvedélyeink felköltése, melyet csak hasonló szenvedélyek festése által érhet el, de azzal tökéletesen el is éri. Míg a mese erkölcsi tartalmú tanulságot ugyan, de mindenesetre tanulságot követel s ezt az egyes esetnek általánosítása s a másik egyes esetre alkalmazása által éri el és ebben van lényege; mert nem akar szenvedélyeinkre hatni, mint a dráma vagy eposz, hanem csak értelmünkre, mint a tanköltészet egyéb fajai is, s értelmünk által elhatározásunkra vagy cselekvésünk módjára.

Goethe, egy alig néhány sornyi kis cikkében, melyet egy rossz meseíró gyűjteményére bírálatul írt¹⁾, előre bocsátva, hogy nézete szerint a mese elmélete még nincs eléggé kifejtve, azt a hitét fejezi ki, hogy az eredetileg nem volt egyéb, mint az „inductio egy neme²⁾”, mely az egyetlen böleselkedési mód vala abban a boldog időben, mikor még a *dictum de omni et nulló*ról mit sem tudtak. Ha tudniillik másokat tanítani vagy meggyőzni akartak, példákban mutatták fel előttök különböző (az övékéhez hasonló) vállalatok kimenetelét. A valóban megtörtént példákból hamar kifogyván, költöttek hasonlókat“ stb. Ez a hozzávetés épen arra megy ki, mint a miénk s részünkről ép oly kevésbé kételkedünk helyességében, mint abban, a mit később az aesopi mese megromlásáról s elfajulásáról mond, a miről mi is kell hogy szóljunk alább, ha kikeressük először a valódinak jellemvonásait.

¹⁾ *Deutsche Literatur. Recensionen in die Frankfurter Gelehrten-Zeitung. Ueber Brauns pros. Fabeln.* Össz. munkái XXVIII. k., 24. l.

²⁾ Aristoteles is, *Rhetorikája* II. k., 20. r., a mesét, mint bizonyítási eszközt, az inductióhoz hasonlítja, melyen a bizonyítás, úgy mond, kezdődik.

S hogy erre egyenesen rámehecssünk, még egy kissé folytatnunk kell a Goethe idézését. Tehát, a meseírók hamar kifogyván a megtörtént példákából, *költöttek* hasonlókat, „s mivel — mondja Goethe — az olyan költemény, a minőt az ember mindennap lát, csakhamar unalmassá válik, a többi élő világból kerestek szereplőket s így jöttek az állatokra“. Nem azért idéztem Goethe e szavait, hogy helyeselném. Nem hiszem, hogy Aesopot s meseíró utódait ez az ok vezette volna az állatok szerepeltetésére meséikben, hogy valami különöset, nem mindennapit, vagy éppen *csodást* adjanak. Annyi igaz, hogy az aesopi mesében *többször* állatok szerepelnek; azért szokás e műfajt *állatmesének* is nevezni. De a szabály éppen nincs kivétel nélkül. Nem csak, hogy az állatoknál alsóbb rendű lények, fák s növények, sőt kövek s hegy, vas- és cserépfazék, reszelő stb. is szerepelnek néha, — mert ezek beszéltetése s cselekedtetése még fokozza a rendkívülit és csodást, — hanem szerepelnek emberek is, például a két kedvesü *középkorú* ember, kinek haja szürke szálaít a fiatal s a feketéket az öreg szeretője tépte ki, vagy a *szülő* asszony s sok más, a kiknek meséjében éppen semmi csodás vagy nem mindennapi nincs.

De miért s hogyan is keresné a mese a csodást, a nem közönségest, mikor éppen az általános szabályt akarja az egyes, a konkrét esetből elvonni. Ha az állatok s még alsóbb rendű lények szerepeltetésének a csodás és különös oldalát akarná kívül fordítani: ezt a célját éppen nem érhetné el. Ellenkezőleg úgy akarja adni az állatok beszédét s cselekvését, mint megtörtént s valódi dolgot; nem hogy azokat csodás és rendkívüli valaminek akarná feltüntetni, inkább azon van, hogy mindennapi s kétségbe sem vonható igazságú dolognak láttassa. „Φασι,“ „mondják“, kezdi Aesop nem egy meséjét. Vagy „Hajdan, úgy mond, mikor még az állatok (s egyebek) is beszéltek.“ A mese csodás eleme egészen más, mondhatnám éppen ellenkező célú, mint az eposzé. Ez nagyszerűsége által akar hatni képzeletünkre, midőn természetfölötti lényeket tesz nem csak az emberi sorsok intézőjévé, hanem hősei céljainak s eszméinek hordozóivá; míg a mese, csodás vagy természetellenes elemét, a nem gondolkodó lények gondolkodtatását, köznapiságunk szokott és kétségbe sem vont jelensége gyanánt tünteti fel.

S éppen ennek meggondolása vezet reá egyszerűen a célra, melyért a mese az állatokkal s egyéb nem gondolkodó lényekkel, mint gondolkodókkal, beszélők- és cselekvőkkel él. S ez

nem más, hanem mert *kész típusokat* talál bennök, melyekből, ha mint egyes esetben szerepelnek is, az általános szabályt könnyebben elvonhatja, mint oly egyénekből, melyek nem típusok egyszersmind. A történelemben is találni típusokat, de azok koránt sem oly közönségesen ismeretesek; míg az emberi szenvedélyek, bűnök vagy erények, hibák és gyöngék típusai az aesopi mese szereplőiben készen állanak előttünk. A róka a ravaszságnak, a farkas a ragadozásnak, a tyúk a kurta eszűségnek, a birka a bárgyuságnak, a bárány az ártatlanságnak, az oroszlán a hatalmaskodásnak megannyi tipikus képviselői. A meseírónak, mihelyt őket fellépteti, csak nevöket kell megneveznie s szereplőinek jelleme oly világosan áll előttünk még mielőtt megszólálnának, mint a Shakspere hőseié az első monolog *után*. S épen erre a kész jellemre van szüksége a mesének, mely közvetlen akarván nyújtani a tanulságot, nem ér reá, hogy előbb még maga jellemezzen. Ő egyetlen mozzanatot akar nyújtani, sőt ha előbb rábukkan a tanulságra, még azt sem teljesen, azért nincs ideje árnyalni s kikerekíteni a jellemet, mint a drámának, beszédek és tettek által. Neki olyan szereplők kellene, a kiknek puszta megjelenése felköltse bennünk azt az egész képzetet, a melyre, céljához képest, szüksége van. Egy példa itt is világosít s ismét Lessingtől¹⁾ veszem. „Ha ezt halljuk: *Nero és Britannicus*, hányan tudják, mit hallanak? ki volt ez a kettő? mi viszonyban álltak egymással? De ha halljuk: *A farkas és a bárány*, mindjárt eleget tud mindenki, jellemökről, viszonyukról. Mert e nevek már kész jellemképeket költenek fel bennünk s minden kételkedés nélkül tisztában vagyunk velök.“ Ha az Aesoptól és Phaedrustól ismert mesében a farkas helyett Nerót, a bárány helyett Britannicust teszünk, a mese egyszerre elvesztette szemléletességét, bár nem is vesztett igazságából semmit. De szemléletességével eltévesztette célját is. Kevésbbé, ha Nero és Britannicus helyett azt mondjuk: Az óriás és a törpe, bár az óriás fogalmával a konok és igazságtalan ragadozóság nincs oly mulhatatlanul összekötve, mint a farkaséval.

A közvetlen szemléletőségben találjuk tehát a mese egyik megkülönböztető jellemvonását, s itt a „közvetlen“ szót a maga legszorosabb s tulajdonképibb értelmében vettük, tudniillik

¹⁾ Az id. h. II. *Von dem Gebrauche der Thiere in der Fabel*. VIII. k., 80. l.

nem a nyilatkozatok és tettek által, hanem az egyszerű s pusztá megjelenés vagy megnevezés által szemlélhető kell hogy legyen a mese szereplő alakja. Elég róla annyit mondanunk, hogy farkas vagy bárány, vagy gólya, vagy róka. Ha mondanók: egy ember — nem adná azt a képet, melyet a mese követel, az ember jelleme egyfelől végetlenül különböző, másfelől mindenik magában is összetett. Typusokat az emberek közt csak jelzőkkel találhatunk, például a fősvény, a középkorú ember (a fiatal s vén szerető közt), a szülő asszony stb., de ekkor az ember jelleméből eszik minden más vonás, a mi épen azon a jelzett tulajdonságán kívül van. Pedig a mese, bár az egyes esetből, de az általános igazságot akarja, egyszerre s kerülő út nélkül elvonni, nem használhatja a tulajdonképi egyénit, a mi oeconomiájának természetéből világos.

S ez másik fő jellemvonása, mely egyéb műfajoktól, melyekben az egyéni érvényesül, oly élesen megkülönbözteti. Regényben és drámában is találunk typusokat, de soha sem, legalább helyesen nem, pusztá typusokat, hanem egyéneket mindig; az *egyik* ravasz, az *egyik* cselszövő, az *egyik* zsarnok, az *egyik* gyilkos, az *egyik* hős, az *egyik* vig ficzkó nem az, a mi a másik. Nagy művészeknek sikerül az egyéneket typusi jelentőségre emelni s a legmagasabb és legáltalánosabb emberivé tenni, mint Shaksperenek a féltékenyt Othelloban, a szerelmezt Romeóban, a nagyravágyót Macbethben, az oligarchát Coriolanusban vagy Molièrenek a fősvényt Harpagonban, az együgyűt Sganarellben, a misantropot Alcestben, vagy Cervantesnek a kóbor lovagot Don Quijotében stb. De ők ezt nem az egyéniség rovására teszik s alakjaik azért, hogy typusokká emelkedtek, egyének maradnak. Bizonyos értelemben a görög drámában is typusok szerepelnek, kivált a komédiában, mely egyébiránt e sajátosságát maig is megtartotta. De nem egyszerű typusok egyetlen jellemvonással, hanem, ha szabad így fejezni ki magamat bővebb magyarázat helyett, mire itt nincs terem: *egyéni typusok* vagy tipikus egyének. Az aesopi mesének teljességgel nincsenek egyénei, csak egyes esetekben működő típusai. Az ő rókái mind egy fajból valók, az egyetlen tipikus jellemvonással s egyik mese rókáját bátran fel lehet cserélni a másikéval, mint Othellót nem a téli rege Leontesével, bár mind a kettő féltékeny, egy típus, de különböző két egyén, kikben az egy közös, fő tipikus vonást száz más egészíti ki. A mese jellemképei egyetlen vonásból állanak, de az nekik elég, mert épen abban

a vonásban fekszik az általánosítás magva, a melyre a mese törekszik.

Ez az egyéniség teljes hiánya, ez az egyetlen tipikus jellemvonás kizár a mesében minden fölösleges mellékvonást, bármily jellemző legyen is különben, sőt annál inkább, minél egyéniebb. A fölösleges ugyan semmi műfajban sincs helyén, csakhogy a felesleges fogalma nagyon viszonylagos. Az egyénitést kívánó műfajokban, például a regényben, drámában, kevésbé az eposzban (mely közelebb áll a tipikushoz) nem fölösleges a mi az egyéniség teljes kidomborítására s mennél részletesebb árnyalására szolgál; az egyénítés száz apró vonással emeli ki a fő jellemvonást s az mind szükséges lehet arra, hogy igazán kidomborodjék s élő valósággá váljék. A mese nem keresvén egyéneket, nem is használhatván azokat, nincs szüksége a fő jellemvonás mellett a mellékesekre s azért neki mind az fölösleges, a mi alakjainak árnyéklatot s domborúságot adna. Nincs szüksége s azért nem is türi.

Az aesopi mese főntebb említettem elfajulását, megromlását jelzi már a teljes és végképi egyszerűségtől való eltávozás. Ezt magának a tisztos Phaedrussnak is szemére vethetjük már itt-ott; az ő meséi, Aesop mellett: kicsinyben a római irodalom a görög mellett; úgy áll példányához, mint Virgil Homérhoz. Utód (nem mondom utánzó) ki egy lépéssel túl akar menni elődjén. A lépés néha sikerül, bátran, egyenesen; néha megcsuszamodik. Az izlés „szúrja“ — s a görög egyszerűség nem elég szép nekik. Ime, Phaedrus, a ki saját vallomása szerint, az Aesoptól feltalált meséket „hatos verseivel megcsinosította“¹⁾ e csinosítással, midőn néhol fölösleges vonásokat adott az egyszerű meséhez, nem egyszer meg is rontotta azt akaratlanul. „Hány bizonyíték kell?“ kiált föl Lessing²⁾ s egyszerre egész csomó példát idéz. Olvasóim észrevehetik, hogy bár az elméletben nem mindig követem, a példákért csak a *Bölcs Náthán* írójához fordulok. Aesop azt mondja „ment a kutya a vizen át“, de Phaedrussnak ez nem volt elég; azt hitte, csinosabb lesz, ha a kutya *úszik* át a vizen s elfeledte, hogy *úszó* kutya nem láthatja meg a szájában tar-

1) *Liber I. Prolog.* „Aesopus auctor quam materiam reperit: Hanc ego polivi versibus senariis.“

2) Az id. h. IV. *Von dem Vortrage der Fabeln.* VIII. k., 103. l.

tott hús árnyékát, részint mert úszásával fölzavarja a vitzükört, részint mert fejét föl kell tartania a szájában vitt tárgygyal s nem is láthat a vízre közvetlen a szája alatt. Aesopnál az oroszlán a vadszamárral (σαυρος) megy vadászni, a mi rendén van, mert a vadszamártól az kitelik, hogy vadászó legyen; Phaedrus az oroszlánhoz téhént, kecskét és juhot ad vadásztársakül. Ily társaságban ugyan soha sem vadászott az oroszlán. S a mily valószínűtlen a társaság, ép oly esetlen a zsákmány felosztása is, melyet Phaedrus így cifráz meg: Az első rész, mond nála az állatok királya, az enyém, mivel a nevem oroszlán; a másikat nekem hagyjátok, mivel erős vagyok; a harmadik azért esik nekem, mert én vagyok a legvitézebb; roszúl jár, a ki a negyedikhez mer nyúlni. Látni való, hogy oroszlán uram a három első pontban fölöslegesen ismétli magát. Aesopus osztálya egyszerűbb s találóbb; ő csak három részre szaggattatja a prédát. Az első, mond az ő oroszlánja, az enyém, mivel király vagyok (a régieknél a zsákmány egy része a királyt vagy az államot illette mindig); a második rész, az egyenlő osztálynál fogva illet engemet; a harmadikat, roszúl jársz, ha érinteni mered. — De elég.

Mit mondjunk azonban az újabb meseírókhoz; az új kor meséjének apjához, Lafontainehoz s követőihez? kik a mesét ősi egyszerűségéből egészen kivetkőztetve, lyrai és leirói részletekkel, elmés, tréfás, jellemző s egyéb adalékokkal cifrázták föl s egy nemét a költői beszélynek csinálták belőle, melynek célja már nem csak tanítani, az általános erkölcs-szabálynak valamely egyes és végkép egyszerű esetből való elvonásával, hanem — de hisz ez még nem volna hiba, mondjuk: *főleg* mulattatni is, mint Lafontaine, — a ki meséi nagy részében ismét csak az Aesop által föltalált s Phaedrus által versbe szedett meséket, vagyis inkább azok motivumait véve föl, azokat csinostítja, vagyis inkább cifrázza föl; maga is megvallja, hogy „Phaedrust — ugymond — egyszerűségében utánozni nem bírván, az olvasót az elbeszélés elevenségével, vidámságával és szépségével igyekezett kárpótolni“ — sőt még megindítani is, hiszen egyik leghíresebb meséje, *A két galamb*, oly megindító, hogy tudvalevőleg egy modern drámaíró még érzékeny motivumul is használja föl s hősnőjével az egész mesét elszaltatja.

Lafontaine ma is kedvelt gyermek- (s nagy ember-) olvasókönyv lévén, igazolnom kell állításomat, hogy meséiben a

régi meséhez képest nem haladást, nem is csak módosulást, hanem valóban hanyatlást látok.

Egy példán igyekszem megmutatni, hogy bánik Lafontaine meséje tárgyával, hogy öltözteti föl, míg az öltözet alatt a lényeg — hasonlóan a korabeli halmozott izléshez, mely a test idomait elrejtette — egészen elvész. Melyiket válasszszam majdnem négyszáz meséje közül? Nekem mindegy volna akár-melyiket; végre is nekem kell valamelyiket kiválasztanom vagy legalább taláalomra kijelölnöm. A VIII. könyv 10-ik meséjére nyitottam: *A medve s a kertbarát* címűre.

„Egy hegyi medve, — kezdi Lafontaine, s prózában adom, nehogy a sok fölöslegeshez, a fordítás versformája miatt még én is hozzá tenni kényszerüljek vagy egy vonást — félig nyalatlan, sorsa által magános erdőhöz kötve, egy új Bellerophon, egyedül élt rejtekében. Meg is bolondult, mert a józan ész rendesen nem lakozik soká az elkülönzött embereknél. Beszélni jó, hallgatni jobb, de túlságig vive mind a kettő rosz.“

Eddig a bevezetés. S már is mennyi fölösleges vonás. Hogy a hegyi medve félig nyalatlan, még hagyján; a későbbi esetlenséghez adja meg az alap- (tipikus) vonást. De miért új Bellerophon? Bellerophon önként ment a vadonba, miután kalandjai s balsorsa végletig vitték életúntságát; sa vadonban született medvéhez épen semmi hasonlata. E képet, ha már egy oda nem tartozó görög mythologiai kép nélkül a francia Lafontaine (az akkori izetlen izlésnek hódolva) semmikép sem lehet el, jobb lett volna későbbre, az életúntságból magányba vonult emberre tartania fenn. Aztán a két (egyszerre két!) tanulság: hogy a józan ész nem marad soká az elvonult embereknél, a magányban meg kell örülni; és hogy beszélni jó, hallgatni jobb s túlozva mindkettő rosz, — mintha már a mese végén volnánk, oda is sok volna ennyi! — pedig még a kezdetén sem vagyunk. Azért csak menjünk tovább.

„Semmiféle állatnak nem volt dolga a medve által lakott vadonban, úgy hogy, medve létre, meg kezdte ünni szomorú életét.“

Előbb már meg is bolondult, vagy legalább elment a józan esze (raison-ja) s még most kezd ünni magát. Ime, hová vezet a szószaporítás.

„Míg ő így a bűnnek adta magát, nem messze oda, egy öreg ember is únatkozott.“

Lássuk, hogy szinezi ki Lafontaine az ember unatkozását!

„Szerette a kertet, a Flóra papja volt, meg a Pomonáé azon felül.“ Már a nyelvünkön van, hogy ez ugyan furcsa jellemzése az unatkozásnak (nem is említve a mythologiai jargonban, fölöslegesen kétszer ismételt egy tényt: hogy t. i. kertbarát volt) — mikor Lafontaine, érezve az ellenvetést, siet hozzá tenni: „Szép két foglalkozás“ (t. i. a virág- és a gyümölcs-kertészkedés) „de részemről még gyöngéd s kiméletes barátot is kívánnék közbe; a kertek keveset beszélnek, kivéve könyvemben;“ (elmés czélzás, hogy a mesékben fű-fa beszél, a mire itt épen semmi szükség nincs s egészen elvezet a tárgytól) „úgy annyira, hogy emberünk, megúnva e néma nép (a fák) társaságát, egy szép reggel elindúl társaságot keresni, ki a mezőre. A medve, hasonló szándékkal, szintén épen akkor jött ki a hegyekből. S egy fordulónál, meglepő esetlegből“ (ugyan!) „összetalálkoztak. Az ember megrémült; de hogy szabadúljon s hova legyen? Gascognei módra húzni ki bajból magát, a legjobb ilyenkor: mutatta mintha egy csöppet sem félne.“

Ha az ember tudja a mese végét, (s ki ne tudná?) s türelmetlenül kérdi már, mire való ez a sok szószaporítás, a mi a *dologhoz*, t. i. a mese pointjéhez, legkevésbé sem tartozik; mert bár épen közepén vagyunk már a meglehetősen hosszú mesének, s bár két-három tanulságos mozzanatot átéltünk már benne, még a tulajdonképi tárgyhoz nem csak hozzá nem kezdtünk, de egy lépéssel sem is vagyunk közelebb, mint voltunk a mese cziménél. Még *előzményül* egy kis társalgást is el kell fogadnunk a két életút között.

„A medve, udvariassághoz nem igen értő létére, így szól amahhoz: Jere, látogass meg. A másik viszonz: Uram, lakásom az orrod előtt van, ha szíves volnál megtisztelni falusi ozsonnámat, van gyümölcsöm, van tejem, ámbátor félek, medveurak ilyes ételekhez nem igen szoktak, de szívesen ajánlom, a mim van.“

Emberünk hát megijedt s csak szinlette, hogy nem fél. Miért hívja hát mégis uzsonnára a félelmes vendéget? nem tudott-e annak meghívására kitérőleg felelni, hogy majd máskor, most sietős az útja stb. Ime a typus hiánya; ime az egyén, még pedig a következetlenül rajzolt egyén. De menjünk tovább.

„A medve elfogadja s megindúlnak. Még meg sem érkeztek, mire jó barátok lettek; mire megérkeztek már szinte jól találták magokat egymás társaságában; s ámbár, úgy látszik, sokkal jobb egyedül lenni, mint ostoba társaságban, mivel a medve egész nap sem szólt két szót, az ember zavartalanul láthatott a maga dolga után.“

Végre — a dolognál vagyunk. Ezért volt, mind a mit eddig jóba kelle vennünk! S miért nem itt kezdeni a mesét? Miért hosszasan elmondani: hogyan ismerkedtek meg s mit csináltak, hogyan éltek ismeretségök előtt. Nekünk (a mesének tudniillik) elég volna, hogy egyszer egy medve s egy ember barátságot kötöttek; ennyit elég volna előre bocsátni, hogy a mese tanulságát, mely ez: jobb egyedül, mint ostoba társaságban, — ha az irónak tetszik azt *előre* bocsátni, s vajha végén is csak azzal maradna! — ki lehessen mondani.

„A medve vadászni járt, vadat hozott a konyhára, de legfőbb igyekezete volt hogy jó légy-csapóvá képezze magát s el-elűzte barátja arczáról (míg aludt) azt az szárnyas tányérnyalót, melyet légynek nevezünk.“ — Szórol szóra fordítom a fölösleges s elég híg szószaporitást.

„Egyszer az öreg mélyen aludt. Az orra hegyére ült egy légy s mód nélkül bosszantotta a medvét; hiába üzte el, meg visszazállt. — Majd kifogok rajtad — mondá; meglássuk: hogyan. Mondta, tette. A hű légy-csapó kap egy nagy követ, oda csapja keményen s a légygyel együtt szétzúzza az ember fejét is, s szint' oly jó parittyás, a milyen gyarló okoskodó lévén, vérbe-fagyba hagyja emberét a gyepen.“

Eddig a mese. S a tanulság? Fentebb már meg volt mondva. De azt még egyszer ismételnie kell a gyöngébbek kedvéért, hogy el is ronthassa a maga kedvére.

„Nincs veszedelmesebb az ostoba jó barátnál, jobb annál a bölcs ellenség.“ — Ugyan úgy-e? Hát a bölcs ellenség, feltéve hogy nem keresztyén, hanem medve-morált tart, mit tenne, ha alva találná ellenségét s mellette jó nagy követ látna? — Gondolom, légy nélkül is agyon csapná. A tanulság második része hát túllőtt a célon. Aztán nem is foly a meséből. Ellen-ségről szó sem volt benne. A medve s az ember, mielőtt barátok lettek, nem voltak ellenségek. S minek is a mesének két tanulság? Ebben ugyan, az előre bocsátottakkal együtt, talán öt is volt.

Ime, így bánik el mese-tárgyaival az elmés Lafontaine. Pedig ismétlem, nem válogattam. Mert ha válogatni akartam volna, vehettem volna olyant is elé, mint a X. könyv első meséje, mely azt a tételt, hogy az állatoknak is van eszük, különböző, össze nem tartozó, vonásokkal illusztrálja az állatok életéből, míg rájő a czimében jelöltre, mikor a két mezei egér tojást talált, s észrevevén, hogy egy róka lesi, s nincs idejük szépen haza gurítani, egyik hanyat fekszik s négy lábával hasára fogja a tojást, a másik meg, mint egy kocsit, farkánál fogva húzza amaszt. Alig hiszszük, hogy így hamarosabban hazaérhettek volna; de azért szívesen kiáltunk magunk is fel Lafontainenal: „Mondja aztán valaki, hogy az állatnak nincs esze!“ Esze van, de hol van a mese?

Nem tagadom, hogy Lafontainenak így is van igen sok szép meséje. Csak azt akartam feltüntetni, hogy tárgyalási modora alapos kifogás alá esik az egyszerű és czéljához siető aesopi mese szempontjából.

A legújabb mese legjobb példányait La Chambeaudienál találjuk. Nem akarom ez új meseirót a Lafontaine rovására, kit ő maga szerényen mesterének vall, feltétlenül magasztalni. De annyit kimondhatok róla, hogy ha nem jobb elbeszélő, mint Lafontaine gyakran, (az előbbi példákban ugyan nem) egy előnye, az én szemeimben, minden esetre van fölötte: az, hogy visszatért a mese eredeti egyszerűségéhez a nélkül, hogy akár tárgyai választásában, akár azokhoz kötött eszméiben, akár előadása módjában megszűnt volna teljesen modern — s így korszerű lenni. Közel 300 meséje közt alig találtam olyant, mely a fölösleges szószaporítás hibájában vagy az egység hiányában szenvedne. S ha valamit e részben még én is szemére vethettek, hogy olykor mese helyett csak egy vonást ad, mely képet nyújt ugyan, de *cselekvényt* nem. Egy meséje például, *A varangy*, ennyiből áll:

„Békát (grenouille, Frosch) halászok s varangyot (crapaud, Kröte) fogok.“ S most az alkalmazás: „Szellemem is hasonlóan téved néha: élczet keres és sületlenséget talál.“

Ez csakugyan *kevés* egy mesének, ámbár — ha úgy vesszük, ebben is van *cselekvény*, a mennyiben magáról s békahalászatáról, tehát *cselekvésről* szól.

Ugyanebbe a kategóriába esnék a következő: *Az árnyék*. Így szól: „Árnyékom után futok s fut előlem; visszafordulok

s kísér.“ Az alkalmazás a kaczer nőre szól. De a szerző ezt nem sorozta meséi — hanem vegyes költeményei közé.

Néha ismét ötletet ad, mely csaknem epigrammá hegyeződik. Ilyen *A boldogság*:

„A nagyság vert útját követve elérem a boldogságot, nemde? — Hogy elérd a boldogságot, más utat válaszsz: kövesd az erény útját.“ Ez semmi.

Egy másik: *Az ártatlanság öltönye*, talán valami lesz, de aligha mese.

„Az ártatlanság, mondják, elvesztvén öltönyét, hiába kereste azt a gyönyörnél, a szerencsénél s a hatalomnál — ki hozta vissza azt neki? — a bűnbánat.“

Ime a túlság, melybe az egyszerűség is eshetik. Az egy vonású rajz, az ötlet, ha allegorikai is, nem lehet mese; ahhoz *cselekvény* kell, bár az aztán egyszerű.

S a La Chambeaudie meséinek kilencz tizedrésze, csakugyan ilyen. Nem Lafontaine, Aesop igazán az ő mestere.

Pedig meséi nem másolatai az Aesopéinak. Ő nem annak mese-tárgyaiból táplálkozik, mint Phaedrus és Lafontaine. A mai korból, vagy az örök forrásból, a természetből veszi tárgyait, s mai korra alkalmazza; eszméi a keresztyén erkölcs-tanói. Néha az Aesop óta ismert tárgyat megfordítja s egy új oldalát lesi el, vagy tovább folytatja s az új morál tanulságává teszi. Ismerjük a tücsök és a hangya meséjét. „Ha nyáron muzsikáltál, mondja a hangya, most már tánczolj.“ Ez az önzés, irigység, s magának való szeretetlenség meséje. La Chambeaudienak nem kell ez az erkölcs-tan. Oda jó hát a galamb s néhány gabona szemet hoz a tücsöknek. „Ha szegény teremtés a természettől nem kapott egyéb adományt hangjánál, éhen veszszen-e el azért? Te mindig dolgozol: ő dalol az aratóknak. Mindnyájan az isten parancsát töltjük be.“ — Oh hangya, — végzi a költő — szigorodat helyeselheti az önzés; nekem jobban tetszik a galamb gyöngéd együgyűsége. Mondhatott volna más tanulságot is, de ő megelégszik evvel; mondhatta volna a hasznosság embereinek: hogy a művész is megérdemli a kenyeret.

A következő is egészen modern: *A tömjénfüst és a hámor füstje*.

„A szent helyről emelkedő tömjénfelhő találkozott fen a levegőben a fekete füstgomolylyal, melyet egy égő kohó nagy karikákban okádott ki a hámor kéményén.“ Nem tu-

dod-e, mondá, hogy én istenhez emelkedem? Szentségtelen, tágulj!“ Az égbolt mélyéből egy ismeretlen hang így szakítja félbe: „Vegyüljetek, testvérileg! te a munka öléből, s te a szentélyből. Egyaránt kedvesek vagytok az úrnak: a munka fölér az imával.“

De nem időzhetek tovább La Chambeaudienál, ha kis tanulmányom arányait szem elől téveszteni nem akarom. A mit tőle és Lafontainetől idéztem, csak világosításul akart szolgálni elméletemhez. Föl akartam mutatni, hogy az egyszerűségtől, a mesei typus egy vonású cselekvény-rajzától való eltávozás — bármely irányban — valódi hanyatlást jelöl; s hogy a visszahatás az egyszerűség felé, ha célján túl megy, s az egyszerűség hajhászatából a cselekvést egészen elejti, megint hiba.

Hadd idézzek ismét egy nagy tekintélyt nézeteim mellett: Goethét.

Goethe, *önéletrésében* ¹⁾, humoros képét adja, a korabeli schweitzzi iskola hogy jött rá, erőszakos okoskodással, hogy az aesopi mese a legmagasb rangú műfaj a költészetben; de nem kevésbbé elmés s egyszersmind igaz, a mint a mese elfajulását, már említettem bírálati cikkében előnkbe állítja.

„Mikor, úgymond, az állatokból is kifogytak a meseszerzők s az emberek inkább okoskodtak mint éltek, axiomákat, elveket, rendszereket stb. találtak föl s többé ki nem állhattak az egyszerű s egészséges inductiót. A költők és bölcselők azonban a mesét, mely az inductióval együtt esett, ismét fel akarták eleveníteni. Azért kicziczomázták, kendőzték, felhajporozták, pántlikákkal beaggatták, s valami a mese és a beszély közti korcs-faj lett belőle, melylyel már nem csak tanítani, hanem mulattatni is akartak. Végre észrevették, mennyire eltávoztak az eredeti műalaktól, vissza akartak térni ahhoz, de az inductióval már nem boldogúlhattak, s az elmésséggel akartak segíteni a dolgon: így lett a mese epigrammá.“ ²⁾ — Ime, találó rajza a Lafontaine s az újabbak meséinek, olykor, mint láttuk, La Chambeaudiet sem véve ki.

Mondhatná valaki szigorom ellen: melyik műfaj az ma, a minek a régiek megállapították? A mai tragédia és komédia az Aeschylus tragédiája s az Aristophanes komédiája-e?

¹⁾ *Wahrheit und Dichtung*. Siebentes Buch. XI. köt. 257. lap.

²⁾ XXVIII. k. 25. lap.

Kétségkívül nem. Számtalan műfaj pedig éppen nem is létezett a régieknél, például a regény, a középdráma, a költői beszély, a ballada stb. Mint az egész költészetnek, úgy az egyes műfajoknak is szélesbedett a határa, fejlődtek, változtak. Elismerem. Nézetem szerint azonban a kérdés nem ez, hanem az: a mint a mesét az újabb kor kifejtette s átváltoztatta, megfelel-e a maga czéljának jobban vagy bár csak úgy, mint az aesopi mese a maga őseredeti egyszerű alakjában? Ha meg, akkor fejlődése haladás s nem lehet a régiség szabályainak merev alkalmazásából kifogást formálni ellene; de ha nem, akkor fejlődése megromlás, elfajulás. S ha fentebb a mese czélját és lényegét helyesen jelöltem meg: úgy bizony az utóbbi eset áll. Azt a czélt, a mit én a mese czéljának tartok, csak a legnagyobb egyszerűség által lehet elérni: a közvetlen s egyszerre szemlélhetőséget tudniillik, mely az általános szabályt egyenes úton s egy tekintetre adja meg; a legnagyobb egyszerűség által már csak azért is, mert a mellékes vonások fölöslegesen hosszabbítják az előadást, lehetetlenné teszik az egyetlen pillantással belátható rövidséget, a mi a mesének nem csak esetleges sajátja, hanem lényeges szüksége. Oly mesék, a minőket Phaedrusnál, igaz, hogy csak egynehányat találunk, mint például a III. k. 10-ik meséje „De credere et non credere“ vagy az V. k. 7-ike „Princeps tibicen“, melyek peripetiáikkal majdnem kifárasztják a mese tanulságát váró olvasót: eltévesztették a mese czélját. Tanulságos kis elbeszélések lehetnek pedig s még sem mesék a mi értelmünkben. A lafontainei mese, nézetünk szerint, a mennyivel bájosabb előadású s talán kedvesebb olvasmány az aesopinál s phaedrusinál is, elmésségével s finomságával, olykor az érzésre hatásával, költői czélokot gyakran szerencsével ér el, de azok nem a mese czéljai. S vajon elérheti-e valaha azokat is oly mértékben, mint más műfajok, melyektől bájos, elmés vagy érzékeny elemeit kölcsönözte? Fog-e valaha úgy ellágyítani, mint a lyrai dal? úgy mulattatni, mint a komédia vagy csak egy jó adoma? hogy ne is keressük azt a megindulást, melyet a tragédia vagy csak az elégia, a románcz, a ballada eszközölhet. Minden művészet, sőt minden műfaj, mely egy másiknak a saját természetétől idegen eszközeihez folyamodik, míg saját előnyeit eljátszsa, amazét el nem sajátíthatja s így multhatatlanul felsül és éppen czélját téveszti el. Úgy jár, mint a mezzebeli eb. A szóló művészet nem nyúlhat büntetlenül a képző művészet eszközeihez; a toll az ecset színeit s a véső idomait

nem utánozhatja, ebben van a leíró költészet ítélete. Ugyanazon művészet különböző fajai bár sokkal közelebb vannak egymáshoz, de azért sikerrel nem hódíthatnak egymás mesgyéiből. A dráma, ha a regény alakítási módját veszi fel, míg az elbeszélés előnyeit nem bírhatja, saját előnyeit hiában áldozza fel. Se a dráma szigorú formája, se az eposz természete nem tűri a lyrai hangulatokat és részleteket. Így a mese se a dal, se a dráma, se az elbeszélés hatását nem érheti utól s egyszerű szemléletességét hiúnn áldozza fel érettök. Minden visszaélés és minden túlkapás menthetetlenül megboszúlja magát.

II.

Eddigi fejtegetéseinkben a mese czéljául valamely általános (erkölcsi) szabálynak bizonyos egyes esetre alkalmazását, s erre eszközül a hasonló (analog) egyes esetnek, többnyire költött esetnek, cselckvényül (vagy megtörtént gyanánt) előadását s abból amaz általános igazság elvonását, módjául végre a közvetlen szemléletőséget s e végből a cziczomatlan egyszerűséget és minden mellékes vonást mellőző rövidséget találtuk s állítottuk fel.

S ezzel, a mi a mese lényegére nézve általánosságban mondandónk volt, jóformán ki is merítettük. A mit még a mese fajairól mondani szándékozunk, az is csak az eddigiek alkalmazása lesz s legfőleg az egyszerű elmélet egyes oldalainak némi felvilágosítására szolgál.

Oly egyszerű alkotást, mint meghatározásunk szerint a mese, még különböző fajokra is osztani fel fölöslegesnek, sőt talán lehetetlennek is látszhatik. De mint a szerves természeti világban a legegyszerűbb alkatú lények is külső és belső alkati különbségeik szerint számos nemekre s fajokra különözhetők el, a művészetben is a legegyszerűbbnek látszó szerkezet is engedhet az alkalmazásban, és pedig lényeges különbségeket.

Lényegeseket, mondjuk, mert részünkről csupán esetleges és külső körülményekben a fajokra való elkülönzés szabályzó elvét ép oly kevéssé keressük a művészetben, mint nem keresi a józan tudomány a természetben. A miben a mese fajainak osztályozását úgy látszik kezdettől fogva keresték, a benne szereplők minőségében, mi azt lényegi különbséget alkotónak nem tekintjük.

Már Aristoteles, rhetorikája fentebb is idéztem helyén ¹⁾, a libyai és az aesopi mesét említi, a mese ismeretes fajaiúl. „Egy régi grammaticus szerint,“ mond a magyar fordító jegyzetében, „az aesopusi és libyai mesék úgy különböztek egymástól, hogy az elsöben okos és oktalan lények, az utolsóban pedig csupán oktalanok léptek fel.“ Nem is említve, hogy e megkülönböztetés szerint az Aesop meséinek legnagyobb része a tiszta állatmesék, minök *A farkas és a bányó, Az oroszán s vadásztársai* stb. nem volnának aesopi, hanem libyai mesék, a dolog érdemére tartozik azt megjegyeznünk, hogy a szereplök okos vagy oktalan volta azért nem tesz lényeges különbséget, mert a mesében az oktalanok — még az állatoknál alsóbb lények is, például a galagonya s a bokrok, a vas- és a cserépfazék stb. — mint értelmes lények szerepelnek, beszélnek és cselekesznek. Hasonló az Aphthonius IV-ik (Kr. u.) századi sophista, ki az Aesop meséit a Babrius vagy Gabrias verses átdolgozásából ismét prózába szedte, megkülönböztetése is, a legrégibb görög íróé, a ki azt mondja: a mese vagy *észszerü* (λογικόν), ha emberek szerepelnek benne, vagy *erkölcsi* (ηθικόν), ha nem értelmes lények, vagy *vegyes* (μικτόν), ha emberek s oktalanok vegyesen szerepelnek benne; a mit szintén a fentebbi okból nem fogadhatunk el fajkülönbség szerző okáúl, bár Wolf, a bölcseész, ki e felosztást elfogadta, oly magyarázatot ad annak ²⁾, hogy *észszerü* a mese, ha embereket szerepeltet, mert azoknak oly tulajdonságot ad, mely valóban megvan bennök, tudniillik az önelhatározást, a beszédet és szabadakarátú cselekvést; s csupán *erkölcsi*, ha szereplöinek az erkölcsi tanulság céljából oly sajátságokat tulajdonít, melyekkel tulajdonkép nem birnak, beszéltetvén stb. az állatokat s egyéb alsó lényeket. De erre is megjegyezhetjük, és pedig magával Wolffal, hogy hiszen minden mesének észszerünek is, erkölcsinek is kell lenni; *észszerünek*, a mennyiben a benne foglalt erkölcsi tartalom s tanulság mindenesetre észszerü; és *erkölcsinek*, a mennyiben mindenik mese lényege s célja, az erkölcsi tanulság, melynek érzéktésére van feltalálva. Wolf magyarázata részint egészen megváltoztatja az Aphthonius felosztását, mert például a viaskodó kakasokról szóló mese Aphthonius szerint erkölcsi mese volna,

¹⁾ Aristoteles *Rhetorikája*, II. könyv, XX. rész. Magyarúl Kis János fordítása a *Kisfaludy-társaság (régibb) Évtapjai*. VII. kötet, 179. l.

²⁾ *Philosophiae practicae Pars posterior*. §. 303.

minthogy benne állatok szerepelnek, Wolf szerint pedig észszerű mese, mert benne a kakasoknak semmi oly cselekvény vagy sajátság nem tulajdoníttatik, melylyel tényleg nem bírnak, így a szájában vitt húst árnyékaért a vízbe ejtő kutya meséje is, így a Phaedrus II. Appendixében a *Pásztor és oroszlán* (tizenötödik mese), mely az Androclus ismeretes s valónak állított adomáját dolgozza fel; részint pedig a magyarázat daczára is határozatlan s félreértést engedő, mert szerinte „oly sajátságok tulajdoníttatván a mesében szereplő lényeknek, melyekkel azok valóban nem bírnak“ (például az állatoknak az értelmes beszéd), föltehető volna, hogy az erkölcsi mese, a farkast szelidnek s a bárányt ragadozóznak állítsa, a mi pedig a képtelen és izetlen mesék egész rajának nyitna útát.

Nekem, úgy látszik, az eszme, melyet akár a régi görög író, akár az újabbkori bölcsek a felosztás alapjául vettek fel, lényegében helyes s jó helyt jár, de a kifejezésben, a formulázásban nem találták el a lényegest s esetleges dolgokhoz tapadtak.

A mese felosztásának lényegét, az ő okoskodásuk útján is, részemről abban találom: vajon az, a mit a mese előad tekintet nélkül, hogy szereplői emberek vagy állatok, általában lehetséges, megtörténhető-e vagy nem, vagyis csak bizonyos nem valódi, hanem képzelt föltételes állapotban megtörténhető. Ha a mese, úgy mint előadva van, valóban s feltétlenül megtörténhetik, ám nevezzük a mesét észszerűnek. Mert feltehető egyfelől, hogy állatok is oly mesében szerepelnek, mely megtörténhetett, mihelyt nem tulajdoníttatnak benne az állatoknak oly sajátságok, oly gondolkodás- vagy cselekvésmód vagy tagolt s értelmes beszéd, a mivel valóban nem is bírnak. Ilyen a már fentebb említettem mese a viaskodó kakasokról, az árnyéka után kapó kutyáról stb. Másfelől embereknek is tulajdoníthat a mese oly sajátságot, melylyel tényleg nem bírnak, mely tehetségeiket felülhaladja, bár nem képtelen, hogy tehetségeik fokozott mértékében bírassanak azzal, például jóslás stb. Az észszerű mese lényegét tehát a külső (nem csak eszmei vagy erkölcsi) valószínűség, megtörténhetőség képezi. S kétségkívül ez volt a mese első alakja. S csak mikor a meseszerző kifogyott a megtörténhető (bár azért nem multhatatlanul tényleg meg is történt, de mindenesetre észszerű) tárgyakkól, mesepéldáinak akkor keresett, képzeletében, oly tárgyakat s cselekvényeket, melyek a megtörténhetőség határán kívül estek s így szoros

értelemben észszerűek nem, ámbár semmi esetre nem képtelenek, mert a képtelenség által a mese czélját, hogy erkölcsileg hasson, tenné lehetetlenné.

Vizsgáljuk már most mily esetek s okok idézik elő a mese ilyes meg nem történhetőségét. Ez esetek s okok, logikailag, kettőre vonhatók össze. Ha tudniillik a mesében oly lények szerepelnek, melyek valóban nem léteznek, hanem csak a képzeletben, hitben, regében élnek; és ha tényleg ugyan létező lények szerepelnek, de oly sajátságokkal, gondolkodási s cselekvési móddal, melylyel nem bírnak, mely tehát természetfölötti. Más szókkal: ha a mese *személyei*, vagy ha a mese *cselekvénye* kívül esik a való lét körén.

Mind a két esetről külön kell szólnunk.

Ha a mese szereplői nem valódi, csak képzelt lények, azoknak is belső valósággal, bizonyos lehetőséggel kell bírniok. Ilyen lényeket ad a hitrege, a néprege és monda. A klasszikus népek istenei, félistenei, nymphái, geniusai, az újabb népek boszorkányai, tündérei, lidércei, manói stb., melyeknek létezése bizonyos gyermekesen költői felfogásban gyökerezik, megengedhető személyei a mesének. Mert létezésökhöz semmivel sem kell több hit s képzelet, mint ahhoz, hogy az állatok és fák beszéljenek s ösztöneiken túl szabad akarat s meggondolás szerint cselekedjenek. De tartózkodnia kell a meseszerzőnek is, visszaélni a képzelet hiszékenységgel s oly lényeket szerepeltetnie, melyeknek a köztudalomban elégséges gyökerök nincs s melyekkel határozott fogalom nincs összekötve. Mert meséjének czélja az erkölcsi igazságnak szemléletessé tétele s úgy szólván közvetlenül érzékeltetése lévén, ezt amolyan alkatrészekkel sehogy sem érhetné el. Mondhatjuk tehát, hogy a mese e fajának személyei hitregei vagy mythoszi lények s azért az ily mesét bátran nevezhetjük Lessinggel *mythoszi* mesének. Lényeges föltétele, hogy, bár szereplői nem valóban létezők, azok oly sajátságokkal lépjenek fel, melyeket nekik, létezésöket feltéve, a közhit valóban tulajdonít. A mese e fajához sorozhatjuk, de nevezhetjük *allegorici* mesének is, mikor képzeleti lények helyett elvont erkölcsi fogalmak: igazság, erény, irigység stb. személyesítve, szerepelnek a mese személyei gyanánt.

Épen fordítottja ennek a másik eset. Tényleg létező s ismeretes lények, például állatok, növények stb. szerepelnek benne, de valódi természetöket s tehetségeiket felülmuló tulajdonokkal, jelesen az értelmes beszéddel. Jegyezzük meg, hogy

e tulajdonok nem lényegileg, csak fokozatilag különböznek tényleg birt tulajdonaiktól. Például valamilyes értelmisége van az állatnak is s saját, a miénknél kétségkívül szűkebb eszme- s indulatkörében nyilatkozni is képes. E képességnek nem ellentéte, csak fokozása, hogy beszélni tudjon. S azt, ha az állat a mesében a maga természete szerint helyesen okoskodik, következtet stb., még valószínűnek is találjuk, mert, mint Goethe helyesen jegyzi meg ¹⁾, a maga korlátolt bizonyos módjából egy állat sem lép ki, s azért mindig czélszerűen látszik cselekedni. Ha a mese a vas- és cserépfazéknak bizonyos tulajdonait, melyek az emberre emlékeztetnek, termetét, mozgását, érintkezését, összeütközését anyagúl használja fel, nem cseréli ellenkezőre, csak fokozza, midőn nekik oly értelmiséget s önkéntességet tulajdonít, melylyel pedig nem bírnak, de némi képzelet hozzájárultával nem látszik képtelennek, hogy bírassanak. A növényeknek sem tulajdonítunk értelmiséget, érzéseket; de a költészet, s nem csak a mesében, felruházza őket némi egyéniséggel, melyből azután az öntudat, érzés, örömszenvedés, vágy és szenvedély önként folynak. Magának az embernek is mind egyénisége, mind tehetségei ugyancsak korlátoltak, de közhit, részben köztapasztalás is, hogy bizonyos állapotban, például a közönséges s még inkább a delejes álomban, az ihletésben stb. létező tehetségei túlléphetnek szokott korlátaikon. S mivel mindez, ha nem tényleges, de gondolható, ha nem észszerű, de nem is képtelen, ha természetfölötti, de nem természetellenes állapotot jelez, az ily elemeket igénybe vevő mesét nevezhetjük Lessinggel *természetfölöttinek* (hyperphysisch ²⁾). Lényege, mit neve nem elég szabatosan fejez ki, hogy tényleg létező lények (emberek, állatok, növények, tárgyak) valódi tulajdonaiktól nem lényegileg különböző — mert akkor *más* lényekké válnának — hanem csak magasabban fokozott tulajdonokkal szerepeljenek.

Ine a mesének tárgyai s azoknak tulajdonságai vagyis személyeik s azok jelleme szerint három faja: az *észszerű* (mert létező lényeket tényleg meglévő tulajdonaikkal szerepeltető s így feltétlenül megtörténhető), a *mythoszi* (mert képzeletben s közhitben élő lényeket) vagy *allegorjai* (ha elvont erkölcsi fogalmakat, nekik tulajdonított jellemőkben vagy erkölcsi tar-

¹⁾ *Skizzen zu Casti's redenden Thieren.* XXVII. k., 141. l.

²⁾ *Abhandlungen über die Fabel.* III. A VIII. kötet 89. lapján.

talmuk szerint felléptető) s végre a *természetfölötti* (mert tényleg létezőket a valódinál magasabbra fokozott természettel működtető) *mese*.

Mivel pedig a mese, szereplőire s ezek jellemére nézve, nem multhatlanul tiszta, hanem egyik és másik fajból vegyesen veheti alakjait, a három faj összekötéséből még ismét három vegyes faja származhatik a mesének. Az elsőnek vegyítése a másodikkal (például a favágó és a halál) az észszerű mythoszi; az elsőnek a harmadikkal (például a szamár és gazdája) az észszerű természetfölötti; s a másodiknak a harmadikkal (például a Jupitertől királyt kérő békák) a mythoszi természetfölötti mesét származtatja. S e hat faj, a mese egész birodalmának a felosztását, ezen az alapon teljesen kimeríti.

Ezen az alapon. De ez nem az egyetlen, melyen a mesét különböző fajokra oszthatjuk.

Lessing, kit többször idéztem, némi fontosságot látszik helyezni egy általa adott felosztásra, mely abban áll, hogy némely mese egy általános erkölcsi igazságra alkalmazott egyes esetet ad s azért egyszerű, némely viszont valamely egyes esetre alkalmaz egy másikat (a mese költött esetét) s azért kettős vagy összetett mese, mert tulajdonkép két mese van benne, egyik az alkalom elbeszélése, a másik a reáalkalmazott (s költött) analog történet. Például az Aesop meséje a királyt kérő békákról összetett mese, mert azon alkalommal mondatott, mikor az athaeneiek a békákéhoz hasonló esetben voltak, békétlenkedvén a Pisistratus szelid kényurasága ellen. A vajudó hegy meséje egyszerű mese, de a nagyot ígérő s keveset és silányt termelő költőre alkalmazva, összetetté válik. Én ezt alkalmi mesének nevezném, ha általában szükségesnek tartanám ezt a megkülönböztetést, de teljességgel nem tartom szükségesnek, mert kifejtettem fentebb, hogy a mese mindig egy általános (erkölcsi tartalmú) igazságra alkalmaz valamely (költött vagy való), de példakép előadott egyes esetet. Másfelől, ha alkalma nincs is a mesének, mindenesetre fölteszi az alkalmat, melyre az általános igazság alkalmazható volna, mert különben mire való s mi célja volna? Ez osztályozás körülbelől olyan, mintha ezt mondanók, hogy Horác tanköltevénye a költészetről, melyet fiatal barátjainak, a két Pisónak a költészetben való oktatására és így adott alkalomra írt, más műfaj, mint a Boileau tanköltevénye a költészetről, melyet ez, adott alkalom nélkül, általános széptani oktatás céljából ké-

szített. Kétségtelen, hogy a mese kezdetben mindig bizonyos alkalomra készült tanulságul s Aesopról tudva van, hogy nem ült asztalhoz általános erkölcsi igazságok vagy ételiszabályok világosítására meséket készíteni, hanem a ferdeségekkel szemben, melyekkel találkozott, az azokhoz analog eseti mesék köntösében rögtönözve adta a feddést, a tanácsot vagy az orvosságot. Miután a mese így hasznos műfajnak bizonyult s kedvességet nyert, támadtak a meseszerzők, kik minden gondolható esetre, ha szemök előtt nem történt is, de megtörténhetett, s melyeket mindenesetre az életből és viszonyaiból vontak el, meséket költöttek vagy alkalmaztak, mert lehet, hogy az alkalmazott mese is valóban megtörténhetett, például a hajótulajdonosé, a ki sorshúzással választotta kormányosát.

Lényegesebb különbséget s így a felosztásra több támpontot nyújt egy másik szempont, melyre a következő okoskodás vezet. Minden mesében egy egyes (töbnyire költött) eset van, mely bizonyos általános (erkölcsi) igazság érzékítésére szolgál. Úgyde az általános igazságot lehet érzékíteni az egyenesen alája tartozó eset által, s lehet az épen megfordított vagy ellentétes eset által megvilágosítani. Az első módon egyenes, a másodikon fordított (direct és indirect) lesz a mese. De azt hiszem, ez a felosztás sem vezet semmi termékeny széptani elméletre.

Megkísérthetjük a mese felosztását még a benne foglalt tanulság célja vagy köre szerint. Lehet a mese ehhez képest tisztán *erkölcsi*, szorosabb értelemben vett ethikai; és lehet *társadalmi*, a hová a politikai, irodalmi stb. célú meséket sorozhatnók. De minek mind ez?

Általában véve a műfajoknak túlságos szörszálhasogatással al- s meg alfajokra való felosztása, míg egy felől a végetlenig mehet, más felől alig bir valami gyakorlati becsesél. A műfajok közt, bár mily közel álljanak egymáshoz, mindig maradnak közbenső vagy átmeneti művek, melyek egyikhez csak úgy sorozhatók, mint a másikkhoz; s viszont bár mily részletességgel legyenek is valamely műfaj szabályai megállapítva, mindig engednek újabb meg újabb eltérő részleteket, melyek további felosztásokra nyújtanának anyagot. A művészetben s jelesen a költészet egyes ágaiban s fajaiban is a műfaj célja s a művész egyénisége, kölcsönös egymásra hatásukkal, a határozók. A műfaj célja szabja meg a kört, melyben a művész egyénisége szabadon mozoghat annak korlátai közt.

S e szempontból azt hiszem elég, a mit az aesopi meséről, a költői műfajok e legegyszerűbbikéről, a fentebbiekben mondtam. S ez egyszersmind irányadó lehet annak a kérdésnek eldöntésében is, melyet nem utasíthatok el magamtól: vajon jogosultnak s korszerűnek tekinthetjük-e a mesét ma is? nem élte-e túl magát e műfaj? s mily föltételek mellett igen vagy nem? Annnyival kevésbé vélem pedig e kérdést elutasíthatónak, mert itt-ott — írói körökben s a napi sajtóban is — kicsinyléssel találkozott s majdnem nevetségesnek találtatott a Kisfaludy-társaság által aesopi mesére kitűzött pályafeladat. Legyen tehát, ha méltó s ha lehet, egy kis apologia a társaság célzatának.

Az aesopi mese célja, hogy utig ismétljem, valamely általános igazságnak, mindenesetre erkölcsi tartalommal s becszel bírónak, érzékitése s alkalmazása. Célja tehát, magában véve, nem olyan, hogy elavulhasson, mert az erkölcsi igazságok örök érvényűek s érvényesítésökre mindig van szükség is, alkalom is. E részben a mese korszerűségéről ép oly kevésbé lehet kérdés, mint akár a költészetéről, akár az erkölcsi bölcsészetről általában. Kérdés, azt hiszem, legfőleg csak arról lehet, elérheti-e ma fejlettebb s finomultabb viszonyaink közt a mese a maga célját saját egyszerű, hogy ne mondjam együgyű eszközeivel? vagy más szóval: van-e szükségök az erkölcsi igazságoknak ma is oly kezdetleges alakban való érzékitésre, a minőt a mese nyújt?

Hogy e kérdésre megfelelhessünk, hasonlítsuk össze a mesét a nagyobb költői műfajokkal, melyeknek szintén erkölcsi céljok van, például a drámával, az eposzszal vagy a regény-nyel. Kétségtelen, hogy ezek sincsenek erkölcsi cél nélkül, mely alapeszméjükben nyilatkozik. De a dráma, eposz vagy regény soha sem egyetlen maxima érzékitését vagy alkalmazását célozzák, mint a mese, hanem egy egész tanét, mely száz meg száz részletből áll, a melyeknek megannyi egyes vonásaik, egészében pedig teljes szövedékek felel meg. Meséjük vagy cselekvényök annál fogva ép oly sok ágú, egységes volta mellett is, a mily részletesek és árnyaltak jellemeik. Sokszor össze sem lehet foglalni a bennök foglalt vagy belőlök kivonható tanulságot egyetlen maximába; s ha látszólag lehet is, mellette, a fő, az alapeszme mellett annyi mellékes, bár hozzá tartozó marad el, a mi a műben mind benne fekszik, a mi az alapeszmét mind világosítja, emeli, árnyalja és részletezi, de a mit az

általános igazság maximaszerű formulása nem foglalhat magába. A dráma, eposz vagy regény egy egész kort, egy társadalmat, egy jellem és élet egész összegét, a viszonyok teljes szövedékét, a szenvedélyek fejlődését és küzdelmeit *festi*, s az által kíván hatni. Nem nélkülözheti tehát a sokféleséget, melyet a mese nem csak nélkülözhet, de céljánál fogva egyenesen vissza is utasít.

Különböző lévén tehát célja amazokétól mindaddig, míg célja fenáll, saját eszközei sem válhatnak elavultakká. Egyszerű és egyetlen erkölcsi igazságot akarván közvetlenül szemléltetővé tenni: egyszerű mesét kell egyetlen mozzanattal alkotnia. Valamint az, a mit az újabb francia társadalmi dráma s vígjáték megkísért, a magából fejlődő s haladó drámai mese helyett genreképek mozaikját állítani össze mintegy adomák sorozatát, melyek csak lazán függenek össze egymással s tartoznak egy közös benyomást adó képhez, nem elégíti ki a drámai alkotás igényeit: úgy túlhaladná a meseéit, bár mily rokonosak azzal egyes alkatelemei.

Mégis ha kérdezzük, vannak-e az erkölcstannak egyes tételei, melyek ma is érvényesíthetők s érvényesítendőek a mese egyetlen vonásból álló egyszerű szerkezetű cselekvénye által? e kérdésre igennel felelünk minden habozás nélkül. Természetesen mai fejlettségünk, eszméink s társadalmi állapotainkhoz képest az elemi igazságok is mások lesznek, mint egy más korban s más társadalomban voltak. Mások és sokkal többfélék. Athenae vagy Róma egyszerűbb társadalmi viszonyai között sok fogalom, sok szükség, sok jellemvonás hiányzott vagy nem volt kifejlődve a maiakhoz képest. A keresztyénség gyökeresen megváltoztatta az erkölcstant s mondhatjuk, hogy a protestantismus az új korban még teljesebben kifejtette a valódi keresztyén erkölcstant, melyről a középkor katolicismusa annyira eltávozott még. A tudomány új, addig nem volt eszmékkel termékenyítette meg a lelkeket. A nagy politikai és társadalmi forradalmak egészen új tanokat terjesztettek s az emberiség meggyőződésévé tettek sokat, a mi azelőtt kevesek rajongása s majdnem eszeveszetsége volt.

Mindez, természetesen, nem csak a mese eszmekörét gazdagította, hanem az egész irodalomét, a költészet minden műfaját. De hogy mily gazdag a mező a mai meseíró előtt is, meglátjuk, ha az újabb irodalmak meséit tárgyaik sokfélesége s eszmébőségük tekintetében a régiekkel összehasonlítjuk,

mutatja, avagy csak saját irodalmunkban, az egy Fáy András példája is, ki annyi társadalmi és életbölcseséget birt meséiben érvényesíteni s azok közt annyi újat és eredetit is. Bár más felől tagadhatatlan, hogy a műalkotásnak vagy, a mi a mese egyszerű alkata mellett azzal majdnem egy, az előadásnak ő sem igen nagy mestere. De ez nem a mesének, hanem a meseírónak a hibája. Lafontaine a maga korában megmutatta, — s hogy hibái daczára annyi idő óta ma is tartja magát, mutatja — hogy eszmebőség által a modern műveltség irodalmi igényei mellett is termékeny hatásúvá lehet tenni a mesét. Közelebb lévén hozzánk s talán jobban is megközelítvén a mese eszményét, La Chambeaudie még világosabban bizonyítja ezt. Ő, a mese egyszerű alakjában, ékesszóló s hatalmas szószólója tud lenni a legtisztább erkölestannak, a legmodernebb társadalmi s államtani eszméknek. A nélkül, hogy személyeskedő részletekig menne, még a napi eseményeket s érdekeket is felöleli, épen mint Aesop, a ki alkalmakra költötte meséit. La Chambeaudie is tudja ostorozni a kormányzat, a társadalom, a napi sajtó kinövésait s a kort mozgató eszmék egyes sugarait beférkeztetni meséi egyszerű keretébe. Például a mozdonyal versenyt futni akaró paripáról a csupa természeti ügyesség s a valódi haladás különbségét vonja el; a két méh, egy szép mesében, a társulás csodaeredményeire tanít; a socialismust egy mérges és rossz hírbe hozott, pedig áldott fa meséjében írja le; máskor a „bis videor mori“ ismeretes meséjét tovább viszi; a számmárral, miután megrugta, hizelgőleg csókoltatja a haldokló oroszlánt, hogy alkalmazhassa némely hírlapírókra, kik előbb megrugdadják az igazi nagyságot, azután esetlen részvétmutatással akarják jóvá tenni hibájokat; vagy a négy szárnyával hivalgó pillangó példáját, hogy ő a két szárnyú sasnál különb, holott alig bír a bokrok tetejéig röpdülni, míg a sas felhőkbe jár, a sokat, mindent írókra alkalmazza, míg „Berangernek csak chansonjai vannak!“

Valóban, míg az emberi szívnek és jellemnek, míg az életnek és társadalomnak ferdeségei lesznek: nem csak a komédia, a szerény mese sem fog szükölködni tárgyak nélkül. A mese egyszerű tárgya szegény volna egy vígjátéknak, a vígjáték teljes jellemképe s cselszövényes cselekvénye kidagadna a mese szük keretéből. Egyik tárgy, egyik igazság amaszt, a másik emezt kívánja, hogy érzékíttessék s érvényesüljön. S mint

tartalmi köre, úgy eszközei is különbözök, mert természetéből folynak mindeniknek.

S épen azért, mert természete határozza meg eszközeit, merem állítani, hogy az aesopi mese műszabályai ma is ugyanazon korlátokat ismerik, melyeket eredete korában. Az igazságok, melyeket kifejez, a kor szüksége szerint változnak, tárgyai mások lehetnek ma, mint az ó kor társadalmában; de egyszerűsége s minden mellékest és fölöslegest elvető szigora ma sem lehet engedékenyebb, mert célja ugyanaz s ezt ma is csak ugyanezen eszközökkel érheti el. Mint a természeti világban, minél egyszerűbb valamely lény, minél kevesebb s mesterkéletlenebb szervekkel bir, annál kevesebb fejlődésre képes s annál kevesebb változatra alkalmas, míg az egyetlen sejtből álló szerves lény épen semmire sem: úgy a művészet tárgyai s fajai közt is a legnagyobb egyszerűség marad mindig leghasonlóbb magához. S ilyen az aesopi mese.

SZÁSZ KÁROLY.

SZERBIA ÉS A FORRADALOM KEZDETE¹⁾.

(1780—1805-ig.)

Második közlemény.

II.

AZ OSZTRÁK-TÖRÖK HÁBORÚ.

Az 1787-ik év augusztus 24-ikén a porta hadat üzent Oroszországnak s az ellenségeskedések csakhamar mind két részről tényleg meg is kezdettek. E háború II. József császárt is beavatkozásra kényszeríté. Egy titkos szerződésben, mely az 1783. évben József császár és Katharina czárnő között egyedül a két fejedelem által, úgy látszik minisztereik és követeik közbenjárása, talán még tudta nélkül is folytatott magán levelezés alapján jött létre, a két uralkodó kölcsönös segílyt ígért egymásnak azon esetre, ha valamelyikök nyolcz év lefolyta alatt a porta által megtámadtatnék. A török-orosz háború kitörtével Katharina nem is mulasztá el József császárt kötelezettségének teljesítésére felszólítani. A császár ennek következtében még az 1787-ik év végén 13000 embernyi sereget vont össze Dél-Magyarországban, Erdélyben és Horvátországban, a csapatokat Gróf Lascy fővezér tervéhez képest a határon mintegy száznyolczvan mértföldnyi hosszúságban állítván fel. Az ellenségeskedéseket azonban, noha úgy látszik, hogy már ekkor határozott szándéka volt a portával háborúba boesátkozni, nem kezdette meg azonnal, hanem más tekintetek által vezérelve konstantinápolyi követe által még mindig a béke helyreállítását látszott közvetíttetni Oroszország és a porta között.

¹⁾ Lásd az első közleményt: *Budapesti Szemle* IX-ik szám.

Az osztrák csapatoknak az év végén egy Belgrád ellen intézett kalandos, de már a kivitel előtt meghiúsult vállalata volt az egyedüli tény, mely komoly ellenségeskedést tanusított, noha akkor azt osztrák részről még egészen másképp igyekeztek kimagyarázni. Végre az 1788-ik év február 9-én a császár követe Konstantinápolyban, báró Ratkeal, átnyújtotta uralkodója halizenetét a portának s az osztrák csapatok ugyanaz nap meg is kezdték a támadást.

Kívül esik e tanulmány körén a különben mind Ausztriára, mind a portára nézve fölötte nevezetes háború részletes leírásába bocsátkozni. Itt csak annyiban fogunk azzal foglalkozni, a mennyiben az befolyással volt a szerb viszonyok fejlődésére és a szerbek tetteges részvétét idézte elő.

Valahányszor Magyarország és utóbb Ausztria a törökkel háborút folytatott, a szerbek több-kevesebb eredménnyel mindenkor részt vettek abban, ily alkalmakkor remélvén vissza szerezhetni elvesztett önállóságukat.

A XVIII. század első tizedeiben a mai Szerbia egy része hosszabb ideig osztrák fenhatóság alatt maradt, végre is azonban ismét visszakerült az is a porta hatalmába. Midőn a török uralom ekként megszilárdult, a nyomás pedig mind tűrhetetlenebbé vált, úgy látszik, hogy a szerbek nem igen gondoltak többé teljes önállóságuk visszaszerzésére, de megelégedtek volna azzal is, ha a török birodalomtól elszakittatván Ausztriához csatoltattak volna. A Dél-Magyarországban megtelepedett hitsorsosaik állapota csak éleszté a vágyat a Száván és Dunán túl lakó szerbeknél is, a szelidebb és főleg keresztyén állam tagjaivá lehetni. És ezért nem csoda, hogy a mult század végén a török uralom alatt élő szerbek Ausztriára függeszték tekintetöket mint azon államra, mely az akkori viszonyok között egyedül lehetett volna képes őket az elviselhetetlen iga alól felszabadítani. Természetes tehát az is, hogy a szerbek minden osztrák-török háború alkalmával siettek fegyvert ragadni s támogatni a császári seregeket, nem sokat törődve a súlyos következményekkel, melyeket a háború szerencsétlen kimenetelének esetében a porta részéről várniok lehetett.

A Magyarországon és az osztrák tartományokban járó szerb sertéskereskedők már az 1787-ik évben valahogy észét vették annak, hogy a császár háborúra készül a porta ellen. Ily módon e hír csakhamar elterjedt Szerbiában is, izgatottságba hozván a népet. Nemsokára osztrák titkos ügy-

nökök jelentek meg a pasalikban, buzdítva a knezeket és papokat, hogy készüljenek s készítsék elő a népet is a harcra s igérvén nekik, ha ezt teljesítik a császár mellett a törökök ellen és hiúségesek lesznek a császárhoz, pénzt, hivatalt, kitüntetésekét. Izgató kiáltványokat is osztottak szét és pedig nem csak a nép buzdítására, hanem a törökök megfélemlítésére is. Az ily kiáltványokat aztán nem egy helyt magok a szerbek dzsámikba (mohamedán egyházak) dobták, hogy azokat ott a törökök megtalálván, megrémüljenek. Ezekre azonban, úgy látszik, a fenyegetések nem voltak nagy hatással, sőt inkább éberebb óvatosságra serkentették őket, a minek eredménye az lett, hogy a néptől mindenütt beszédtek a fegyvereket s a Duna és a Száva partjait őriztetni kezdték. Mindez természetesen nem akadályozta meg azt, hogy a nép között még sok fegyver maradjon elrejtve. Daczára a törökök örökösének az osztrák ügynökök működése nem csak izgatottságot idézett elő a tartományban, hanem még azt a tényleges eredményt is szülte, hogy egy egész csapat fiatal szerb követte őket Ausztriába, a hol aztán Péterváradon felül Kamenicznál osztrák tisztek által nyerték az első oktatást a katonai gyakorlatokban. Az így átmenekült szerbekből alakultak az első önkéntes szabad csapatok, melyek e háború alatt oly fontos szerepet játszottak magában Szerbiában.

Ez alatt az osztrák csapatok lassanként elfoglalták állomásaikat a határon, kiterjeszkedve Bukovinától majdnem az adriai tengerig. A császár, noha már véglegesen eltökélte magát a háborúra, még mindig késett annak formaszzerű megkezdésével. Vajon belefáradva-e ehosszas tétlenségbe, vagy a szerbek biztatására avagy felsőbb parancs következtében, ez most már tisztán ki nem deríthető, de tény, hogy az 1787-ik év végén a Zimony körül elhelyezett osztrák táborban elhatározták egy merész támadással a belgrádi vár birtokába jutni. E tervet néhány belgrádi szerb lakos segítségével vélte az osztrák főparancsnok kivihetni.

Ekkor már sűrű közlekedés létezett a túlparti szerbek és az osztrák csapatok között és így Belgrádon is voltak sokan, kik szívesen segítkezett nyújtottak a császáriaknak a törökök ellen szándékolt vállalatukhoz. Úgy látszik, hogy bizonyos Csardaklija János (kinek nevével még többször fogunk találkozni) volt ez alkalommal az egész tervnek intézője. E terv pedig abból állott, hogy Csardaklija, társaival együtt, megszerzi a várkapuk kulcsait s egy előre meghatározandó éjjelen be-

ereszti a csolnakon megérkezendő császári csapatokat. Sikerült is Csardaklijának viaszlenyomatok segítségével a várkapukulcsokat utánozni, s így minden készen lévén az 1787-ik december 2-ról 3-ra menő éjjelen elhelyezkedett a Szu-kapi (vizikapu) közelében, a melyen át kellett volna az osztrákoknak a várba lopódnia. És valóban Alvinczi tábornok parancsnoksága alatt el is indult egy tekintélyes csapat, csolnakokon evezvén le a Dunán és a Száván Belgrád felé s huszonkét ostromágyút és minden az ostromhoz szükséges egyéb készletet vivén magával. A nagy köd miatt azonban csak a csolnakok igen kis része találta meg a kijelölt kikötési helyet, a míg társaik a Dunán eltévedtek s végre is ismét az osztrák parta jutottak vissza. Azokat, kik a vár alatt kiszállottak a reájok várakozó szerbek bebocsátották a kapun s azonnal hozzá is fogtak a roszul őrzött török ágyúk beszegezéséhez. Látván azonban, hogy társaik nem érkeznek meg, s hogy csekély számuknál fogva helyzetök perczenként veszélyesebbé válik, csakhamar ismét felkeresték csolnakaikat és eltávoztak, úgy hogy a mire a végre is fellármázott várórség a hely színén megjelent, még csak a nyitott kapu és a beszegezett ágyúk tettek néma tanúságot a meghíusult merényletről. A belgrádi pasa nem mulasztotta el ez okadatlan békeszegés miatt panaszt emelni a zimonyi osztrák parancsnokságnál, a mely nem tudta magát egyébbel mentetetni mint hogy az éjnek idején Belgrádig előtolt csapat csak figyelő csapat volt, mivel azon hír terjedt volt el, hogy a pasa be akar törni Magyarországra. A pasa nem birván kormányától e részben utasítással és formaszzerű hadüzenet még egyik részről sem történvén, kénytelen volt megelégedni e válaszszal és nyugton maradt. Nem fordulhatván az osztrákok ellen, a pasa azon szerbeken töltötte boszúját, kik a merényletben részt vettek. Csardaklijának és néhány társának (ezek között volt Karagyorgye is) sikerült menekülnie, részint Ausztriába, részint a hegyek közé. Többen azonban a pasa kezeibe kerültek s ezeknek a legkínosabb halállal kellett lakolniuk. Éles forgácsokat vertek körmeik alá s úgy hagyták őket a legborzasztóbb fájdalmak között kimúlni.

Ily előzmények után azonban a porta nem kételkedhetett többé a császár valódi szándékán, s ez utóbbi sem késhetett már soká a háború tetteles megkezdésével. És így, mint fentebb említettük, a következő 1788. év február 9-ikén, mintegy két hónappal a meghíusult belgrádi vállalat után, József csá-

szár rendszerint háborút izent a portának s ezt saját birodalmában is mindenütt kihirdetteté. Február 9-ikén megkezdték a különböző osztrák hadtestek a támadást az egész hosszú vonalon. A belgrádi várban parancsnokló pasának Harbach őrnagy vitte meg a hadizenetet, s mindjárt a reá következő éjjelen az osztrákok a Duna és a Száva mentében minden csolnakot, a mely kezeikbe jutott, elszedtek és saját partjaikra hoztak át. Az osztrák hadsereg zöme Szerémségben volt elhelyezve Gróf Lascy parancsnoksága alatt; és hatvanhárom gyalogsági zászlóaljából (nem számítva néhány szlavoniai határőrvidéki zászlóaljat, a vadászokat és önkénteseket) s hetvennégy lovasági eskadronból állott. A gyalogság harminczkilencz német (az osztrák tartományokból való) és huszonnégy magyar zászlóaljra; a lovasság pedig negyvennyolcz vértés, hat dragonyos, hat cheveauxlegers, négy ulánus és tíz magyar huszár eskadronra oszlott. Az önkéntes csapatok pedig részint a török fenhatóság alól menekült és osztrák tisztek által betanított, részint pedig a Magyarország déli részeit lakó szerbek, sőt később más nemzetiségek közül is alakultak. A fősergehez csatlakozott önkénteseket Mihajlovits határőrvidéki kapitány s csakhamar őrnagy szervezte és vezényelte. Ezen kívül, mint később látni fogjuk, az egész hosszú harcsvonalon létezett még több önkéntes csapat is. A szerbek azonban nem csak e szervezett önkéntesek sorában vettek részt a hadjáratban. Túl a Száván és a Dunán, a tulajdonképeni Szerbiában, még mielőtt akár a rendes hadsereg, akár Mihajlovits önkéntesei a határt átlépték volna, megindult a mozgalom a nép között, önállóan minden tervszerű vezetős nélkül, egyedül a készülő félben levő háború hírére s a közel segély reményében.

Keveset találunk feljegyezve e mozgalomról, mely inkább felkelésnek, mint a háborúban való tulajdonképeni részvétnek tekinthető. Csak a váljevói kerületben történt eseményekről birunk némileg biztos tudomással, mert Nenadovits Máté közöl azokról egyet-mást emlékirataiban, atyja, Aleksza, elbeszélései nyomán, a ki a váljevói nahia egyik kerületében mint knez működött.

Midőn még az 1787-ik évben, a háború hírére a törökök a néptől beszédtek volt a fegyvereket, egyszersmind megbízták Nenadovits Alekszát az általok is nagyra becsült knezet, hogy őrizze a határt, nehogy az osztrákok átlopódzanak. Aleksza elvállalta e megbizást, de fegyvert kért, s a törökök adtak is

neki száz emberre valót. Ekként örködött Aleksza a Száva partjain egy csapat szerb pandurral és néhány törökkel, türelmetlenül várva azok megérkezését a kiknek benyomulását kellett volna megakadályoznia. Végre az 1788-ik év telén egy napon három túlpárti szerb jelent meg Alekszánál s velök egy Miuskó nevű úrforma egyéniség, hozván magokkal egy dobot és kevés löpört s azon szin alatt, hogy ők a császár küldöttei, biztatták Alekszát arra, hogy bírja felkelésre a népet s uezze el a törököket addig is, míg a hadsereg át fog kelni a Száván. Noha a jövevények semmikép sem tudták küldetésüket igazolni, Aleksza, ki kettőt közülök személyesen ismert, hitt nekik és pedig annyival inkább, mert ő maga is égett a vágytól, lerázni valahára az elviselhetetlenné vált török igát. Eltökélvén magát Aleksza a felkelésre, előbb szép szerével kísérté meg legalább ideiglenesen eltávolítani a körülötte lévő törököket. E czélból így szól azokhoz, kik vele együtt őrizték a határt: „Ime minden örködés sikertelen maradt! A németek (így nevezték akkor általában az osztrákokat Szerbiában) átjöttek; menjetek hát Váljevóba, köszöntsétek nevembe az agákat s mondjátok meg nekik, hogy én most már nem merek többé hazulról mozdulni, mert attól tartok, hogy távollétemben e gyaurok felgyujtják házamat.“ A törökök megrémülve, a mily gyorsan csak birtak, eltávoztak. Miuskó pedig a császár nevében azt tanácsolta Alekszának, hogy most gyűjtse maga körül a legbátrabb legényeket, támadja meg a törököket s dülja fel városaikat. Aleksza azonnal erélyesen hozzálátott a tanács megvalósításához és nem sokára tekintélyes csapatot gyűjtött össze. Mielőtt azonban támadólag lépett volna fel, gondoskodott arról, hogy a felkelők családjai és marhája a hegyek között biztos menedékben helyeztessenek el; és csak miután még csapatjának élelmezhetése végett az elfutott törökök marháit is kézre kerítette, határozta meg a napot, a melyen Váljevo ellen a támadásnak kellett történnie. Ezalatt azonban a törökök sem maradtak tétlen, sőt már előbb, midőn látták, hogy a háború elkerülhetetlen, nejeiket, gyermekeiket s minden ingó vagyonukat Uzsica és Szokol várába vagy a Drinán túl küldték, úgy hogy Váljevóban egyedül a harczépes férfiak maradtak.

A felkelő csapat, mely Aleksza vezérlete alatt Váljevo ellen indult, csak igen hiányosan volt felfegyverkezve. Mint fentebb láttuk, a törökök már jóelőve elszedték a néptől a fegy-

vereket; s ha bár a szerbek sokat elrejtettek is, mégsem jutott mindnyájának. A felkelőknek legalább fele meghegyezett botokkal és karókkal indult a harcra. Három oldalról támadták meg a szerbek Váljevét; a törökök azonban nem várták be őket a városban, hanem kinyomultak elébök a térségre. Itt fejlődött ki az első ütközet. Az eredmény nem soká maradt kétséges. A törökök elvesztvén vezérüket s látván, hogy mögöttök a város lángokban áll — ugyanis néhány szerbnek sikerült azt felgyújtani, — futásnak eredtek Uzsciza és Csácsak felé. A szerbek nyomban követték őket s az utóbbi város mellett ismét heves ütközetre került a dolog, mely szintén a fölkelők győzelmével végződött, kik aztán Csácsak városát is felgyújtották. Innét Váljevóba tért vissza Aleksza csapata. A még épen maradt házak a szerbek prédájául estek, kik mindent, a mi elvihető volt, magokkal cipáltak; midőn pedig többé nem volt mit zsákmányolni, elszéledtek falvaikba. Aleksza és néhány lelkes társa mindent elkövettek, olykor még erőszakot is használva, hogy a népet maradásra bírják; de az, a mint újból valami csekély prédára tett szert, ismét csak haza sietett. Tartós lelkesülés, lankadatlan tevékenység kül segély és értelmesebb vezetés nélkül nem is volt remélhető az elsanyargatott, a mivelődés alacsony fokán álló néptől, mely ha egyszer legalább pillanatnyi boszút állhatott elnyomóin s némi prédát szerezhetett, nem igen volt képes felfogni a további küzdelem szükségességét. Átlátta ezt Aleksza is, s azért folyvást nógatta Miuskót, a kit a császár bizalmas emberének és küldöttjének hitt, hogy írjon levelet a császárnak s kérje meg, hogy küldje át mielőbb seregét, mert csak így lehetséges a szerb csapatokat is együtt tartani. Miuskó mindent ígért, de természetesen eredmény nélkül, s az osztrák csapatok, melyek ekkor már elhelyezkedtek volt, a tulsó part hosszában a határt nem lépték át.

Hire futamodott ez időtájt, hogy József császár a Szerémségbe fog jönni a sereghez. A hír igazat mondott. A császár február 29-én indult el Bécsből s Triesten és Fiumén át a bosnyák határszélen majd Zimony és Pétervárad megérintésével márczius 25-én érkezett a Futaknál táborozó főszereghez. Alekszának egy régi jó barátja, bizonyos Andréjevits, megtudta, hogy a császár ez útjában Feneken is meg fog állapodni, megvizsgálandó az ottani kenyérsütődéket, rábeszélte tehát Alekszát, hogy menjen Fenekre és igyekezzék a császárral szólni.

Aleksza kapott az alkalmon s azonnal útnak indult, kísérve Andréjevitsztől, Miuskótól, ki nem mert egyedül hátramaradni, és egy pandurtól.

A fenei kolostor kapujában látta Aleksza először József császárt egy sereg tisztől körülvéve, a mint pálczájával egy szolgnak mutogatta, hogy hol kenje meg a kocsiját. Aleksza nem akart szeméinek hinni, midőn Andréjevits bizonyítgatta, hogy az a császár s nem győzött eléggé csodálkozni, hogy nincsen se prémes kaftánja, se turbánja, legalább úgy, mint a belgrádi vezirnek. Andréjevits azután mosolyogva nyugtatta meg, hogy a keresztyén császárok nem olyan öltözetet viselnek, mint a törökök. Később egy tiszt kereste fel Alekszát és a császárhoz rendelte őt. Reszketés fogta el erre a jó Alekszát, megemlékezvén arról, a mit egykor a törökök beszéltek neki, hogy a császárra (a szultánra tudniillik) senki sem tekinthet, a ki pedig mégis meglátja, annak a félelemtől azonnal ketté hasad az ajaka; csakhamar megvigasztalódott azonban, mert eszébe jutott, hogy látta már a császárt és semmi baja sem történt. Miután még barátja Andréjevits megtanította, hogy nem kell a császár ruhaszegélyét megcsókolni, mint a pasáknak, hanem csak hajadon fővel meghajtani magát, Aleksza elszántan lépett József császár elébe. Ez utóbbi tolmács segítségével több kérdést intézett hozzá; hogy mit tettek eddig, mily viszonyban vannak jelenleg a törökökkel s kinek a tanácsára kezdtek a fölkelést. Aleksza ezutóbbi kérdésre Miuskót nevezte meg s ez alkalommal kiderült, hogy ez szabó és közönséges kalandor volt, a ki alkalmasint saját nagyravágyásától elkapatva ment át Szerbiába s birtá reá Alekszát, a császár küldöttjének állítván magát, a fölkelésre. József császár ezután még körülményesen tudakozódott az ütközetekről, a különböző helységek távol-ságáról egymástól, a szerb nők és gyermekek sorsáról s végre e szavakkal bocsátotta el Alekszát: „Édes knezem én bizok benned és népedben s remélem, hogy nagy segítségére lesztek seregeimnek a közös ellenség elűzésében. Ohajtottam volna ugyan, ha fölkelésteak akkora marad, a midőn seregem a határt átlépve, ti magatok és családjaitok is biztosságban leteteteak volna mögötte. Háromszázezernyi sereget állítottam talpra s reményelem és akarom is hazátokat a törököktől megszabadítani, ha ugyan istennek is úgy tetszik. Te pedig most menj haza, legyen gondod a népre, rejséteak el magatokat hegyeitekben, nehogy török rabságba kerüljeteak és én nem fogok rólatok

megfelelkezni. " Aleksza száz arany ajándékkal távozott a császártól. Ugyanaznap még Mihajlovits, a szerb önkéntes csapat vezére, hívatta őt magához s azon utasítást adta neki, hogy siessen vissza Valjevóba, gyűjtsön ismét csapatokat majd ő (Mihajlovits) azonnal küld hozzá egy altisztet és néhány önkéntest s nem sokára maga is átmegy Szerbiába, a mikor számít a túlparti szerb nép segítségére. Aleksza azonnal visszatért Valjevóba s erélyesen hozzáfogott a fölkelés szervezéséhez. E közben megérkezett az ígért altiszt is vagy harmincz önkéntessel s ezeknek vezetése mellett a szerbek megtámadták Bacsvezzei falut, a házakat felgyújtották, a törököket szétkergették, sőt hetvenet foglyúl is ejtettek.

Hosszasabban időztünk ez események leírásánál, mert azoknak folyamából tűnik ki leginkább az akkori szerb fölkelés jellege. Nem valóságos forradalom volt az, hanem részletes guerillaharc; öntudatos nemzeti cél, terv és összefüggés nélkül, támogatva főképp később Mihajlovits önkéntesei s a rendes osztrák hadsereg által is. Hogy mily kevés egyetértés létezett a különböző mozgalmak között, legjobban kiviláglik azon körülményből, hogy egyidejűleg Aleksza küzdelmeivel, a Morava vidékén bizonyos Kócsa ragadott fegyvert s az ottani nép azon kort „Kócsa háborújának“ nevezte el, sokáig nem tudva semmit József császár hadjáratáról. Ekként maga Karagyorgye is, ki még később Sabacz ostrománál a Szerémségben alakult önkéntesek sorában küzdött, elvált azoktól s vagy száz elszánt legényt maga körül gyűjtván, majd egész önállóan harczolt a törökök ellen, bekalandozván nem csak saját kerületét, hanem olykor Novipazarig Ó-Szerbiában és Visegrádig Boszniában is előre nyomult, majd pedig valamely önkéntes csapathoz szegődött, mint például egy izben Rádics kapitányhoz, kivel együtt felégette Pozsega városát s az uzsiczai törököket annyira megfélemlítette, hogy azok többé nem merték a várat elhagyni.

A míg ezek Szerbiában történtek és a zimonyi osztrák sereg s a belgrádi török várórség között naponkint jelenték-telen csatározások folytak, Mihajlovits, miként Alekszának ígérte volt, csakugyan átment önkénteseivel a Száván s itt a törököket, különösen a várba élelmet szállító csapatokat kezdte nyugtalanítani. Sikerült is az önkénteseknek márczius végén két ilyen élelmezési kíséretet, melyek egyike hétszáz, másika pedig ezer főből állott, széjjel verni, a mely alkalomkor egy-

szersmind nem megvetendő zsákmányra is tettek szert. Ezen Jagodinából jövő török csapatok egyikét az imént említett Kócsa felkelő vezér támadta meg négyszáz emberével s tette egészen semmivé. E közben a császár főhadi szállásán elhatároztatott Sabacz várának ostroma s e végre a Zimony és Futak között elhelyezett sereg a Száva mentében egész a Száva innenső partján Sabáczczal szemben fekvő Klenakig vonult s április 20-án a császár jelenlétében megkezdette az ostromot. Néhány napi ágyzás után április 27-én a török őrség megadta magát s a várba osztrák csapatok helyeztetek. A szerb önkéntesek az ostromnál is kitüntették magokat. Poniatowski herczeg, ki akkor a császári seregben mint alezredes szolgált, vezette őket egy ízben a támadásra. Egy golyó által lábán találva, Poniatowski földre rogyott s övéitől elhagyva látván magát, segélyért kiáltott; a törökök gyors és hatályos tüzelése miatt azonban senki sem mert hozzá közeledni, míg nem egy önkéntes, daczolva a golyózápporral, oda sietett s Poniatowskit hajánál húzva megmentette.

Sabacz eleste után úgy látszik, hogy az osztrák táborban komolyan kezdtek foglalkozni Belgrád bevételének tervével. Ez évben azonban semmi sem történt e szándék kivételére. E tétlenség okául osztrák részről azon körülményt hozták fel, hogy Rumenczov orosz tábornok nem érkezett meg idejében a czárnó által a belgrádi vár ostromához ígért segédcapatokkal. A valódi okot azonban alkalmasint jórészt a fővezér Lasey képtelenségében kell keresnünk, valamint kétségkívül nem csekély befolyást gyakoroltak a sereg tetterejének bénítására, a nagy hőség s az ennek folytán ama mocsáros vidékeken támadt betegségek. Több mint egy harmada a seregnek folyvást a kórházakban sinlődött, úgy hogy a harczképesek száma alig tett már többet negyven ezernél, midőn József császár e sereggel augusztus végén a Bánáthban levő s a túlnyomó erővel benyomult nagyvezir által szorongatott hadtestének segítségére sietett. A zimonyi főszereg egész tevékenysége a nyár folytán egyedül a belgrádi őrséggel vívott változó eredményű, de egyik részre nézve sem fontos apró küzdelmekre szorítkozott. Csak Mihajlovits önkéntesei törtek be, mint láttuk már, tavasszal a tulajdonképeni Szerbiába s folytatták ott a guerilla-harczot, azonban döntő eredmény nélkül. Más önkéntes csapatok a Dunán keltek át s itt találjuk őket Groczka, Szendrő, Kulis stb. körül, viva kisebb-nagyobb, de mindenkor jelentéktelen ütköze-

teket egyes török hadosztályokkal. Egy ily csapat még februárban nekiment a szendrői vár kapuinak, de érzékeny veszteséggel visszaveretett. Branovacszy őrnagy azonban június végén egy kilencszáz főnyi török csapatot vert szét Pozsarevác körül. Szinte június végén mintegy négy-öt ezer főt számláló török hadtest támadta meg a Duna mellett a szerb parton Baziással szemközt emelkedő Ráma várát, melyet báró Lopresti hadnagy védelmezett a Belgiojoso-ezred huszonhárom emberével. Négy órán át ostromolták a törökök e kised erősséget s a maroknyi őrség által több ízben visszanyomattak. Végre egy rozszúl épített fal ledölvén, rés támadt, melyen a törökök benyomultak s az egész őrséget Loprestival együtt lemészárolták. Ez ostrom négyszáz emberébe került a török hadtestnek, a mely csakhamar oda is hagyta az elpusztított várat. Minden támadó és védelmi műveletek között némi fontossággal csakis a konstantinápolyi úton Belgrádtól néhány mértföldnyire fekvő Hasszán-Pasa-Palánka bevétele birt, mivel ez által Belgrád élelmezése az ország belsejéből sokkal nehezebbé vált. E megerősített helység török őrsége csak rövid ideig állott ellent Mihajlovits és önkéntesei erélyes támadásának s háromszáz halottat hagyva a csatatéren, vad futásban keresett menedéket. Az önkéntesek azután nem késtek megszállani a helységet. Majd ismét Zabreznél találjuk Mihajlovitsot, hová József császár is ájtott az ottani sáncaunukák megszemlélésére. Ily jelentéktelen részletes csatározások között folyt le a nyár és az ősz egy része. Októberben a főszereg is a Bánáthól, hol csak nagy bajjal tudta a végmegsemmisítést elkerülni, visszatért szerémségi állomásaira. József császár október 27-én érkezett Zimonyba. Novemberben azután a hadsereg téli szállásaira vonult, a császár pedig visszatért Bécsbe, a hová deczember 5-én érkezett meg már betegen s elkedvetlenedve a hadjárat eredménytelensége miatt. A télen át több hónapi fegyverszünet vetett véget az ellenségeskedéseknek.

A vérmes remények, melyeket a császár a háborúhoz kötött, nem teljesültek az 1788-ik évben. Bosznia kivételével, a hol Laudon némi előnyöket vivott ki, az egész hosszú vonalon sehol sem követte kiváló szerencse a császáriak fegyvereit. A Bánáthban a hetven ezer főből álló serege élén betört nagyvezir majdnem egészen szétverte az ott talált osztrák hadtestet, valamint az ennek segítségére siető főszereget is. Az erdélyi és galicziai hadtestek sem dicsekedhettek különös eredményyel.

A Zimony körül táborozó fősereget pedig, a mint láttuk, ügyetlen vezetés és a betegségek majdnem teljes tétlenségre kárhóztatták. Sabacz bevétele volt az egyetlen említésre méltó fegyvertény. A gróf Brankovits parancsnoksága alatt álló őrségen kívül azonban, mely Sabacz várát megszállva tartotta, rendes csapatok nem mutatkoztak Szerbiában az egész éven át. Egyedül Mihajlovits önkéntesei és a benszülöttekből itt-ott alakult fölkelő csapatok kalandozták be az országot, árta a törököknek, a mennyit csak lehetett. De a fölkelők olykor inkább hajdukul, mint szabadsághősökül viselték magokat.

Az 1789-ik évben, bár igen későn, de nagyobb erélylyel és több szerencsével újult meg a háború osztrák részről. Miként fentebb az 1788-ik év eseményeiről szólva, úgy itt is figyelmen kívül hagyjuk a többi hadtestek működését és csak azon hadi műveleteket fogjuk röviden megemlíteni, melyeknek színhelye Szerbia volt és különösen a melyekben a szerb fölkelők és önkéntesek részt vettek.

A fővezérséget a hadsereg zöme fölött ez évben József császár az ősz Hadik grófra bizta, ki május 4-én érkezett Zimonyba, onnét pedig csakhamar Fehértemplomba tette át főhadi szállását. Ekkor már több mint száz ezer ember volt a határon őszpontosítva. Julius elejéig e vidékeken, melyekre a múlt évben kötött fegyverszünet kiterjedt, nem került ütközetre a dolog s a fővezér az egész idő alatt leginkább a csapatok kellő elhelyezésével foglalkozott, hogy a Bánátot és a Szerémséget minden ellenséges betörés ellen biztosítsa. Nem sokára azonban a közel nyolczvan éves Hadik oly súlyosan megbetegedett, hogy a császár kényszerült őt a fővezérségtől fölmenteni s helyébe Laudont nevezni ki, ki eddig a horvátországi hadtestnél parancsnokolt. Laudon augusztus 14-én érkezett Zimonyba s azonnal hozzáfogott József császár kedvenc tervének, tudniillik Belgrád bevételének, megvalósításához.

E célra majdnem az egész fősereget Zimony körül vonta össze, csak csekély figyelő csapatokat hagyván a Bánátban és Horvátországban. Az ostromló sereg ekkor negyven zászlóalj gyalogságból és harmincz osztály lovasságból állott, melyhez később még hét zászlóalj és öt osztály járult a bánáti hadtesttől. Ezenkívül jelen voltak még az önkéntesek. Mihajlovits, ki ez évben alezredessé léptettetett elő, úgy látszik, hogy az egész fegyverszünet ideje alatt Zabrezs környékén tartózkodott s itt a szerb vidékeken igyekezett csapatát toborzás által szaporítani.

E szerb önkénteseknek kellett a sereg átkelésénél a Dunán és a Száván, a mi szeptember 10-én vette kezdetét, a menetet földözni és előrsi szolgálatokat teljesíteni. E végre Mihajlovits szeptember 10-én egész csapatával elhagyta a zabrezi erődítvényt s Belgrád felé nyomult előre, megszállván a kijelölt pontokat s lehetővé tévén ez által a császári csapatok átkelését Osztruzniczánál. Miután a szeraszkir Abdi pasa harmincz ezer emberrel már Tyupriáig hatolt előre s ott táborba szállt azon világos szándékkal, hogy a fenyegetett belgrádi várnak, ha szükséges, segítségére siessen, Laudon az önkénteseket akként osztá szét, hogy azok a Drinától majdnem a Moraváig egy hosszú védvonalat képeztek, elejét vevén ekként minden meglepetésnek. És pedig Lukics őrnagy egy erős csapattal nyugatra Vájljevó felé küldetett, hol is Klicsevacznál sánczot készített, melyet mintegy ezernyolczszáz fölkelő a körülfekvő falvakból őrzött; egy más csapat magánál az ostromló seregnél maradt; a harmadikkal pedig, melyhez még a Gräven magyar huszárezred egy osztálya csatlakozott, Mihajlovits Belgrád körül czirkált, egész Groczkáig tolván előre előőrseit. Az önkéntesek hadteste közvetlenül Mihajlovits által vezérelve, Otto tábornok parancsnoksága alatt állott, a ki szeptember 19-én Palest szállotta meg hét osztály Erdödy-huszárral. Nehány nappal Belgrád körülzárólása előtt a Bánátban maradt osztrák sereghez is eljutván a hír a szeraszkir közeledtéről, az Új-Palánkánál állomásozó Liptay alezredes egy csapat önkéntest bizonyos Marian vezetése alatt átküldött portyázni Szerbiába. E csapat a Szendrő és Pozsarevácz közt elterülő vidéket kalandozta be s itt a Morava folyó partján az említett két városból tanácskozás végett összegyűlt törököket majdnem teljesen megsemmisítette. Pár nappal később sikerült ugyanazon csapatnak egy osztály törököt Ráma környékén szétverni. A Kazan nevű dunai sziklák mögött Borecs-szigetnél állomásozott a törököknek egy ágyúnaszádokból álló hajórajok, mely fölevezvén, Belgrád ostromát megnehezítette volna. A bánáti hadtest egy osztálya megtámadta e hajórajt szeptember 16-án s azt egészen tönkre tette. E támadásban a Branovacsyféle önkéntesek két százada is részt vett és kitűnt vitézsége által. Ez önkéntesek nem tartoztak Mihajlovits csapatához, hanem a bánáti hadtest kiegészítő részét képezték.

Ezalatt nagy erélylyel folyt Belgrád körülzárólása. Nem bocsátkozva itt az ostrom részletes leírásába, legyen elég csak

annyit megemlítenünk, hogy szeptember 30-án történt az első roham a külváros erődítményeire. E rohamban tizenegy ezer ember vett részt négy különálló oszlopban. Minden csapathoz egy század szerb önkéntes volt rendelve s mindenütt ezek kezdték meg a rohamot nagy tüzzel és bátorsággal. Estére a külváros be volt véve. Rögtön ezután megkezdődött a vár lövetése. Oktober 7-én Osman pasa, a vár parancsnoka, megadta magát s a föltételek másnap, oktober 8-án, mindkét részről aláírtak. A várórség szabadon elvonulhatott részint hajókon, részint szárazon; s midőn ez megtörtént, az osztrák csapatok megszállták a százados küzdelmekben már többször bevett és ismét elvesztett várat, helyreállították az egykor szavojai Jenő herceg által épített kaszárnyákat s a várban a tér közepén álló nagy mosét keresztényen templommá alakították át, a melyben karácsony napján tartatott az első katolikus isteni tisztelet. Várparancsnokká Wallis tábornok neveztetett ki.

Nem hagyhatjuk itt említés nélkül, hogy azon megadási föltételek között, melyeket Osman pasa Laudon elébe terjesztett, több ízben előfordul a kivánság, hogy a zsidók és keresztény szerb alattvalók, kik a török őrséget óhajtják követni, semmi bántódásban se részesüljenek és hogy azon keresztény szerb alattvalók, kik már előbb a mahomedán hitre tértek át, vissza ne követeltessenek. Laudon teljesíteni ígérte e kivánságot, és pedig annival inkább, mert, mint hozzá tévé, az ily haszontalan semmirekelők úgy sem érdemelnek figyelmet (weil an solchem schlechten Gepacke ohnediess nichts gelegen ist). A pasa szorgoskodása azonban csak azt látszik bizonyítani, hogy voltak a szerbek között is olyanok, és pedig nem csak renegátok, mert hiszen ezek természetesen új hitsorsosaikhoz szitottak, hanem kereszténynek is, a kik jó szántukból követték a törököket. Hogy a szerbek nem mindenütt biztak a fölkelés és a háború sikerében, és hogy ezért igyekeztek jó viszonyban maradni a törökökkel is, annak legvilágosabb példáját találjuk a sabaczi kerületben, a honnét egyetlenegy legény sem ment az önkéntesek közé s a hol a vár bevétele után, midőn már osztrák csapatok szállották azt meg, a nép a legnagyobb készséggel szállított ugyan nekik eleséget és teljesített fuvarozási szolgálatokat, e mellett azonban a knézek és a papok összegyűjtötték a nép között a szultánnak fizetendő adót, a harácsot s azt titokban Zvornikba vivék az ottani pasának és agáknak. Így óhajtották magokat jó eleve biztosítani a törökök

kegyelme és elnézése felől azon esetre, ha a felszabadulás nem sikerülne.

Néhány nappal Belgrád eleste után tudniillik október 13-án, Szendrő is megadta magát Otto tábornoknak a nélkül, hogy csak egy lövés is történt volna. November elején pedig Kladó-vót foglalta el Wartensleben osztrák tábornok. És így az egész hosszú szerb határon a Drinától a Timokig minden erősség az osztrákok birtokába került. Nem lett volna nehéz e győzelmek után, nagy erővel fordulván az ország belseje felé, talán még ez év folytán egész Szerbiából kiűzni a törököket s meghódítani a tartományt. Ez azonban nem történt. Bármi legyen is e tétlenség valódi oka, az előrehaladott évszak-e, mely a csapatokat az akkori hadviselési rendszer szerint nem sokára téli szállásaik felkeresésére kényszeríté, avagy József császárnak a betegség sulya alatt megtört erélye, elég az hozzá, hogy az osztrák sereg nem bányászta ki a diadalát úgy, a hogy azt a körülményekhez képest tehette volna. Ha valaha, úgy épen Belgrád s az említett várak bevétele után kínálkozott a legszebb alkalom, a császár nagyszerű messzekiható terveit megvalósítani, a minek folytán nem csak a keleti, de valószínűleg az őszi európai viszonyok is máskép alakultak volna. De e célt csak az egész seregnek gyors és erélyes előnyomulása által lehetett volna elérni. Senki sem látszott azonban akkor már ily nagyobb mérvű hadi műveletre gondolni. E helyett kisebb különvált csapatok küldettek az ország belsejébe, melyeknek ugyan sikerült itt-ott némi előnyöket kivívni a törökök fölött, állandó nagyobb szerű eredményt azonban a dolog természeténél fogva nem voltak képesek felmutatni. Belgrád bevétele után Laudon a füsereg egy részével és a bánáti hadtesttel Uj-Orsova ostromához fogott. Ez ostrom már az 1790-ik évbe húzódván át, de különben is kívül esvén tervünk keretén, mellőzzük azt, s csak még azon kisebb hadi tényeket említjük meg, melyeknek ez idő szerint a tulajdonképi Szerbia volt színhelye s melyek, miután azokban túlnyomólag a szerb önkéntesek vettek részt, kiváló érdekűek reánk nézve.

Az 1789-ik év őszén három különböző irányban nyomultak elő az osztrák csapatok a tulajdonképi Szerbiában; nyugaton Csernel tábornok hadteste, a középen Otto tábornok Mihajlovits önkénteseivel és keleten Wartensleben tábornok csapatai a bánáti hadtesttel.

Csernel tábornok, ki a sabáczzi kerületeket tartotta megszállva és Váljevóban ütötte föl főhadiszállását, mindjárt Belgrád bevétele után azon rendeletet kapta Laudontól, hogy nyomuljon előre a Drina felé az országnak a törökök birtokában levő részeibe s igyekezzék az ellenségnek a körülményekhez képest a lehető legtöbb kárt okozni. E végre Laudon még néhány zászlóalj (ezek között voltak a szlavóniai önkéntesek is) hidkészülékeket és tüzérséget küldött Csernelnek. Ez utóbbi aztán parancsot adott Davidovics ezredesnek, hogy a bródi és péterváradi határőrezredek két zászlóaljával egy osztály Wurmsers huszárral a szükséges tüzérséggel és az önkéntesek egy részével nyomuljon Sabaczból Lesnicza felé és hogy ha az ottani törökök megfutamodnának, üldözze őket, ellenkező esetben pedig igyekezzék oly erős állást foglalni el, melyet mindaddig megvédhessen, míg Csernel tábornok maga, csapatainak többi részével Váljevóból jöve, vele egyesült, hogy így közös erővel támadhassák meg a Lozniczánál összevont ötezer főt számláló s a zvorniki pasa és néhány bosnyák bég vezérlete alatt álló ellenséges tábort. A tábornok october 20-ikán indult ki Váljevóból Loznicza felé, Davidovics ezredes pedig 22-ikén hagyta el Sabáczt utasításához képest Loznicza felé nyomulván. A mint e helységhez közeledett az ottani török őrség minden ellentállás nélkül elfutott Lipnicza irányában. Felbátorítva e gyors futás, valamint azon hír által, hogy a lipniczai őrség nem tesz többet háromszáz főnél, Davidovics csapatainak egy részével a futamodók üldözésére sietett, s több ízben elérte s meg is támadta őket huszárjaival. Lipnicza környékén azonban oly nagy számú ellenséges csapatokra bukkant, hogy kénytelen volt saját seregéhez visszatérni. Ezalatt a törökök Lozniczából segítséget nyervén oly gyorsasággal és erővel rohantak Davidovics visszavonuló lovasságára, hogy ez utóbbi kénytelen volt a harcot elfogadni, még mielőtt a négyszögge alakult gyalogsági hadoszlop megérkezhetett volna. Daczára a hősiességságnak, melylyel a huszárok harczoltak, a túlnyomó ellenséges erőnek már sikerült egy ágyút elfoglalnia, midőn végre megérkezvén Davidovics hadtestének hátramaradt csapatai is, a törökök az ekként megújult támadásnak többé nem voltak képesek ellentállani, hanem gyors futásban kerestek menedéket. De még Lipniczában és Lozniczában sem állapodtak meg, hanem ugyanaz nap este Loznicza közelében átkeltek a Drinán és pedig oly sietséggel, hogy sokan a hullámokban letek ha-

lásokat. Végre megérkezett Csernel tábornok is Lozniczába. Az út Váljevóból Lozniczáig sziklás erdős rengetegen vezet keresztül, hol több ízben s nem minden veszély nélkül kellett a csapatoknak az év e szakában megáradt hegyi patakokon áthatolniok. Úgy látszik azonban, hogy ellenségre sehol sem bukkantak s az út fáradalmaiból leszámítva, minden egyéb baj nélkül értek Lozniczába. Itt Csernel tábornok egyesült ismét Davidovics ezredes csapataival. Az utóbbiak által kivívott győzelem, valamint Csernel előnyomulása folytán az egész vidék Sabacz, Váljevó Krupany és Loznicza között egész a Drináig a jádrai és ragyevinai kerületekkel az osztrák seregek birtokába került. Csernelnek és Davidovicsnak e hadműveleteknél nagy segítségére voltak a bennszülött szerbek, a kik nem csak mint önkéntesek csatlakoztak rendetlen csapatokban a sereghez, részt vevén az ütközetekben, hanem a csapatszállításhoz szükséges fuvart, továbbá az élelmi szereket is nagy készséggel szolgáltaták s ezenfelül minden megkívántató munkát is teljesítettek. Az osztrák seregek által e tájakon kivívott eredmény birt ugyan némi fontossággal, részint a vidék termékenysége, részint pedig azon körülménynél fogva, hogy Loznicza elfoglalása által a bosnyák törökök betörése könnyen megakadályozható volt, mindazáltal Csernel és Davidovics győzelmei a későbbi eseményekre lényeges befolyással nem voltak. Pár órányira Krupanytól emelkedett Szokol vára és tovább délre Uzsicza, mindkettő a törökök birtokában. Ezek pedig soha sem is kerültek az osztrákok kezébe. Davidovics megkísérté ugyan Szokol várát ostrommal bevenni, de sikertelenül. Október végén és november elején több napig vívta azt önkénteseivel és a Gyulai-ezred egy zászlóaljával, de csak is a várost volt képes hatalmába keríteni. A magas sziklacsúcon épült vár ellent állt úgy a golyóknak, mint Davidovics többszöri fölszólításainak a megadásra. Végre valószínűleg Uzsicza felől egy erős ellenséges csapat érkezett az ostromlottak segítségére, s négy órai heves harc után kényszeríté Davidovicsot visszavonulni. Ezen kívül az 1789-ik évben a nyugati tartományokban nem is fordult elő semmi figyelemre méltó hadi tény; és Csernel úgy látszik megelégedett az eddig elért eredménnyel s csakhamar téli szállásaira vonult Szlavóniába.

Nagyobb fontossággal birt Otto tábornoknak és Mihajlovics önkénteseinek Belgrádtól délfele egyidejűleg történt előnyomulása. Nem tagadható azonban, hogy itt is valamint nyu-

gaton, az osztrák csapatok hadműveletei teljesen nélkülözik az állandóság jellegét.

Miként fentebb említettük, a szeraszkir Abdy-pasa Belgrád ostromának egész ideje alatt Tyupriában állomásozott, állítólag harmincezer emberrel. Belgrád eleste után Mihajlovics meghitt emberei által azon hírt kezdte terjeszteni, hogy az egész osztrák sereg Tyupria ellen készül előnyomulni. Úgy látszik, hogy e hír csakhamar Abdy-pasáig jutott és nem maradt hatás nélkül. Már október 21-én jelentette Mihajlovicsnak az általa ezírkálásra kiküldött Sztojkovics kapitány, hogy a szeraszkir oly gyorsan távozott Tyupriából Nis felé seregével, hogy tizenegy ágyút és nagymennyiségű élelmi szert kénytelen volt hátrahagyni, felegetvén előbb a Moraván átvezető hidat. E jelentés folytán Mihajlovics is azonnal kiküldte Schmidt önkéntes őrnagyot egy zászlóalj vadászszal, egy gyalogszázzal és egy osztály Gräven-huszárral Jagodinába, hogy szerezzen biztos tudomást a dolgok állásáról, esetleg szállja meg Tyupriát s a hátrahagyott ágyúkat foglalja el. E közben Otto tábornok, kire a főparancsnokság e vidékeken bízott, szintén megérkezett Jagodinába s már november 2-áról jelentheté, hogy az Abdy-pasa üldözésére küldött csapatok a Bato-csin, Jagodina és Tyupria mellett a törökök által elhagyott táborokban nagy mennyiségű tört szekeret, egyéb hadi szert és zászlót találtak, mint az ellenség gyors futásának jeleit, s hogy a hátrahagyott ágyúkat is kézrekerítették. Mihajlovics csapatai aztán megszállották Paratyin városát és a Supelyak hegyet; egyes ezírkáló osztályok egész Alexináczig hatoltak, Sztojkovics kapitány pedig hat órányira Nistől (Bulgáriában) nyomult előre. A környék népe minden oldalról összeseregelve önként és örömmel tette le a hűségüket Otto tábornok jelenlétében.

Mihajlovics, ki e közben gyors és erélyes intézkedései jutalmául ezredesi rangra emeltetett, nem sokára új vállalatra indult.

Túl a Moraván, délnyugotra Tyupriától, fekszik Karanovacz városa. Ezt akkor még öt-hatszáz török tartotta megszállva Erczy-Mehemed aga vezérlete alatt. Mihajlovics attól tartván, hogy ez őrség Novipazar vagy Uzsicza felől erősítést nyervén, az előre tolt osztrák csapatokat komolyan nyugtalaníthatná, elhatározta Karanováczt megtámadni s a törököket onnét elűzni. E végre seregének egy részét Schmidt őrnagy

vezérlete alatt Tyupriában és Jagodinában hátrahagyván, egy osztály Gräven-huszárral, egy eskadron önkéntes lovassággal, a közvetlen paranknoksága alatt álló tíz önkéntes szerb századdal és néhány ágyúval november 17-én elindult a hegyeken keresztül. Az előcsapatot a helyi viszonyokkal ismerős szerb önkéntesek képezték, ezek fedezvén két oldalt is az előnyomuló kis sereget, a mely ez óvatosság következtében ment maradt minden támadástól. Mindazáltal csak lassan haladhatott előre; mert e rengetekben nem egyszer előbb út kellett törni, hogy az ágyúk tovább vontathassanak. E hegyes erdős vidéken, hol talán addig még soha semmiféle sereg nem járt, csak roppant nehézségekkel küzdve és teljesen kifáradva jutott Mihajlovics hadteste november 20-ikán Karanovác közelébe. Itt a portyázásra kiküldött Novakovics önkéntes kapitány azon hírt hozta Mihajlovicsnak, hogy a karanováci török őrség futáshoz készül. Erre Mihajlovics seregét átvezette a Moraván s egy magaslaton helyezte el, előbb még egy kisebb csapatot a Moravánál hagyván a híd őrizetéül, másokat pedig részint Uzsicza, részint Krusevác felé küldvén, hogy így az ottani törököktől meg ne lepettessék. Nem sokára aztán elkezdte ágyúzni a várost az elfoglalt magaslatról. A török őrség, úgy látszik, csakhamar megsokallotta az ágyúzást s elhagyva a várost, a közelfekvő térségen gyűlt össze. Mihajlovics azonnal a Grävens az önkéntes huszárokat küldte ellenök. Heves csata fejlődött ki a két ellenséges csapat között, de végre is a törökök futni kényszerültek. Ezalatt az önkéntes gyalogság egy része magát a várost támadta meg s bezútván a kapukat, elfoglalta azt. Mihajlovics csak más nap november 21-ikén, vonult be egész seregével Karanovácba. Még az nap megjelentek előtte az egész kerület knézei s az összes lakosság nevében meghódoltak, egyszersemind igérvén, hogy kétezer embert fognak állítani Karanovác védelmére. Mihajlovics, miután a megfutamodott ellenség üldözésére egy kisebb csapatot küldött volna Novipazar felé, november 22-ikén elhagyta Karanovácot s visszatért seregével Jagodinába. Ez utóbbi város és Tyupria képezték az osztrák hadvonal végpontjait délfelé a Morava völgyében; és itt központosítá Otto tábornok seregét. E szerint Szerbiának nyugati és déli felső részei az osztrákok kezeibe kerültek, míg az alsó részek többé-kevésbé még mindig török uralom alatt állottak vagy legalább a két ellenséges sereg részletes csatáro-

zásainak színhelyéül szolgáltak a nélkül, hogy azokat az osztrákok tartósan megszállották volna.

Szerbia keleti vidékein szintén nem maradtak tétlenül az osztrákok az 1789-ik év őszén.

Branovacszy őrnagy néhány mértföldnyire Orsova fölött október 10-ikén átkelt a Dunán két század önkéntessel, Mustafa pasa elűzése végett, ki e vidéken parancsnokolt. Musztafa rövid ellenállás után megfutott, üldöztetve az önkéntesek által. Két nap múlva az összes önkéntes hadtest is átkelt a Dunán egy osztály huszárral s Oreskoviczán át benyomult a porecsi kerületbe. Itt is valamint egyebütt, megjelentek a knézek és kmétek, esdekelve az osztrák seregek oltalmáért. Erre Branovacszy összegyűjteté a népet s a lehető legünnepélyesebb módon letéteté azzal a hódolati eskűt, mire aztán a törökök elől szétfutott nép áldások között tért vissza régi lakhelyeire. A míg Branovacszy ekkép a keleti tartományok belsejébe nyomult, a Duna mentében is győzelmesen működtek az osztrák seregek.

Fentebb említettük, hogy Belgrád bevétele után Laudon a fősereg legnagyobb részével Orsova felé indult, e fontos várat ostromlandó. A törökök Orsova körül a Duna mindkét partján még eléggé erős állásokat foglaltak el. Az osztrák csapatok műveleteit nagy mértékben akadályozta az, hogy Kladovo a szerb parton, pár órányira lejjebb Orsovánál, még mindig a törökök birtokában volt. Laudon tehát parancsot adott gróf Wartensleben tábornoknak, a bánáti sereg vezérének, hogy igyekezzék Kladovo várát mielőbb hatalmába keríteni. Wartensleben e végre egy nyolcz vagy tizezer emberből álló sereg élén szándékozott a Dunán átkelni s a Kladovóban parancsnokló török vezért megtámadni. Ez utóbbi azonban az osztrák csapatok által szándékolt támadás hírére egész seregével gyorsan elvonult, csekély őrséget hagyva hátra a várbán. Megtudván ezt Wartensleben, szinte csak egy kisebb számú hadtestet küldött ki Fábry tábornok vezénylete alatt. November 6-ikán kelt át a hadtest a Dunán, de a rossz idő és az utak járhatatlansága miatt csak 9-ikén reggel érhetett Kladovo alá. Rövid alkudozás után az őrség még az nap megadta magát a nélkül, hogy csatára került volna a dolog. Kladovo birtoka nagy fontossággal birt az osztrák sereg nézve, mert itt voltak az egész hadjárat alatt a törökök raktárai és e helynél szoktak a Dunán hidat verni.

E vár eleste után három zászlóalj egész a Timokig nyomult előre, Branovacscky önkéntesei pedig e folyón is átkelve, majdnem egész Viddinig hatoltak. Ekként Szerbia keleti része az úgynevezett Kraina Kladovóval és Negotinnal együtt megtisztult a törököktől. És így nem csak az egész hosszú vonalat a Száva és a Duna mentében, hanem Szerbiának több mint felét nyugat-keleti irányban a Drinától a Timokig, délre pedig Belgrádtól Jagodináig és Tyupriáig kénytelenek voltak a törökök elhagyni s az osztrákoknak átengedni.

Hasonló szerencse kísérte az osztrák fegyvereket Oláhországban és Boszniában is. Az 1789-iki hadjárat eredménye kétségkívül fölötte kedvező volt Ausztriára nézve, habár, mint már volt alkalmunk megjegyezni, több erélylyel és gyorsasággal még sokkal nagyobb eredményeket lehetett volna kivívni. A porta hatalma nem töretett ugyan végképen meg ez évben, de mégis annyira meggyöngült, hogy a jövő év új s még nagyobb fontosságú győzelmeket ígért. Mielőtt azonban a hadjárat az 1790-ik év tavaszán újból erélyesen megkezdett volna, oly események jöttek közbe, melyek Ausztria tetterejét tetemesen megbéníták s előbb egy hosszú fegyverszünet, majd pedig egy oly béke megkötésére kényszeríték, mely épen séggel nem felelt meg a háborúban kivívott eredményeknek. Ez események voltak: József császár halála mindjárt az 1790-ik év elején, és aztán a féltékeny Poroszország csapat-mozgósítása. Mielőtt e két eseményre s az azokból folyó nagy fontosságú következményekre kiterjesztenők figyelmünket, röviden esetelni fogjuk még azon most már fölötte jelentéktelen hadi műveleteket, melyeknek Szerbia az 1790-ik év első felében a fegyverszünet megkötéséig színhelye volt.

Az 1790-ik év elején, a tél beállta miatt, a Szerbiában elhelyezett osztrák csapatok leginkább csak védelmi állást foglaltak el s főleg csak az ellenség részletes támadásainak visszaverésére s az ősszel megszállott kerületek megtartására fordították figyelmöket. Valóságos őszhangzatos támadó előnyomulásra nem került többé a dolog, mert József császárnak már február havában bekövetkezett halála után a háború osztrák részről teljesen védelmi jelleget öltött és pedig annyival inkább, mert Laudon, ki még a múlt decemberben Bécsbe utazott, nem is tért vissza többé a Törökország ellen működő sereghez, hanem a porosz határon felállított csapatok vezényletével bizatott meg.

Orsova ostroma Laudon eltávozta után körülzárolássá változott, a vár fekvése — egy szigeten a Duna közepén — annak formaszereű vívását lehetetlenné tévén a télen át. Kladovo bevétele, melyről fentebb volt szó, nagy segítségére volt az ostromlóknak, elvágatván ez által a közlekedés Orsova és a Duna jobb partján táborozó ellenséges seregek között. A törökök — kikre nézve Orsova eleste a legnagyobb veszteségek egyike lett volna — több ízben megkísértették Orsovát felszabadítani s e czél elérésére mindenek előtt Kladovát és környékét iparkodtak visszaszerezni. Már az 1789-ik év december végén egy kétezzer főnyi török csapat, helyre állítván a hidat a Timokon, átkelt azon s a híd közelében állomásozó osztrák előőrsöket megtámadván, visszavetette, a mi által a Negotin és Bukoveze körül táborozó csapatok is visszavonulni kényszerültek. Kladovóban akkor Liptay alezredes parancsnokolt, a ki a törökök előnyomulásának hírére azonnal tudósította a bánáti sereg fővezérét, gróf Wartenslebent, csapaterősítéseket kérvén tőle. Ezeknek megérkeztéig Branovacsy őrnagy igyekezett önkénteseivel a törökök előnyomulását megakadályozni. Sikerült is Branovacsynak a török hadosztályt még december 31-én visszavernie. Miután pár napig ellenség nem mutatkozott, Liptay január 3-ikán mintegy kétezer ötszáz emberrel Kladovából megindult Negotin felé. Január 5-ikén már meghaladta a törökök által felégetett és elhagyott Biza-Palankát, s ezután Szarvassy kapitányt küldte előre egy osztály huszárral. E csapat nem sokára az egész ellenséges seregre bukkant, mely ekkor a Viddinből nyert segítséggel már mintegy ötezer főt számlált. Szarvassy, noha tudta, hogy Liptay a rossz utak miatt csak lassan haladhat elő gyalogságával és ágyúival, de bízva huszárajai vitézségében, nem várta be őt, hanem kicsiny csapatával oly erélyes támadást intézett a nagy számú ellenség ellen, hogy ez végre is hátrálni volt kénytelen. Nem sokára aztán Liptay is egyesült Szarvassyval s együtt indultak a visszavonuló ellenség üldözésére. Ezen és a reá következő napon a törökök több ízben állást foglaltak majd Bukoveze közelében, majd a Negotin mellett elnyúló magaslatokon, végre pedig a Timok hidjánál; támadásaikat azonban az osztrák csapatok mindenkor győzedelmesen visszaverték s kényszeríték őket a Timok tulsó partján keresni menedéket. E győzelmes hadművelet által, melyben különösen a magyar huszárok s a szerb önkéntesek tündek ki, az ellenség közlekedése Orsovával végkép lehetet-

lenné vált, Kladovó és a krajnai vidék birtoka pedig biztosított. A Timok körül még június végén és július elején fordultak elő apróbb csatározások Vécsey tábornok vezénylete alatt, melyek egyikében egy osztrák csapat a túlnyomó török erő által szétveretett. Ekkor fogságba került a január elején Negotin körül tanúsított vitézségéért őrnagyi rangra előléptetett Szarvassy is. Midőn a törökök Szarvassy mellén megpillanták a Mária-Terézia keresztet, se óráját, se pénzét el nem vették, sőt kardját is meghagyták, így szólván: „Keresztel a bizonyosság, hogy vitéz és derék katona vagy, neked nem lesz bántódásod.“ Minden esetre szép jele az elismerésnek, melyet a törökök az ellenség hősiessége iránt is tudtak tanúsítani. Az utolsó hadi ténnyt e tájon augusztus 7-ikéről találjuk följegyezve, a midőn Rakisevics őrnagy hétszáz emberrel a Branovácsky- és Marian-féle önkéntesek közül a porecsi kerületbe betört s Diosza-Mustafa pasát megverte.

A Jagodinában és Tyupriában állomásozó osztrák sereg sem tölthette nyugalomban a telet. Az év elején a törökök által Orsova ostromlóinak nyugtalanítására kezdett hadiművellet alkalmával, mely, mint láttuk, Liptay által győzelmesen visszaveretett, Mihajlovics ezredes is parancsot kapott téli állomásaiból kimozdulni s az ellenséget más irányban elfoglalni, nehogy nagyobb csapatok egyesült erővel működhessenek Orsova körül. Mihajlovics már január 2-ikán kiindult Jagodinából többnyire szerb önkéntesekből és magyar huszárókból álló csapatával s a nagy Morava bal partján húzódott dél felé a míg egy kisebb csapatot a jobb parton Tyupriában Paratyinon és Sztalacsion át küldött előre ugyanazon irányban az alexináci úton. Mihajlovics 3-ikán ért a szerb Moravához s miután a hajók, melyeket magával hozott, nem voltak alkalmasok hídkészítésre, a gyalogság önként ajánlkozott a folyón átgázolni. Ez 4-ikén korán reggel meg is történt. Csakhamar átszállítottak az ágyúk is, s az egész csapat megindult a közelfekvő Krusevacz felé. Itt már a nagy Morava tulsó partján előrenyomult csapat is egyesült Mihajlovicscsal. Még reggel elkezdte Mihajlovics Krusevaczot ágyúzni. Az őrség erre oly nagy számmal rontott ki s oly erővel támadta meg a Szimonovics kapitány által vezényelt lovassági előőrsöt, hogy az a kissé hátrább sorakozott gyalogsági négyyszög mögé volt kénytelen vonulni. A törökök a négyyszöget is azonnal megtámadták, igyekezhván azt megkerülni. A gyalogság azonban megtörhetetlenül ellenállott,

s a lovasság is csakhamar rendezkedvén, újra támadólag lépett föl, mire aztán a törökök, jól irányzott ágyútűz által is nyugtalanítva, visszavonultak Krusevaczba. Mihajlovics rögtön utánok nyomulván, hevesen ágyúzni kezdte a várat s a várost s egyszersmind a gyalogságot ostromra vezényeltette. Az őrség, mely egyezer kétszáz főt számlált volt, csakhamar elhagyta Krusevaczot s a közel fekvő erdőbe menekült. Január 4-ikét Mihajlovics Krusevaczot töltte s ünnepélyes Te Deumot tartatván, elrendelte, hogy a várban lévő, az egykori szerb fejedelmek alapította s a törökök által istállóként használt templomok kitisztíttatván, eredeti rendeltetésöknek visszaadassanak. Valamint más helyt, úgy itt is összegyűltek a knézek s hűséget esküdtek az osztrák császárnak. Miután még Mihajlovics Gätz kapitányt a vár őrizetével megbizta s a Nis és Kursumlje felé vezető utak kellő megszállásáról gondoskodott, seregének legnagyobb részét visszavezette Jagodinába, a hová január 20-ikán érkezett meg.

Otto tábornok, e vidékek főparancsnoka, szintén nem maradt tétlen, hanem a míg Mihajlovics Krusevacz ellen vonult, ő maga egy más csapattal a Timok mellett harczoló Liptay segítségére sietett. Át is haladt már a Majdanpeki hegységen, midőn egy török biztos, ki még a mult december végén utazott volt Belgrádra, a fegyverszünet fölött értekezendő, onnan visszatérve, Otto tábornokot fölkereste, s a további előnyomulás megszüntetésére bírta. Úgy látszik azonban, hogy a fegyverszünet csakis a keleti tájakra vonatkozott, mert Otto tábornok csakhamar híret vette, hogy egy török csapat Nis felől jöve, az ottan állomásozó önkénteseket fenyegeti. A tábornok sietve visszatért a Moravához; az önkéntesek kapitánya, Sztojkovics, azonban, ekkor már visszanyomta volt a törököket. Pár heti nyugalom követte e csatározásokat, míg nem február 12-ikén egy hatszáz főnyi török csapat Nisből Paratyin felé tartva, ez utóbbi várost megtámadta. A már említett Sztojkovics kapitánynak sikerült négyszáz ötven önkéntesével ezúttal is hátrálásra kényszeríteni az ellenséget. Ez idő tájban a mult év őszén Mihajlovics által elfoglalt Karanováczt is megtámadták a törökök. Szimics kapitány azonban, ki ekkor Karanováczban parancsnokolt, nem csak visszaverte a támadást, hanem követve a déli irányban visszavonuló törököket, az Ibár mellett fekvő ősrégi Sztudenicza kolostorból is kiűzte őket, s aztán ismét visszatért Karanovácza.

Április elején Mihajlovics hírére vette, hogy az Alexinacz mellett táborozó ellenséges csapat erősítéseket szándékozik Bánya felől magához vonni s ekkép megtámadni a Jagodinában állomásozó szerb önkénteseket, a míg egyidejűleg a novipazari vezér Uzsicza felől sietne a támadókat istápolni. E terv sikerülte nagy veszélyvel fenyegette volna az önkénteseket, mivel az egyesült török csapatok száma több ezer főre rúgván, jóval felúhaladta volna amazokét. Mihajlovics ennél fogva gyorsan elhatározta magát be nem várni az ellenség központosítását Jagodina körül, hanem támadólag lépni föl az egyes csapatok, különösen pedig Alexinacz ellen. E végre április 5-ike és 6-ike között fölkerekedett Paratynból s Rázsanyon át, gyorsan előrenyomult. Már jóval meghaladta volt ez utóbbi várost, midőn április 7-én Alexinacz közelében az ellenségre bukkant. A törökök némi segítséget nyervén Bányából, azonnal támadólag léptek föl; rövid harcz után azonban futni kényszerültek. Az üldözés Mihajlovics részéről oly erélyvel történt, hogy az ellenség Alexinaczban sem állapodhatott meg, hanem tovább folytatta futását Nis felé. Mihajlovics az Alexinaczban zsákmányul ejtett szarvasmarha közül azon részt, mely a törökök által a lakosoktól vétetett volt el, visszaadatta a tulajdonosoknak, s még ugyanaz nap visszaindult és 9-ikén már ismét Jagodinába érkezett.

A nyugati tájakon a tél folytán nem fordultak elő összejutások az osztrák és török csapatok között. Különben Csernel tábornok már a tél elején visszavonta seregét az őszszel megszállott pontokról s a sabácsi őrség kivételével Szlavoniába helyezte át, az elpusztított vidékek nem nyújtván se kellő téli szállást, se elegendő élelmet a csapatok számára. Az osztrákok által elfoglalt vonal őrzése a szerbiai felkelőkre bízott. A tavasz beálltával Szendrő vára is megerősített, mert úgy látszik, az osztrák főparancsnokság a Szerbiában elszórt összes csapatokat Belgrád és Szendrő falai alá szándékozta visszavonni, részint a tartomány elpusztult állapota, részint a megváltozott viszonyok miatt, melyek nem engedték többé, hogy az osztrák sereg e vidékeken támadólag lépjen föl.

A háború, habár nem csak békekötés, de még általános fegyverszünet sem köttetett, tényleg bevégződött. Különösen Szerbiában nem fordult elő többé semmiféle hadi tény és művelet. Megszűnt tehát azon élénk tevékenység is, melyet ed-

dig a szerb önkéntesek és felkelők kifejtettek. Mikép szervekedett a rendetlen népfelkelés már a kitörendő háború hírére, s az országot bekalandozó titkos ügynökök biztatására — kerületenként, minden összefüggés és tervszerűség nélkül, — leginkább bizonyítják a váljevói események az 1787-ik év vége felé, melyekről fentebb szözlöttünk. Ezen időről időre öszpontosuló, majd pedig egy-egy török helység felégetése és kizsákmányolása után ismét elszéledő felkelőknél sokkal fontosabb szerepet játszottak az önkéntesek. Elbeszéltek azon csatározásokat, melyekben az önkéntesek részt vettek, hátra van még, hogy keletkezésökről mondjunk néhány szót. Miként már röviden említettük volt, a háborút megelőző évben számos szerb követte a titkos ügynököket az osztrák tartományokba, később pedig sok ezerre menő család menekült Szerbiából Ausztriába. Úgy látszik, hogy ezen menekülők közül alakultak az első önkéntes csapatok. Habár csak kevés adatunk van is az önkéntesek keletkezéséről, annyi bizonyosnak látszik, hogy rendezett csapatokat képeztek, osztrák tisztek által (többnyire a határ-örvidéki ezredekből) begyakorolva, a rendes hadsereg taktikai egységeihez hasonlólag oszolva föl századokra, zászlóaljakra és lovassági szakaszokra, egyenruhát viselve és zsóldot húzva, élelmezésökről azonban önmagok gondoskodva. A gyalog önkéntesek egyenruhája barna dolmányból és bő, a térden alól megkötött nadrágból állott; a lovasság alkalmasint a huszárokéhoz hasonló egyenruhát viselt. Minden önkéntesnek volt rendes katonafegyvere, két pisztolya, kése és buzogánya. Tisztjeiket többnyire az állandó sereg ezredeiből, kivált a határ-örvidékiekből nyerték, ez utóbbiak bírván a nyelvet, rézszint pedig saját soraikból neveztetek ki némelyek tisztökkül. Ha mindjárt az első önkéntes századok létszámát leginkább a Szerbiából menekültek alkották is, nem sokára az osztrák szerbek közül is sokan léptek e csapatok soraiba, sőt utóbb magyarokat, németeket és oláhokat is találunk közöttök meglehetősen számmal; túlnyomólag azonban mégis csak szerbekből, bosnyákokból és horvátokból állottak az önkéntes századok. Az egész hosszú harezvonalon, az Adriától Orsováig keletkeztek ily önkéntes csapatok, melyek különböző elnevezések alatt lettek ismeretesekké a háború folyama alatt. Horvátországban és Szlavóniában a Szent György- és szlavon önkénteseket találjuk, amazokat többnyire szerezsan név alatt; Zimony és Belgrád körül Mihajlovics, a Bánátban pedig Branovaesky és Marian

önkéntes csapatai küzdenek a rendes hadsereg zászlóaljai mellett. Nem szenved kétséget, hogy ezen szervezett önkéntes századok a különböző vidékeken működő osztrák hadtestek kiegészítő részeit képezték, részt vevén az azok által vívott csatákban is, de nagyobb mozgékonyaságuk és helyismeretök miatt leginkább előőrsi szolgálatot teljesítvén, vagy pedig kisebb meglepési vállalatokra alkalmaztatván. Ezért találjuk őket mindenütt magyar huszár-osztályokkal együtt működni. Az önkéntesek számát illetőleg csak gyér adatunk van. Mihajlovics mindjárt a háború kezdetén két századot állított össze, melyek csakhamar egy zászlóaljra szaporodtak. Zabreznél már két zászlóalj gyalogsággal s egy eskadron lovassággal, összesen mintegy kétezer ötszáz emberrel találjuk Mihajlovicsot. Az 1789-ik év vége felé Mihajlovics csapata tizenhét század gyalogságból, négy század vadászból s egy eskadron lovasságból, összesen ötezer negyvenkilenc főből állott. Branovaesky csapata pedig némelyek szerint ezerhatszáz főt számolt. Mihajlovics, egykorúak tanúsága szerint, a mint a szerb partra lépett, részint táborzás által iparkodott saját csapatát szaporítani, részint pedig megkísértette a terv nélkül szerte kalandozó rendetlen szerb felkelő csapatokat is rendes önkéntesekké átalakítani. E célra például egy ízben a váljevói kerületből néhány száz ily felkelőt magához rendelt Jagodinába, ott önkéntesi egyenruhát és katonai puskákat osztott ki közöttök, az értelmesebbeket tisztékké nevezte ki, s még néhányat saját tisztjei közül melléjük rendelvén, visszaküldte őket a klicsevaczai sánczokhoz, hogy ott gyakorolják magokat a szabályszerű hadi mozdulatokban. Egyszersmind föleskette őket hűségre a császár iránt. Mennyire sikerült Mihajlovicsnak e rendezerésítés, arról hiányzanak az adatok, de annyit tudunk, hogy legalább pár ezer felkelőt rendes önkéntessé változtatott át, s hogy ennek következtében ez utóbbiak összege a háború vége felé alkalmasint jóval meghaladta a fentebb idézett számot. A háború bevégeztével aztán, nem csak a rendes önkéntesek, hanem az ekként önkéntesekké átalakított felkelők tisztjei is elismertettek az osztrák kormány által olyanokúl s tetszésök szerint vagy a rendes hadseregben találtak alkalmazást rangjok megtartásával, vagy ha a katonai szolgálatból kilépni óhajtottak, nyugdíjban részesültek.

A részint Ausztriában, részint Szerbiában szervezett önkénteseken kívül, miként fentebb is láttuk, számos felkelő

csapat kalandozta be az egyes kerületeket, megtámadva a török falvakat és palánkokat, hol szétverve az ellenálló törököket, hol szétveretve általok. Egy szóval az egész ország egy nagy táborhoz hasonlított. Az összes lakosság talpon volt, egy rész a rendes hadsereghez beosztott önkéntesek soraiban harczolva, a másik pedig kisebb csoportokban igyekeztén annyit a mennyit lehetett ártani nem annyira a török seregeknek, mint a török lakosságnak. Ez utóbbi részletes, minden magasabb célú nélkülöző mozgalom mellett, mely csak a kínálkozó alkalmon kapott, hogy az oly régóta túrt bántalmakért bosszút állhasson, a nép nagy részében élénken nyilvánult a vágy, végkép szabadulni a százados elnyomatás alól, s mert ekkor már az összetartozás, az egység és önállóság érzete részint megsemmisült a hosszas idegen uralom alatt, részint pedig nem juthatott érvényre az alacsony művelődési fok s a jobb módú és így függetlenebbül gondolkodó osztályok teljes hiánya miatt, mindinkább előtérbe nyomult az óhajlás Ausztria védszárnyai alatt keresni menedéket. A hol Szerbiában az osztrák csapatok s az önkéntesek megjelentek, a nép mindenütt örömmel tette le a hűségi esküt s az osztrák császárt kezdte urának és fejedelmének tekinteni. Általában akkor még Ausztria volt az egyetlen hatalom, melytől a szerbek szabadulásukat remélték. Az 1788-ik évben kitört háborúkor még élt a szerbek közt a pozsarvaczi (paszaroviczi) békétől a belgrádi békéig több mint húsz éven át tartott osztrák megszállás emléke s így még az elődökről átszállott hagyomány is csak növelte a nép vonzódását Ausztriához. És a szerbek nem is késtek, mint láttuk, az osztrák császár felhívását követni s fegyvert ragadva híven és kitarással küzdöttek mindvégig Ausztria érdekeiért és saját felszabadulásokért. A háború eredménye azonban nem felelt meg a szerb nép várákozásának, a hozzá kötött remények nem teljesültek. Szerbia ismét török uralom alá került. Mindazáltal nem hiában ontották véreket a szerbek. Az 1788—90-ki háborúban ébredtek a szerbek tulajdonkép nemzeti öntudatra. Az elnyomott rája, mely a török uralom alatt nem vétetvén fel a hadsereg soraiba, sőt még fegyvert sem viselhetvén, lassankint minden harczias szellemet nélkülöző pusztán adófizető tömeggé vált, az utolsó pár év alatt egy európai hadsereg tisztjei által gyakorolva, megszokta a katonáskodást, sőt az ország minden pontján naponként megújuló csatározásokban az önálló gyors tevékenységet is. E körülmény nagy befolyást gyakorolt

Szerbia későbbi sorsára s bátran lehet mondani, hogy a későbbi forradalom és annak sikerülte csakis az által vált lehetségessé, mert a nép részt vett az utolsó osztrák-török háborúban. Természetes, hogy akkor még ezt az eredményt senki sem láthatta előre. A szerbek előtt csak két lehetőség mutatkozott, vagy az Ausztriához való csatoltatás, vagy pedig a régi állapotok visszaállítása. Az osztrák sereg védelmi magatartása Belgrád bevétele óta s némely, a békealkudozások felől keringő hírek miatt, nem csekély aggodalommal tekintettek a szerbek a reájok várakozó jövő elébe, midőn az 1790-ik év tavaszán az ellenségeskedések mintegy önmagoktól véget értek. A háború tényleges bevégződését nem követte azonnal a békekötés. Hosszas alkudozások előzték azt meg, melyekről legalább futólag meg kell emlékeznünk, hogy kellőleg megérthessük mily okok befolyása alatt kényszerült Ausztria oly békét kötni, mely által minden a háború folyama alatt kivívott előnyről lemondott, a minek következtében azután Szerbia is ismét a török birodalom tartományává lett.

József császár nem kereste a háborút, sőt, mint említettük volt, sokáig vonakodott abban részt venni. Midőn végre a közötté s az orosz czárnő között fenálló szövetség alapján mégis kénytelen volt hadat izenni a portának, nagyratörő szelleme igen természetesen nem elégedhetett meg azzal, hogy birodalmának hadi erejét és pénzét csupán csak egy szerződési kötelezettség teljesítése végett áldozza fel. Miként a czárnő, úgy József császár is hasznót óhajtott húzni e háborúból, melybe akarata ellen sodortatott. Katalin nagyravágyó tervei József lelkében is élénk viszhangra találtak s valóban azok megvalósítására soha sem kínálkozott kedvezőbb alkalom, mint e háborúban, midőn az oly gyöngének vélt török birodalom oly hatalmas két állammal keveredett harcza, mint Ausztria és Oroszország. Európában alig is kételkedett valaki a háború kimenetelén. Törökország megsemmisülése bizonyosnak látszott. A szerencse azonban az 1788-ik évben nem kedvezett se az osztrák, se az orosz fegyvereknek, legalább nem oly mértékben, mint azt mindenki várta. A törökök ugyan nem nyertek döntő ütközeteket, sőt több ízben érzékeny veszteségeket is szenvedtek, azonban a szövetségesek sem dicsekedhettek fényes eredményekkel. József császár az 1788-ik év vége felé beteges és elkedvetlenedve tért vissza a Duna mellől Bécsbe s többé nem is jelent meg a harc színhelyén. Senki sem örült annyira

e nem várt fordulatnak, mint II. Frigyes Vilmos porosz király és nagyravágyó minisztere gróf Herzberg. Ez utóbbi, Ausztriának esküdt ellensége s folyvást csak Poroszország nagyobbítására törekedve, hogy ez által saját dicsőségét növelje, régóta féltékeny szemekkel kísérte Ausztria tevékenységét. Az Oroszországgal egyetemben a porta ellen folytatott háborúból Ausztriára háromolható terület- és hatalomnövekedés mély aggodalommal töltötte el Herzberget. És ezért mindent elkövetett, hogy a portát egy szerződés elfogadására bírja, a mely által kötelezte volna magát, egyedül Poroszország közvetítése mellett kötni békét a hadviselő felekkel. Poroszország ennek fejében a török birodalom határainak biztosítását ígérte magára vállalni Angliával, Hollandiával és Svédországgal együtt; egyszersmind e jó szolgálatai jutalmául Danzig és Thorn birtokát kötvén ki, melyek akkor még Lengyelországhoz tartoztak. Az alkudozások e szerződés fölött Konstantinápolyban, daczára Herzberg sürgetéseinek s a törökökre nézve nagy csapásokkal végződött 1789-ik évi hadjáratnak, a török miniszterek halogatásai miatt, kik Poroszország tetteleges fegyveres segélyét óhajtották volna megnyerni, sok ideig nem vezettek a kívánt eredményre, azonban nem is maradtak titokban. Bécsben is idejekorán értesültek azokról s József császár, hogy minden oldalról biztosítsa magát, csapatokat kezdett Csehországban és Sziléziában összpontosítani, elvonván a Duna mellett működő ezredeinek egy részét. Ezalatt a Sumlánál táborozó nagyvezér, Haszan, alkudozásokat kezdett titokban Laudonnal s az orosz sereg fővezérével, Potemkinnel, fegyverszünet végett, melyek ugyan visszautasítottak, de Herzberget csak annál nagyobb tevékenységre serkentették, nehogy a porta nélküle kösse meg a békét s így Poroszország elessék a reményelt birtoknagyobbodástól. Végre 1790. január 31-én aláíratott a véd- és dacszövetség Poroszország és a porta között, mely szerint Poroszország kénytelen lett volna a török birodalmat fegyverrel is segíteni, hogy elvesztett tartományait visszaszerezhesse. Így álltak a dolgok, midőn József császár 1790. február 24-én hosszú betegeskedés után meghalt. Nagy eszmékkal, erős akarattal s fáradhatatlan tevékenységgel lépett trónjára a XVIII-ik század e legkiválóbb uralkodója s rövid, tíz évi uralkodás után, testben-lélekben megtörve szállott sírjába. Egy hatalmas, egységes s a mi több, egy megelégedett birodalom alkotása volt a cél, a melyre József császár törekedett s a melyre irányult minden tette úgy

a bel-, mint a külpolitika terén. És ha elfogulatlanul tekintünk végig a császár működésén, nem tagadhatjuk, hogy a ezél, melyet maga elébe tűzött, szép és magasztos volt. Egységes belszervezetű állam képes csak hatálylyal fellépni kifelé, a míg más részről a külpolitikában kivívott tekintély és hatalom teszi egyedül lehetővé a rendszeres háborítatlan belfejlődést. Nem feladatunk itt József császár eszméinek és tevékenységének bírúlgatásába bocsátkozni s így nem fogjuk azt sem vizsgálni, vajon az eszközök, melyeket használt, nem voltak-e gyakran tévesek, sőt károsak is. De talán nem csalódnunk, azt állítván, hogy József császárnak mint államférfinak legnagyobb, sőt talán egyedüli hibája abban rejlett, hogy néhány évvel megelőzte korát. Ha tíz évvel később kezd uralkodni, midőn a francia forradalom által szült hatás már végig rezgett Európa valamennyi nemzetén, új gondolkozásra ébresztvén azokat, új vágyakat, új nézeteket teremtvén közöttök, talán sok eszméjét megvalósíthatta volna; mert küzdelme kétségkívül a józan ész s az újkori egységesítő állameszme küzdelme volt, a tudatlanság, az elfogultság s a magokat az egész fölébe helyző helyi érdekek ellen. Így azonban azon kétségbeejtő öntudatot vitte magával sírjába, hogy egész életén át haszontalanul fáradozott. És valóban a császár halálakor a birodalom minden országában és tartományában mind élénkebben nyilvánult az ellenszenv az általa követett rendszer iránt, daczára annak, hogy intézményei és rendeletei nagy részét még úgy szólván halálos ágyán visszavonta. Csehországban és az örökös osztrák tartományokban majdnem oly nagy volt az elégedetlenség, mint Magyarországon, a hol a forrongás valóban veszélyes alakot kezdett ölteni, a míg a németalföldi tartományok már kitűzték a nyílt lázadás zászlaját. Franciaország, melynek barátságára Ausztria a két uralkodóház között létező közel rokonság folytán számíthatott volna, a mindent rombolással fenyegető nagy forradalom küszöbén állva, tehetetlenné vált. Poroszország pedig használni óhajtván az alkalmat, seregeit mozgósítani kezdé az osztrák határ felé. Anglia és Hollandia szinte Poroszország partján állottak, támogatva Svédországot a ezárnő ellen kezdett háborújában. A porta ellen folytatott háború pedig két év óta annyi ember- és pénzáldozatot követelt Ausztriától, hogy a birodalom népei már majdnem összeroskadtak a súlyos terhek alatt. Ily körülmények között kezdte meg az uralkodást II. Lipót. Barát és szövetséges nélkül, az egy Oroszországon kívül,

mely maga is eléggé el volt foglalva saját kettős háborújával, a leghatalmasabb európai államokkal ellenséges viszonyban; hosszas kimerítő háborút folytatva évek óta, a birodalom minden részében forradalom által fenyegetve, — Lipót, kinek békes lelkülete nem ismerte az emésztő nagyravágyást, mely József császár életén vörös fonalkint vonul végig, egyedül gyors békekötés által vélte a minden oldalról tornyosuló vihart országairól elháríthatni. Ez okból már márczius 25-én alkudozásokba bocsátkozott II. Frigyes Vilmos porosz királylyal. Ez alkudozások azonban még pár hónapig elhúzódtak s majdnem hajótörést szenvedtek Herzberg fejességén, ki csakis azon az áron óhajtotta a békét közvetíteni, ha Poroszország fáradozásainak jutalmául területnagyobbást nyer vala. Végre azonban Anglia is erélyesen közbevetvén magát, június 26-án Reichenbachban egy értekezlet jött össze, a hol elhatároztatott, fegyverszünetet hozni létre Ausztria és a porta között, a háború előtt létezett status quo alapján. E határozat következtében Koburg herczeg, az osztrák seregek akkori fővezére, és a nagyvezér, Serif Haszan pasa, között meg is kötött a fegyverszünet Dzsurdzsevóban szeptember 19-én kilencz hónapra. Csakhamar azután Sistovban gyűltek össze az érdekllett államok meghatalmazottjai, a hol is hosszas tanácskozás után az 1791-ik év augusztus 4-én aláíratott a békeszerződés Ausztria és a porta között. Oroszország, mely már szintén fegyverszünetre lépett volt a törökökkel, hasonlókép békét kötött 1792. január 9-én Jászvásárban.

És így Ausztriának ez utolsó háborúja az ozmán birodalom ellen teljesen véget ért. A sistovi békekötés által Ausztria kötelezte magát, minden a háború folyamában tett hódítását visszaadni s visszaállítani azon határokat, melyek a hadizenet előtt léteztek a két birodalom között. Egyedül Ó-Orsovának és kised területének átengedésére volt a porta rábírható egy külön szerződésben. Az oly vérmes reményekkel kezdett s majdnem három éven át dühöngött s tulajdonkép győzelmesen folytatott háború a lehető legszomorúbb eredménnyel végződött. Az osztrák kormány sokáig mindent elkövetett, hogy legalább azon határokat nyerje vissza, a melyek a pozsaréváci (paszaroviczi) békekötésben megállapítottak s a mi által Bosznia és Szerbia egy részének s az Olt folyóig Oláhországnak birtokába jutott volna, e részeket s még sokkal többet is már úgy is az osztrák seregek tartván megszállva a fegyverszünet

kihirdetésekor. A közvetítő hatalmak azonban csakis a szoros status quo ante bellum alapján voltak hajlandók a békét létrehozni, Poroszország ellenkező esetben még rögtön háborúval is fenyegetvén. A császár tehát, hogy a teljesen kimerült, különben is a forradalom szélén álló birodalmat a kívülről fenyegető végmegsemmisüléstől megmentse, nem tehetett egyebet, mint elfogadni az elébe szabott föltételeket. A többi foglalásokkal együtt tehát Szerbia is visszajutott a porta fenhatósága alá. Nem szenved kétséget, hogy az osztrák kormány mindent megtett, a mit csak a szerencsétlen tartomány sorsának könnyítésére tennie lehetett, hiszen ezt maga Ausztria érdeke követelte leginkább. Azok, kik Ausztriát hálátlansággal vádolják az annyi kitartással és önfeláldozással küzdött szerbek iránt és rossz néven veszik, hogy nem kötött ki részökre némi szabadságokat, miként azt később Oroszország tette a bukaresti, akjermani és drinápolyi békekötések alkalmával, elfelejtik, hogy Oroszország a fentebb említett esetekben tetszése szerint erőszakolhatott ki föltételeket a portától, a míg Ausztria 1791-ben a szerencsétlen körülmények súlya alatt kénytelen volt a mások által eleve megszabott föltételeket egyszerűen elfogadni. A porta lázadó alattvalóiként tekintette a szerbeket, és így természetes, hogy nem igen lehetett hajlandó részökre kedvezményeket engedményezni, és pedig annál kevésbbé, mivel Anglia, Hollandia, de kivált Poroszország által hathatósan támogatva, könnyebben és sikeresebben ellenállhatott az osztrák meghatalmazottak követeléseinek. Mindazáltal sikerült ez utóbbiaknak a sistovi békeszerződésbe két pontot becsúsztatni, melyek eléggé tanuskodnak arról, hogy mennyire iparkodott az osztrák kormány, daczára a mostoha viszonyoknak, a porta keresztyén alattvalói felől gondoskodni, a kik a háborúban Ausztria pártjára állottak volt. Ide iktatjuk a békekötés említett két cikkét szószерinti fordításban:

„I. cikk. A két hatalom, valamint alattvalóik és hűbéreseik között, szárazföldön, tengeren s a folyókon örökös és általános béke, úgy szintén valódi és őszinte barátság, tökéletes és szoros egyetértés fog uralkodni ezentúl, nemkülönbén megszüntetése az ellenségeskedéseknek ígértetik, valamint bocsánat az erőszakoskodások- és sérelmekért, melyeket a két hatalom vagy egyiknek alattvalói és hűbéresei követtek el, a másik pártjára állván; különösen pedig Montenegro, Bosznia, Szerbia, Oláhország és Moldva minden rendű és rangú lakosai

e bűnbocsánat értelmében visszatérhetnek előbbi lakásaikba, birtokaikba és bármi nemű jogaikba és békében élvezhetik azokat a nélkül, hogy bántalamtól, üldöztetés- vagy büntetéstől kellene tartaniok azért, hogy saját uralkodójok ellen fordultak vagy hogy meghódoltak a császári és királyi udvarnak.

VIII. czikk. Mindazáltal az egyik fél alattvalói, kik a háború előtt vagy annak folyama alatt a másik fél területére vonultak, uralmának magokat alávetették és jószántukból maradnak ottan, nem követelhetnek vissza természetes uralkodójok által, hanem ezentúl úgy fognak tekintetni és oly bánásban részesülendek, mint azon hatalom alattvalói, a melynek magokat alávetették. Ellenben azon egyének, kik mind a két birodalomban javakat bírnak, tetszésök szerint és a nélkül, hogy e részben akadályoztathatnának, az egyik vagy a másik részen választhatják lakásukat; azonban csak egy fenhatóságot választhatnak, eladván azon javaikat, melyeket a másik kormány területén bírnak.“

A békekötésekben rendszeren foglaltatik egy czikk, mely általános bűnbocsánatot biztosít a háborút viselt mindkét fél azon alattvalói számára, kik az ellenséggel tartottak. A sístovi béke fentebb idézett I. czikke azonban nem elégszik meg ily általános bűnbocsánat kikötésével, hanem név szerint elősorolja azon török tartományokat, melyeknek lakosai daczára annak, hogy „saját uralkodójok ellen fordultak vagy a császári és királyi udvarnak meghódoltak,“ nem szenvedhetnek bántódást a török hatóságoktól. E tartományok között találjuk Szerbiát is megnevezve. Ennél többet nem érhetek el akkor az osztrák meghatalmazottak s csak azt lehet csodálni, hogy a porta oly erősnek érezvén magát európai szövetségeseinek támogatása által, e pontnak fölvételébe beleegyezett.

A békekötés VIII. czikke, mint láttuk, szabad maradási és megtelepedési biztosít azon alattvalók számára, kik a háború előtt vagy alatt a másik fél területére menekültek. Alig szükséges említeni, hogy a menekülés és kiköltözködés kizárólag a török uralom alatt álló tartományokból Ausztriába történt. Ugyanis a szerb felkelőknek még a háború kitörése előtt, utóbb pedig az önkéntesekkel együtt a törökök ellen intézett támadásai felbőszítették ez utóbbiakat s arra indították, hogy még szigorúbban bánjanak a néppel már csak azért is, hogy ekként megakadályozzák annak részvétét a felkelésben és a háborúban. Az ekként sanyargatott nép nem is kételkedett, hogy ha a há-

ború szerencsétlenül találta végződni az osztrák fegyverekre nézve, ő lesz kénytelen a törökök boszújának egész súlyát viselni. És ezért, a ki csak teheté, menekült Szerbiából még a legtávolabbi vidékekről is, magával vivén családját és minden ingó vagyonát. Menekvési helyet egyedül a szomszéd Ausztria nyújtott. Az 1788-ik év június végéről szóló hivatalos jelentések szerint az egész határon nagy számú menekültek érkeztek Magyarországra és Szlavoniába, némelyek még Viddin és Nis környékéről is, esedezve a császári oltalomért kisebb-nagyobb csapatokban gyalog, lóháton vagy ökor-szekereken többnyire csak éjjel utazva, nappal pedig az erdőkben tartózkodva, éhezve, szomjazva, fáradtan s folyvást remegve az üldözéstől érkeztek e szerencsétlenek a Duna és Száva partjaihoz. És itt gyakran napokig kellett rejtőzniök, a míg csolnakokra tehettek szert, melyeken a túlpartra átkelhetek. A törökök rosz szemmel nézték e tömeges kiköltözködést s a hol csak lehetett, meg is akadályozták azt, megtámadva a menekülteket s vagy visszaűzvéen előbbi lakhelyeikre és rabszolgákul eladván őket, vagy pedig lekaszabolván, ha ellenállani merészeltek. Később az önkéntesek, midőn már behatoltak a szerb területre, fő gondjokat arra fordították, hogy a kivándorlókat megvédjék a törökök támadásaitól, a mi sok esetben sikerült is. József császár értesülvén e szívrázó nyomorról, rendeletet adott a határőrvidéki hatóságoknak, hogy a menekülteket szívesen fogadják s adjanak nekik lakást és élelmi szereket. Nem sokára azonban számuk annyira megsaporodott, hogy a különben is szegény és kevésbé népes határőrvidék nem volt képes többé a mindennel szükölködő menekülteket eltartani. E végre intézkedések tétettek, hogy a szomszédos megyék vegyék át azoknak egy részét, a hol azután e jövevények letelepítették, csak azok maradván vissza a határon, a kik hadi szolgálatot óhajtottak vállalni. Így a péterváradi ezred Szerémmegyébe, a bródi Verőczemegyébe s a gradiskai Pozsegamegyébe szállította a szerb kivándorlók egy részét. Hasonló eljárás követte a horvát és a bánáti határőrvidéken, onnét a horvátországi, innét pedig a magyar megyék fogadván be a menekülteket. Igaz, hogy e telepítvények által az akkor még csekély népeséggel bíró vidékek munkaereje szaporodott ugyan, de legtöbbet nyertek magok az új telepítvényesek, a kik új boldogabb hazát s elvesztett birtokaik helyett másokat kaptak, és pedig olyanokat, melyek termékenységre amazokat jóval felülmúlták.

Természetes, hogy e megtelepítés nem történhetett meg azonnal s tagadhatatlan, hogy mielőtt ez intézkedés végrehajtatott volna, a minden szükségést nélkülöző szerencsétlen menekültek közül sokan nyomorultul elpusztultak. Az ekként Szerbiából, Boszniából, Bulgária és Oláhország egy részéből Ausztriába átköltözöttek összes száma nem ismeretes; a hivatalos tudósítások azonban följegyeztek néhány adatot, melyekből már némi következtetést lehet vonni a bevándorlottak nagy mennyiségére. Így például az 1788-ik év július végéig magában Szerém megyében a férfi- és nőnemből vegyesen 5732 főt számláló 855 ily menekülő család helyeztetett el. Ezek 1300 lovat, 5000 darab szarvasmarhát, 8000 juhot, 3000 kecskét és 2000 sertést hoztak magokkal. Nem sokára azután még 475 család telepített meg ugyanazon megyében. Még sokkal többre rúgott azok száma, a kik más nagyobb megyékben találtak menedéket. Az 1789-ik év márczius 18-ig egy hivatalos tudósítás 11,859-re teszi a Bánátba bevándorlottak számát, a kik között kétségkívül oláhok és bulgárok is voltak. Ugyanazon év május havából kétezer menekültről tesz egy tudósítás említést a Bánátban. E részletes tudósítások szerint is mintegy huszonöt ezerre tehető azok száma, a kik a török tartományokat elhagyva Ausztriában kerestek menedéket. Az adatok hiányossága miatt még megközelítőleg sem állapíthatjuk meg a bevándorlottak összes számát, azonban nem szenved kétséget, hogy jóval több volt az az említett huszonöt ezernél. De bár mennyi lett légyen is azok száma, a kik futva a török üldözés elől, Ausztriában barátságos fogadtatást találtak s a hosszas nélkülözések és sanyarúságok után aránylagos jólétre tehetek szert, még is csak kis részét tették Szerbia összes lakosságának. Midőn a háború lezajlott s az 1790-ik év ősz elején fegyverszünet is kötöttet, a dunántúli szerbeknél a legnagyobb elesüggedés váltotta fel az eddig uralkodott lelkesedést. Aggódva kérdezték a szegény falusiak egymástól: vajon Ausztria uralma alatt marad-e a tartomány vagy ismét visszakerül a törökök kezébe? Sok jel látszott már akkor arra mutatni, hogy valószínűleg ez utóbbi eset fog bekövetkezni. A háború lanyha folyama az utolsó hónapokban, az osztrák seregek visszavonulása a túlpartra s az Ausztriából érkező nyugtalanító hírek eléggé igazolták azon félelmet, hogy Szerbiának ismét török tartománynya kell lennie. E szorongatott helyzetében a nép többnyire papok által készített folyamodásokban majd a császárhoz, majd a belgrádi vár-

parancsnokhoz, majd pedig az akkortájt Temesvárt székelő szerb egyházi gyülekezethez fordult, kérve segílyt, oltalmat és pártfogást. Nem lesz talán érdektelen, ha e folyamodások közül idézünk egy párt, leghívebben azokban tükrözvén vissza a nép hangulata, aggodalmai és vágyai.

Az egyik ily folyamodás gróf Wallis tábornagyhoz, Belgrád parancsnokához, van czimezve s Tronosa-kolostorban (nyugati Szerbiában) kelt 1790. január 22-én (február 8-án) aláírva néhány szerzetes, pap és knéz által és következőkép hangzik:

„Kegyelmes úr!

A legnagyobb szükségétől kényszerítve bátorkodunk alúlírottak Nagyméltóságodhoz folyamodni és legalázatosabb panaszos kérelmünket a jadraí, ragyevinai, sabaczi és váljevói kerületeket lakó összes nép nevében a következőkben előadni. Négy hónapja már, hogy az említett vidékek az isteni gondviselés által a legfelségesebb császár fenhatósága alá helyezettek, a kinek fegyverei és népei bennünket ki is szabadítottak a mi ősi ellenségünk jármából. A háború kezdetekor kiadtott legfelsőbb patensekben teljes oltalom és segíly ígértetett számunkra azon feltétel mellett, hogy a jelen háború folyama alatt a mi tartományainkba behatolt cs. kir. csapatokat minden kitelhető módon elősegítsük. E biztosításra számítva nem csak a szükséges munkásokat, szekereket, vonómarhát s élelmi szereket előállítottuk, midőn múlt ősszel egy cs. kir. hadtest Csernel tábornok vezetése alatt kerületünkbe bevonult, hanem végre még saját kormányunk ellen is fegyvert ragadtunk és harcoltunk, csakhogy magunkat és utódainkat megszabadítsuk a zsarnok uralom alól és ez által kegyelmet és védelmet nyerjünk a legfelségesebb császárnál, a kinek oltalma alatt örökre megmaradhatni legforróbb kívánságunk. Most azonban minden remény és várakozás ellenére minden segílytől meg vagyunk fosztva, mivel a csapatok, ágyúk s minden, a mi védelmünkre szolgálhatott volna, visszavonattak s mi egészen magunkra hagyattunk; csak egy önkéntes csapat maradt hátra, a mieink közül összeállítva, e vidékek védelmére. Hogy mily szomorú jelen helyzetünk, Nagyméltóságod kegyesen önmaga is megítélheti; mert elhagyatva a keresztyén államtól s szemben egy felbőszült, boszúvágyó és sokkal erősebb ellenséggel, nem várhatunk egyebet, mint e vidékek összes lakosságának teljes és bizonyos megsemmisülését, vagyonunk elvesztését s szent

templomaink és kolostoraink feldúlását. A jádrai és raagyevinai kerület, a sabáczin és váljevóin kívül, hatvan ezer keresztyén lakost számlál, a kik kétségkívül mind elpusztulnak és rab-ságra jutnak, ha Ő Felségétől, a kegyelmes császártól segély nem érkezik idejében. E szerencsétlenek keserű panaszai, kik egyedül bennünk (tudniillik a folyamodvány aláíróiban) biz-nak s kiknek megmenthetése végett Ő Felsége trónusához va-gyunk kénytelenek könyörgésünkkel járulni, kényszerítenek bennünket Nagyméltóságod előtt a legalázatosabban kijelen-teni, hogy minden segedelmet nélkülözünk kellvén, állapo-tunk a legszomorúbb, és pedig annyival inkább, mert csak négy órányi távolság választ el bennünket Zvornik- és Szokol-tól s a Drina felől is, mely jelenleg helyenként meg is lábol-ható, több török város környez bennünket. Mi egyedül, cs. kir. segedelem nélkül, az alig ezerötszáz főt számláló gyakorlatlan önkéntes csapatunkkal, annál kevésbé vagyunk képesek a túlnyomó ellenségtől magunkat megvédeni, mivel már gyer-mekkorunk óta megszoktuk azt rettegni. Mert hiszen ha nem így lenne, már rég leráztuk volna a súlyos igát a helyett, hogy oly szívszakadva várnók a császáriak segélyét. A fentebb em-lített okokból könnyes szemekkel kérjük Nagyméltóságodat, kitől függ egyedül megmentésünk, méltóztassék szomorú hely-zetünkön könyörölni és oltalmunkra cs. kir. csapatokat küldeni. E kegyes segélynek, ha nem többől, legalább ezer főnyi rendes gyalogságból, mintegy kétszáz főnyi magyar lovasság-ból és négy vagy öt ágyúból kellene állania, hogy az ellenség tényleg meggyőződjkéjék arról, hogy segédcapatok küldettek hozzánk; mi pedig minden erőnket megfeszítve, úgy a magunk, mint e cs. kir. sereg védelmére utolsó csepp vérünket is készek leszünk feláldozni. Egyszersmind bátorkodunk alázatosan azon meggyőződést kifejezni, hogy egy ily csapat segélyével képe-sek leszünk fenyegetett vidékünket a közelben tartózkodó ellenségtől megoltalmazni.“

Egy másik ily folyamodás az akkoriban Temesvárt szé-kező szerb egyházi congressushoz van intézve, kelt 1790. augusz-tus 24-én (szeptember 5-én), aláírva százhusz szerzetes pap és knéz által Szerbia különböző kerületeiből. Ez érdekes, de sok ismétlést tartalmazó okiratot csak kivonatilag közöljük. A fo-lyamodók, kik a temesvári egyházi congressus „szerencsétlen szerb és bosznyák testvéreinek“ nevezik magokat, elmondván, miként ébresztették fel bennök a felszabadulás reményét azon

igéretet, melyeket még a háború előtt hozzájuk küldött császári tisztek tettek; a patensek, melyeket a császári fővezér a háború kezdetekor mindenfelé szétküldött s melyekben felkelésre szólította fel a népet, s végre a bácsi püspök mint a császár meghatalmazottja által hozzájuk intézett biztatások, és miként vettek azután részt a harcokban nem kimélve semmi áldozatot, így folytatják: „Most azonban látjuk, hogy minden buzgalomunk hiában volt, mert nagy szerencsétlenségünkre a legkegyelmesebb császár, a saját birodalmában kitört némely viszályok, nyugtalanságok és egyenetlenségek miatt kénytelen az oly sok vérrel és költséggel megszabadított és megszerzett tartományunkat a törököknek visszaadni s a mi végvesztünkre békét kötni. Hűségünk és buzgalomunk nem érdemelt ily büntetést.“ Ezután kéri a szerb egyházi congressust, lenne közbenjáró ügyökben Ő cs. kir. Felségénél, „a mi legkegyelmesebb császárunknál,“ így szólnak tovább, „a kinek erős hittel utolsó csepp vérünkig hűséget fogadtunk s a kinek megesküdtünk, hogy mindnyájan hű szolgálói maradunk utódainkkal együtt, s nem kimélve életünket, mindvégig harcolni fogunk a törökök ellen s készek vagyunk újból is fogadást tenni, hogy nem csak a jelen körülmények között akarunk ily értelemben működni, hanem hogy e tartományt örökre a császár számára megszerezni, neki átadni s minden ellenségtől megvédeni óhajtjuk, hacsak szülőföldünket vissza nem adja a törököknek.“ Kéri azután az egyházi congressust, eszközölné ki a császárnál, hogy fegyvert és hadi szereket kapjanak, vagy legalább, hogy az átadás pár hónappal később történjék, hogy termésöket, mely ez évben rendkívül bő volt, még a törökök megérkezte előtt betakaríthassák, vagy hogy családjaik a túlparton élő hitrokonaik közé fölvétessenek. És azután így végzik: „Mindenképen végveszélyben forgunk, s jobb lenne reánk nézve az ellenség ellen harcolva hősiiesen elesni, mintsem általa vágómarha gyanánt lemészároltatni. De ha ezen, az egész világ előtt kiérdemlett császári kegyet, segélyt, oltalmat és védelmet nem nyerhetjük el, kénytelenek leszünk más valamely hatalom oltalma alá helyezkedni, e kérelmünk visszautasítását azonban se mi, se utódaink nem fogjuk elfelejteni, hadd szolgáljon az minden maradékunknak ízről ízre figyelmeztetésül és intő például.“

Csüggedés, kétségbeesés, de egyszersmind mélyen érzett keserűség is tükrözik vissza e folyamodványokban. A nép,

mely bár vérét ontá, de a pár évi harc alatt megízlelte a szabadabb életet s tudta, hogy mi vár reá, ha ismét török uralom alá kerül, borzadás nélkül nem is tudott gondolni azon időre, midőn az osztrák fenhatóságot ismét a mahomedán fogja felváltani. És mert nem ismerte a viszonyokat s mert nem volt és nem is lehetett tudomása arról, hogy mily hatalmas okok kényszeríték II. Lipótot az elfoglalt vidékeket ismét visszabocsátani a porta uralma alá, Ausztriát vádolta hálátlansággal és szívtelenséggel. Az utóbb idézett okirat szerzői pedig még egy lépéssel tovább is mentek. Folyamodványuk végén először találjuk azon fenyegetést, hogy ha az osztrák kormány megtagadja a kért segílyt, egy más hatalomhoz fognak oltalomért fordulni. E fenyegetés csak később vált tette, akkor még egyedül a kétségbeesésnek kifejezése volt az s a szerbek még több mint egy évtizeden át minden nyomorúságukban Ausztria felé fordultak reményeikkel. Nem csoda azonban, hogy közvetlenül a békekötés kihirdetése előtt és után az általános levertség első pillanataiban az elkeseredettség néha élesebben is nyilvánult. Nagyon jellemző e tekintetben a már többször említett Nenádovics Alekszának, ki 1787-ben Váljevót elfoglalta s később mint főhadnagy szolgált az önkéntesek sorában, egy nyilatkozata. Máté, Aleksza fia, ekként idézi azt emlékirataiban: „Midőn végre a németek (tudniillik az osztrákok) és a törökök között megkötetett a béke, a törökök visszatértek Szerbiába, a császári seregek visszavonultak, a szerb önkéntesek pedig hazaszéledtek s a szultán nevében felolvastatott a bűnbocsánat, a szerb tiszték valamennyien Karlóczán (Szerémségben) Mihajlovitsnál gyűltek össze, a kinek ott számot kellett adni a németeknek a hadi költségekről. Mihajlovits minden tisztet felszólított, hogy lépjen császári szolgálatba, igérvén, hogy megmarad eddigi fizetésének élvezetében. Aleksza azonban így válaszolt e felszólításra: én nem maradok itt, hanem visszamegyek hazámba, a hol születtem. Mihajlovits, a ki nagyra becsülte Alekszát, így szólt hozzá: de hát miért nem akarsz császárunk szolgálatában továbbra megmaradni, nem sokára kapitány lesz belőled, különben úgy is már hűséget esküdtél császárunknak. Aleksza erre ekként felelt: igaz, hogy hűséget esküdtem a császárnak s megesküdtem arra is, hogy harcolni fogok a törökök ellen hazám szabadságáért, azt pedig mindenki tudja, hogy én eskümet nem szegem meg, se a császárt el nem hagyom, se hűtlen hozzá nem leszek, de a császár hagyott el

engem s az egész szerb népet, miként ősei elhagyták a mi elődeinket. Ezért megyek én vissza Szerbiába. Nincs irnokom, se semmiféle irástudó emberem, hanem bejárom majd a klostorokat s megmondom minden barátoknak és papnak, jegyezzék fel jól, hogy soha többé egyetlenegy szerb se higgyen a németnek. Hallgass Aleksza az istenért, ha meghallják, még föbbe lőnek, kiáltott fel Mihajlovits. Ezt szerbnek mondom és nem a németnek, jegyez meg Aleksza, különben épen így megmondanám a németnek s bárkinek is.“

Habár kétségtelen is, hogy a kétségbeesés első perceiben nem Nenadovits Aleksza volt az egyedüli, a ki a szerbek között ekként gondolkozott, mégis sokan az önkéntes tisztek közül beléptek a rendes osztrák hadseregbe. Sőt maga Aleksza is, úgy látszik, csak a békekötés leverő hatása alatt határozta el magát inkább Szerbiába visszatérni, mintsem az osztrák seregben szolgálatot vállalni, mert még 1790 végén úgy nyilatkozott, hogy Szerémségben óhajt megtelepedni, miként ez kitűnik a Hofkriegsrath egy leiratából, melyben egyszersmind tudtára adatik, hogy a császár száznolczvan forintnyi évi nyugdíjat rendelt számára s egyszersmind megengedte, hogy tisztí rangjának jelvényeit viselhesse.

Nem sokára a sistovi béke kihirdetése után török biztosok jelentek meg Szerbiában, a kik átvették a várakat, városokat s az egész tartományt; az osztrák csapatok pedig végkép elhagyták ez oly sok vértől áztatott vidékeket. Szerbia tehát ismét török pasalikká lett s rájává a keresztyén lakosság, mely egy pillanatig már szabadnak képzelte magát. A régi rendszerrel azonban nem tért vissza egyszersmind a régi szellem is s méltán sohajtottak fel aggodalomteljesen a török biztosok az osztrák tisztekhez fordulva, midőn valamelyik szerb vár átvételénél egy szerb önkéntes századot láttak abból kivonulni, inkább hasonlítva egy rendes európai hadosztályhoz, mint egy felkelő csapathoz: Hej szomszédok, mivé tettétek a mi rájánkat!

KÖZÉPISKOLÁINK ÜGYE.

I.

A NYELVTANÍTÁS.

„Most első ízben történik, hogy a magyar nemzet tüze-
tesen intézkedni akar a következő nemzedékek nevelése
ügyében. . . . Hogy ha képesek leszünk eltalálni a helyes útat,
az a ritkaság fog megtörténni, hogy lesz a közművelődés terén
is egy ügy, melyben Magyarország valami különbet tehet,
mint idegen minták utánzását.“ Így nyilatkozik Salamon Fe-
rencz tisztelt barátom ¹⁾ s én azt mondom rá, hogy nem ritka-
ság, hanem „most első ízben fog megtörténni, hogy a ma-
gyar, ki eddig a maga kárán sem tanult, most a más kárán
okuljon. T. i. ha van kár, a min okuljon s aztán valóban okul
rajta a „magyar nemzet.“ Idézett írónk azt állítja, hogy *van*
és még is tanít, mikép okuljunk rajta. Mind a kettő oly fontos
szolgálat, hogy csak egyikért is méltó hálával tartoznánk a jó
indulatnak; hát még a kettőért együtt? De épen mivel oly
fontos és a kérdés eldöntése annyira bőrünkbe jár, óvatosaknak
kell elfogadásában lennünk, megemlékezzvén a franczia ötletről,
hogy „a pokol útja jó szándékkal van kirakva“ a mi nem
csak a Medea: „video meliora proboque, deteriora sequor“-ját,
hanem Széchenyink jeles nyilatkozatát is, mely szerint: „kilencz
ügyetlen gyűjt, míg egy gonosztevő“, magában foglalja.

Hogy írónk tüzzel, még pedig kanóccezal jár, az bizo-
nyos. Lássuk mit és mi módon akar gyűjtani vele. — „Az
a mi iskolánkban czélelles, — írja a *Kiindulásában* —

¹⁾ *Közoktatásunk reformja.* Irta Salamon Ferencz. Pest, 1873.
Légrády testvérek.

tulajdonkép, nem a mi tanítóink kevesebb képzettségéből ¹⁾, hanem azon rendszerből származik, melyet híres külföldi minták után meghonosítottunk, de mely bárhol e világon ellenkezik a dolgok természetével.“ — Ha ez nem gyújtás megkísértése, legalább is oly súlyos vád, melylyel érett megfontolás után s ellenmondhatatlan megbizonyítás kíséretében kell vala előállani. A másodikat legalább tüzetesen nem tette meg író s ennek hiánya kényszerít az elsőnek is elégtelenségére következtetnem. Súlyos, iszonyú vád az, hogy egy rendszer, mely Nagy Károly kora óta volt követve és ápolva, melynek állománya számtalan változásokon, átalakulásokon, mondjuk javításokon ment át, melyet időről időre törekedtek a viszonyok, a „dolgok“ kívánalmaihoz szabni, hogy egy ily rendszer, mondom, alapjában, lényegében hibás, a dolgok természetével ellenkező legyen s mégis a világ legműveltebb nemzetei, tegyük: kilencszáz év óta azt ne lássák, sőt ne is sejtsek és szilárdúl, tagítatlanul ragaszkodjanak hozzá. Oly tény volna ez, melynek párját én — meglehet, hogy a történelemben való csekély jártasságomnál fogva — nem tudok.

Ámde rajtam kívül többen, sőt igen sokan lehetnek hasonló esetben s mind ebből az okból, mind Julian császár kérdésének: „*ecquis aequus esse iudex poterit, se accusasse sufficit?*“ megfelelően, szükség lett volna a vád igazságát vagy kétségen kívülvé tenni, vagy legalább a valószínűségnek magas fokára emelni. Darwin rendszere körül, — (ennek emlegetése nélkül ez idő szerint egy tárgyhoz sem lehet szólni) — az az eljárás alkotja a legerősebb védfalat, hogy Darwin semmi nehézséget nem került, semmi ellenvetés előtt nem hátrált, sőt azokat maga gördítette maga elé, hogy legyőzze, ezeket maga sorakoztatta állításaival szembe, hogy megczáfolja s így az ellenség nem kaphatott egy könnyen kipuhatható gyöngye részeket, melyeken rést lőhessen. Ilyes véderő hiányát korán sem pótolja az a könnyed csatározás, melylyel itt-ott kísérti állását biztosítani s azt a kereken kimondott sanyarú ítéletét, hogy a „külföldi középiskolák roszak“ (X-ik lap.), megalapítani Salamon F. tisztelt barátom. Azt mondja például a XIII. lapon,

¹⁾ *Kép-zett-ség*, nem képzelhetni, minő etymologia nyomán jelenthessen *arravalóságot*, *alkalmasságot*. — Csudálkozom, mikép szeplősíthette meg talpra esett magyar irányát Salamon F. ezzel a képtelen rútt — (mert elferdített, elnyomorékított) — szóval.

hogy: „A német gymnasiumokat politikai célból alapítván a korábbi bureaucratikus és reactionarius kormányok, a valódi cél leplezésére szokás szerint egy philosophiai ködös definitiót találtak föl.“ Kődösebb ez a mondat, mint a bélyegezni akart definitio és a csoda fog, hogy ilyes vulgáritást látok egy kitűnő történetíró tollából kicseppeni.

Ha német gymnasiumokat a kormányok abból a célból alapítottak, hogy a növendékeket szolgálékkü gépekké idomíttassák bennök, nagyon elvették az eszközt. Az 1813. évi felkelés, a huszas évekbeli *demagogische Umtriebe*, az 1848-beli események épen ellenkezőt bizonyítanak a német gymnasiumokból forrott növendékekről. Aztán ismét — *posito sed non concessio* — azok a bizonyos kormányok sokkal biztosabbnak érezték magokat az ő székükben, mintsem hogy terveiket „ködös definitiókkal leplezgették“ volna. A positiót tehát a psychologia nem támogatja. De bizony, ha lehet még kevésbé a történelem. Mert egy intézményt, mondhatni szervezetet, mely a középkor trivium és quadriviumaiból saját természete szerint fejlett és gyarapodott, úgy állítani elé, mint újabbkori kormányok teremtményét, csakugyan annyi, mint a történelmet fitymálva meghazudtolni. Hogy minden hatalom a világon, le a divatig, szereti befolyását terjeszteni s erősíteni, önként értődik. De biz' én nem igen tudok institutiót, mely bármily kormány alatt nagyobb szabadságnak örvendett, az állam befolyásától mentebb lett volna, mint az iskola. Hogy aztán más oldalról nem volt-e nyugözve, hogy a féket nem épen az a hatalom — nem szükség megneveznem — tartotta-e, melynek aegise alatt élvezte az említett mentességet, az más kérdés, melynek eldöntésétől nem függ az az érv, melylyel írónk odavetett nyilatkozata hamisságát bizonyítam be ¹⁾.

Meglehet fölöslegesen fáradtam, mert Salamon maga sem sokat ad állítására. Ő ugyanis ragaszkodik ahhoz, hogy a külföldi középiskolák egyáltalában és lényegesen roszak,

¹⁾ Valahányszor kormány és clerus szemben állottak egymással az iskolaügyben, az első soha sem a reactionarius, hanem a liberalis fél képét viselte. V. ö. a franczia université és clerus közt fennforgott ügyet, melyben ne téveszsen az, hogy emez — *lupi in vestimentis ovium* — a tanszabadság zászlaját tűzte ki hamisan. Más példák az angol egyetemek reformja, — a mi népnevelési törvényünk, a debreczeni declaratio stb.

hogy még vizsgálatot, szellőztetést sem enged a — szerinte — kétségtelen ténynek — s szerintem — kérdésnek. „Fölösleges volna okulás kedvéért beütazni ez ügyben Német-, Francia-, Angolországot, mikor másutt annyi tanulságot aligha láthatunk, mint itthon.“ De tudni kell, hogy a „tanulságos“ itt nem a „buzdító jó“, hanem az „elijesztő rossz“ példát jelenti. Irónk t. i. azt tartja, hogy „mindenütt rossz, de legrosszabb itthon!“ A „rossz“ pedig, mint már feljebb meg volt mondva a „kül-földi példák utánzása.“

„Átvettünk, — írja — s illetőleg reánk toltak (kik?) egy oly középiskolai rendszert, mely nem csak a jelenlegi államczélainktól eltérő életcélokra (mik azok és mik ezek?) hanem ott is bármely célra rossz volna, (hic niger est, hunc tu Romane caveto!), ha úgy szólván pazar gazdagságu tan-eszközökkel ellátott számos jó egyetem, aránylag jó elemi oktatás, polgári iskolák, de mindenek fölött egy több száz év óta kedvezőbb intellectualis közélet nem ütné helyre a középiskolai rendszer számos fogyatkozását.“ Itt minden sor vitatásra szólít föl, de bocsássuk el csupán két általános észrevétellel. Megfoghatatlan az, hogy valahol az alsóbb és felsőbb, sőt párhuzamos iskolák kitünő jók és egyszersmind a középiskolák oly alávaló rosszak legyenek, hogy amazok alig bírják az ezek által okozott gonoszt helyreütni.

És még megfoghatatlanabb lesz, ha meggondoljuk, hogy a középiskola tanárai épen ama helyreütő egyetemnek kebeléből kerekednek ki.

Másodszor, mi együgyűek azt hittük eddigelé, hogy az „intellectualis élet“ az iskolák, s köztök jelesen s természetesen a gymnasiumok, mint az egyetemi gyümölcsösök pepiniérejei, kifolyása és most pironkodva kell átlátnunk, hogy az hozza helyre az éltető forrásának vélt középiskola fogyatkozásait!

„Quis neget arduis
Pronos relabi posse rivos
Fontibus et Tiberim reverti?“

Hja! Sok dolog lehet a világon, a miről Horatius philosophiája nem álmodott!

A mi a középiskolák „számos fogyatkozásainak a közélet általi helyreütését illeti, ez még sokkal ködösebb eszme az irónk becsmérlette — feljebb érintett — definíciónál. Nem tudni elsöben, mit ért Salamon maga az „intellectualis közélet“ széles

nevezete alatt, s nekem nem tisztem evvel tisztába jöni; hanem akármilyen legyen, idevágó alkalmazásában két különböző dolgot zavar össze írónk.

Az első: bizonyos, ma minden művelt emberben megkívánható ismereteknek, melyeket a csupán humanisticus irányú régiebb gymnasiumok épen nem adtak, a mostani encyclopaedicus jelleműek pedig tárgyhalmaz miatt nem adhatnak meg, utánpótlása. Ez valódi — ámbár egy igen tágan vázolt és a viszonyokhoz képest szorosabban meghatározandó — szükséglet az igaz, csak hogy ezen segíteni bármily intellectualis közéletnek se nem föladata, se módja nincs benne; holott egy különben jól szervezett és vezetett gymnasium maga szolgáltat kellő eszközöket a szükséglet pótlására azzal, hogy növendékeit tanulni, még pedig saját lábán tanulni tanítja meg.

A másik dolog a szak- és a legszélesebb értelemben társadalmi élet viszonyaira vonatkozó ismeretek megszerzése. Ez utóbbiaknak az igaz, hogy a közélet a forrása vagy legalább dispensatora, valamint a szakismeretekéi az egyetemek és polytechnikumok; de se az egyik, se a másik esetben „helyreütésről vagy utánpótlásról nem lehet szó; mert az ily ismereteket megadni se föladata, se kötelessége a középiskolának. Annál fogva, ha nem adja meg, azt se neki, se rendszerének hibául tulajdonítani nem lehet és még akarni sem kell.

Hanem igenis föladata és kötelessége a középiskolának növendékei tehetségeit mindennemű ismeretekre fogékonyokká és megszerzésükre alkalmasokká tenni.

Az tehát még magában nem volna nagy baj, „ha mind ezekből kivetköztetve“ is „ültettetett“ volna át hozzánk. A baj az, hogy csak oly formán van átültetve, mintha teszem Rafael Madonnáit, avagy csak Munkácsi, akár Matejkó elhírhedt festményeit egy pesti kontárral — exempla sunt odiosa — másoltatnák le az országos képesarnok számára. Ennek is akadhatna egy írónkszerű bírálója, a ki azt mondaná, hogy a hiba „tulajdonkép nem a másoló kevesebb képzettségéből“, hanem abból származik, hogy az eredeti képek rosszak, aztán meg, hogy a mi képesarnokunkban nincs megadva a copiáknak az a világtárgy, a mi aze eredetieknek a Vaticánban, a dresdai muzeumban, a bécsi Künstlerhausban vagy a világtárlaton.

A hasonlat még tovább is terjed. Valamint a másolatok nem tennék fölöslegessé az eredeti festmények szemlélését, épen úgy nem teszik fölöslegessé a gymnasiumainkban tapaszt-

talt hibák és „nagy mértékben mutatkozni kezdő rothadás“, a külföld középiskolái rendszereivel s kivált ezeknek élő működésével való személyes megismerkedést.

Az *átültetés*-nek általában véve magam sem vagyok barátja, helyén és idején ellensége sem vagyok. Hiszen, ha a civilisatio történelmét vizsgáljuk, szint annyi nyomát leljük az átültetés által eszközölt, mint az elszigetelten és önállóan fejlődött haladásnak. De itt nem arról van a szó, hanem az átültetett csemetének kiásásáról és szemétre dobásáról! Szóval, irónk radical reformot óhajt és javasol.

Radical reform! — Volt idő, midőn e szónak oly értelme volt, melylyel a leghiggadtabb gondolkodású conservatív szellemű ember is megbarátkozhatott. Tudniillik ha javítunk, javítsunk valóban, ne csak színleg; a hibákat ne mázolja be, hanem távolítsuk el. A reform eszméje mindig ott maradt. De ma oly jelentést váltott, melyben a haladás higgadt gondolkodású, különben buzgó pártolója bajosan barátkoznék meg vele, és a melybe két eszme foly egybe: *destructio* és *codificatio*, melyeket a *tabula rasa* foglal össze.

A rombolás tárgya az Európa s Amerika minden művelt nemzetéinél bevett középiskolai tanrendszer, mely részleteiben különbözik ugyan, de a fő dologban mind egy húron pendül. Az alkotandó épület egy attól voltaképp különböző módszer, mely úgy, a mint összcállítva és alkalmazva van, irónk találmányának látszik.

Kérdés már: mi gerjesztette őt oly haragra ama szegény tanrendszer ellen, hogy „megvonta az ő keziját mint ellenség, megerősítette az ő jobb karját mint ellenség“ kiirtandó azt Magyarország téjjel-mézzel folyó földéről?

A felelet reá nem nehéz. Salamon Ferencz kitünő stílista, olvasóján múlik, nem rajta, ha nem érti. Csak azt sajnálom, hogy nem mindig helyeselhetem, a mit mond. No de attól a bajtól Tacitus, Goethe vagy George Sand sem mentek egészen. Meyerbeer, a zeneszerző, nem különben genialis stílista a maga szakjában s mégis Marx, a zenekritikus, lelkiismeretlenséggel vádolja, mit Wagner nagyon helyesel. Tűrjön hasonló vádat tőlem irónk; mert avagy lelkiismeretes eljárás-e az, hogy midőn ő minden hibát, a mit tanrendszerünkben s alkalmazásában tapasztalhatni, mind magának a tanrendszernek, illetőleg külföldi mintáinak tulajdonít? Ez már nagyjára meg bírja magyarázni a kérdéses haragot. Kövessünk el csak

igazságtalanságot valaki ellen: meglátjuk mily könnyen fajul el indulatunk halálos gyűlösséggé iránta.

Egyébiránt legyen az eljárás ilyen vagy olyan, a hiba, hiba marad, s én egyiket is, ha annak bizonyúl, pártfogásom alá nem veszem. Hanem már lássuk sorban.

„Középiskoláink roszaságának „írja“ valódi gyökere az, hogy az ifjú nemzedék nem önálló tanulásra, hanem a szájbáragottaknak szolgálai elsajátítására neveltetik.“ (4. lapon.)

Ez hiba, kártékony hiba, melynek enormisságát hogy jobban fölfoghassuk, minden szavát fontolóra kellene vennünk. Itt most csak kettőre kérem a figyelmet.

Első a „szájbarágottak“. Mit tesz, képletesen, „valakinek valamit a szájába rágni“, általában minden magyar tudja, de szükségesnek látom tárgyunkra alkalmazva megmondani, mit értek én s mit ért valószínűen írónk is — e szólam alatt. Értem elsöben is az *igen sok magyarvázást*, mely az iskola regiojában épen oly helytelen, söt oly veszélyes, mint a politikáében, illetöleg a politikáében az „igen sok kormányzás“ (zu viel regieren).

Ez idő szerint bocsánatot kellene tán kérnem ezért a hasonlatért, melylyel még árthatok is ügyemnek, mert a közvélemény nálunk ma-holnap oda lesz terelve, hogy a *zu viel regierent* nem fogjuk hibának tartani. — No de a tanításban bizony nagy hiba az ilyes és ha talán kissé nyersen is, de kivált a középiskolára nézve igazán mondá a német paedagogus, hogy: „legjobb tanító az a ki legkevesebbet beszél.“

Értem másodszor az *acroamatica methodusnak* — melynek a középiskolákban nincs rendes helye — azt a leghitványabb fajtáját, a melyet röviden úgy vélek kifejezhetni: *praelegalas*. Világosítsa egy pár példa.

Egy osztályban, tegyük, Phaedrus van napi renden. Az erre szánt első órában eléveszi a tanító — már az annak nevezett egyén — a könyvet, lefordít élöszóval egynéhány sort úgy, a mint következnek egymásután s ez meglevén, vagyis inkább az óra kitelvén, kihagyja hallgatóinak, hogy a jövő órára „készüljenek el“ — mint mondja — azon sorok lefordítására. Így megy ez napról napra, míg a Phaedrus sora lejár, azaz, míg a reaszabott idő kitelik. A különbség csak az egyes szavak, etymologiák és constructiok magyarázatának — alaktani és szófüzési elemzésnek — több vagy kevesebb voltában áll. Ezt tartom én aztán *szájba rágásnak!* Kártékony eljárás ez, uraim!

mert időpazarló és czélelles. Haszontalan, mert a tanítvány hol figyel reá, hol nem; és figyelmetlenségét azzal egészíti ki, hogy írásban vagy — fájdalom — nyomtatásban ¹⁾ megszerzi a fordítmányokat s azzal az önmunkásságnak, melyre kellene „nevelteni az ifju nemzedéknek“, de a melynek a leirt mód egyenesen ellene dolgozik, utolsó szikráját is kioltja.

Megjegyzem közbevetve, hogy kívülről fogadandó tárgy eszméjét szükségkép szóval kellvén megadni a tanítványnak, se a tanítót hallgatásra nem kárhoztatom, se az acromatismust merőben kiküszöböltetni nem akarom, de czélszerűen használhatni igenis. Az én tanítóm jól tudja, hogy — írónk szavaival élve — „az önálló munkásságra is másoknak kell vezetniök a növendékeket.“ De azért ő nem *praelegal* (a fentebbi értelemben), hanem elővéve Phaedrusából egy mondatot, kimutatja példában, mikép kell értelméhez rend- és módszeresen jutni, s aztán más könnyebbeken velök is próbáltatja, míg meggyőződik, hogy felfogták a módszert. Szóval, az acromaticát minél hamarább katechetikává változtatja át, de ezt is csak a szűkségig.

Most menjünk a másik példára. Tessék kinyitni a Močnik *Algebráját* és reákeresvén, elolvasni a 100-ik §-t. Helykimelésből nem írom át, csak azt mondom meg, mit kívánok észrevétni rajta. Az algebra tanítása a középiskolákban olyan, mint a nyelvtanítás: untalan fordíttatni kell a tanítványnyal előszóval mondott viszonyokat az algebra *symbolicus* nyelvére s viszont az ily módon írt képleteket közbeszédre ²⁾. No már,

¹⁾ Az ilyes fordítmányok készítői — (megérdemelnék, hogy névszerint állítsuk itt és másutt pellengérré) — lelki kincsek valódi tolvajai, kik az evangéliumi nyomos szót (Mát. 10, 28) juttatják eszünkbe: „Ne féljete azoktól, kik megölik a testet, a lelket pedig meg nem ölhetik; hanem inkább féljete attól, ki a lelket . . . is elvesztheti.“ A kiadókat pedig ama rablók orgazdáit, kik az írónak adott filléreket százszor gyümölcsöztetik, hasonló arányú ideig tartanám a pellengéren.

²⁾ Bocssásson meg szakértő olvasóm, ha a kevésbbé avatottak kedvéért egy példát hozok fölvilágosításúl a természettanból. Bécsből Párisba a gyorsvonaton 36 óra alatt érkezik az utas és így 190 mértföldnyi utat tesz meg azon idő alatt: kérdés, mi a gyorsasága? A felelet az, hogy a megfutott mértföldek számát az alatt eltelt órák számával oszszuk el, s a hányados megmondja az

míg a 100-ik §-hoz jut a tanítvány, csakugyan van alkalma gyakorolni az említett fordításokat. Mi volna tehát természetesebb, methodikusabb eljárás, mint midőn előtte áll az $(a + b)^2 = a^2 + 2ab + b^2$ arra szólítani fel a tanítványt, hogy fordítsa le a képletet köznyelvre? De nem; a mint az idézett helyen látja az olvasó, az egész fordítmányt ritkított betűkkel egész terjedelmében oda nyomtattatja a bölc s Močnik. Nem jellemzem vagy ítélgetem tovább a *szájbarágás*nak ezt a ragyogó, eszményi tökélyű példáját, hisz' olvasóm úgy is már tudja, mit mondanék hozzája, csak azt vetem futva utána, hogy a nevezett tudós tankönyvei mindnyájan a legpompásabb praelegaló modorban vannak írva, mi a tanárt minden készülettől, minden fáradságtól, minden methodikai fogás használatától megmenti s azért váltak oly megválthatatlan kedves kézikönyveivé tanáraink legeslegnagyobb részének — honor melioribus!

Valljuk meg, hogy ezekért és ilyenekért azután méltán haragszik Salamon. Mi több, magam is épen úgy haragszom, mint ő, ha nem jobban, de azzal a tetemes különbséggel, hogy én egyenesen a *szájbarágókra* magokra, nem pedig a rendszerre haragszom, mely az egész dologban ártatlan.

A második vonás, mire figyelmet kérek, a szolgálai elsajátítás. Erre nekem a — tudtomra — Horatius kezdeményezte s Tamlinson tökélyesítette philosophema jut eszembe, mely szerint minden attól függene, hogy micsoda nevet adunk valaminek. Irónk megint megvonta az ő keziját és tette a memorizálást, mint a nyílra való ezélt¹⁾ és nevetséggé akarván tenni minden nép előtt, alkalmasan nevezé: szolgálai elsajátításnak.

De e pontban már nem találkozok a kettőnk haragja. Nyílaink elsurranak egymás mellett. Én csak a memorizálattal való túlságos vagy helytelen élésre neheztelek, magára a dologra épen nem. Sőt nem is értem, hogyan lehet ellensége

egy óra alatt megfutott mérföldek számát s épen ez az, a mit a természettanban röviden „gyorsaság“-nak neveznek. Ezt úgy viszzük algebrai képletre, hogy a mérföldek számát m -nek, az órákét s -nek s a gyorsaságot h -nak nevezve a műveletek symbolicus rámájába illesztjük imígy: $\frac{m}{s} = h$. A ki ezt írja, a fentebbi szabályt algebrai nyelvre, s a ki a képletből olvassa ki a fentebbi feleletet, az a képletet köznyelvre fordítja.

¹⁾ Jerem. Sir. 3, 12—14.

a memorizáltatásnak az, a ki az önálló tanulmányra s hasznos értelmi munkálkodásra való neveltetést tekinti középiskoláink főfeladatának (2. lap). Ezekre a működésekre nemde szellemi tehetségek kellenek s egyikök úgy-e, hogy az emlékezet? Ezt a többieknek megfelelően szükséges gyakorolni, még pedig hatalmasan gyakorolni, mert az a hirhedt antagonismus az emlékező és ítélő tehetség között merő szófia beszéd s az ítélet dús emlékezet nélkül csak olyan, mint a szakács rakott élés kamara vagy piac nélkül. Ez a dolog alanyias oldala. A tárgyas meg az, hogy legioja van fogalmaknak, melyeket csakis emlékezetünk által szerezhethünk meg. Nincs se inductio, se deductio, mely által én az elefánt fogalmára szert tehetnék. Emlékezetem veszi azt átközvetlenül vagy tolmács által, az is tartja meg és teszi sajátommá s ezt mondhatni minden igazi coneret fogalomról. Nem is tudok senkit, a kinek ártott volna valaha a memorizálás. Igen jeles embereket ismertem, kik közül az egyik Phaedrust tudta szóról szóra iskolai évei óta; egy más Virgilius *Aeneissét*, ismét egy más Horatius ódáit, *Ars poëticáját* stb., egy más Tacitust, egy ma is élő úri ember Quintilianust s egyiknek sem nyomorékult el az esze vele. Magam sem vallottam semmi kárát, hogy tizenkét-tizenhárom éves koromban Molnár György latinul irt latin alaktanát, syntaxisát meg C. Neposból néhány biographiát egy szó hiba nélkül tudtan. Odáig megyek, hogy még a csupa szajkó módra való megtanulást is sokkal előbbvalónak tartom a praelegálás alatti ásitózásnál. A semper aliquid haeret nem csupán a calumniára illik.

Már akárhogy tartom én, irónk bizony haragszik a memorizáltatásra, mert ő azt az önálló tanulmányra való nevelés elvével ellenkezőnek tartja s haragjában a *szolgai* epithetum mennykövével sújtja. Indulatában nem gondolta meg sem a stoicusnak a rabszolgájához intézett mondatát: „ha nem haragudnám, megvernélek,“ se azt, hogy hiszen a gyermek, melynek fejlődési processusát veszi ő fel tanrendszere mintájául, szolgailag sajátítja el a nagyok beszédjét és cselekedeteit s általában semmi évről nem gondoskodott, melylyel az emlékező tehetségnek mint ilyennek gyakoroltatása iránti ellenszenvét igazolja. Némi magyarázatra egyedül csak a szolga s önálló szavak közti ellentét mutat. „Eben wo *Beweise* fehlen, da stellt das Wort zu rechter Zeit sich ein.“

Nem különben adós maradt írónk annak is kimutatásával, mennyiben lehet ama hibákat a művelt világ középiskolai tanrendszere rovására írni? Ha nem állítná nagyon fölöslegesnek okulás kedvéért beutazni ez ügyben Német- stb. országot, azt tanácsolnám, tekintsen be középiskoláikba, mert látni fogná, hogy számtalan van, a melyben se a szájbarágás, se a szolgálai tanultatás nem játszsza a főbb szerepet és nem egy, a hol mind egyik, mind másik, mondhatni, ki van küszöbölve. Ellenben számos intézetet lehet találni, hol önálló munkásságra szoktatják s abban gyakorolják tüzetesen, rendesen a növendékeket. Egy szó, mint száz, írónknak ama rendszer elleni haragja méltatlan s vádja igazolva eddigelé nincs.

De igazolva lesz talán a második pont által, melyet ismét tüzetesen még kell vitatnunk, mert az alkotja az átmenetet a negativumról a positivumra. Itt ugyanis a destructio műve végződik, hogy azután a codificatio kezdődjék.

Nehogy kapcsolatokból kikapottaknak láttassanak írónk idézendő állításai, kissé messzebről kell kezdenünk. „A dolog természetéből foly, hogy az elemi oktatásban kevesebbet lehet a tanítvány önszorgalmára bizni, mint az algymnasiumban, emebben kevesebbet, mint 14—15 éven felüli ifjakat nevelő főgymnasiumban.“ (4., 5. lap.)

Ez, a mint látszik, nagyon tisztán és plausibiliter (Jósika szerint *dicsélyesen*) van mondva, de bizony elég zavarosan gondolva. Nem kell ezen megütközni. Horatius maximáját: *Cui lecta potenter erit res, nec facundia diseret hunc, nec lucidus ordo*, nem szabad megfordítanunk (*iudicia universaliter affirmatia simpliciter converti non possunt*) és azt vélnünk, hogy az utolsókból az elsőre következtethetünk. *Facundia* és *lucidus ordo* egymástól és mindkettlen a *res* ismeretétől annyira függetlenek, a mennyire csak emberi tehetségek függetlenek lehetnek egymástól. A *sophistica* amazokat gyakran birja erős fegyverekül használni.

Nos, hanem már ideje van megmondanom, miben áll a zavar. Mert hogy az idézett passusban zavar van, az bizonyos, melyet hogy tévedésnek tulajdonítsak-e az íróban, nem tudom, de igen azt, hogy az olvasóban ártalmas tévedést okozhat. E szavaknak: a tanítványok szorgalmára — többet vagy kevesebbet — bizni, természetes jelentését az előtte s utána mondottakkal egybevetve kétségbe kell jönnünk az iránt, hogy mit értsünk tulajdonkép alattok. A többit — részint idézettet —

elhallgatva, midőn írónk a kevés önállóságra szoktatás, a nem önálló tanulásra nevelés felől panaszszkodik, s ezért a rendszert vádolja; s midőn a szájbarágottaknak szolgálai elsajátítását teszi pellengerre, azt vélné az ember, hogy ezekkel szembe oly mód-szert javasol, mely szerint a tanítás a tanítvány eszének tevékeny foglalkodtatásában, működtetésében álljon s ezt a működtetést nevezi azután önszorgalomnak.

Ámde ebben az értelemben az idézett egész szakaszban egy szó igazság sincs, mert ennek a működtetésnek egyformán kell meglenni az elemi iskolában, az al- és főgymnasiumban a hat és tizenhat éves növendék irányában.

És ha van fokozatosság, az a tanítóra nézve van. A gyermekkel, a kezdő tanulóval tudniillik legtöbb dolga van a tanítónak; amannak mozgékony, egy tárgyra hosszasan nem szegzhető elméje, ennek sokkal éberebb figyelmét, találékony-ságát, úgy szólva szellemi iparát igényli, mint a felsőbb osztály növendéke. Úgy, hogy az alulról czélszerűen vezetett osztály növekedtével a tanító lassankint mindinkább inkább átmehet a katechetikai módszerből az aéroamaticába, — nem a fentebb jellemzett praelegálást értem — a mint hogy kell is átmennie, hogy azután a gymnasiumból az egyetembe ne átugrás, hanem csak átlépés történjék.

De mindezek biz' esze ágában sincsenek írónknak, mi kitészik abból, hogy ő az önszorgalom gyakorlására külön időt kíván, holott a mi eszménk szerint a különben is tanításra fordított időnek a tanítvány eszét untalan erősítő, ennél fogva önálló munkásságra alkalmassá tevő czélszerű használása a feladat.

E szerint tehát rosszúl értelmeztük volna az önszorgalmat s azt kell hinnünk, hogy betű szerint a növendéknek a tanítás óráin kívülre feladott vagy önkéntesen vállalt saját dolgozást teszi.

Ha ez így van, hogy róhat fel ismét az üldözött tanrendszernék hibául oly mulasztást, a miben a tanintézetek és különösen a külföldiek nem vétkesek? Avagy midőn a nyelvtanár darabokat mutat ki autorból vagy chrestomathiából a tanítványnak, hogy szótára és nyelvtana segítségével fordításukra elkészüljön; midőn viszont gyakorlatokat fordított le vele a maga erején az anyanyelvről az idegenre; midőn írásbeli compositiókat készített vele — sok helyt versben is — anyai és idegen nyelven; midőn a földrajz tanára helyek geographiai hosszúságát, szélességét keresteti fel mappán vagy globuson;

midőn térképeket készített, — mindezek nem az önszorgalomra bizások-e?

Egy más, szint' oly széles, mint szükséges mezején a tanulásnak nem ismeretes-e Salamon előtt az algebrai s geometriai példatárak száz, egy ezer példánya s nem tudja-e, hogy ezek mind az önszorgalom gyakorlására vannak szánva s egy sem marad külföldön, mint mondani szokás, *boltörnek?* (Ladenhüter.)

Hogy *Közoktatásunk reformja* írója mindezeket ne tudja, az nem csak hihetetlen, hanem merőben lehetetlen is. De így azután kénytelenek vagyunk azt gondolni, hogy Salamon az imént előszámlált dolgokat nem tartja az önszorgalom és önálló tanulmány gyakorlatainak és ez esetben bámulnunk kell, mily vakmerően száll szembe az egész elméleti s gyakorlati methodikával, a művelt világ tanítói összes táborával! És mind csak az utóbbi feltétel alatt; csodálkoznunk kell, hogy mikép áldozhatja fel oly eszes és jeles ember, jobb ügyre méltó Deciusi devotioval, írói reputatioját egy sophismának!

A rejtvény kulcsa, — véleményem szerint — ha kimutatja írónk, hogy hibáztam, bocsánatot kérek töredelmesen mind tőle, mind olvasóimtól, ott rejlik, hogy Salamon egy a közönséges rendszertől merőben különbözöt vél, hogy feltalált és ennek kellene helyet csinálni amannak a rovására.

Ily esetben a szabályos eljárásnak három főmozzanata lenne, úgy mint:

1) az új módszernek részletes, elemző, kellően bizonyító alapos *leírása*.

2) minden oldalról való *megvitatás*.

3) *próbára tétel* oly körülmények közt, melyek jó siker esetében a módszer érdemét kétségtelenül kimutassák, ellenkező esetben kárt tenni ne engedjenek.

Az első actus nincs még meg, mert a szóba vett könyvből csak a methodika történelmébe erősen beavatott szakember veheti ki, miben álljon tulajdonkép írónk módja. A második, mondhatni, csak most e közleménnyel kezdődik. A harmadikat írónk — kétségkívül mélyen meg lévén győződve módszer csallhatatlan sikeréről — egész nemzetünk néhány fiatal nemzedéke kockáztatásával, mint országos reformot akarja megtétetni.

A két első mozzanat helyett a calumniare audacter eszközét választotta írónk. A bevett módszer egyáltalában rossz, mondja categorice. Rosz a mivoltában, rossz a következeiseiben;

rosz nálunk és rossz külföldön. Csakhogy nálunk rosszabb, mint másutt, de nem azért, mintha mi rosszabbul használnók, mint a külföldiek, hanem mivel másutt hozzája kívülről járuló kedvező körülmények elfödik a roszaságát, nálunk pedig nem. Ennél fogva ne is akarjuk megvizsgálni se a rendszer működését másutt, mert rossz voltát a magunk példájából s a rothadás elmélete szerint, mely legigazabb esetében is csak gombatermésig vezet, roszasága orvoslását is kitanulhatjuk.

Pereat tehát a bevett rendszer, és lépjen helyébe közoktatásunk reformja.

Ha ez nem sophisma, tehát mi? A sophisma voltaképi tulajdonsága az igaznak és hamisnak oly vegyítése, hogy kibonyolítani nagyon nehéz. Az például igaz, hogy a baj orvoslására a baj megismerése okvetetlenül *szükséges*, de nem *elég* *séges* is ám, minden rothadási elmélet daczára. A *conditio sine qua non* és a *causa efficiens* közt még nagy hézag tátong, miről a szóban forgó sophisma semmit sem akar tudni. Az is igaz, hogy az önszorgalom gyakorlása a mi köziskoláinkban sokkal kevésbé üzetik, mint a külföldiekben. Tudok én erről egy nótát fűni, a ki egy *Algebrai gyakorlatkönyvet* nyomattam ki saját költségemen s húsz év alatt sem birtam eladni minden példányát. De nem igaz ám, hogy ebből akár az ügynek külföldön való állapotára, akár a rendszer roszaságára követkekezést húzni lehessen.

Mennyire el van fogulva saját sophismájában maga az író, hadd mutassa egy konkrét példa. „Mostani rendszerünk mellett,“ írja a hatodik lapon, „hol oly gyorsan siklanak át s oly keveset adnak az elemiekre, gyakran épen az ezekben való kis gyöngeségek hiúsítják meg a magasabbakban való előmenetelt. Vegyünk fel egy gyakori esetet a számtani tanításból ¹⁾. Egy főgymnasiumi növendék például sehogy sem boldogul a logarithmusokkal. Ha vizsgálat alá vesszük a hiú erőlködés okait, majd mindig oly első elemek elhanyagolásában leljük a baj első forrását, mely sokszor csodálatba ejt. Néha kisül, hogy a sokszorozó táblán innen semmit sem tudott a növendék jól megérteni a szakból. De ha jobban vizsgáljuk, hiba volna a sok-

¹⁾ „Számítan tanításából“ lett volna a helyes szólam. A város háza helyett rossz lenne a „városi ház“. Megfordítva hiba volna például „házi kezelés“ helyett a „ház kezelését“ írni.

szorozó táblát is kiindulási alapúl venni az újból kezdésnél. Kisül, hogy betanulta ugyan, de rosztúl.

A baj gyökere ott volt, hogy nem tanították jól az összeadásra, nevezetesen azon kis ugrásra, mely egy tizen alúli számot egy tizen felúli számra egészít ki. Ebből foly, hogy szorzása nem alapult az összeadáson, nem érthette tehát meg az osztást, nem azután a törteket, annál kevésbbé a következőket.“

Így panaszkodik szerző s nem tudja vagy nem akarja tudni, hogy az, a mit ő oly sajnosan nélkülöz, húsz év óta kínálkozik a fentebb idézett algebrai gyakorlatkönyvben, hol a szorzás az összeadásra s minden további műveletek fel a logaríthmusokig a szorzásra vannak fokozatosan — inductive és deductive — alapítva. Az a könyv a bevett, sőt minden rendszerbe, sőt magába a reformatoréba is beilleszthető, semmi változtatást bennök nem igényel, s ha a mathesis tanítói nem akarnak semmit tudni róla s az emlegetett pontban nem folynak a dolgok Salamon kedve és kívánsága szerint, hanem célellenes a működés, mi joggal állíthatni, hogy a baj *nem* tanítóink kevesebb képzettségéből, hanem a híres külföldi minták után acclimatizált rendszerből származik? Lépjünk már a régen készülő másik pontra. „Az alsó gymnasiumi négy osztályban az az elv uralkodnék,“ írónk szerint, „hogy mentől kevesebbféle tantárgy vétessék fel s a szabály nem az volna, hogy abban messze haladjanak a növendékek, hanem hogy a megtanultat annyiféle oldalról begyakorolják, hogy minden tantárgy elemei s főkép első elemei kivétel nélkül minden növendék elfelejtethetlen sajátjaivá váljanak.“

Jól és szépen van mondva és nem csak annyival, a mennyit idézék, hanem tovább is szellemdúsan részletezve s a nyargalva haladás és tárgyhalmazás ártalmi kimutatásával kellően világosítva.

Mind a mellett azonban, hogy általánosságában helyeslem az idézett és érintett állításokat, vonatkozásukban, alkalmazásukban van egy pár szóm hozzájuk. Mert jól van mondva, szépen van mondva, de itt nem egyéb, mint a rendszerelleni csatározás momentumául felhasznált ódon igazság, melyet nem Salamon mondott legelőbb, és míg akármiféle rendszer mellett gyarlóság lesz a világon, sokaknak lesz alkalmi ő utána is elmondani. A fegyver tehát nem annyira új, mint az ostromlott rendszerrel szembe életlen. Ugyanis lassan sietni, kevesebb

tárgyat alaposan, jól megtanítani minden kitelhető rendszer mellett lehet.

Ez egy volt; most a másik észrevétel. Irónk nem csak egy ízben adja értésünkre, hogy ő gymnasiumainkba ez idő szerint bevett tárgyakat nem sokalja. „Részemről,“ írja, „nem tudnék közülök kivetőt találni.“ És előbb azt mondá, hogy nem tartja a gymnasiumi nyolcz évet rövidnek annyi tantárgyra, a mennyit végezni kell. „Csak a felosztásban kell jobb gazdálkodást követni“, így biztat, és ez első lépés a codificatoria, a melyet nem tudom miként bír irónk megegyeztetni a destructio utolsó, épen most tárgyalt léptével. Mert ha a tantárgyak mennyisége az egész gymnasiumra nézve nem fölöttébb sok, ezzel annyi meg van engedve, hogy épen elég. No már ha számukat az algymnasiumban megkevesítjük, a mellőzöttek (kivető nem lévén *közöttök*) a főgymnasiumba kell hogy torlódjanak és ott azután *igen* sokan lesznek és nem lehetend jól tanítani őket. Miután tehát — állítom, míg ellenkezője be nem lesz bizonyítva — a mostani rendszer lényegén nem változtatva, *lehet* jól tanítani benne, nem látom jobb gazdálkodásnak azt a felosztást, mely az alsó gymnasiumba *talán* valamivel jobban enged, de a felsőben bizonyosan rosszabbul kényszerít tanítani.

„Ez csak cavillálás,“ feleli talán erre irónk, mert vak, a ki nem látja, hogy az algymnasiumban folytatott alapos és öntanulmányra szoktató tanítás módja, úgy elkészíti a növendéket, hogy azután a főgymnasiumban sokkal gyorsabban haladhat s a nagyobb tárgyhalmazt is megbírja.“ Mire én hármat viszonzok. 1. A természetes ellenvetést az irónak előre kellett volna látni s nem velem taláztatni ki czáfolatát; posito, ha az. 2. Ha az is, oly ugrást földöz fel azon egy intézet és tanfolyam két részebeli tanításmódja között, melyet irónk, a fokozatos átmenetek pártolója, nem ajánlhat. 3. De nem is czáfol meg, mert a főgymnasiumban merőben új tárgyak jönének be, melyeknek elemeit az algymnasium nem tanította s a velők való gyors haladást lehetővé nem tette.

Igenis, irónk maga megvallja, hogy módszere nem minden részben az a fő-, a mi az algymnasiumban. De hogy miben áll általában az a módszer, arra itt a kiindulásnál még csak futó pillanatot sem vethetünk, mert csak egy pár nemleges vonást nyerünk fölöle, mely korábbi perplexitásunkat újra föleveníti. „Meggzűntetjük és betiltjuk,“ úgy mond, „nem csak a könyv nélkül tanulást, hanem minden leczkehagyást és bár-

minemű oly feladatokat, melyeket a gyermeknek otthon kellene megfejtetni. Mert maga az iskolában követendő módszer épen az önerő gyakorlására volna fektetve.“ Mintha biz' ez ellenkeznék amazzal!

Még két vonás — ez is nemleges persze — s azután késsen vagyunk a kiindulással.

„A gyermekeknek mind testi, mind lelki erejére nézve üdvös, ha naponkint hat óránál többet nem követel tőle az ülő munkával járó tanulás.“ Föltétlenül alája irok.

„Az algymnasiumban napjában tisztán szellemi munkát kívánó két tárgynál többet nem kellene előadni.“ Bővebb ismeret nélkül nem lehet hozzá szólni. Annyit megsugok az olvasónak, hogy reformatorunk két tárgya tulajdonkép hatot is jelent.

A II. czikk tüzetes tárgya: *A história elemei az algymnasiumban*. Ehhez nem szólok, mert Salamon jobban ért hozzája, mint magam s ajánlom e czikk olvasását az eredetiben. A feliraton kívül járó más tárgyakról is sok szépet lelteni benne szokott szép stíllel, ha szintén nem is egészen czimeres renddel irtakat. De szólok ám annál többet a nyelvtanítást tárgyaló III—VI. czikkhez, mert itt elmondhatom: anch'io sono pittore, magyarul: engem sem a gólya költött. Én tudniillik megtanultam *magam erején* vagy nyolez-kilenez nyelvet, az írónk követelte *közvetlenség*¹⁾ fokozatáig; továbbá sikerrel tanítottam és tanítottam felügyeletem alatt másokat különféle életkoruakat idegen nyelvekre; végre magam is irtam egy pár vezérköny-

¹⁾ Salamon az adagium: „Si scripseris Pestini, scribito Pestino more“ nyomán közvetlenséget ír. Nem bánám én, csak azután ne beszélne annyit és oly lelkesülve az inductiv módszerről. Inductio és analogia együtt élnek-halnak. A legközelebről kapott analogia is meggyőzhette volna írónkat arról, hogy: közbe vetni, közvetni, közvetíteni, közvetetlenség, közvetlenség épen oly sor, mint ez lenne: szekérbe ülni, szekérülni, szekérültni, szekérültelenség, szekérüllettség. Szint'oly szörnyeteg a valamit „okadatolni“ is a helyett, hogy „valaminek okát adni“. Mert azután a helyett a „disznónak vért venni“ azt mondhatnók: „a disznót vérvétetelni“ s ez: „a bolha csípi a hátamat“ = lenne ezzel: „a bolha hátasipetel engemet“. Lesznek, kik azt mondják erre, hogy nem kell élire állítani a dolgot. Az ilyeneknek csak azt felelem, hogy nem irígylem a logikájokat. A *közvetlennel* még más baj is van, mert ez a *közbevetelennel* oly formán van rövidítve, mint *Klenram sténkan* (Kelemen uram fülemülénk van);

vet tanításukra és tanulásukra. Ehhez járul, hogy én az idevágó német, francia, angol irodalmat meglehetősen ismerem és a nyelvtanítások különböző módját magamon és másokon megkísértettem. Mindezeknél fogva nem csak jogom van a dologhoz szólani, hanem mint tárgyba avatott némi világosítással és szemnyugtatóssal szolgálhatok azoknak, a kiket írónk ragyogó sophistikája netalán megvakított.

Mert valóban szemfényvesztő sophistikával van irva az ismertetendő négy czikk. Jól megjegyezzük: nem vádolom én Salamont szánt szándékos ámitással, sőt jó indulatának s akaratának a lehető legteljesebb igazságot szolgáltatatom ki. Ő tudniillik azt a szomorító tapasztalást szerzette meg, hogy honi iskoláinkban nyolcz év lefolyása alatt a klaszikus nyelvek tanítására fordított fáradság füstbe megy és az „úgy nevezett érettségi vizsgáink nem egyebek az éretlenség kiáltó bizonyítványainál“. Ezen ő, mint igazi philanthropus, gondolkodóba esett, elemezte az ügyet, számbavette a körülményeket, puhatolódzott, vizsgálódott s végre sikerült is neki, hiedelme szerint, megelteni a bajnak mind okát, mind orvoslása módját. Hogy ily fényes, legalább erősen csillogó, eredmény megvakíthatta a feltalálót, az természetes. És most már kettő állott előtte. Vagy hogy, ha nem premálta is in nonum annum, kissé vele háljon a dologgal s elemezésén még egyszer-kétszer higgadtan szemlét tartva, felkutassa netalán létező hiányait vagy gyöngeit, vagy pedig hogy kecsegtető hiedelme valóságában bizva, arról minden kitelhető módon törekedjék másokat is meggyőzni. Írónk az utóbbi eljárást választotta, mit ismét természetesnek tartok. Hiszen midőn valaki egy szép álmot lát, oly jól esik azt hinni, hogy imetten van és nem alszik. És lehet-e annál szebb álmom, mint mikor az ember sejti, hogy véleménye úgy szólva homlokegyenest áll szembe a világgal, de egyszersmind meg

Émplekhumpiska (Én Pávai Elek s a hugom Pávai Juliska); *vasitz* (van-e vajás kifli a piacon?) stb.

Most már menjünk át a „közetlen“ igazolására. A bevett „közvetlen“ az „unmittelbar“-t akarja tenni. „Steyern gränzt unmittelbar an Kärnthen“ így magyarázhatjuk: Stiria tőzsomszédja Karinthiának. De mivel e szólammal nem mindig élhetünk, mást is kell keresnünk. Paraphrasissal azt teszi a felhozott phrasis, hogy Stiria és Karinthia közt nincs se abstract, se concret *köz*, tehát Stiria *közetlen* szomszédja Karinthiának. Q. e. d.

van győződve arról, hogy ő egyedül jár az igaz úton, holott mások mindnyájan tévelyegnek?

Nos hát, írónk hiedelme szerint, a baj gyökere az, hogy a középiskolákban *nem nyelvet, hanem grammatikát tanítanak*. Tehát ense recidendum est, és helyét Salamon nyelvtanító módszerével kell kipótolni.

Nemde sophistika, mesterséges czikornyás sophistika kell egy ily paradoxon megbizonyítására? És mily messze kezdődik megalapítása! Irónk jól tudja az inductio erejét, melegen, hön ajánlja használatát, de hogy ne lehessen fegyverül használnunk ellene, a szóban forgó tárgyban, megszorítja, szűkíti uradalmát.

„Ne menjünk külföldre okulni,“ azt mondja, „ittthon is megtanulhatjuk, mi a roszt.“ Meg ám! de az okulásban az is benne van foglalva, hogy megtanuljuk, mi a jó. Lám mindjárt a jelen esetben ittthon csak arról okulunk, hogy a grammatika roszt; mert vele, általa, belőle nem tanulják meg növendékeink az illető nyelveket.

Ámde ha abba a nagy terembe, melyet írónk, mint *Kék-szakál* ama bizonyos kamarát a feleségei elől, el akar előlünk zárni, a tilalom ellenére bepillantunk, azt tapasztaljuk, hogy a nyelveket bizony mindenhol grammatikával tanítják a tanítók és mégis megtanulják a tanítványok. És ezt nem czáfolja meg a már idézett állítás, hogy az „acclimatizált rendszer bárhol is ellenkezik a dolgok természetével“. Ez a szerencsétlen kiindulás adja főképp az egész okoskodásnak a sophistika jellemét, mint-hogy a hibákat mindig a hazai állapotokról vonja le írónk s mégis mindenütt úgy akarja értetni, mintha azok bárhol a rendszer → ezúttal a grammatikai tanítás — kimaradhatatlan következményei volnának. Azután általában „sic veris falsa remiscet“ oly ügyesen keveri a kártyát, hogy az avatatlan olvasó azt gondolja, hogy mind tromfot kapott a kezébe s a kritikusként fáradságába kerül a keverő fogás kipuhatólása s kimutatása.

A nyelvtanításbeli hibák, írónk saját resumálása szerint: 1. „a grammatikát nem tanulják e tudomány szellemében, mely a legnagyobb mértékben inductív tudomány.“

Szerény, ártatlan szónak látszik s a legnagyobb — nem bírom elhatározni melyik — tévedés vagy fallacia rejlik benne. A szellem név alatt össze van zavarva a tudomány bizonyos tulajdonsága a lényegével, jelleme egyik vonása, magával az egész jellemével. Össze van zavarva a tudomány a tárggyával s mind a kettő a tanításával. Nem igazolható solidaritásba van

állítva a tudomány módszere a tanításáéval. Össze van zavarva emebben az inductio egy felől az eszmetársulattal, más felől a heuristikával. Össze van zavarva az anyanyelv és grammatikája tanítása az idegen nyelvek és tanaik tanításáéval. Zavarnak elég!

Quem dixere, Chaos: rudis indigestaque moles;
Nec quidquam nisi . . . congesta . . .
Non bene iunctarum discordia semina rerum.

A nyelvtan kétségen kívül nagy mértékben inductiv tudomány, de mennyiben? Mert ebben töménytelen a fokozat!

Ha feltehetnők, hogy valaki egy olyan nemzetben, melynek irodalma idegen befolyás nélkül fejlődött, elsőben irt volna teljes nyelvtant, műve minden bizonynyal nem csak nagy mértékben, hanem teljesen inductiv tudomány képét viselte volna. Csak az a baj, hogy ilyes egyén soha sem létezett. Még a mythus is csak az előbbieknél tökéletesebb grammatika íróját emlegeti, a ki emberré degradált isten volt s isteni sugallatból szerkesztette művét, mint ezt a Kathâ sarit sâgara beszéli. Sok egyének kellett tehát az inductio munkáját és sok ideig egymás közt megosztva, egyik a másikat kiigazítva, gyakori ellenmondások és heves vitatkozások között úgy, a hogy — mert sok kérdés ma sincs eldöntve — végrehajtani. És mi már annyi nemzedék évek száza alatt folytatott munkáját egyetlenegy fiatal nemzedékkel akarjuk elvégeztetni, sőt minden ily nemzedéket egymásután erre a sisyphusi munkára kárhoztatni? Ezt látszik pedig írónk követelni, midőn hibául teszi ki, hogy a szabályt reá parancsolják a növendékre, a helyett, hogy magával csináltatnák.

Reá parancsolják! Ismét az a fatalis Tomlinsonias névadás! Irjuk egyszerűen: megmondják neki s legott elhagyja minden ereje a sarcasmust, mint Samsont, mikor lenyirták a haját. Tehát ha még az a szabály nem is egyéb egyszerű ténynél, nemde sikeresebb és tanácsosabb egyenesen tudtára adni a növendéknek, sem mint fáradságosan és sok botlások között kóboroltatni össze vele a tapasztalás terét, míg felleli. Ime ezt: *doctae* (gen.) *aevol*, *docte* (voc.) és *docte* (adv.) *evel* iratik, reformatorunk szerint, methodika elleni vétek reá parancsolni a tanulóra. Pedig hány lapot kellene neki összeolvasni s összeírni, míg az inductio reásegítene arra a csekély tényre?

Erre a vesződségre kényszeríteni annyi volna, mint arra kötelezni, hogy ő maga szedje össze azokat a rongyokat, a

melyekből gyártsák azt a papírt, melyre ő sürgette jegyzeteit fogja irni. És cui bono?

Azért, hogy az inductiót gyakorolja s azzal önállóságra képesedjék. Csakis képes biz' az az egész dolog. Salamon ahhoz a most uralkodó felekezethez állott, a melyik magának a második parancsolat ellenére faragott képet csinált és imádja; credoja ez lévén: „Egy a bálvány, az inductio és Bacon az ő prófétája!“ Az enyém pedig — tulajdonképen nem credom, hanem alapos meggyőződése — az, hogy az ő inductiojok egy analysisből, synthesisből, combinatiókból álló keverék, melynek legkisebb ingredientája a logika valódi inductioja. Ez lényegében nem egyéb, mint általánosítás (generalisatio) és értelmi működésünk legközönségesebb, de egyszersmind legalsóbb fokozatú működése. Ezt, mint elménk más tehetségeit, fel kell használnunk ugyan az ismeretek megszerzésére eszközül, de inducáltatni csak azért, hogy inducáljon a növendék, erő- és időpazarlás. Nem szükség külön gyakorolni; teszi azt a gyermek születésétől fogva, előbb tudta nélkül, azután tudtával. Lám mily ügyesen kitanulja még kisdéd korában szülői gyöngéit! Hanem szükséges bezzeg egy felől korlátozni és óvatossá tenni az inductiót, a mennyiben egyik legkártékonyabb hiba életben és tudományban az elsietett, az elégtelen adatokra alapított generalizálás; más felől megkönnyíteni az inductio gondos és minél tökélyesebb, annál fáradtságosabb munkáját.

És épen ez utóbbit teszi a grammatika, midőn — hogy úgy nevezzem — a nyelv tényeit egyszer mint elemeket, azután combinatioikat bizonyos rovatok alatt rendben a tanuló elébe állítja, melyekből „megesinálhatja a szabályt,“ hogy írónk szavaival éljek. De nevezhetjük biz' azt törvénynek, mi által azután a reá parancsolás odiosus eszméje önként elenyészik; mert hogy a nyelvnek természeti törvényei vannak, azt senki sem tagadhatja és legkevésbé az, a ki a nyelvtant inductiv tudománynak ismeri el. A nyelv tehát e tekintetből ama törvényeknek bizonyos szavakra alkalmazása s annál fogva a ki grammatikát tanul, annak nyelvet is kell — akarja, nem akarja — tanulnia, még pedig azt a nyelvet, a melyiknek grammatikáját tanítják neki. De többet is tanul vele, mert a grammatika alkalmat ad még az analogia gyakorlására, mely jóval magasabb fokú tehetsége az értelemnek, mint az inductio. Véghetetlen fontos szerepet visel a nyelvben s következőleg a nyelvtan-

ban az analogia, úgy hogy én a nyelvészetet az *analogiák tudományának* merném nevezni.

Alkalmat ad továbbá a nyelvtan az ítélő tehetség gyakorlására, melynek kiművelése főfeladata a középiskolának, mert azzal ad ám „embert minden pályára, hol ember kell a gátra“, mint reformatorunk írja.

Alkalmat ad végre az a becsmértelt grammatika az analysis, synthesis és combinatio gyakorlására. És teszi mindezeket akármelyik jó vagy rossz nyelvtan többé-kevésbé ahhoz képest, a mikép *tanítanak* vele. Mert jönnek vagy rosznak nem tárgyiasan, hanem csak módszere tekintetéből nevezem. Oly nyelvtant, mely valótlan, hamis dolgokat, szarvashibákat foglalna magába, nem tarthatok annak; épen mint számtan nem érdemelné azt a nevet, ha azt tanítaná, hogy $2 \times 2 = 5$ vagy azt, a mit az egykori matheseos professor, a ki egyenletekkel mutatta ki, hogy két mennyiség összege a különbségével egyenlő és hogy a rész az egésznél nagyobb lehet. „J'ai vu cela, et je n'ai pas cent ans.“ Így értve azután azt állítom, hogy *jó* tanító bármely rossz nyelvtannal is bír jól, czélszerűen, sikeresen s a tudomány szelleméhez híven tanítani nyelvet. De mivel jó tanító sines több, mint jó grammatika, de az utóbbit könnyebb csinálni, mint az elsőt, tehát kívánatos, hogy oly *jó* nyelvtanaink legyenek, melyek a középszerű, de jó indulatú tanítót vezéreljék, sőt szint' úgy kényszerítsék a jó tanításra. Irónknak ugyan még az ily grammatika sem jó, „haladás ugyan, de még sem felel meg a nyelvtan szellemének s a tanítás czéljának.“ Bocásásl meg neki a bűnét Pânini szelleme!

„Nem bűnös ő,“ hallom mondani, „hanem hamis lelkű a referens, minthogy nem idézte híven a fentebbi passust, hol nem a grammatika, hanem ennek igen korán való használata ellen buzgolkodik.“ Ime itt van a teljes passus, a kihagyott rész aláhúzva benne. „Hogy is taníthatnák (a tudomány szellemében), mikor a szabályt az *elegendő nyelvanyag szerzése előtt* ráparancsolják a növendékre a helyett, hogy *szerzett ismereteiből* magával csináltatnák.“ Tehát változtat-e ez valamit előadásomon? Nem azt mondja-e világosan irónk, hogy a tanítványnak semmi nemű kész nyelvtant nem kell a kezébe adni, csak nyelvanyagot szerezzen s azután maga csinálja meg a grammatikát? ¹⁾

¹⁾ Reformatorunk annyira üldözi a szegény grammatikát, hogy nem csak tanítómesternek, de ciceronenak vagy scholiastának sem

A jelölt két vonást ki kellett egyelőre hagynom, hogy ne zavarják irónk főszmójét, melyet a felhozott első hiba fejez ki, tudniillik hogy a grammatika tanítása a — méltán korholt — „szájbarágás“ rovatába tartozik. Megmutatám pedig, hogy ha szinte rossz tanító azt is, mint minden más tanítást, azzá teheti is, de lényegében teljességgel nem az, hanem egyike az észfejtés leghasznosabb és legsikeresebb eszközeinek.

túri. „Jaj neki,“ tudniillik a nyelvtanulónak, „ha a szavak és tárgyak közti kapcsolat közvetlenségének elébe minduntalan oda tola-
kodik a grammatikus! . . . Horatius vagy Cicero legszebb helyeit, melyeket a tanítvány nyelvérzéke igen helyesen felfogott, tönkre teszszük reá nézve egy hitvány elfelejtett syntactikai szabály miatti faggatással. Mintha csak nem Catilina, hanem az ily grammatikától elrugaszkodott és minden Catilinánál konokabb fraterek kiátkozására tartotta volna Cicero dörgedelmes dorgálódzásait.“ Szép egy mester-
ség az a retorika, még a nonsenset is úgy be bírja kendőzni, hogy ép, egészséges gondolatnak látszik. Sziveskedjék nekem Salamon megmondani, honnan szerezte az a konok frater az ő nyelvérzékét, mely-
lyel a klaszikus helyet helyesebben fogja fel, mint a szabály segélyével való magyarázattal? Itt csak két eset lehet. Vagy az anyanyelvéből, vagy a tanulás alatti idegenből. Az utolsót nem lehet feltenni, mert például latin nyelvérzéke csakis annak lehet, a ki tökélyesen tudja a latin nyelvet. Az elsőben pedig csak úgy segíthet a nyelv-
érzék, ha annak a bizonyos szép helynek a syntactikai alkata vagy idiotismusa hasonló az anyanyelvéhez. De ha eltér tőle, nem csak nem segít helyesen felfogni az illető szólam értelmét, de még félre is vezetheti az elrugaszkodott tanítványt. Q. Curtius N. Sándorában egy helyt ezt írja: „Transfuga nuntiabat: Bessum haud amplius CC. stadia abesse. Exercitum utpote *qui* nihil praecaverat incompositum, inordinatumque procedere.“ No már annak a grammatikától elrugasz-
kodott konok fraternek, mivel vagy hitványnak tartotta, vagy elfelejtette az illető szabályt, a nyelvérzéke azt a felfogást sugallja, hogy „a hadsereg, mint a mely semmiről sem gondoskodott előre stb.“ és ez világos, hogy éppen helytelen és hamis felfogás lenne, mert az „utpote *qui*“ nem = mint a mely, hanem: minthogy ő s a *qui* (ő) nem az exercitusra, hanem Bessusra vonatkozik. A grammatikus tehát nem tola-
kodik a kapcsolat közvetlensége elébe, hanem figyeltetve a tanít-
ványt az analog helyekre, melyeket a syntaxis a relativ mondatok rovatába rendszeresen összegyűjtött (L. Zumpt 564 stb. Madvig 448), kiigazítja a frater tévedését.

És azt állítom végre, hogy a grammatika helyes és czélszerű tanítása még abban az esetben is megtermi üdvös gyümölcseit, midőn az egyik (bár fő-) czélja, az illető idegen nyelv megtanulása, a tanítástól független, más nemű okok és akadályok miatt nem éretik el vele.

Most már átmegyünk a reformator jelölte második hibára, melynek megvitatása közben reflectálunk ama kihagyott vonásokra is; mert ezek tulajdonkép csak előre készítik az olvasót arra a „fonákásra, hogy a grammatikát a tanulás kezdetén korán elővevén, a fődolog: a nyelvtanulás sine qua nonja, a tárgy és mondat közti közvetlenség, oda lesz.“

Ime ezt a sine qua nont jelölik az „legendő nyelvanyag“ és a „szerzett ismeretek“ szólamok is és így egyszerre megtagathatjuk a három színű, de egy lényegű conditio üterét.

Tagadhatatlan, hogy a nyelv mondatokká fűzött szavakból áll és hogy a nyelv tanítása a szavaknak és mondatoknak — a legközelebb kínálkozó metaphorával élve — átadása. A szint' úgy kínálkozó kérdésre: Mikép essék meg legezészerűbben az átadás? a felelet a nyelvtanítás tüzetes és terjedelmes methodikája feladata, melyet megfejtteni e helyt nem lehet.

Szüksük tehát a kérdést irónk nézetére s az ő használta particulák: korán, előtt stb. nyomán az átadásnak a kezdetére. A szűkített és határozott kérdés tehát ez: Melyikkel kezdjük az átadást, a szókkal-e vagy a mondatokkal? Reformatorunk az utóbbit ajánlja. No ha csak ajánlaná s ha csakis annyit ajánlana, azonnal kezet fognék vele. De midőn ő a másik eljárást czélszerűtlennek s természetellenesnek, fonáknak, minden baj gyökerének s általában eldobandónak nyilvánítja, eszembe jutván azon egyének milliói, kik azzal a kezdettel idegen nyelvet jól megtanultak, puhatólódzni kezdek, hogy mi benne a természetellenes? Az-e, hogy a gyermek nem úgy tanulja az anyanyelvet? Ha erre hivatkozik irónk, azzal csak azt árulja el, hogy nem vette elég apróra a beszélni kezdő gyermek körüli tapasztalását.

Számtalan szót és mondatot tanul az meg papagáj módra ama sine qua non nélkül, mely (tudniillik a tárgy és mondat közti közvetlenség) utoljára is nem valami mély titok vagy lényeges viszony, hanem százkép is pótolható egyszerű idearum associatio. De még ezt mellőzve is, minő merész következtetés abból, hogy a kis gyermek mikép tanul magától meg anyanyelvén beszélni, módszert alkotni arra, hogy mikép tanítsák

öt érettebb korában idegen nyelvre! Hiszen minden körülmény különböző a két időszakban s különbséget igényel a methodusban. Hadd mondjak egy példát. Elöttem nőtt és fejlődött egy gyermek, egy nevelő intézet-tulajdonosné fia. Atyja, anyja erős németek voltak, dajkája magyar, a növendékektől pedig, mint természetes, vegyesen hallott magyar és német beszédet. Az eredmény tökéletesen correct magyar és német nyelv volt, holott beszédének oly forma processuson kellett átmenni, mint az ólommal olvasztott ezüst ércnek. Valamint ez az óloméleget, úgy turta ki az magából a növendékek hibás németségét és anyja rossz magyarságát. Ugyan már varrna-e hímest reformatorunk az elbeszéltből s ajánlaná-e, hogy épen azt a gyermeket két idegen nyelvre kezdjék egyszerre, bárha a *méthode Salamon* szerint is, tanítani? Birnék helyeket idézni könyvéből, melyekből tétovázás nélküli „nem“ feleletet hiszek kiolvashatni kérdéseimre.

De tapintsunk a dolog erére: hadd mondjam meg, mit ért irónk ama fontos „közvetlenség“ alatt a tárgy és mondat közt?

A tanító azt mondja tanítványának az iskolában *panis*: kenyér. Ez nem ér semmit, mert nincs ott előttök a tárgy, a szemmel látható, kézzel fogható, foggal rágható valódi kenyér; csak ezt magára, kapcsolat nélkül mondani *panis*, sületlenség (34. l.). Megvárja tehát a jó tanító, míg megéhezik a fiu, s akkor megkínálván egy darab kenyérral, azt mondja neki: „*accipe panem!* nesze kenyér!“¹⁾ Még vagy húsz, vagy harmincz analog eljárás kell s aztán ott a „nyelvanyag“ a „szerzett ismeretek“, melyekből aztán megcsináltatja a gyermekkel a szabályt, hogy a latinban „nevek“, ezeknek „tárgyesetei“, „egyesszámai“ vannak s az „egyes“ tárgyeset ragja: *em*. Mindenek fölött pedig biztosítva van a főeredmény a „közvetlenség“, hogy a *panemet*, illetőleg a *panist* hallva, a gyermek nem a magyar szót „kenyér“ gondolja, hanem közvetlenül a tárgyat, a valódi kenyeret *képzeli* reája! Szóval, a *méthode Salamon* tanítványa olyan, mint egy tökéletes orgona, mely a kellő clavisok megbillentésére legott kiadja a hallható össz-

¹⁾ Hogy ezt irónk követeli, bizonyítja a 34. és 35. lapon álló feddése a nyelvtanokban foglalt példamondatoknak. „A téjnek színe fehér“ Bánja is a gyermek (azt állítja Salamon) akár fehér, akár fekete, csak ne kellene latinra fordítani.

hangzatot, holott a grammatikával tanított növendék egy néma alkotmány, mely hasonló billentésre csak egy táblácskát tüntet elé, olaszországi tombolaként, melyre például *c, e, g* volna írva.

Jaj de lehetne valami elfogult oly konok egyén, a ki azt állitaná, hogy — miután ő a phraseológiában megtarulta, hogy *pisum*, borsó; *amphora*, korsó, a *pisum* láttára vagy hallattára az igazi borsót s az *amphora*éra a megtestesült korsót épen oly elevenen képzelte, mint amaz orgonatanítvány a mesterséges, hosszú vesződés után a *panist*. — És még ez csak a concret fogalmakra vonatkozik; de hát az elvontakat mikép „közvetlenítné“ a reformator?

Megvallom töredelmesen, hogy „az én szájjammal beszél“ az a konok ember, kinek még más aggodalmai is lehetnek a magyarozott eljárásra nézve. Például, csak *egy* idegen nyelvben is annyi ezer szó, rag és képző lévén, (nem említve a nyelvnek szófüzésbeli sajátságait) a nyelvény (az inductio substratuna) megszerzésére ezzel az eljárással nem nyolcz (gymnasiun) vagy épen csak négy (algymnasiumi) év, hanem egy egész élet szükségeltetnék.“ „Ő nem! azt feleli a reformator, mert azon közben más mondatok más szókkal, más alakokkal szolgáltatnak adalékokat a gyűjtendő nyelvényaghoz.“

„Jól van“, folytatja a mi elfogult emberünk, de most már én félek attól, a mit Salamon a bévett rendszerről (8. l.) állít, hogy t. i. az „egyik mondat tisztán elsöpri azt, a minek az előbbi mondat leraká az alapját.“

Író: „nem kell attól tartani, mert az én tanítványaim untalan *jegyeznek* ¹⁾ és lajstromot visznek a lerakott alapokról.“

¹⁾ Irónk a IX. fejezetben oly lelkesült elogiumot tart a jegyzetekről s általában az írásnak az iskolabeli haszonvételéről, hogy elragadja az olvasót is magával. Ez történt nem különben velem, míg a következő kissé igen is tévedt passusra akadtam: „Tévedés lenne például azt hinni ezen sorok írójáról, hogy penna nélkül mindezen eszméit el tudta volna mondani“ stb. Apellest juttatá eszembe, a ki egy képiró társának, a ki bizonyos festményét mutatván, azzal dicsekedett, hogy egy óra alatt készítette el, azt mondá: „Látszik, hogy hamar festetted.“ *Közütatásunk reformján* is látszik egy kicsinyt, hogy *pennával* van írva s reflexiókat sugall az embernek egyfelől a jegyzetekbe, másfelől az emlékezetbe vetett bizodalomról. Nekem úgy tetszik, hogy a mit emlékezetben, azaz észben tartanak, az az észnek rendező, szer-

Elfogult ember: „Félelmemet egy más félelemmel üzte el kegyed. T. i. a kegyed tanítványának feje és papirja összehányt könyvtárhoz (bibliothèque renversée) lesznek hasonlók.“
Író: Korán sem, mert az én tanítóm nem az életben előfordulható esetlegességek szerint teszi föl és alkalmazza mondatait, mint a hogy gúnyosan ¹⁾ adá elé e cikk írója a dolgot; hanem egy érdekes tárgyú könyvet — például a görög nyelvre Herodotust — veszen elő s ennek egymás után következő mondatait használta föl a nyelvanyag gyűjtésére.“ *Elfogult ember*. „Erre elhallgatom most azt a természet törvényével egyező maximát „quod fieri potest per pauca, non debet fieri per plura“, mely szerint a grammatika az alapok lerakására szolgáló mondatokat analogiák nyomán rovatok alá állítván össze, sokkal czélszerűbb eljárást követ és ezt az a lényegtelen körülmény, hogy az így összeállított mondatok rend szerint különböző tárgyuak, épen nem devalválja annyira mint a kegyed igazán gúnyos észrevételei (34—35. l.) akarnák tenni ²⁾. Hanem azt kérdem a helyett: Kegyed találta-e föl azt a methodust? ³⁾. —

vező természeti tulajdonságánál fogva nem marad veszteglő tömegnek, hanem mozgásra, életre kel, bizonyos rendbe sorakozik; holt a jegyzetek csak olyanok, mint a — dodonai oraculum falevei. Jelesen a memorizálással, vulgo könyv nélkül tanulással, melynek reformatorunk oly eskütt ellensége, egybetette, az utóbbi nyerné, szerintem az elsőség díját. Okaim egy jegyzet szűk keretébe nem férnek, csak két pontot érintek meg. Egyik az, hogy az emlékezetbe nyomás az eszmotársítás oly fontos és lényeges segélyével van előleges és utólagos kapcsolatban, mitől a papirra bízott jegyzetek meg vannak fosztva. Másik az, hogy a memorizálás kétféle: úgy mint eszes és eszetlen.

¹⁾ Nem gúnyosan biz' én, hanem csak tiszta fogalmat akarom adni az olvasónak a „közvetlenségéről.“

²⁾ Ez az észrevétel szükségtelemmé teszi a megvitatott hibák harmadikát, hogy: „a nyelvgyakorlatokra használt mondatok mind a látható valóság gyakorlati ereje, mind a képzelet varázsa nélkül szűkölködnek“, külön elomezni.

³⁾ Az „elfogult ember“ aggodalmát a tanítvány fejében koválygó vagy jegyzeteiben projiciált chaos iránt a Herodotusi vezérfonal úgy látszik nem oszlatta el s udvariasságból fordítja másra a kérdést. De ha még azt is megtudja vala, hogy azon tanfolyamnak s azon Herodotusnak egyszersmind történelemre is és föld-

Író: Én hát, ki is más? Hiszen ha mástól tanultam volna, mint historicus őszintén megneveztem volna forrásaimat.“ — *Elfogult ember:* „No hát — bocsánatot kérek előre. — Kegyed azt a kolozsvári gavallért juttatja eszembe, a ki azt beszélte, hogy ő Mehadián létiben föltalálta, mikép lehet elmenni esőben esernyő nélkül szárazon a szállásától a jókora távolságra eső fürdőszobáig. Nos a dolog hübnere, (kegyed, ha jól tudom, Enyeden tanult, s ismeri ezt a szólamot) az volt, hogy a szállásoló épületek szakadatlan sora alatt egy földött folyosó ment végig, melynek minden fürdő vendég azt a hasznát vette, a mit a mi gavallérunk. Lássa tisztelt reformator úr! azt a módot, melyet kegyed az arab nyelvre alkalmazva könyve 46—47. lapján leír, kegyed előtt számtalanok föltaláltak és használtak s tanultak is meg vele különbféle idegen nyelveket, élőket és holtakat; sőt mint kidolgozott módszernek is különbféle módosításokban egész irodalma van, melyet reformatornak ismerni kellene.

Különösen pedig az egykor nagy lármát ütött *méthode Jacotot*nak a halvány másolata a kegyed rendszere. A Jacototé tagadhatatlan sikert aratott, nem csak egyeseknél, hanem iskolákban is fényes eredményeket mutatott föl és mindezek dacára ma már csak itt-amott elvétve lehet nyomait találni. Okait mondja meg más, én csak aggodalmomat és kétségemet akarom kifejezni.

A mi Salamon tudtán kívüli eszményképét a *méthode Jacotot* illeti, annak előnyeit és hátrányait s főkép alkalmazása nehézségét kimagyarázni törekedtem *Módszer* czimű értekezésem valamelyik füzetében ¹⁾, melyet egy reformatornak figyelemkörébe kellett volna vonni. Mert az, hogy a szemünket behűnyjuk s nem akarjuk látni, mi történik körülöttünk, nem biztosít eredetiséget. S utoljára is a hasznos másolás jobb a haszontalan eredetiségnél. A *méthode Salamon* akár eredeti, akár copia legyen, magántanulónak — (azaz, a ki maga jószántából s maga erején tanul valami idegen nyelvet) igen hasznos és kényelmes, minthogy a tanuló saját belátásához, szükségéhez, erejéhez alkalmazza, módosítja, változtatja. De éppen ezekért, ha tanító járul hozzá, már kétséges a formális

rajzra — cum appertinentiis — kell anyagot és formát szolgáltatni, vajon megtartja-e philosophusi nyugodtságát? — Kétlem.

¹⁾ *Módszer és némi alkalmazásai.* Akad. értek. II. 9. lap.

haszna s materialis eredménye. Egy egész csoportra nézve, tehát köziskolában, csak egy fehér hollónál ritkább Jacotot-féle tanítóval lehet sikeres; különben pedig hasznavehetetlen. Ily alapra fektetni tehát közoktatásunk reformját, merőben örültség volna. Ennél fogva a reformatorunk szerinti codificatio művét sikerültnek nem mondhatni. S minthogy a destructio is csak puskaropogás vala golyó nélkül, a grammatika s általában a nyelvtanítás rendszere renditetlenül, bántatlanul működhetnek az eddigelé elfoglalt teren, csak tanítóink bírják a bennök rejlő jó magot csiráztatni, felnevelni, gyümölcsöztetni.

Világosan következik az végre az előbbiekből, hogy Salamon barátom a classicus nyelvek tanulása kevés vagy semmi eredményét nálunk nem az igazi oknak tulajdonította, s hogy a kérdés, melyet ő megoldottnak hisz, eldöntve épen nincs. Szabadjon hát nekem is előállani egy eszmével, melynek kimondását a Plato Socrates szájába irt apologiája szavaival: Ne zúgjatok Athenae férfiai! kell kezdenem. Mert biz' az, a mit mondok, egyik félnek fölöttébb kedvetlen, a másiknak igen is kedves lesz és mindeniket higgadságra, türelemre kell felszólítanom. Az első rendbelieket nem szükség magyaráznom, hogy miért; a másik felet pedig kérem, kimélje tenyerét a tapstól, mert ha azt mondom, a mit ők, bizony nem azért, a miért ők. -- Abból az ellenmondhatatlan igazságból indulok ki, hogy bármily jó tanító működése csak úgy sikerülhet, bármily derék rend- vagy módszernek kívánt eredménye csak úgy lehet, ha a tanulóban a tanulandó tárgyra nézve a jóakarathoz valamely foka, le a zérusig vagyis a közönyösségig, megvan. Ez a jóakarathoz (a német *Willigkeitra* se Ballagi Móricz, se én nem tudunk egészen megfelelő magyar kifejezést) okvetetlen feltétele igazán *sine qua nonja* annak, hogy a legfelségesebb módszernek is észrevehető hatása és kívánt következményei lehessenek. De hát ha a zéruson alúl való fokot mutat a jóakarathoz mérő? Quid tunc? Ilyenkor kereken állítom Dantéval: „hagyjunk föl minden reménnyel“! Midőn valamely tárgy irányában a tanulónak — egyesnek vagy csoportnak — ellenszenve van, az a legszerencsétlenebb, javithatatlanabb állapot. Oly erőd, oly phalanx az, mely ellen minden tanítói s tanítási fogás szint oly hasztalanúl vív, mint az istenek, Schiller szerint, az ostobaság ellen. Ne jöjjön nekem senki azzal a lélektan-hagyott ellenvetéssel, hogy ime ez s ez a gyermek például zenét nem akart tanulni, de reászorították a

szülei s utoljára még jó zenész lett belőle.“ Nem a zenétől undorodott az a gyermek, hanem a tanulásával járó figyelem s fáradság nem volt inyére s arra mind a kettőre reá lehet kényszeríteni, de akarásra nem!

Major propositionk tehát az, hogy midőn a tanítandó alanyban a tanítás tárgya iránt kétségtelen s elpalástolhatatlan ellenszenv létezik, annak a tárgynak nem kell erőltetni a tanítását.

Minor pedig az: a magyar fiatal nemzedékben ez idő szerint legyőzhetetlen undorodás, ellenségeskedés mutatkozik a görög és latin nyelvek iránt, minek kétségtelen bizonyítványa tanításuknak országszerte általánosan csekély, sőt mondhatni semmi eredménye.

Conclusio: nyitassék *bona fide* egy terjedelmes, gondos *enquête* és ha ez minor propositióm igazságát világra hozza, szüntessük meg a classicaí nyelvek *kötelező* tanítását s pótoljuk helyét modern nyelvekével, mi nálunk kevésbbé okoz bajt, mivel saját nyelvünk alkata elég előnyös arra, hogy a classicaí nyelvek formális elsőségének egyensúlyt tartson.

Addig pedig, míg ezzel az ügygyel tisztába nem jövünk, őrizkedjünk a tanügyi codificatióval való sietéstől. A hebehurgia codificatio a gyakorlatban olyan, mint a hebehurgia generalisatio az elméletben.

Csakhogy amaz, a gyakorlat inkább bőrünkben járván mint az elmélet, sokkal veszélyesebb mint emez. Fontoljuk meg, hogy nemzedékek hosszú sorának határozunk a sorsa fölött.

Azonban meggondolva, hogy rosziúl játszanék az a sakista, a ki lépésének csupán az ő tervének kedvező következményét venné számításba, fel kell a teendő vizsgálódásnak azt az eredményét is tennem, hogy a szóba vett ellenszenv vagy épen nem, vagy sokkal kisebb mértékben létezik, semmint én *képzelem*. De ez esetben megvolna az *enquêtenek* az a megbecsülhetetlen haszna, hogy a baj igazi okát, netalán oly körülményeket fedezne föl, melyeken segítve, destructio nélkül eszközölhetnének reformot és állíthatnók helyre honunkban a classicaí műveltség becsületét.

Míg ez történnék azonban, addig sem szabad összedugni kezünket. Az ókor irodalma szerves élőszalakkal van modern műveltségünkkel összekapcsolva, melyeket elvagdalni épen oly veszélyes lenne, mint a siami ikreket összetartó izom- s ideg-

fonadékot. Nyelvei tanulását annál fogva, akármelyik fokú iskola feladata legyen, minél könnyebbé, gyorsabbá kell tenni, a vele járó czélok egyikének is feláldozása nélkül. Ne dobjuk el a nyelvtant, hanem tökéleyesítsük. Hisz a *méthode Salamon* is grammatika, csak hogy nem annyira javított, mint zürzavart és felfordított grammatika. Az utóbbi jelző egy kis magyarázatot igényel. Reformatorunk IV. §-a e címet viseli: *A subjectivitas fontossága a nyelvtanításban*. Én persze azt gondoltam, hogy a nyelvet tanuló subjectivitásáról — mely valóban igen-igen fontos tényező — van szó benne, s hiedelmemben még jobban megerősített a cikk kezdete: „Elvitázhatatlan tény, hogy magában véve egyik nyelv nem bajosabb a másiknál.“ Nem vizsgálva, vajon elvitázhatatlan-e, vagy talán épen nem is tény, a mit írónk állít; ellenben bizonyosan tudva, hogy egyik egyén bizony akármilyen nyelvet bajosabban tanul, mint a másik, hogy egyiknek egyik, másiknak másik nyelv bajosabb — és hogy a tanítás módja is nagy különbséget tesz, következtetésem, hogy a tanuló — vagy talán a tanító alanyiségét akarja tárgyalni a reformer, igen természetes gyanítás volt. De biz' én csak úgy találtam el a valóságot, mint írónk a classici nyelv tanítása kevés sikerének az okát. Reformer t. i. a szóba vett subjectivitas alatt bizonyos nyelv különböző íróinak *stilaris egyéniségét* érti. Ezt ő, az igaz, igen szépen és hatályosan — ha majdnem kissé igen merész ecsettel is — festi. De — nunc non erat his locus, és ha talált valaha a hegyére állított guláról vett hasonlat, ide minden bizonynyal a legszorosabb értelmében illik. Mit mondanánk arról a zongoraiskoláról, melyben mindjárt kezdetben vagy csak első részében is a hangnemek, ütemek ismertetése, az ujjak gyakorlata közt arról volna a szó, hogy miben különböznek Mozart, Beethoven, Mendelsohn, Schumann, Chopin, Thalberg, Liszt stílusaik s mikép kell mindenikök sajátosságához alkalmazni az előadást? Vagy arról a rajzmesterről, a ki rajzolni tanuló tanítványát a történelmi compositio titkaiba akarná a technikai nehézségek legyőzése s a biztos kéz megszerzése előtt avatni? Salamon nyelvtanításbeli methodikájának pedig ez a második fejezete. Igazán: dignus (deo) vindice nodus.“

II.

A MATHESIS TANÍTÁSA.

Az ultramagyarismus e tudomány nevével is úgy járt, mint sok más, hasonnemű fordításokkal. A feltett czélt, hogy született magyar embernek érthetőbb legyen, nem érte el, de részesítette ám abban a következményben, hogy chinai fal vonuljon a világ és hazánk tudományos műveltsége közzé. Pedig oly szép, oly jellemző a görög elnevezés: *tudomány!* Mert, igenis, kiválóan tudomány a mathesis: magasan áll jelesen a korunkban ama nevet kirekesztőleg magoknak tulajdonítani szerető experimentalis ismerethalmazok fölött, melyekre az *exact* név is csak annyiban illik, a mily részben a mathesis kölcsönöz nekik igényt hozzá. Ez, az igaz, csak nemleges oldala az ügynek; hanem tevőleges azután az a két vonás, melyet a többiek közül meg kell itt említenem. Egyik a bizonyosság, melynek hatalma oly nagy, hogy a legvigyorgóbb skepsis is, mely előtt semmi sem szent, ránczbaszedi nevető izmait és kalapot emel előtte. A második, nem ugyan oly széles, oly kiülő, de jelen tárgyunkra, a tanügyre nézve igen nevezetes vonás az, hogy a német módszerészekről úgynevezett *Wissen* és *Können* semmi tanban oly szorosán és elválhatatlanul egyesítve nincsenek, mint a mathesisben. Tegyük még hozzá, hogy a ki ezt a tudomány *menyiségtannak* nevezi, nem fordít, hanem ferdít, mivel a fogalom körét megszűkíti. A mathesis tudniillik nem csak a *menyiséget*, hanem a *mekkoraságot* is tárgyalja, s az utóbbi az elsőben, a szavak tősgyökeres magyar értelmében befoglalva nincsen s a felsőbb mathesis törekvései, czélja egyedül csak a két eszme közti hézag vagy szakadás áthidalása. Sokkal helyesebb lett volna, ha már egyszer magyarosítani akartunk, az algebrát a *menyiség*, a geometriát a *mekkoraság* tanának neveznünk, a mivel azt a ritka eredményt nyertünk volna, hogy a nevek az illető tudományágak voltaképi sajátságait fejeznék ki.

A két ikereszme, a *Wissen* és *Können*, nem egészen aequivalens, de rokonos és ismeretesebb nevezetekkel: *elmélet* és *gyakorlat* — tekintetbe vétele, mint érintém, a mathesis tanítására nézve fölöttébb fontos. A két eszmének a tudomány tárgyalásában való összeolvadása azt hozza magával, hogy taní-

tásában a deductiv és inductiv módszert, az analysisist és synthesisist, egyenlő sikerrel követhetni. Euler és Euklides egyfelől, Clairant és az új, angol realista tanár másfelől egyaránt dicsekedhetnek szakértő s előre bizton, gyorsan haladó tanítványokkal. További következtetés az, hogy ebben a pontban, még világosabb, mint a nyelvtanítás ügyében Salamon állítása valótlanúsága, mely szerint, mintha „az, a mi iskoláinkban célellenes, nem a mi tanítóink kevesebb képzettségéből, hanem azon rendszerből származnék, melyet híres külföldi minták után meghonosítottunk“ volna.

Volna, mondom, mert hisz épen az a baj, hogy nem honosítottunk, sőt amúgy nyersen sem ültettünk át. „A mi tanítóink kevesebb képzettsége — hogy írónk szavaival éljek — e téren még szembetűnőbb, kártékonyabb is, mint a nyelvtanításban. A latin nyelv tanítói, még a közelebbi korbeliek is, tüzetesen tanultak és tudtak latinul. Alvarus, Cellarius megtették kezeik közt most, mint régen, a kellő szolgálatot; de a bökkenő az vala, hogy az idők, a körülmények nem azok, a melyek régen. Jelesen a gymnaziasta nyakára rakott tárgyhalmaz akár-melyikök tanításában, ha új módszert netalán nem is, de a réginek javított alkalmazását, a sikert gyorsító fogásokat, könnyítő eszközöket tesz okvetetlenül szükségessé. E szükség nem látása vagy a segítség elhanyagolása nemde nem kevesebb képzettség?

És ezek a kevesebb képzettségű tanárok — a latin nyelvét értem, s a görögről nem szólok, mert B*** ként: „ezek szomorú dolgok!“ — általában véve a tanítási ügyességben jóval magasabb fokon állanak, mint a mathesis tanárai. És ez természetes, mivel — hogy csak egy okot említsek — azoknak segédül szolgál a traditio. Mióta csak gymnasium van Magyarországon, latinul tanítottak benne, mi több, az volt a fő-, az uralkodó, olykor csaknem kirekesztő tantárgy. A módszer és kezelése úgy ment nemzedékről nemzedékre, mint a csizmadiamesterség az inaskodással. De a szegény mathesis, mi tűrés, tagadás, rendszeresen elhanyagolt tárgy volt egész az *Entwurf* koráig.

Az az egy év, mely arra volt szánva, tanítványok kiművelésére sem vala elég, nemhogy tanítókéra. Külföldi egyetemek látogatása nem pótolta a hiányt, nem segített a szűkségen; mert egyfelől az egyetemi és gymnasiumi taninód közt nagy a különbség; másfelől, ha nyújtott is valami előnyt,

abban csak protestans tanárjelöltek vettek részt. Az *Entwurf* által nyitott tágabb mező azoknak, kik az átmenet korában tanítói működésben voltak, csak perplexitást okozhatott: Oly forma állapotban voltak, mintha egy dunai gőzös kapitányának sextanst és Mercatorprojectiót adnának a kezébe s azzal egyszerre a sik tengerre küldenék.

Mindezeket azért mondám el, hogy mielőtt akárki is, levonva a felelősséget kezelőiről, magát az intézményt, a rendszert, a módszert támadná meg, s a vélt diadal mámorában radical reformterveket koholna, előbb vizsgálja meg minden oldalról a dolgot.

De, akár elkészült reá kellően Salamon, akár nem, támadása jogosult, fegyverei élesek lehetnek. Vizsgáljuk, azok-e?

„Meggyőződéseim szerint abban (tudniillik a mathesisben) a legjobb tanárok mellett sem fog boldogulni az iskola, ha a mostani két véglet közt a középútat nem követi.“

Ez, mint látjuk, mind az a régi nóta, a melyet én is csak az imént ismétlék, és a melyet irónk következőleg illusztrál: „A mostani két véglet az, hogy a tanár a maga egy órája alatt a táblán megmutatta az algebrai vagy geometriai műveletet. Egyel-kettővel ugyanazon táblán ismételtette, s azután a mutatott igazság alkalmazására föladatokat hagyott ki, melyeket otthon kellett kidolgozni, hogy a tanár meggyőződjék utólag, ki tudja, ki nem a tanítottakat.“

Olvasóm, a ki előbbi fejtegetéseimből emlékszik, hogy a nyelvtanításbeli hasonló eljárást magam ócsároltam, méltán vádolhatna következetlenséggel, ha azt, a melyet irónkkal elbeszélteték, merőben helyeselném. De más dolog ám valami ellen kifogást tenni, és ismét más — a német közmondásként — „a fürdő lével a gyermeket is kiönteni.“ Salamon pedig kettőt is kidob — és nem most először — egyszerre, úgymint az *acromatica methodust* és a tanítvány önerejét foglalkodtató feladványokat. Azt hiszem, olvasóim legnagyobb része nem tartja ezeket kivetni való bitangoknak. Megvallom, én sem, hanem hogy irónk mind a kettőre pereatot kiált, azt rég tudjuk. Ezúttal azt az okát adja elsőben üldözésének, hogy azok a tanmódszerek *végletek*. Bajos megfogni, miért volnának azok, még pedig vétkesek, midőn egy részt az utóbbi az előbbinek kiegészítője, éppen mint a kés nyele a vasának; más részt, az *acromatica* a tanmódszer ismeretes két speciése egyike s

épen oly jogosult, mint társa a catechetika és az „iskolák nem boldogulása“ bünbakjává általában véve nem bélyegezhetni. De végletek biz' azok, vitatja a reformer, mert „egyszer csak a tanár dolgozik, másszor csak a tanítvány.“ Akár értelmezés, akár érv legyen, egyaránt silány nyilatkozat, melynek érték-fokozatát olvasómra hagyom, hogy határozza meg. Mikor éljen a tanár catechetika, mikor acromatika methodussal s mily mértékben gyakoroltassa tanítványai önszorgalmát feladványokkal, annak kiszabására fontosabb okok, lényegesebb körülmények kívántatnak, mint a milyen a csécsap *sok* vagy *kevés*. Csaknem nevetséges továbbá, a mit állítólag a rendszer természetéből folyó hibákról beszél. „A tanár“, azt mondja, „először is, többnyire a táblának fordult, s így a növendékeknek hátat fordító tanárra ki figyelmeztet, ki nem.“ Én azt a tanárt a ki előadásával (alkalmilag más módoktól is segítve) — legalább nagyobb részének — nem bírja lekötni tanítványai figyelmét, nem hogy *legjobb*, de jó tanárnak sem tartom s az ilyenek a jelenléte sem fogja a figyelmet biztosítani. Aztán, a hátat fordítást csupán egy-egy formula vagy geometriai figura odavetése igényli, mi az előadásra szabott időnek csekély részét teszi és még ezen is seghet egy részben a tanító, ha a leírandó formulákat dictálás után a tanulókkal iratja le. Tovább: „másodszor, egygyel, kettővel a fölszólítottak közül ismételte ugyan a mit tanított, de mindenikkel lehetetlen volt.“ Lehetetlen? És még is azt kívánja Salamon, hogy a tanító minden tanítványával együtt dolgozzék: hát ez lehetséges? „Végre a tanárnak a beadott dolgozatok mindenikének áttekintésére nem maradt ideje: mert öt-hat osztályban tanítván ugyanazon szakot, roppant mennyiségű föladatot fejtő s meg nem fejtő kézirat gyűlt össze.“ Nagyítás! de az utolsó ötletért elengedem a kritikát, melynek s a többi észrevételeimnek végeredménye az, hogy a rendszertől elijesztő példa gyanánt élénken színezett eljárásban a pellengérré állított tanárnak más hibája nincs, hanem csak az, hogy a catechetika-methodust nélkülözi. Alig tartom szükségesnek, hogy én e műszó alatt a sokratesi catechetikát s nem a tanár által elmondottak akár rögtön, akár más órában való kikérdezését értem, melyre nézve megadja a reformer, hogy „a tanár együtt dolgozik a tanítvánnyal“, de én ismét nem. No már az igazi catechetika nem használása hiba, tetemes hiba, a sikert csökkentő, hátráltató hiba ugyan, de azt nem a rendszernek, hanem egyenesen csak

a tanárnak kell és lehet feltudnunk. Mutasson reformer bárcsak egyetlenegy iskolai törvényt, akár methodológiát, melyben az általa leirt eljárás előszabva avagy csak ajánlva volna, s én azonnal ünnepélyesen visszavonok mindent, a mit jelen pár cikkemben az ő reformja ellen irtam és irok. Én ellenben utalom őt számos mások közt a Diesterweg klaszikus *Wegweiser*ére s az egykori *Entwurf*a, melynek, közbeszólva, acclimatizálásában azt a ferde és kártékony eljárást követtük, hogy a konkolyt belőle elszaporítottuk s a tiszta búzát a szemétdombra hánytuk. Ezekben meg fogja lelni mindazt, a mit ő a reformjában jót mondott és még valamivel többet is. Midőn én 1844-ben néhány német gymnasiumot tanulság kedvéért meglátogattam, Berlinben egy tanárra akadtam, a kinek tanításbeli eljárását épenségesen a reformer szavaival irom le. „Mathematikai kézikönyv nem volt a gyermeknél. (81. l.) A tanítási óra egészen kérdezősködésből állott. A tanár a gyermeket foglalkoztatta részint dolgoztatással, részint előszóbeli kérdésekkel és feleletekkel. Az ismeretleneket magával a tanítványnyal találhatta ki a már ismertekből. (82. l.) És így végeredményben maga iratta meg tanítványaival a kézikönyvet. (81. l.) És ez nem az algymnasiumban, hol nem ritkaság, hanem a főgymnasiumban történt s a tantárgy az analytika geometria volt, melyet világszerte akroamatice szoktak tanítani. Soha ideált ily szépen realizálva nem láttam. Erre a phaenomenonra maga a gymnasium igazgatója, a bevett rendszerben megöszült Ranke figyeltetett nagy dicséretnek közt és eszébe sem jutott, hogy rendszerellenesnek mondja a szóban forgó tanár eljárását.“

Nagyon hibáznék, a ki az iménti idézetekből azt következtetné, hogy az érintett ideál a Salamon ideálja. Hisz' azt veti utána (82. lap), hogy „socratesi talentum nem mindenkinek adatván s inkább a tanító egyéni tehetségétől függvén a jó alkalmazás, (hogy egyezik ez a fentebbi első idézettel: „Meggyőződés az . . .“ stb.?) ne sorozzuk ezt a maga legfelsőbb tökélyében a *módszer* multhatatlan követelései közé.“ Ez elég világos úgy-e? De nem oly világos már, midőn a negativumról a positivumra átmegy s ezt írja: „De az általam ajánlandó módszer ösztönt és alkalmat ad reá (a socratesi katechetikára) a tanároknak, míg (ismét negativum) az eddigi rend a szigorú tilalommal hatásos akadályokat gördített elébe“ (tollhiba *eléjük* helyett).

Itt tudniillik az a kérdés gördül elé: miben áll tehát az az „ajánlandó módszer“, melyre én a 42-ik lapot foglaló czikk ismételt átolvasta után is alig bírtam kielégítő feleletet kapni. Összehordom az elszórt vonásokat, hadd lássa az olvasó, minő fáradsággal kellett a negatívumok halmazából kihalászni egy kis pozitívumot. Egyébaránt kérem, hogy ha netalán kifogása lenne az összeállításbeli rend ellen, azért ne engem vádoljon, hanem a forrást, melyből meritek. Én csak igazító vagy világosító, olykor ellenmondó észrevételeimről vagyok felelős.

„Az algymnasiunban nem volna kézikönyv a gyermeknél. Kézikönyveket a tanárok számára kellene szerkeszteni.“ Csodálkozom az éles eszű Salamonon, mint a ki nem vette észre, hogy hisz' az, a mit ő kegyes óhajtáskint állít fel, már régen megvan. Nem olvassuk-e széltiben a cím lapokon: *Handbuch für Vorlesungen?* Csak annyit tesz ez, hogy „Handbuch für Vorleser“, mert hiszen ki tartja a *Vorlesung*okat, ha nem a tanár? A miénk annyira meg vannak győződve ez igazság felől, hogy nagy, mondhatnám nagyobb részök alig tesz többet, mintsem hogy felolvassa a kézikönyvet tanítványai előtt.

„A tanár, miután egy-egy jókora szakaszt eltanított, maga iratná meg tanítványaival a kézikönyvet (a maga számára?), azaz rövid, de kapcsolatos foglalatját az előadott igazságoknak, megkivánván a rendszeres előadást.“ Itt az *eltanított* és *előadott* szavak megint előtolják elutasíthatatlanul azt a kérdést, hogy tehát mikép kívánja reformerünk az eltanítást, az előadást? mi vagy minő az ő saját módszere? Katechetika nem, mert hiszen erre az csak ösztönt és alkalmat ad, sőt mint láttuk a socratesi talentumot írónk a módszernek még csak multhatatlan követeléseit közé sem sorozza. Akroamatika még kevésbbé, mivel szerinte mathesist hallgatni és avval megtanulni nem lehet. Megint: „Felsőbb és alsóbb intézeteinkben, hol a mathesist *hallgatják*, oly absurdum a biztos tudás megkövetelése, mint az, hogy az úszást szárazon, a rajzot énekből tanulja meg valaki.“ A hasonlat, hogy ismét közbeszólják, elég sületlen s az állítás, általánosságában, hamis. Úgy tesztek, mint Diogenes (vagy ki?), a ki a mozgást tagadó sophista előtt alá- s feljárt: példákkal bizonyítok. A vak Saundersonnak, kit csak *hallgathattak* a tanítványai, a tanterméből számos tanult matematikus kelt ki. A megvakult Euler az ő jeles algebráját, melyet egy Lagrange méltónak tartott arra, hogy francziára fordítson, egy kalmársegédnek dictálta, a kinek más előisme-

retei nem voltak, csak hogy gyakorlati jó számító volt, s midőn ez a leírással készen volt, kész algebraista is vált belőle. Monge az általa talált, mondjuk, teremtett tudományt, a *géometrie descriptive*et (németül: *darstellende Geometrie*) csupa élőszóval és tagjártatással adta elő az École polytechnique növendékeinek s ezek *hallgatták és megtanulták*. A részleteket tessék elolvasni Aragonál a Monge élogeában.

Megvallom tudatlanságomat, hogy én más előadó módszert, mint az *akroamatikát* és a *katechetikát*, nem ismerek s a reformer sem magyarázza bővebben a fentebb kérdésbe tett két kifejezést, hanem átmegy közvetlenül arra, hogy mit kell továbbá művelni az eltanított, az előadott igazságokkal, tudniillik le kell iratni a gyermekkel. „A számtan,“ folytatja, „a legjobb írási gyakorlatok közé tartozik a kapcsolatos, correct előadásra szoktatásban... Általában az ajánlottam (későbbre csak ajánlandónak czimezi) módszer nagyobb súlyt fektetne a tanítványok írásbeli, mintsem szóbeli előadására.“

Nem volna ez ellen kifogás, csakhogy tudnók meg, mikép jut a tanítvány a tudásához annak, a mit akár szóval, akár írásban előadjon? Igaz, hogy a katechetikát látszik ajánlani a reformer, igen szépen jellemezve azt a fentebb (a berlini tanár példája alkalmával) idézett szavaival: „Tulajdonképen az előadási óra is nagy részben vagy egészen is kérdezősködéssben állana“ stb. Úgy de ezt csak a kivételesen adományzott tanártól követeli. Tehát a többi mit csináljon? Erre biz' ő nem felel, hanem, mintha megmondta volna, hideg vérrel tovább megy a teendőkhöz. „A módszerben földolog, hogy a tanító mind számtanban, mind geometriában egy-egy tételnél megmaradjon mindaddig, valameddig minden tanítvány nem csak érti, hanem *meg is csinálta* s többféleképp alkalmazni is tudja a tanultat.“

Ime ez tehát reformerünk ideálja, melynek realizálását mi együgyűek csak úgy hinnők lehetőnek, hogy ha tanító és tanítványa életkora a Mathusaleméival vagy a tanévek tartama a Saturnus-, sőt Uranuséival versenyezne. Részemről ki merem azt a gyanúmat mondani, hogy talán még úgy sem! Mert akár mily szoros spiritualistikai véleménynyel legyünk is az emberi lélek egy és oszthatatlan, egyszerű voltáról s annál fogva tökélyes egyneműségéről a különböző egyénekhöz, azt mégis az úgy nevezett külvilággal való érintkezésében, kölcsönhatásában csak mint természeti erőt képzelhetjük, mely a többi erőkhöz minden közös minőségében, tulajdonságaiban osztozik.

E tulajdonságok közé tartozik jelesen az erőnek határtalan, a null és véghetetlen között mindkét irányban terjedő *fokozatossága*. Ennél fogva még egyetlen egy tanítvány esetében is lehetséges, hogy az a kívánt tételt nem csak többféleképp alkalmazni, de *megcsinálni* sem tudja, sőt *megérteni* sem bírja, akár mennyi ideig kínlódjék is vele s akár mily tökéletes *méthode Salamont* fordítson is reá. Oka egyszerűen az, hogy az illető tanítvány matematikai talentuma a természettől nincs ama tételig fokozva. A mindennapi tapasztaláson kívül hivatkozom még ama vad népre, melynek számai csak a négyig hágnak s a mi ennél több, az neki sok. Hivatkozom a híres számítókra, mint Koralek vagy Dase, kiknek csodaszzerű tehetségök, az algebra vagy épen az analysis terére lépve, megtagadta a szolgálatot. Megfordítva nem egy jeles, sőt nagy matematikus volt és van, kiben a magas, az általános, a végtelen felé terjedő tehetség mellett a legalsóbb fokozatok homályba borultak. Van, a ki a legbonyolultabb analitikai műveletekkel csak játszik, de alkalmilag egy számvetési összeadásra vagy osztásra nem alkalmas, és lehet egy más olyan, a ki Euklidesnek egy tételét synthetikailag bebizonyítani nem bírná. Nem csak az alsóbb és felsőbb fokozat, hanem a tárgyműőség tekintetében is különbözők a talentumok. Volt egy barátom, a ki az algebrában nagyon otthonos volt, de egy geometriai, meglehetősen egyszerű képletben nem bírta tájékozni magát. Nem egy van, a ki a kész, bármily cifra egyenleten a kívántató algebrai fogásokat nagy könnyűséggel végre tudja hajtani s az *æ*t, *yt* stb. kiszabadítani, holott egy concret kérdést számviszonyok képébe öltöztetni s annál fogva belőle egyenletet alkotni nem bír. És végre az eszmék gyorsabb vagy lassúbb felfogásában mekkorák a különbségek?

Mindeddig még csak egy tanítványról szólunk, de midőn iskolákról van szó, mind ama különböző talentumú egyének csoportja van előttünk. No már ha az egészen tehetségtelenekeket (jöllehet, írónk *qualificálatlan minden* szava befoglalja ezeket is) kirekesztjük is, míg a tanító az alsóbb fokokkal vesződik, hogy őket a követelt célhoz juttassa, mit csináljanak azalatt a többiek, kik már régen megértették, megcsinálták, alkalmazták a tételt?

Ezt a már magában is súlyos és a *méthode Salamont*ban, honnan a magán feladványok ki vannak tiltva, még súlyosabb ellenvetést, úgy vélem, sejti a reformer s felelet gyanánt neki

áll a gyors eszűek üldözésének. „A számtan tanításában a tárgy parancsolta további szigorú követelés, hogy ne a gyors, hanem a tökéletesen biztos felelet és munka legyen a fődolog.“ Ez ellen más kifogásunk nincs, csak az, hogy a *gyorsaság* és *biztosság* ingyen vannak ellentétbe állítva benne. Azok a matematikusok, kik Daseval a körkerület arányát a négy vagy öt századik tizedes jegyig számíttatták ki, inkább biztak az ő gyorsaságában, mint a magok lassúságában. De írónk éppen erre az ellentétparipára ül s imígy nyargal tovább: „Ez lévén a cél, mellékessé válik a gyorsaság, sőt ez némileg ki is van zárva (*kizárva* sehogy sincs biz' a!). Olyforma ez, mintha két falióra közül nem azt választjuk (sic), mely pontosan mutat, hanem azt, mely sebesebben jár. (A gyarló ellentéthez méltó sánta hasonlat.) Nagy fonákság tehát, hogy iskoláinkban a gyors munkából és gyors feleletből ítélik a matematikai tehetséget s annak adnak elsőseget. (Miért ne? ha a gyors munka és felelet helyesek is. Reformer, nem tudom, véti-e vagy sophisticice keveri össze a hebehurgyaságot a gyorsasággal.) Pedig gyakran éppen azok a gyorsan dolgozók és felelők bizonyulnak teljesen képteleneknek egy-egy huzamosabb munkát kívánó (megint fogalomzavar) feladat megoldására, más szókkal éppen ezek a legkevésbébbé (ohó!) matematikai talentumok.“

De most már én mondom, hogy kár volt ennyi félig vagy egészen valótlan állítást, éretlen eszmét halmozni fel egy oly maxima ajánlása végett, melyet senki sem hoz kétségbe s a mely minden józan, eddiggelé ismert módszert szint' úgy jellemez, mint a méthode Salamont, tudniillik azt, hogy „lassan haladj!“

És a mivel tovább is bizonyítgatja írónk a maxima üdvös voltát, hogy a hozzávetések, találgatások nem matematikába valók, mint a hol mindig meggondoltnak, mindig bizonyosnak kell lenni az állításnak; hogy e tudománynak az alkudni nem tudás a sajátsága; hogy itt az írásbeli dolgozatokban nincs fokozat a jó és kevésbé jó közt, hanem vagy abszolút jó, vagy abszolút rossz a dolgozat; hogy e tudomány lelke a biztosság és teljes evidentia stb. az kisebb-nagyobb mértékben, részint egészen is igaz és helyes, csak hogy az mind tudvalevő dolog. Annak is aláírunk, hogy lassan bár, de mindig sikerüljen a feladatok megoldása és hogy a tanítás soha se tegyen egy lépést is előre, míg az előbbi tétel jól begyakorolva nincs. „Nem ideál ez,“ így

végzi, „hanem *conditio sine qua non*. Nem is megnehezítője, hanem éppen a siker bizonyossá tevője és azért megkönnyítője.“

De biz' én soha sem hiszem el, hogy ezt a *conditio*-t a bevett rendszerrel össze ne lehetne egyeztetni és nem írok alá annak, hogy reformerünk szerint: „e bizonyos sikert a mostani órafelosztás s a sietés mellett, mely a gyermek kedvére bizza a feladatok jó vagy rossz megfejtését s mely messzehaladást szab a tanár elé,“ se egészében, se részleteiben.

Még 1848 előtt is, midőn a lyceumok- és collegiumokban algebrát és geometriát hetenkint öt óra alatt el kellett végezni, egy jó tanár eltaníthatta a két tudományt lassú, biztos és sikeres léptekkel; annál inkább eltaníthatja most négy év alatt, ha hetenkint kevesebb órán is. Se messzehaladást, se sietséget vagy éppen elhamarkodást nem szab tehát a tanár elé a rendszer. Az pedig, hogy a gyermek önerején dolgozandó feladványok csak a kontárságra adnának alkalmat, se elméletileg, se gyakorlatilag nem bizonyítható, valóság nélkül szükölködő állítmány.

Teljes helyeslésünkkel találkozok ellenben a következő követelése írónknak, tudniillik „hogy ha a gyermek fenakad valamiben s kiviláglik, hogy nem érti a tanítottat, nem az illető tételt kell közvetlenül magyarázni, nem ismételni az egyszer sikeretlennek bizonyult magyarázatot, hanem visszafelé menve azon elemibb részt kell ismételni, melyen a nem értett tétel alapul“. És jellemző, hogy ezt az előttünk igen fontosnak, lényegesnek látszó szabályt írónk maga fitymálja, azt vetvén utána, hogy az idézett „követelés szemmel nem tartása mellett is csak az előbbieket tartassanak meg, a matematikai tanítás sikeres volna“.

Az, a ki egy didactikai fogás tükélyesbítése iránt ily közönyös, valószínűleg magára a fogásra sem sokat ad. És azt ki is mondja valóban a reformer a *magyarázatról* általában: „Meg vagyok róla győződve,“ írja, „hogy a matematikának pontos és biztos dolgoztatással való egybekötése még akkor is nagy eredményekre vezetne, ha némely tételek meg sem magyarázhatnának, csak mintegy lelki dressirozáskép betaníthatnának.“ Van ebben sok igaz, de a konkolynak a jó szemtől való elválasztása hosszabb rostálást igényelne, mint a mennyire reáérek itt, hol csupán a *méthode Salamonról* való biztos és tiszta tudomást vétele a czélom. És ez már valahára sikerül is, ha jól értem a következőket: „Föltéve a nem magyarázás esetét, még akkor

is nem csak hathatós értelemfejtő és figyelemconcentráló, hanem önmunkásságra nevelő eszköz marad a matematika, ha azt a tanítvány sajátkezűleg dolgozza elejéről addig, a meddig eljuthat benne. Ezen egy tárgyban legalább képtelenség csak képzelni is más attól nagyon eltérő tanítási módot, mint a tanítók felügyelete alatt folytonosan dolgoztatót.“

„Das ist des Pudels Kern“ mondaná a német, azaz: most ugrik ki a nyúl a bokorból. A reformer módszerét egy negatív és egy pozitív vonás jellemzi és különbözteti meg a bevettől.

Az első ez: a mathesis tanára a tárgyának szánt órákból a lehető *legkevesebbet* fordítson a *tanításra* (már a mit közönségesen szoktunk ez alatt érteni).

A második: hogy a többi és legnagyobb részek alatt *saját jelenlétében dolgoztasson* feladványokat a tanítványcsoporttal.

Ime tehát a tulajdonképi tanítás mellékes, alsóbb rangú dolognak nézi és akarja nézetni Salamon, csupán a didactikai lelkiismeretnek kis maradványa — „hibának tartom,“ így szól, „olyakat tölcsezéreni a gyermek fejébe, miknek oka nem világos előtte“ — kényszeríti egy kis időt juttatni a magyarázatnak is. E szerint neki mindegy akár akroamatice, akár katechetice magyarázza a tanár a tételeket, vezesse be a feladványokat. Sőt az sem nagy baj szerinte, ha épen nem magyaráz, hanem csak egy gépies szabályt ad neki, a mely szerint megoldhassa a feladatát, milyet például az úgy nevezett kereskedelmi számtanok szoktak adni a lánczos szabályra vagy az olasz practikára.

Itt két kérdés keletkezik: 1) elégségesnek tartjuk-e az imígy megnyirbált tanító órák minimumát arra, hogy a mathesis tanulása értelemfejtő legyen? Azt hiszem, vitatás nélkül kimondhatom olvasóim nevében is a *nem* feleletet erre a kérdésre. A másik az: vajon a dolgoztatás kipótolja-e a magyarázatot, mely tudniillik az okot világossá tegye a tanítvány előtt? Hadd fejezzem ki concret példában az utóbbi kérdést: vajon az Euler fentebb említett írnoke eddigelé folytatott kereskedelmi számításában, melyekben utóvégre az algebrában tárgyalt viszonyok és esetek gyakorlati alkalmazásban — az írónk szerette közvetlenül — legnagyobbára előfordultak, kapta-e csak sejtelmét is azoknak az igazságoknak, az általa végrehajtott műveletek elméletének, a melyek a legnagyobbára magyarázatokból álló algebra figyelmes leírása után szellemi tulajdonaivá váltak? A tagadó felelet ismét nem kétséges és ennél fogva a módszer negatív vonása a bevett rendszer kiküszöbölését se

kényszerűvé, se kívánatosná nem teszi. Annál inkább nem, mivel a földolog, a dolgoztatás, az önerő gyakorlata a bévett rendszerbe igen jól befér.

„De nem az én ajánlottam dolgoztatás“ kiáltja irónk, „mert az a tanító felügyelete alatt történik; holott a bévett rendszerben a tanítónak nincs a felügyelésre ideje!“

Bajosán hiszem, hogy ez a talismán, (a Salamonféle módszer egyetlen egy positiv vonása), az iménti két hatalmas *nemet* igenné varázsolja. Mert ugyanis a tanítónak az írásbeli magánygyakorlatokon való jelenléte tevén az egész különbséget a korholt régi és az ajánlott új rendszer között, méltán támad az a kérdés jó vagy épen szükséges-e az a jelenlét? Hogy felelhessünk reá, ki kell puhatolnunk és megállapítunk, mit csináljon ott a tanár? Saját tapasztalásunk az érettségi, a tanárvizsgákkal és a rigórosumokkal járó írásbeli gyakorlatokat juttatja eszünkbe, melyeknél a tanár porkolábszerepet játszik. Ezt lehetetlen, hogy elfogadja az új rendszer alkotója; nem látom mit nyerne vele akár a tudomány, akár a tanítás ügye? A tapasztalat szózata tehát nem kedvező.

Ha, másodszor, irónknál keresünk fölvilágosítást, első sugárként az ő antipathiája mutatkozik a gyors dolgozatok és általában a gyors eszűek ellen. Ez oda világít, hogy a felügyelő tanár kerék-állító (Bremse) gyanánt működik, azaz arra ügyel, hogy a tanítvány ne adja be igen hamar a feleletét s ha a tanár a dolgozására fordított időt elégtelennek tartja, annál az elvnel fogva, hogy gyors dolgozat nem lehet biztosan jó, látatlanul visszaadja, hogy csinálja jobban. A jó tanítvány az első esetekben tanítója tekintélyére meg is próbálja, de ha látja, hogy csakugyan jó a mit elébb csinált, bizonyos, a tanárra nézve nem hizelgő érzelm támad futólag benne, a mi már magában sem jó, és még rosszabbak a következései: tudniillik későbbre rendesen megcsalja a felügyelőt s hosszadalmasban írja vagy későbbre adja be, mint kész vele, a dolgozatát. A másik esetben tudniillik, ha csakugyan rossz a dolgozat és kiigazítja a tanítvány, jó ugyan az eredmény, de bizonyára nem fizeti ki a tanításra szabott órák elfecsérlését.

De hátha, harmadszor, azon két harmad eleje a feladványok kiosztására lévén szánva, az lenne a felügyelő tanár teendője, hogy az elakadó tanítványt megkérdezhesse.

Ezt megint reformerünk sugallja azzal a követeléssel, hogy „a tanító együtt dolgozzék tanítványával“; legalább én másképp magyarázni nem bírom; így pedig egyenesen rosszallanom kell! Mert ugyanis az emberi természet a kényelmességre oly igen hajlandó, hogy még a csupa tevékenységből álló gyermekket is meghódítja. Lám az az úrfi, a kit a nélkül, hogy a kezét is mozdítsa, szolgálja tetőtől talpig fölöltöztet és levetkeztet, mi kényelmesen türi azt a műveletet, és még érettebb korban sem jut eszébe, hogy ő azt maga mind megtehetné. Az a felügyelet alatti tanítvány is, csakhamar észreveszi, hogy egy kérdés könnyebb száz keresésnél, minden legkisebb fenakadásra, a melyen egy kis figyelemmel és fáradsággal a maga erején túl haladhatna, a tanítóhoz szalad segítségért, mi által világos, hogy az öndolgozásnak nem hogy el volna érve a célja, de még a színét is elveszti.

Mindezekből kiviláglik, hogy, az ó rendszer tanóráinak ilyszerű megrablása nem csak nem előnyös a tanügyre nézve, hanem egyenesen kártékony. Ha a tanítványt önerején dolgozásra akarjuk szoktatni, hagyjuk őt egészen magára, hogy legyen valóban magándolgozás.

És így a reformált rendszer alól mind a két lábát kiütven, annak okvetetlenül a földre kell zuhannia.

Most már bevégezhetném birálatomat, mint Salamon kifogásai és javaslatai végével, az illető cikket. De minthogy e lehetőség nem megy nála teljesedésbe, hanem néhány példával tovább is illusztrálja nézeteit, ezek közül is van némelyikhez szóm. Csak három pontot veszek föl azonban, mert a helyből kifogtam.

1. „A tankönyvek egy húron pendülése nem a tudomány követelése. Sőt épen ez ellen úgy szólván mindenik sokat vétkezik. A tételekben aligha van tévedés; de a könyv még is többféleképp hamis a tanítás szempontjából. Leggyakrabban a könyv mást árul, mint a mit hirdet a czimlapon. Legközönségesebb: a tiszta mennyiségtan, vagy a tiszta mértan *elemei*. — Ezen „elem“ két különböző szó a használatban. Teszi egyfelől az összetett testek vagy fogalmak legvégső analysiséből kijött alkatrészeket. Egy másik értelme valamely ismeretágnak azon részeit teszi, melyeken a kezdő tanuló legbiztosabban bevezethető a szak értésébe. A két fogalom nem csak különböző, hanem szerintem épen ellentétes.“ Ezt már kerekén tagadom. Az egyik

értelme egyenesen származik a másiktól. Az eredeti az, a melyet írónk elsőben értelmez és mivel ezeken kezelik, illetőleg folytatják a tudomány tankönyvei az oktatást, hát ezekre is új használatokban megtartották a régi nevet. Például, a nyelv elemei a mondatok, a mondat elemei a szók, a szó elemei a betűk. A nyelvtan a betűket, a szókat és a mondatokat tárgyalja, tehát „kinevettetés“ nélkül nevezheti magát rövidség okáért „a nyelv elemeinek“. Az állítást bizonyítani akaró érv, ha lehet, még szerencsétlenebb mint maga az állítás. „Mert van-e mai nap már — írja — oly obscurans paedagog, ki azt merné hirdetni, hogy az „elemi tankönyvet“ a tudomány abstractióin kell kezdeni?“ Szerencsétlen, mondom, mert talán a reformeren kívül minden ember tudja, a kinek tudnia illik, hogy elem és abstractió, nem csak különböző, hanem egészen különemű és egymással se párhuzamba, se ellentétbe nem állítható fogalmak. De ezért vígan halad tovább reformerünk a szerencsétlen azonosság alkalmazásában és leczkézi meg vele Euclidest.

Előbb megdicséri az ó geometra könyvét oly melegen, mint legbuzgóbb bámulója. De azért tankönyvnek még sem tartja korunkban alkalmasnak. Mert, úgymond, „paedagogia-ellenes az, hogy abstractiókon kezdjük s úgy menjünk át létező valóságokra, testekre és anyagokra.“ Itt a fogalomzavar culminál! Hát ugyan tisztelt uram, egy oly tudományból, mely, hogy egyelőre saját műszavával éljek, csupán csak „abstractiók“-ból áll, mit is taníthassunk egyebet, mint abstractiókat? És minő következetesség reformer részéről, a ki oly hathatósan követeli, hogy a grammaticát, mint eminenter inductiv tudományt, csak is inductiv módon tanítsuk; megtiltani akarni a geometriának, a lényegesen deductiv tudománynak, deductiv módon való tanítását? Mert deducálni nem csak abstractiókat lehet! De ideje már eldobni azt a heterogen szót, melyről, vagyis inkább itteni alkalmazásáról nem mondom, hogy tudatlanság szüleménye, de igen ám azt, hogy tudós munkában megbocsáthatatlan hanyagság. Nincs a geometriában se „abstractio“, se abstractum. A geometria elemei részint anyagiak, részint alakiak. Amazok, úgymint: vonal, fölszin, test, háromszög, kör, egyközény, egy közlap, köb, gömb, szóval az űralakzatok (Raumgebilde), oly határozott, tiszta ép képzetek, mint Shakespeare *Macbeth*-je vagy *Cordeliá*-ja s szint' úgy nem „abstractiók“, mint ezek nem azok. Az alaki elemek, az értel-

mezések, elvek, postulatumok és a tételek, mely utóbbiakat — a hasonlatot folytatva — úgy nézhetünk, mint actusokat és scenákat, a geometria szellemi drámájában.

Merőben más természetűek sok más közt a természetrájs elemi. Vegyük például a családi s nemi neveket: vadóc, sás, fűzfa, zsálya, pálma, ammonit, tarantula, bogár, béka, pacirta. Ezek már abstractumok amúgy igazában. Kimutathatni könnyedén mindenikökről honnan jött, hová megy. Mert alsóbb fogalmakból jött inductio útján, s egy rakás társat szedvén magához, hasonló úton megy tovább s olvad be egy felsőbbbe. Világos, hogy a jó tanításnak is ezt az utat kell követni velök. De amazokkal ezt tenni lehetetlen, akarni együgyűség; mint Kazinczy mondá a mindennek tetszésről. A geometriában felsőbből hozzuk le az alsóbbat, az általánosból a különöst. Ámde írónk az egész különbségnek s azzal lélektannak, logikának s magának a sensus communisnak is fittyet hányva neki ront a definitióknak, melyek sora pedig nem egyéb, mint a geometriai dráma első actusába bevezető, „dramatis personae”; kép nélkül szólva: a szövegben használandó műszavak nem nélkülözhető glossariuma.

A támadásnak nem kevésbé jeles a modora, mint maga.

„Euclides első mondata: — így kezdi Salamon támadását —

„Pont az, melynek semmi része“ (bánom is én, mondja magában a gyermek).“

Szép! hanem ha az a gyermek, a kinek Herodotus első tételét kezdi magyarázni a tanítója, hasonlót gondolna reá, elismerné-e azt módszere nyomos kritikájának a reformer? De hát mit felelne akkor, ha egy pajkosabb gyerek nem csak gondolná, hanem mondaná is, hogy „ha érdekes az, a mi Herodotusban van, miért nem mondják el neki magyarul? s ha nem az, miért kell érette megtanulni görögül?“ Remélem, valami okosabbat, mint a 117. lapon idézett vén diák felelt tanítványa kérdésére, hogy mire való az az „ a plus b ?“ Egyébaránt, a diák felelete helyesebb, mert az akkori idők szerint igaz volt, mint írónk utólagos javítása, mely szerint: hogy ezen hallgató, de általános kérdésre igen jó volna elmondani, s az előadás által tetteg is kitüntetni apránként, hogy „ a plus b “ nélkül nem léteznék ma se gőzgép, se az újabb kornak számos ily csodája“, a mi nem is igaz, ellenkezik is írónk előbbi nyilatkozatával (93—94. l. s még világosban egy későbbivel: 113. l.) Az $a + b$ s általában az elmélet a gyakorlati mecha-

nika diadalait csak mint érdekelt szemlélő szokta kísérni. Egyébaránt az igazi, százkép érzékíthető felelet az lett volna, hogy az $a + b$ vel helyet, időt nyerünk, munkát kimélünk. De térjünk tárgyunkhoz.

„A vonal szélesség nélküli hossz“; így foly tovább; „Terj az, melynek csak hossza és szélessége“ stb.

„Most már mindenki tudja, hogy ezek egyikéből sem lehet összeadás utján származtatni a másikat.“

Mindenki épen nem, de eszes és figyelmes tanuló igen is megtudhatja a legszorosabb következtetéssel belőlök, s reformerünk szándékolt ironiája halva született. A végítélet: „Nem osztható pont, szélesség nélkül való vonal, magasság, vagyis minden legkisebb vastagság nélküli kiterjedés magyaráztatván a gyermeknek, mindjárt kezdetben, annyi, mint a végtelenek metaphysikáján kezdeni a kezdővel“, semmi egyébből nem állván, mint „metaphysikának“ való nevezetésből s ez ismét a fentebb emlegetett abstractióval csak egyjelentőségű lévén, továbbbi czáfolatot nem is igényel s szélnek ereszthetjük azzal a megjegyzéssel, hogy azok a kigúnyolni akart fogalmak a geometria legtisztább, határozottabb, érthetőbb és mindjárt kezdetben nélkülözhetetlenebb eszméi. Hátha még megfontoljuk, mivel akarja reformer az ócsárolt értelmezések, az állított metaphysika helyét kipótolni! Lássuk: „Pontokról, vonalokról s némely axiomákról sem elmélkedve, el kell kezdeni az egyenes vonalok méretését szobában, butoron, udvaron, papíron és táblán s korántsem czirkalommal, hanem közhasználatban lévő hosszúságmértékekkel: öllel, lábbal, hüvelykkel.“ Ebből, látnivaló, semmi sem lesz egyéb, mint egy rakás számvetési példa, a milyen az elemi iskolák számkönyveiben már föl van véve s a milyeket ezeket dolgozhat ki a „tanári fölügyelet alatt“ a tanítvány s azzal egy lépéssel sem közeledett, nem hogy a Pythagoricum theoremához, de a *Stoicheion* I. könyve legelső föladatahoz sem; pedig e bizony nem metaphysika, hanem csak egy egyenoldalú háromszög alkotását kívánja. — Így peng ez tovább mindig egy húron, s a hang, melyet ad, nem annyira reformjavaslat, semmint retrograd lépés czimét érdemli.

2. Miután Salamon a Laplace-féle mondat idézetében (86. l.) a francia nyelvtant elgázolta, aztán a 88-dik lapon az *Euclidon* (sic!) *stoicheion*nal belékontárkodott avatatlan kézzel a lexicographiába, most már (98—99. l.) a tudományt hamisítja meg rögeszméi kedvéért. Azt állítja t. i., hogy „míg a

későbbi arabok mathematicája csupa arithmetica és algebra volt geometria nélkül, a mennyiben az arithmetiát is csak geometriailag tudták construálni.“ Hihetőleg versenyezni akar Euclidessel a reformer s a geometriát arithmeticailag construáltatni a tanítványával, mint az előbbi pontban látók. Csakhogy ezt a tervet a tehetetlenség átka sujtja már szülöttében; holott a görög mathematicus nem csak arithmetiát, hanem valódi algebrát construál bámulatos szép módon a II. és X. könyveiben. A mi az arabokat illeti, ők se a geometriát el nem hanyagolták, se az algebrában — arabos neve daczára — valami különös érdemeik nincsenek és Salamon t. barátom nagyon elköteleznie, ha meg bírna győzni hiteles idézetekkel az ellenkezőről. Addig pedig szabadjon fentebbi itéletem mellett állanom. Az egész különbség a görögök és arabok számtana közt az, hogy amazoknál nem volt meg a decimalis rendszer (t. i. a 9 egyes számjegy s az üres hely pótló 0), melynek ezek — honnan, honnan nem — birtokába jutottak.

És: „mire lőn e nagy kár?“ Kérdjük Péterrel. Felelet arra, hogy helyet csináljon reformer második főjavaslatának a mathesis tanítására nézve. „Az arithmetika, algebra és geometria szerintem ugyanazon egy tankönyvben lenne összefoglalva, hogy ne csupán a trigonometriánál találkozzanak, s ne legyen új valami akkor ez a trigonometria.“ . . . „Igaz, hogy mai kézikönyveink az elemi geometriában is nagyobb mértékben használják az algebrát és arithmetikát, mint Euclides —; de az én nézetem az, hogy teljesen egyesíteni kell, s örökösen, a mennyire csak lehet, egyiket a másikkal illusztrálni.“

Ez elég tiszta, csakhogy a methodikai megalapítása hiányzik. Mert az, hogy (99. l.) „a mai mathematica a mértan és a számtan egyesítésében áll“, meg az, hogy „Azóta tesz csodákat, s a világ arczulatját változtató nagyszerű fölfödözéseket a mathematica, mióta a kétféle tájról a századok ismeretlen homályában elveszett külön forrásból fakadt algebra és geometria egy mederben egyesült“, bizony nem ok. Elsőben is nem helyes a kezdő tétel; mert a mai mathesisnek csak egy része — az úgynevezett analysis — áll a (széles értelemben vett) számtan és geometria egyesítésében, mi szükségessé lett azért, hogy a szeres (commensurabilis) mekkoraságokról kitanult igazságokat a szertelenekre (incommensurabilis) és viszont átvinni s a discreta és continua quantitások közt tátongó hézagot áthidalni lehessen. Ámde a mellett a számtan, alge-

bra, geometria, mint külön tudományágak, nem csak a bizonyításnak föl a legfelsőbb tanszékekig —, hanem szakértőkhöz, kész tudósokhoz intézett tudományos dolgozatoknak is szolgálnak tárgyakúl, egészökben és részeikben.

De, másodsor, ha majdnem összefüzdődnének, fonódnának is végfejlődésökben azok a tudományágak, következik-e abból, hogy mindjárt eleinte vegyes nyaládba kötve nyujtsuk a kezdőnek? Ha a különféle elemek felsőbb helyen, úgy szólva, összefornak, összeolvadnak is, tanácsos volna-e azért alsóbb helyen vegyítéket csinálni s úgy gyurni a heterogen kelmét a tanítvány fejébe? Annyi volna az, mint ha a szaladot akarván ismertetni, a keverő kádhoz vezetnök okulás végett a tudni-vágyó egyént. Nem csak nem tanácsos biz' a, sőt positive ártalmas, mit, ha hely volna, kimutathatnék épen azokon a példákon, melyeket a 96-ik s következő lapokon hord föl a reformer eljárása illusztrálására s a melyekkel ő nem bizonyítja be a fölösleges voltát a methodicai maximának: „qui bene distingvit, bene docet“.

Szóval, a geometria tanítása reformjának e második pontja egy húron pendül azzal a követeléssel, hogy Herodotusból egyszerre tanítsunk nyelvet, nyelvtant, történelmet, földrajzot, archaeológiát, talán még meterológiát és aesthetikát is.

Még egy pont van hátra, melylyel röviden végzünk, mint-hogy csak formális tekintetből akarok hozzá szólani.

3. Irónk öt egész lapon át (101—106) vesződik a Pythagoras táblájával, minden jót, minden szépet mond róla historice, satirico-critice és methodice; csak az a baj, hogy az egész tárgy nem ide, az algymnasiumba való, hanem az elemi iskolába. El is van annak itt minden csínyá igazítva, elméletileg és gyakorlatilag, miről meggyőződhetik reformer, ha kezébe veszi akár a *Kisdedek Számvetését*, akár a *Számító Socratest*, a hol ő az ő öt lapjának minden eszméjét kifejtve és alkalmazva megleli, ha akarja. Ezek pedig már harminczöt—harminczhat éves könyvek s megjelenésök óta igen sok aliskolában megtették és teszik mind e mai napig ki nem maradó sikerrel üdvös hatásukat. Még csak azt teszem hozzá, hogy nekem, ha gymnasiumi I. osztály tanára volnék, elvégre tökéletesen mindegy lenne, akár mi módon tanulta a belépő tanítvány a kétszer kettőt; de azt szorosán megkivánnám, hogy már *tudja*, még pedig *jól tudja*. Az én dolgom aztán a tovább építés lenne a biztosnak bizonyult alapra.

Ha Moltke is csak úgy tekintett volna körül Franciaország földabroszán, mint Salamon az általa reformálandó középiskolaügy terén, bajosan verte volna meg a francziát. Ime itt az eredmény egy oly könyv, melyről kénytelen vagyok csak azt az elkoptatott, elcsépelet ítéletet nyilvánítani, hogy sok új és sok igaz van benne; csak hogy a mi igaz, nem új, a mi új, nem igaz. Ha bár egy passust mutat ki író a könyvében, mely ezt az ítéletet nem igazolná, köszönettel fogom venni.

BRASSAI SAMUEL.

KENDI.

Ballada.

„Kedves feleségem, vess ágyat, vess ágyat,
Nyugonnám, alunnám, testem lelkem fáradt!“
„Mi bajod, mi bajod? Kendi, mondd meg nékem!“
„Ne kérdezd, ne kérdezd, kedves feleségem!
Oh jaj, beteg vagyok,
Reggelig meghalok!“

„Vadászni ma reggel még vidáman mentél,
Jó kedvvel búcsuztál, nyájasan öleltél.“
„A gyalui várba s nem vadászni mentem,
A szép Kamutiné, szeretőm várt engem.
Oh jaj, beteg vagyok,
Reggelig meghalok!“

„Mit beszélsz, mit beszélsz, félre beszélsz, félre!“
„Most igazat mondok, esküszöm az égre!
Ámitálak eddig, hitemet megszegtem,
S ezt az asszonyt titkon sokáig szerettem.
Oh jaj, beteg vagyok,
Reggelig meghalok!“

„Nem hittem, nem hittem, hogy még ezt megérjem,
Nem hiszem, nem hiszem, ha mondod is férjem!“
„Szerettem sokáig, gonosznak találtam,
Szerelmét, személyét szívből megutáltam.
Oh jaj, beteg vagyok,
Reggelig meghalok!“

„Hála isten, hála, újra szeretsz engem!“
 „Jaj mért kellett hozzá még egyszer elmennem!
 Elmentem utolszor, szemrehányást tenni,
 S egy-két hideg szóval örök búcsut venni.
 Oh jaj, beteg vagyok,
 Reggelig meghalok!“

Könyezett, marasztott, hajoltam szavára,
 S ott maradtam nála színből vacsorára;
 Jó bort töltött, kínált, mosolygott, megcsókolt,
 S most érzem, most érzem, a borban méreg volt.
 Oh jaj, beteg vagyok,
 Reggelig meghalok!“

„Nem lehet, hogy meghalj, nem lehet, nem lehet!“
 „Ne sirass, ne költsd fel alvó gyermekimet,
 Ringassa szeliden őket édes álom,
 Ne lássák, ne nézzék nyomorult halálom’.
 Oh jaj, beteg vagyok,
 Reggelig meghalok!“

„Mit hagysz kis fiadnak?“ „Kardom’ s paripámat,
 De ha felnő s lelkén hitszegő vágy támad:
 Útja közben a ló lába megbotoljon,
 S a kard éles hegye szívének forduljon.
 Oh jaj, beteg vagyok,
 Reggelig meghalok!“

„Mit hagysz kis lányodnak?“ „Imádságos könyvem,
 Nem rég hullott arra töredelmes könnyem,
 Könyöröggön gyakran, istent buzgón kérje,
 Atyjához hasonló ne légyen a férje.
 Oh jaj, beteg vagyok,
 Reggelig meghalok!“

„S mit hagysz hitvesednek?“ „Örök bút, bánatot,
 Tiszta szerelemért, mit hű szíved adott,

Örök bút, bánatot, hitszegő emlékem;
 Isten megbocsáthat, de te soha nékem.
 Oh jaj, beteg vagyok,
 Reggelig meghalok!“

GYULAI PÁL.

HORATIUS ÓDÁJA.

Otium divos rogat...

Nyugalmat esdve kér az istenektől,
 Ki a nyílt tengeren szorong maga,
 Mihelyt a hold setét felhők közé dől
 S nem fénylik a hajósok csillaga.

Nyugalmat a csatázásnak dühült Trák,
 Nyugalmat a Méd, tegzzel ékesen;
 De biborért vagy gyöngyért azt nem adják,
 Aranypénzen nem szerzi senki sem.

Mert drága kő vagy főhatalmi páleza
 Nem nyomja el szíved kinos zaját
 S a gondokat, melyek zsibongva, szállva
 Kerengik mennyezett hajlékod' át.

Kevéssel is boldog, kinek egy ősi
 Sótartó díszlik vékony asztalán,
 Kinek könnyű álmát szélyel nem űzi
 A félelem s vágy, mely aljast kíván.

Rövid létünkben mért sokat törődni?
 Földet más földdel mért cserélni fel?
 Ki a hazát száműzötten kerüli,
 Önönmagát vaj' hogy' kerüli el?

Emésztő gond érezes hajókra is kél,
 Magát lovas csoport után veti,
 Gyorsabb a szarvasnál, a röpke szélnél,
 Mely az esős felhőket kergeti.

Bizvást örüljön szíved a jelennek,
 Ne gondolj arra, a mi jöni fog;
 Mosoly legyen mérséke a keservnek:
 Úgysem vagyunk egészen boldogok!

Dicső Akhilleszt gyors halál vivé el;
 Tithónusz lassú vénséggel fogyott:
 S egy percz talán ahhoz engem vezérel,
 A mit neked elérni nem hagyott.

Számos juhnyáj és a Sziciliából
 Került üszök csapatja bög terád;
 Nyerit kanczád, a legjobb fajából,
 Kétszer festett biborszín a ruhád.

A meg nem változó végzet kegyéből
 Parányi kis mező jutott nekem,
 És ihlet a görög lant zengzetéből
 És az, hogy a pórnépet megvetem!

LÉVAY JÓZSEF.

FRANCZIA ALKOTMÁNYKÉRDÉSEK.

Franciaország alkotmánytörténete a folytonos kísérletek és erőszakos rázkódások hosszú sorából áll. Ha e történetet olvassa az ember, önkénytelenül merül fel benne az a kérdés, hogy csak az emberekben vagy az intézményekben is volt-e a hiba, csak az eszközök voltak-e helytelenül megválasztva vagy maga a cél is rosszul volt körvonalozva? És ha e kérdésre határozott *igennel* válaszolhatunk, akkor okvetetlen közös érdeket nyer reánk és minden alkotmányos népre nézve is a francia alkotmánytanulmányok azon része, melyek oly elvi kérdések- és intézményekre vonatkoznak, melyek minden alkotmánynak egy vagy más alakban úgy szólva alkatelemei. Azt hiszem, hogy úgy tudományos, mint gyakorlati szempontból érdekel minket is, hogy az államfőnek, a ministeri felelősségnek, a szavazati jognak és felsőháznak mily alakja és hatásköre felel meg legjobban egy alkotmányos, parlamentáris kor-

mányformának Franciaországban; mert e kérdések nálunk is megoldatlanok és e mellett Franciaország multjában már eddig annyi kísérlet történt, hogy a fentebbi kérdések különböző megoldási alakjainak árny- és fényoldalait leginkább ez ország történetéből lehet kimutatni.

E mellett e kérdéseknek közvetlen napi érdekek is van, mert Franciaországban nem rég foglalkozott egy bizottság az alkotmány reformjával és nálunk is nem sokára napirendre kerül az említett kérdések egyike vagy másika. Épen a francia alkotmánybizottság egyik befolyásos tagjától jelent meg közelebbről egy mű, mely e kérdéseket tárgyalja és így, habár szigorúan ragaszkodom szerző észmenetéhez, röviden foglalkozhatunk e könyvismertetés alakjában is e kérdésekkel ¹⁾.

Savary monarchista, de nem tekintve az államfő minőségének kérdésére és elfogadva a republikánus kormányformát: azon alapelveket és intézményeket vizsgálja, melyek segítségével Franciaországnak állandó és pedig alkotmányos, sőt parlamentáris kormányformát lehet biztosítani.

Az alkotmányosságnak két fő alapeszméje van: egyik, hogy az ország kormánya népképviselőten nyugodjék, és másik az, hogy a fenségi jogok ne legyenek egy kézben összpontosítva, se önkényesen kezelve. De szükségszerűen az alkotmányos kormányformát parlamentárisnak csak az teszi, ha a népképviselői kamarában van az alkotmányos hatalom súlypontja; mert igazsága van Prevost Paradolnak, hogy „ha a végrehajtó hatalomé az utolsó szó, akkor a népképviselő csak tanácsadó testület és a despotismus legalávalóbb alakjában van szervezve; mert hallgatag és nyugodt engedelmesség helyett az emberek összegyűlnek, látszólag megkérdéztetnek, hogy mégis csak egy embernek engedelmeskedjenek; az engedelmesség e nehezen nyolultabb, ünnepeyesebb, meggondoltabb és következőképpen sokkal lealázóbb, mint a tiszta szolgaság“ ²⁾.

És minthogy Bagehot helyes észrevétele szerint a nép csak nagy vonásokban foglalkozik a politikával és közigazgatással, a közvélemény csak ezek fölött mond ítéletet, a részleteket a törvényhozásra bizza, így a törvényhozás szerkezetének van legnagyobb befolyása az alkotmány biztosítására.

¹⁾ Lásd *Le gouvernement constitutionnel*, par Charles Savary. Député de la Manche. Paris. Librairie du Moniteur Universel. 1873.

²⁾ Lásd Prevost Paradol *Nouvelle France*. 92. lap.

A francziáknál sok visszaélésre vezetett két téves eszme, melyet az angol alkotmányból elferdítve vontak le: az egyik a hatalmak megoszlása, a másik a két kamararendszer elleni ellenszenv. Az utóbbi azért keletkezett az *egyenlőség* népeben, mert a felsőházzal a lordok házának születési aristokrátiáját identifálta és tévesen azt hitte, hogy az csak osztályuralom az angol alkotmányban, melyet a francia nem tűr; holott ez az angol alkotmány szellemének félreértése és csakis külső szolgálai utánzása. A másik eszmét a törvényhozó, birói és végrehajtó hatalom oly merev szétválasztásában vélték megvalósítani, hogy az alkotmányos élet, mely a kölcsönös hatásban áll, egészen kiveszett az alkotmánytényezők közül. Hogy az angol alkotmányban ennek a merevségnek semmi nyoma nincs, azt tudhatja mindenki, minthogy az alsóház nem csak a kormányzás általános irányára foly be, nem csak kormányt teremt, hanem a közigazgatás legkisebb részletét is ellenőrzi, a felsőház pedig birói funkciót is végez.

Az alkotmányos hatalmak merev elválasztásának tanából származott a francziáknak egy még nagyobb tévedése: a ministeri felelősség iránti ellenszenv, illetőleg annak félreértése. Ezt a tévedést a republikánusok és imperialisták két ellenkező szempontból gyökerezették meg a közvéleményben. A republikánusok az amerikai rendszert tüzték ki mintaképül és ez nem ismeri a kabinetkormányt; az imperialisták pedig a császár személyes felelősségének fictioját tették a ministeri felelősség helyére, ezért mondá ki az 1852-ik alkotmány 13-ik §-a, hogy a ministerek csak az államfőtől függnek. Hogy ez a despotismus törvényesítése, a parlamentarismusnak, tehát az alkotmányos életnek (legalább monarchiában) megsemmisítése, az minden kétségen kívül áll. Azonban e nézet a francziáknál nem csak az 1791-ki, de még az 1814-ki alkotmányban is ki van fejezve, a mennyiben ennek 56-ik §-a csakis árulásért és megvásároltatásért vonja felelősségre a ministereket és politikai felelősséget nem ismer. Ez tehát minden francia párt közös tévedése az orleanisták kivételével. Thiers érdeme, hogy először körvonalozta szabatosan 1830-ban a *Nationalban* „le roi règne, mais ne gouverne pas“ ismertessé lett mondásával a ministeri felelősség *célját*, midőn e szavakhoz hozzá tevő: „bár mily fejedelem következik, ő nem kormányoz, melléje adják azokat, kik kormányoznak helyette. Így birják a *mozdulatlant*,

hogy ki legyen kerülve a zavar, és a változót, hogy ezélt érjen az érdem⁴.

A ministeri felelősségben rejlik az alkotmányosság kulcsa, mert csak felelős minister által kormányozhat a közvélemény úgy, hogy tehetségét és jogkörét át ne lépje, csak ez által van biztosítva az alkotmány fejlődési képessége, a nemzet fejlődő érdekeinek időszerű kielégítése. Mert az alkotmányt egy kifejtett államéletben nem csak a büntetőjog alá eső árulással vagy vesztegetéssel lehet megölni, hanem külső formáinak fentartása mellett is ki lehet ölni életképességét a kormányzás szelleme által. Ezt akadályozza meg a ministerek politikai felelőssége. Sőt ha ministeri felelősség nem lenne, a külügyek vitelére épen ki kellene azt találni, mert a háború- és békejogot közvetlenül se monarchiában, se köztársaságban a parlament nem gyakorolhatja, de a ministeri felelősség által irányt szab a külpolitikának, sőt véletlen eseteket is elháríthat magáról kormányválság által. Ez a ministeri felelősség lényege. Tehát a parlament hivatása nem is annyira új törvények alkotásában, mint a végrehajtó hatalom megalkotásában, fentartásában és vezetésében áll: ez csak ministeri felelősség által érhető el.

Ennek fontosságát emeli ki Macaulay, midőn az 1688-ki forradalom eredményét következő szavakban tünteti fel¹⁾: „Az alsóház helyzetében az 1688-ki forradalom által létrehozott változás egy másikat tett szükségessé. Volt *parlament* kormány, de még nem volt *kabinet*, pedig kabinet nélkül parlamenti kormány, a milyen nálunk van, soha sem végezheti hivatását szilárdan és biztosan. Szabadságainkra nézve lényeges dolog, hogy az alsóház a végrehajtó hatalom minden ágára ellenőrzést gyakoroljon. Azonban az világos, hogy egy öt-hatszáz tagból álló gyűlés még akkor is, ha a legjobb parlamentek átlagos értelmi tehetségét meg is haladná, ha mindenik tagja egy Burleigh vagy Sully lenne is, képtelen volna a végrehajtó hatalomra. Szerencsére fölfedeztek egy módot, melynek segítségével az alsóház fenségégi befolyással lehet a végrehajtó hatalomra a nélkül, hogy magára oly hivatást vállalna, melynek megfélemleni nem képes egy oly számos és különbözőleg alakított testület. Ez oly intézmény, mely nem létezett a Plantagenetek, Tudorok, Stuartok idejében, mely törvényeinkben ismeretlen, melyről nem beszél egyik statutum sem, melylyel nem foglalkoztak oly

¹⁾ III. Vilmos történetében.

publicisták, mint Delolme és Blackstone; mely a forradalom után kevéssel született, mely gyorsan növekedett befolyásban, erővel gyökeret vert földünkben és a mely most politikai gépezetünknek épen oly szükséges kereke, mint maga a parlament. Ez intézmény a kabinet.

A kabinet, mint tudjuk, a kamara főbb tagjaiból alakult bizottság. A korona nevezi ki, de kizárólag oly férfiakból áll, kiknek a napirenden levő érdekesebb kérdésekben megegyez véleményök az alsóház többségének nézetével. Míg a ministerek bírják a parlament többségének véleményét, e többség védelmezi őket az ellenzék támadásaival szemben és visszautasít minden oly indítványt, mely tetteik bírálatára vagy haladásuk akadályozására van irányozva. Nem szükséges, hogy az alsóház magára vegye az igazgatás terhét, hogy javasolja a koronának, miszerint ebből az egyénből püspököt, a másikkól bírót csináljon, hogy ennek a bűnösnek megkegyelmezzon, amazt meg kivégeztesse; hogy ezen és ezen alapon kössön szerződést, hogy ide vagy oda expeditiót küldjen: egyebet nem kell, hogy tegyen, minthogy kijelentse, miszerint megszűnt bizalommal viseltetni a kabinet iránt és kérjen oly kabinetet, mely iránt bizalommal viseltethetik.“

Macaulay e szavaiból kitűnik az, hogy Angliában mily természetszerűen, mert szükségképen, termé meg az alkotmányos élet a ministeri felelősséget és kitűnik a francziák nagy tévedése, midőn alkotmányosságot akarnak ministeri felelősség nélkül.

Azonban a francia republikánusok azt mondják, hogy ők az amerikai rendszert akarják: választott államfőt ministeri felelősség nélkül. Ez is egy nagy tévedés. Észak-Amerika foederatio, melyben nagyon kevés belügy és a külügyek képezik a congressus és központi kormány hatáskörét. Az elnöknek csekély hatásköre van és hogy ez is, a foederatio daczára, mily visszaélésekre vezet, kitűnik a választási corruptióból és hivatalosztogatásból. Továbbá Amerikában a senatus részben ellenőrzést gyakorol, mert a béke és háború jogát ő gyakorolja, minden szerződés helybenhagyása alá terjesztetik, a diplomatiái kinevezések *előleges* beleegyezésével történnek, sőt az alkotmány jogot ad arra is neki, hogy azon *ministereket*, kik vezetésének magokat alá nem vetik, vád alá foghassa, még pedig nincs arra szorítva, mint az angol felsőház, hogy ítéletét kövétségre alapítsa, hanem egyszerű politikai hiba miatt is meg-

foszthatja őket hivataluktól. Ez a ministeri felelősségnek legroszabb neme és annak gyakorlása a népképviselőből át van helyezve a senatusba.

Ha már most ezt áttennők egy centralizált államba, csakhamar vagy conventté, vagy directoriummá, vagy dictatorsággá válnék az. Sőt még Amerikában is előfordult gyakran a két hatalom közti összeütközés; így már Washington 1796. márczius 25-én összeütközésbe jött a congressussal, mert nem akarta ez előterjeszteni az Angliával való szerződésre vonatkozó okiratokat. 1867-ben pedig a senatus Stanton hadügyministert megtartá állásán, daczára annak, hogy az elnök elbocsátá. A Johnsonnal való összeütközésnek pedig az lett eredménye, hogy a congressus törvényeket hozott, melyek által az elnöki hatalmat részenként vonta meg tőle és bizta a maga által kinevezett bizottságokra. E bizottságok Grant elnökké választásáig működtek. Ez azt jelenti, hogy az amerikai szervezet vagy alkotmány sístálásra vagy felelősség nélküli kormányzásra vezet. Ez Európában nagyon sok visszaélésre és gyöngye alkotmányosságra vezetne.

Hogy az amerikai kormány szervezetnek Európában való lehetetlenségét jobban kiemeljük, legyen szabad Laboulaye következő szavait idézni ¹⁾: „Jegyezzük meg jól, hogy Amerikában a ministerium csak kívül működik és nincs semmi befolyása az amerikai népre. A hadügynek és tengerészetnek feje sincs és a mi a belügyministeriumot illeti, ez francia (és hozzá tehetjük európai) értelemben véve semmiféle közigazgatással megbízva nincs. Az iparjegyekkel, szerzői jogokkal, belügyekkel, földeladással, hivatalos okiratok kiadásával van megbízva: ez egy iroda és semmi más. Vegyük hozzá, hogy nincs se vallásügyi minister, se közoktatás-, földművelés-, kereskedelem- és közmunkaügyministere és akkor fel fogjuk fogni, hogy Amerika mikép viselhette el az elnök e személyes kormányát. Azért van ez, mert az ország az elnökségen kívül él és ennek semmi érintkezése nincs a polgárral.“ Mindez ellenkezőleg van Európában és ellenkező eredményre is vezetne, mint a hogy Franciaország III. Napoleonnal, a köztársaság tíz évre választott elnökével tapasztalta.

Hogy a köztársaság elnökét a nép felelősségre vonja az által, hogy meg nem választja: ez még nem biztosíték az alkot-

¹⁾ *Histoire des États Unis.* 463. l.

mánynak és nem gát a visszaéléseknek, mert vagy korteskedés kedvéért vagy erőszakoskodás által az elnök sok alkotmányellenes és az államra nézve káros dolgot követhet el. Ha pedig az újra megválasztásra kilátása nincs, akkor úgy tesz, mint Buchanan 1860-ban, ki a déliek javára minden élelmet és fölszerelést a déli határokon helyezett el elnöksége végén úgy, hogy a polgárháború azért tartott oly soká, mert a rabszolgatartó államok egyszerre mind ennek birtokába jutottak. Ha pedig a közvélemény a congressus ellen, az elnöke mellé találna sorakozni, kész a dictatura. A legfőbb baj pedig ebben az, hogy nincs biztosítva a közvéleménynek azon alkotmányos, sima, de folytonos befolyása, melyet rázkodás nélkül nyújt a ministeri felelősség, megtartva a politika alapjainak állandóságát.

A gondolkodó francziák belátták e veszélyeket és Grevy már 1848-ban azt indítványozta, hogy ne válasszák az elnököt is a *suffrage universelle*l, mert a törvényhozó testtel egyenlő hatalmat bírván, azzal összeütközésbe jöhet, hanem válassza a kamara az elnököt. Ez az *amendement Grevy*, mely 1871. február óta Franciaországban tényleg életbe van léptetve és így a francziáknak gyakorlati tapasztalatok alapján volt alkalomuk meggyőződni arról, hogy ez sem biztosítja kellően se a ministeri felelősséget, se a rázkódás nélküli alkotmányos életet. Mert, ha a ministeri felelősség elvét akarja a kamara alkalmazni: akkor a végrehajtó hatalom fejét is kénytelen megbuktatni és ez kényszerhelyzet vagy megfordítva a felforgatásra a parlament pillanatnyi szeszélyeinek kezébe adott fogantyú, a minthogy Thiers váratlan bukása is bizonyítja. E mellett egy nagy hibája van és ez az, hogy conventszerű egy kamararendszert teremt, mely a hatalomegyensúlyt felbontja és a közvélemény befolyását paralizálja. Némelyek ennek orvoslását a kamara *részletes* megújításában látják. De a francia történelem ezt is rossz hatásúnak bizonyítja. 1795-ben a convent elfogadta e rendszert, de midőn a *második* harmad megválasztása is az uralkodó többség rovására ütött ki, a convent megsemmisíté a választásokat. A restauratio alatt is alkalmazva volt e rendszer, de midőn látta a többség, hogy rovására üt ki a részleges választás, 1821-ben megváltoztató a választási törvényeket. Azt meg a mostani eseményekből is látjuk, hogy a többség hasonló okokból valami ilyesmire készül.

Épen ezért szerzünk azon meggyőződésre jut, hogy, ha már köztársaságot akar Franciaország teremteni, akkor ennek elnökét nem választhatja se a *suffrage universel*, se egy kamara; hanem az egyenlő functiót végző, de különböző alapon összeállított két kamara rendkívüli közös ülése, még pedig, hogy a kamaraválasztások a rendes politikai fejlődés iránya és ne csak az elnök választási korteskedés szempontjából történjenek: e rendkívüli ülést rendkívüli kategóriákból vett küldöttekkel is szaporítani kell. Az elnökválasztás ne meghatározott időre, hanem bizonytalan időre vagyis annyi időre történjék, míg az elnök a két kamara bizalmát bírja és e bizalomkérdés, bármely kamara részéről lett legyen fölvetve, azonnal döntessék el a két kamara által; hogy az elnöknek se korteskedésre, se erőszakoskodásra tér ne nyitassék. De másfelől az elnök is birjon a felső ház beléegyezésével a képviseleti kamarának fölloszthatási jogával, vetőja pedig minden törvényjavaslattal szemben annyira terjedjen, hogy csak az alsóház fölloszlatása után történt másodszori megszavazása után vessítse el vetőja a felfüggesztő erőt.

Ebből következik, hogy az elnöknek a kamarákkal történhető összeütközése el van hártva és a mellett meg van előzve az egy kamararendszer veszélye is. Ez utóbbi nem csak akkor következik be, ha egy kamara van, hanem akkor is, ha a két kamara egyenlő alapon van szervezve; mert akkor ezek közös ülése sem lesz egyéb, mint bővített egy kamara. Noha másfelől a két kamara közti különbséget nem szabad a functiók különbségében keresni, mert ha mindenik kamarának különböző hatáskör van kijelölve: akkor ezek nem egybevágó alkotmányos gépezetet, hanem vagy egymás mellett hatás nélkül működő intézményeket, vagy összeütközésben álló hatalmakat képviselnek. A francia nyolczévi alkotmány és az 1852-iki alkotmány a kérdést e hibás alapon oldák meg és kitünt, hogy nem csak az alkotmányos életet nem biztosíták, de egészen külön az egy kamara minden hibájával, a parlamentarismus előnye, ereje nélkül működtek.

Ha a két kamararendszer helyesen lesz berendezve: akkor szerzünk azon veszélytől sem fél, hogy az elnök egyik kamarát fölhasználja a másik ellen, mi a 18-ik Brumairet idézte elő. De 18-ik fructidort sem akar, melynek oka az volt, hogy a vének és ötszázak tanácsa *harmadában* megújult; tehát két év alatt a törvényhozás többsége meg volt újulva, míg a directo-

rium csak ötödében ujult meg évenként és így a két hatalom összeütközésbe jött. Ezért kell az elnököt egészen a két kamara közös határozatától függeszteni föl, ezért kell ezt csak rendkívüli egyik kamara által fölvetett bizalmi kérdésekben a két kamara közös ülésén felelősségre vonni; de a rendes kormányzást és felelősséget a ministerekre kell bízni.

Úgy az elnökség, mint általában a kormányforma sikeres összeállítása tehát leginkább a felsőház szervezetének helyes, czélszerű megoldásától függ; mert Franciaországban eddig ez intézménynek hiánya vagy rossz szerkezete volt a legtöbb baj forrása. De mi legyen a felsőház alapja és szervezete? Miután hivatása nem annyira a vezetés, a törvényhozás, mint az alkotmányosság ellenőrzése és a hatalmak egyensúlyának fenntartása: ezért a felsőháznak kiválóan conservatív jelleműnek kell lennie. Azonban tévedés lenne a conservatívságot akár csak a hivatalokban, akár egy aristokrátiában vagy a kormányi kinevezésben keresni. Mert a kormányok alkotmányos országban sok változásnak vannak alávetve és nagyon különböző jelleműek: tehát a felsőházat kinevezési alapra fektetni már csak azért sem jó, mert, ha a kinevezésben, bár qualificatiók kikötése mellett is, a kormánynak teljhatalom van adva: az mindig saját képére fogja teremteni a felsőházat, ha pedig kinevezéseiben az örökösség vagy élethossziglan functió és a szám tekintetében korlátolva van: akkor a felsőház nem csak ellenőrző és conservatív hatalom lenne, hanem kormánytbukató, alkotó vagy épen a parlamentarizmus kormányzást akadályozó hatalom is.

Sokan a vagyoni és a kétfokú választásban keresik a conservatív elemeket egy felsőház számára; de, ha a vagyoni mint ilyen külön kategoriaképen szerepel, akkor a kisebbség képviselőit és osztályuralomra vagy gyűlésre vezet. A másod fokú választás pedig még eddig mindenütt illusoriusnak bizonyult be; mert úgy az amerikai elnökválasztásoknál, mint az Európában itt-ott alkalmazott másodfokú parlamenti választásoknál az ösválasztó mindig csak is *kötelező* mandatum alakjában adta szavazatát a másodválasztóra, úgy, hogy például Amerikában az elnökválasztó gyűlésre senki sincs megválasztva, ki előre valamelyik jelöltre le nem kötö szavazatát. Van egy harmadik felsőházi alap és ez a municipiumok által történt választás; sőt sokan az amerikai és svájci minták után ezt oly messzire akarják vinni, hogy egészen foederatív szem-

pontból: minden, bármily kicsiny vagy nagy municipiumnak egyenlő szavazatot akarnak biztosítani. Pedig európai centralizált demokrat országban, melyben a municipiumok nem csak hogy állami souverainitással nem bírnak, de még csak szoros értelemben véve politikával sem foglalkoznak; melyben a területi fölosztás tisztán közigazgatási szempontból történik: minden municipiumnak egyenlő számú képviselőt adni a felsőházban annyi lenne, mint kis városi vagy kerületi, szűkkörű képviseletet és nem az ország hű képviseletét csinálni abból. Különbösen is demokrat országban a képviselők (bármely qualificatio alapján választassanak is) számának aránya csak is a lakosság száma lehet; mert a souverainitás nyilvánulásának korlátokat és biztosítéki formákat éppen az alkotmányosság érdekében kell adni; de annak alapját, a népet, a képviseletnél tekinteten kívül hagyni nem szabad.

És, ha szerzőnk mégis az állandó helyhatósági képviseletnek akar biztosítani túlnyomó részt a felsőházban, ezt csak is azon megszorítással teszi, hogy a felsőházi tagoknak a lakosság aránya szerint egyes tartományokra eső részét az első folyamodású törvényszék helyén egybegyűlt provincialis, illetőleg departementi és városi állandó képviselők, továbbá a kereskedelmi, földművelési, iparkamarák, főpapság és a főbb bíróságok, akadémiák küldöttei *közös szavazással* választssák. Minthogy egyéni tervvel foglalkozom, nem tartom szükségesnek annak számszerinti arányait előadni, csak azt említem föl, hogy a felsőház tagjainak száma az alsóház tagjainak felét tenné. Az alapeszmét pedig két nagyon fontos tekintettel indokolja szerző: első az, hogy a municipiumok nem magokban választván, a sok helyi és kisvárosi személyes tekintet paralyzáva lenne és legalkalmasabb központ az első folyamodású törvényszék székhelye, mert egy vidéknek ez legtermészetesebb és legtöbb érdeket kielégítő központja. Második tekintet az, hogy az ipar, kereskedelem, egyház, bíróság ne önállóan legyen a felsőházban képviselve, mert ez osztályuralomra vagy legalább folytonos idegenkedésre vezet, a mennyiben a felsőház minden működésénél minden szavazatra reá lenne nyomva származásának, osztályának bélyege és a népnek ahhoz kötött rokon- vagy ellenszenve. Az alkotmányosságra nézve pedig nem lehet nagyobb veszedelem, mint mikor a nép azt mondja „ezt a törvényt az urak“, „amazt a papok“, „ezt a kereskedők“, amazt a „kormány hivatalnokai“ hozták vagy szavazták le. Az

alkotmány érdeke követeli, hogy minden érdek, minden osztály összeolvadjon az alkotmányos életben és ezért kell a felsőházi tagoknak is egységes választó testületből kikerülniök, bármily különböző elemekből alakult legyen az.

A felsőház hatásköre és választási időtartama is fontos kérdés. Már említök azt, hogy a felsőháznak az alsóval egyenlő hatáskört kell adni; de itt ki kell emelnünk még azt, hogy a munkafelosztásban is szabad kezét kell neki adni. Tehát például olyforma megszorítás, hogy ő indítványokat, módosításokat ne tehessen, törvényhozási reformokat ne indítványozhasson, egészen helyén kívül lenne, mely csak tétlenségre kárhoytatná a felsőházat és e mellett megfosztaná mérsékölő, szakszerűen javító törvényhozási működésének nagy részétől. Az egészen rendjén van, hogy a politikai és pénzügyi törvényjavaslatokat a kormány előbb az alsóházba nyujtsa be és abban tárgyaltsa, mert hisz' ennek kabinetje; de még e téren sem szabad a felsőházat a módosítás vagy indítványozás jogától megfosztani. A felsőház hosszabb időre választható, mint az alsóház; de ez esetben részenként megújítandó, szerzőnk azt két évben negyedében akarja megújítani; mert ily beosztással nem fél attól, hogy a közvélemény hatása ki legyen zárva, se attól, hogy a gyors változások ellenében a többség erőszakos önvédelemhez fog.

Minden alkotmányos intézménynek azonban alapja a szavazati jog és ha egy angol úgy itéli meg e jogot, mint állami functiót, melyet arra kell bizni és oly mérvben kell kiterjeszteni, a ki és a mily mérvben kellő biztosítékokat nyujt arra, hogy a legjobb képviseleti kamara kerül ki szavazatából: a francia velünk született emberi jognak tekinti azt, mely megillet minden felnőtt férfit és így semmiféle más megszorításnak alá nem vethető. A *suffrage universel* mély gyökeret vert Franciaországban, főleg, mert a politikai dogmák sorába lőn emelve. Úgy látszik, hogy ezt a monarchisták nagy része sem meri érinteni. Szerzőnk is csak biztosítékokkal akarja azt körülvenni; így kétévi állandó tartózkodást, nem departementok, hanem arrondissement szerint való szavazást indítványoz; az összeírást nem a mairere, hanem a békebiró által kijelölendő két egyénre a mairerel egyetemben akarja bizni. Az összeírás alapjául: a polgári lajstromot, az adólajstromokat és a tartózkodási listát kívánja használni. Ezek specialis francia kérdések, melyek minket közelebről nem

érdekelnek és csak annyiban elvi fontosságúak, a mennyiben az állandó választói lajstrom eszméjét fejezik ki, melynek szükségességéről nálunk is általánosan meg vannak győződve. Csak egy kérdés van, mely francia specialitása daczára, általános elvi érdekű tárgyat tartalmaz és ez azon kérdés: vajon egyes választó kerületek vagy departementok (vármegyék) szerint történjék-e a szavazás, mely utóbbi esetben némileg a pártok transactiójára van hely és így a kisebbségnek bizonyos képviseleti rész biztosíttatik egyszerűen az által, hogy több követre történik szavazás. A tisztán kerületi szavazásoknak nem csak a helybeli többség feltétlen uralma egyik rossz következménye, de a vidéki elemnek a vidéki, szűkkörű notabilitásoknak a képviselő házban való túlnyomó uralma is következhetik ebből. Míg másfelől, ha a polgár több követre adhatja szavazatát: a pártok hajlandók számarányuknak megfelelő transactióba ereszkedni, ismertebb tehetségek és jellemek körül csoportosúl a többség, a kisebbség is arányosabb képviseletet nyer. De ennek meg az a nagy árnyoldala van, hogy a kamarának határozott többséget nem ad és ez az erős kormányt és egészséges parlamentarismust is lehetetleníti. Sőt így a választási harc is nagyobb mérvet ölt, mert több tért nyer.

Mi magyarok már 1848-ban a kerületi szavazatok mellé állottunk és a mennyiben ez alól kivételt tettünk: az sem győzött meg arról, hogy a fentebb elősorolt előnyökkel járna a másik rendszer. A kisebbségi képviselet kérdését (a mennyiben a parlamentarismus rovására nem történik) a cumulativ szavazatjog vagy az önkénytes választó kerület és nem a választó kerületek öszpontositása által lehet megoldani, illetőleg megoldását megkísérteni.

HEGEDŰS SÁNDOR.

KÉPZŐMŰVÉSZETI SZEMLE.

(*Visszapillantás a bécsi világtárlatra. — A képzőművészeti társulat. — Az építendő múcsarnok. — Az iparmuzeum. — Az ideai műtárlatok. — Pályázat az Eötvös szobrára.*)

I.

Régi a panasz, hogy gyorsan élünk. Türelmetlenül, rohanva iparkodunk czélhoz jutni, hamar elcsüggedünk s lemondunk a sikerről. E lázas haladás közben majdnem megszoktuk már, hogy a rögtönbiróság szigorával ítéljünk elevenek és holtak, egyesek és népek fölött. Szűken mérjük a hitelt és bizalmat. Törvényeink és intézményeink is mintha mindinkább a *mala fides* föltevése alapján készülnének. Véd- és daczszövetség után néz a világ kicsinye, nagyja. S ha telnék miből, talán több erőd épülne az országok határszélein, mint palota a fővárosokban.

A vezércikkiróknak akárhányszor elhiszszük, ha mondják: ime, ez az idők signaturája, korszakunk jellege.

Esküdtszéki tárgyaláshoz hasonlított a tavalyi világtárlat is. Megidéztek mindenkit, de csak a megjelenteknek adtak igazat; jaj volt a távol maradóknak. S a szerint, a mint a nemzetközi vizsgálatot jól vagy rosszul megállották, — a szerint, a mint a tudomány, ipar és művészet terén életjelt adtak vagy haladást tanusítottak: akként ítéltek meg s jelöltek ki minden egyes nemzet számára bizonyos helyet, melyet a világ közvéleményében hihetőleg meg fog tartani a legközelebbi tárlatig. De csakis addig. Új alkalommal, a legközelebbi areopag előtt ismét tért kell foglalni, új hódítást tenni minden nemzetnek, különben túlszárnyalják s elveszti azt a fokot is, melyet a mult év tavaszáig kivívott.

Kegyetlen a jelszó: nincs megállapodás, a ki haladni nem tud, hanyatlani kénytelen.

Ily kategorikus igényekkel szemben némi aggodalommal veszszük vizsgálat alá hazai művészetünk jövőjének esélyeit.

Tavaly, a bécsi világtárlaton, művészetünk vállvetett erőfeszítéseinek sikerült egy sánczot bevenni; megszállva tartja

e magaslatot s kitzúzte reá szerény lobogóját, melyet ezentúl számba vesz és számba fog tartani a világ.

A külföld bírálatain élénken meglátszott a magyar művészet által kivívott siker fölötti meglepetés, hogy ne mondjam megütközés. Különösen német oldalról, kevés kivétellel, igen epés alakban nyilvánult az elismerés, melyet a magyar műtárlat váratlan erőnyilvánulásától végkép megtagadni nem látszott tanácsosnak.

Szemünkre vetették, hogy a művészi mázt, mely eredeti barbárságunkat csak felületesen takarja, Németországban lop-tuk; hogy mindent, a mit tudunk, nekik köszönünk, de hálat-lansággal fizetünk érte, mert a legtehetségesebb magyar művészek mind magyarított nevű németek, s ez által elnarasz-talandók vagyunk mindannyian művészek és iparosok a modern bűnök legsúlyosbikában, abban tudniillik, hogy a mai nap leg-dicsőbb és legreményteljesebb nemzetiségből kivetközve gyá-ván meghódolunk és azonosítjuk magunkat oly tehetetlen néppel, mely a maga erejéből nem mehet semmire s fenállását csak a szomszédok szellemi tökéjéből vett kölcsönnel fődözheti.

Az ily szenvedélyes és alaptalan szemrehányásokat leg-jobb, habár csak tettett nyugalommal is zsebre raknunk, mert elégtételt úgy sem szerezhettünk magunknak. A hazai sajtó helyreigazító vagy rendreutasító nyilatkozatait ugyanis a német lapirodalom csak akkor veszi tudomásul vagy figyelembe, a mikor inyére van. Hazánkfiak közül azon kevesek pedig, a kik szívök sugallatát követve, honfi kötelességet véltek teljesíteni azzal, sőt érdemet kerestek benne, hogy magyar viszonyaink felől olykor jóakaratulag tájékoztassák a külföldet, nem csak azért, mert a dolog céljánál fogva kissé tárgyilagosabban, szépítés nélkül, szóltak az ügyekhez, hanem egyáltalában azért, mert magyar létökre németül s német lapokba irtak, magán körökben és a sajtó útján hazafias érzületek gyanúsítása mellett oly megtámadásoknak voltak kitéve, hogy többen közülök vég-kép elhallgattak s a jó ügy igazolását és védelmét tetteink ékesen szóló czáfolatára, az időre bízták.

Sokkal melegebb elismeréssel nyilatkozott hazai művé-szetünk képviselőtéről a világtárlaton az a kritika, mely a né-metekkel ellenséges táborból szólalt meg. Az elfogulatlanság tehát itt is hiányzott. A francziák többnyire agyba-főbe dicsér-ték a magyar osztály műtárlatát. Hogy itt sokkal inkább délőbb légkör vette volna körül az embert, mint a szomszéd németek

ásításra készítő unalmas termeiben. Színezetünk hasonlíthatatlanul ragyogóbb, eredetiségünk szembeszökőbb volna, eszméink is gazdagabb forrásból fakadnának, mint amott.

Híú dicsőség! Önismeretünk itt, önérzetünk amott egyaránt kénytelen visszautasítani mind a két ítélet túlzásait.

Sajnos, de tagadhatatlan, hogy a magyar művészet a világtárlat alkalmával vagy azután nyilvánult bírálatokból semmi okulást nem meríthetett. Mindaz, a mi ez időtájt és maig irodalmi bírálat alakjában világra került vagy a fajgyűlölség vagy a rokonszenv esetlen szülötte volt, a magasabb műbölcséleti felfogás, elmeél, tárgyilagos ítélet és az igazság szeretetének teljes hiányával. A magyar művészre nézve a tanulság egyedül a tények logikájában, az összehasonlítás lehetőségében kínálkozott. Elég hathatós leczke, megbecsülhetetlen értékű mérv saját műtermelése absolut értékének becslése körül, de mely kiegészítésül az önismeret súlymértékének kérlelhetlen alkalmazására szorúl.

S szívünkre tévén kezünket, mit sugall ez az önmegismerés ösztöne? Arra int, hogy el ne csüggedjünk a korholástól, de még inkább arra, hogy el ne bizakodjunk a dicséretek miatt, mert a miket e nemben hallottunk, nem igazolja se az, a mit tettünk, se pedig az, a mit létrehozni netalán képesek volnánk. Az önismeretnél ezúttal biztosabb kalauzunk nem lesz s a való, mit a külföld szavakkal játszó s egyébbel sem törődő bírálata oly mesterileg eltévesztett, önvallomás alakjában legszelidebben fog hangzani.

Valljuk be tehát mindenek előtt azt, hogy a magyar művészet, mint saját nemzeti jellegű művészet, csak puszta földrajzi fogalomként szerepelt a világtárlaton. Eszményi határdombjait, melyek külön szellemi egység gyanánt elrekesztették volna a cosmopolitikus egykedvű művészet árjától, alig egy-két történelmi festmény alkotta, azok is mindannyian régibb jeleseinke kezétől, kiknek neveit fölemlíteni fölösleges, mert mindnyájunk száján forognak. Az ifjabb művészsarjadék rendszerint beérte azzal, hogy piczi vakandturásokkal, apró életképek és tájképek alakjában tanusítsa rokon irányú törekvéseit, legtöbb esetben pedig az ily törekvések iránti teljes közönyét. Általában az anyagilag jutalmazóbb műfajok iránt kiváló rokonszenvet s a művészeti gyakorlat technikai eljárásában a korizlés gyöngéi iránt rendkívüli hajlékonyságot tanusított. A tárgyválasztás, a festmények beltartalma a magyar nép eszmevilágát és

különösb érzelmi körét csak gyérebben tüntette fel. Külföldi jóakaróink azon észleletét pedig végre, mintha a magyar osztály műveiben a felfogás és kivált a színkezelés tekintetében bizonyos együtvértartozás, valami közös vonás lett volna felismerhető, szóval olyasmi, a mi egy magyar iskola közös jellemvonását tenné, saját tapasztalásaink, fájdalom, nem igazolták.

Erős egyéni jellem, valódi eredetiség csak igen kevés műben talált kifejezésre, s minthogy egy magyar műiskola föltételei és előzményei nálunk hiányoztak, nem is lehet csodálkoznunk azon, hogy legtöbb művészünk azon iskola bélyegét tünteti fel műveiben, melynek kiképeztetését köszöni s ez majdnem kivétel nélkül csakugyan külföldi, rendszerint német vagy francia, vagy e két irány közvetítője.

Egyébiránt a kifejezés eszköze, az úgy nevezett modornak többé vagy kevésbbé idegen íze, mely hazai művészeink munkáin megérzik, a kisebb baj. Evvel meg kell barátkoznunk, mert a sajátunkéval úgy sem pótolhatjuk. Nagyobb és aggasztóbb baj kétségen kívül az, a mit fentebb érintettem s a mire figyelmeztetni bennünket külföldi bírálóinknak érdekében sem volt, s a mit önismerettel pótolni hivatva vagyunk, az, hogy az ifju művész nemzedék törekvései mind inkább törpülnek s a művészet eseményiebb céljaitól mind jobban eltérnek.

Nem túlzott a félelem, hogy maholnap, a mikor súlyos helyzetünkből kibontakozva, végre a magasabb művészet ápolásának is szükségét fogjuk érezni s középületeink méltó díszítésére fog kerülni a sor, nem lesz, a ki régibb jeleseink nyomába lépve, a felmerülő magasabb rendű művészi feladatoknak megfelelni képes legyen. S a mit ma egyes, jól ismert esetben bünös mellőzésül kárhoztatunk, egy idő múlva szükségből magyarázni és menteni leszünk kénytelenek: az idegen, a külföldi erőknek felülkerekedését a hazaiak fölött.

Ily értelemben szólalt fel s aggodalmainak nyilvánításával a hazai művészet valódi érdekeinek leghűbb tolmácsa volt az orsz. képzőművészeti tanács, midőn a bécsi világtárlat után mult évi jelentésében a közoktatási minister ápoló gondjaiba különösen a magasabb műágakat ajánlotta, ha mindjárt egy-két évig azon számos kezdő művész által igénybe vett állami segélyek és ösztöndíjak némi megszorításával, kik, ha előhaladásukban némi sikerre szert tesznek, az ápoló hazának azonnal hátat is fordítanak azon plausibilis ürügy alatt, hogy az országban módot és alkalmat sem találnának arra, hogy a reájok

fordított tökét szellemileg vagy anyagilag kamatoztassák vagy megtérítsék.

Nem lehet tagadni: ez a kétes sikerű, de költséges művészeti export ma vizsásabb ellentétben áll egész helyzetünkkel, mint valaha, s a mérsékelt alábbszállítást egy időre jobban megbirja, mint anyagi segélyforrásaink apálya mellett sorvadásig megszorított nehány más közhasznú intézményünk.

Észszerűbbnek látszik ugyanis már meglevő jelesebb művészeknek tehetségeikhez méltó foglalkozást nyújtani, mint bőkezűséggel osztott segélyezés útján a művészet sikanlós útjára téríteni vagy azon tovább csábítani oly ifjakat, kik a valódi hivatás tanújeleivel adósok maradnak.

Eszünkbe jut itt Dolcenek Velenczében, 1557-ben, írott panasza. Titián már akkor hetvenöt éves volt s kevés kilátás nyílt még arra, hogy nyomában más, szint' oly nagy tehetségű művészek lépjenek, a kik a festészetet a tökély azon fokán fentartani képesek legyenek, melyre az ősz mester emelte volt.

„Nagyon félek,“ kiált fel Dolce *l'árbeszédeiben*, „hogy a festészet magas polczáról most ismét alább fog szállani, mert ifjaink közül nem támad egy sem, a ki komolyan törekednék és magasabb rendű tökélyhez eljutni ígérkeznek; azokat pedig, a kik oda eljutni képesek volnának, inkább a keresetszomj ösztönzi, mint a dicsőség szeretete“¹⁾.

Dolce igazságtalanul féltette a velencei festészet fenségét, mert ott volt Tintoretto; aggodalmait pedig megecfázolta a legközelebbi jövő, mert Titián nyomába csakhamar újabb és szintén első rendű művész lépett, Paulo Veronese.

Nem oly világra-szóló az a kincs, a mit mi magyarokúl jelenleg féltünk. De édes magunké és fontos érdekünk: a nemzeti művészet magasabb feladatainak ápolása. A kik e hálátlan tért eddig buzgósággal művelték, igaz, nem Titiánok, de azoktól sem kívánjuk, a kik nyomukba lépnek, hogy Paulo Veronesek legyenek.

¹⁾ Percioche de giovani non si vede risorgere alcuno, che dia speranza di pervenire a qualche honesta eccellenza, e quei che potrebero divenir rari, vinti dalla avaritia, poco o nulla si affaticano nelle opere loro. Ludovico Dolce, *Dialogo della pittura intitolato l'aretino*. Venezia, 1557.

II.

A hazai művészetnek ez idő szerint csak két kiválóbb támasza van: az állam s az orsz. képzőművészeti társulat. A társadalom, mely másutt a művészeti lendület harmadik, de leg-hatályosabb tényezőként szerepel, mint szintén tudjuk, e hivatásszerű szerepére még nem vállalkozik. Művészeti viszonyainknak e félszemsége megérzik minden lépten-nyomon s mintegy rásüti bélyegét egész jelenkori munkásságunkra.

Az államkormány megtesz mindent, a mit a művészet érdekében megkötött kezekkel tennie lehet. Kisebb megbízásokkal foglalkozást nyújt kipróbáltabb művészeinknek, s a risico teljes tudatában ösztöndíjak osztogatásával mozditja elő a reményteljesebb fiatal művészsarjadék haladását. A ki többet vár tőle, nem tudja, hogy összes államjövendelmek mily csekély százaléka fordítható a művészet érdekeinek támogatására.

Feladatának színvonalán áll a képzőművészeti társulat is. S ezzel nem keveset mondunk, mert míg másutt a műtársulatoknak csak az a hivatása, hogy közvetítő piacul szolgáljon műtermelő és műfogyasztó között, nálunk a *halle centrale* jellemétől eltérőleg igen vegyes feladata jutott: piacznak kell lennie első sorban, azonkívül pedig félig-meddig gyakorló iskolának, czéhgyűlének és menháznak is egyszersmind. E társulat szép céljáért vívott harczi közben tömérdek vért vesztve, három évig gyöngékedett. Utóbb, jó orvosok keze alá kerülven, igen diaetikus életmódot folytatva, felüdült s most életrevalóságának új jeleivel lép a világ elé.

Hivatalosan kijelenti, hogy ép, egészséges, hogy tevékeny, hosszú életre számít s azért házat épít. Igen, a hazai művészet háziúrrá kíván lenni; tekintélyre vágyik ez anyagi világban, mert tekintélyre szüksége van. S így a *mücsarnok* építési vállalat, mely külön célra alakult országos bizottságnak feladatául van kitüzve, most legfigyelemre-méltóbb erőnyilvánulása a művészet lendítésére szövetkezett elemeknek.

A jelen pillanatban talán merész vállalat, de megérdemli a legmelegebb részvétet, a legáldozóbb támogatást a társadalom minden rétegéből. Mert mit jelent a mücsarnok fölépítésének vállalata? Első sorban a hazai művészet élő tényezőinek, tehát a művészeti erőknek és képességeknek üdvös központosítását. A szétforgácsolt és különvólón egymástól idegenkedő elemeknek egy közös tüzhely köre egyesítését, közös és hathatósabb

tevékenységre való tömörítését várhatni a műcsarnoktól. Arra lesz hivatva, hogy a fővárosi és a fővárost látogató vidéki vagy idegen művészek társas gyűlhelye legyen, az eszmecsere és érdekközösség termékenyítő tanyája.

Jelenti továbbá azt, hogy a hazai műtermékeknek ezentúl czélszerű s a közönség által hozzáférhetőbb tárlati helyisége lesz, mely előnyökben a művészek és műbarátok egyaránt osztoznak.

A különbség nagyságáról a közönség sűrűbb látogatása csak úgy, mint a művek kelendőségének gyarapodása teend tanuságot, annyival inkább, mert a társulat a műcsarnok, szóval az épülő ház egész tiszta jövedelmét művek vásárlására fogja fordítani, mi ismét az évi sorsolások érdekének fokozását fogja előidézni.

Sőt többet czéloz a műcsarnok építési vállalata. Óda emeli a képzőművészeti társulatot, hogy dajkaszerpet vállaljon és bölcsőt nyújtson egy csecsemő óriásnak, kinek, ha életben marad és felnő vérrokon társaival, az a hivatása lesz, hogy a tisztán földművelő nép veszélyes helyzetéből lassankint kiemelje a nemzetet. A képzőművészeti társulat ugyanis hajlékába fogadja szerény bér mellett a magyar iparmuzeumot is, azt az országos árvát, kiért a bába költségeit ugyan kifizette az ország, de egyúttal kijelentette, hogy a szülői viszonyból netalán származó további kötelességeket irányában semmi szín alatt el nem vállalja, lebegjen bár ég és föld között és boldoguljon a mint tud.

Pedig ez a kised iparmuzeum csak úgy, mint annak idejében a nemzeti színház, a nemzeti muzeum s az akadémia törvényes gyümölcse egy, nálunk rég meghonosodott polgári házasságnak, a nem hivatalos hazafiúi törekvések és fáradságok gyöngéd egyesülésének; s a kis poronty oly igen mutatja vonásaiban a nemes származás bélyegét, hogy a duzzogó nagyapó maholnap bizonyára kegyelmébe fogadja és gondját fogja viselni.

A megnyitás ünnepélyén ugyan az ipar- és kereskedelemügyi minister a kis árvát egyelőre még a társadalom ápoló gondjaiba ajánlotta, de másrészt oly nagy méltánylással és oly biztatólag nyilatkozott jelentősége és jövője felől, hogy szerencsés fejlődésének fültételeire nézve túlságos aggodalmaink nem lehetnek.

Tény az, hogy a zsenge muzeum egyrészt a bécsi világtárlat alkalmával országos költségen megvásárolt műtárgyakban, másrészt a Xántus és Rómer által Keletáziában és hazánkban gyűjtött népismeit és egyéb iparcikkek gyűjteményében a kiválóan érdekes és műbecsű tárgyaknak már is oly szép készletét egyesíti magában, mely szemléletre úgy, mint tanulmányozásra bőséges és jutalmazó alkalmat nyújt.

A gyűjteményekben fekvő tőkének szellemileg kamatoztatására első sorban az orsz. mintarajztanoda látszik hivatottnak. E szintén újabb keletű tanintézetnek iparművészeti szakosztálya immár élénken érzi szükségét annak, hogy a rajzoktatás eme specialis ágának új tápot szerezzen s általában az iparművészeti szak művelésére fokozottabb ösztönt nyújtson tanítványainak, és pedig ne csak ábrák és fűszöntvények útján, hanem jelesebb oly műtermékek természetben felmutatása segélyével is, melyek akár a szín, akár a rajz és alak szempontjából mintaszervek, szóval a stíl és jó ízlés iskolájául, a tanulmányozás méltó tárgyául szolgálhatnak.

Itt már a műbecsű ipartermékekkel való megismerkedésen kívül azok stilszerű szabatos utánpépzése, végül az ismert elemekből újabb idomok és színcombinációk feltalálása leendő a szakoktatás feladata és végcélja.

E hivatását a tanoda maholnap annyival inkább fogja teljesíthetni, mert a műcsarnok és ezzel kapcsolatos iparmuzeum épületének tőzsomszédjában az országos mintarajztanoda számára is fognak végleges épületet emelni, külön céljainak lehetőleg megfelelőt, melyben tág alapra fektetett programját egész terjedelmében valósíthatja s a jelen ideiglenesség nyüge alatt mintegy chinai cipőbe szorított szervezetét akadálytalanul kifejlesztheti. Jogos reménységgel tekinthetünk tehát az országos képzőművészeti társulat által kezdeményezett vállalatra, melynek az a célja, hogy a hazai ipar és művészet lendítése végett természetes szövetségben álló három intézmény: a műtárlat, az iparmuzeum s az országos magyar rajztanoda tőzsomszédban, úgy szólván egy földél alatt egyesítve helyeztessenek el.

Már is történtek a cél megközelítésére szolgáló nagyobb fontosságú lépések, melyek a kívánt eredményt kilátásba helyezik.

Egyik legörvendetesebb nyereségül tekinthető már is ama küldöttségnek sikere, mely az országos bizottság nevében sze-

mélyesen felkérte király ö felséget arra, hogy Rudolf trónörökös ö fenségének megengedni kegyeskedjék a művészek házépítési vállalata védnökségének elfogadását.

A küldöttség tagjai előtt bizonyára emlékezetesek fognak maradni azon szép szavak, melyekkel a küldöttség nagyérdemű vezére, Majláth György országbiró, a képzőművészeti társulat kérelmét királyi urunk legfelsőbb színe előtt oly találóan tolmácsolta.

„Az új alapokra szervezett társulat — mondá beszéde folyamában — a művészetnek szerény bár, de saját hajlékot szándékozik emelni és ebbe a műiparmuzeumot is befogadni azon reményben, hogy a kölcsönös hatás, melyet a művészet az iparra és viszont gyakorol és a melynek a bécsi világtárlat alkalmával oly meglepő eredményeit lehetett szemlélni, honunkban is érvényesülhessen.

A művészet ugyanis, midőn az iparra nemesítőleg hat, dúsan helyezi el tőkéjét. Mert szellemileg emelt, vagyonilag erősödött iparos osztályban leli legbiztosabb támaszát.

Ámde ez nem lehet egy közel jövő műve. Fáradhatatlan tevékenység, kettőzött szorgalom és a pártfogás jótékony ihlete szükséges, hogy az eszme valósítható legyen.

Engedje Felsőged, hogy e pártfogást mindenek előtt attól kérjük, ki Felsőged atyai szívéhez legközelebb áll, hogy annak nevét fűzzük e vállalathoz, kiből Felsőged erényeinek s e hon iránti kegyes jó indulatának méltó örökösét tiszteljük.“

És atyai jó indulattól áthatott volt király ö felségének válasza:

„Szívesen fogja — úgy mond — megengedni fiának a trónörökösnek, az előterjesztett kérelem teljesítését s reményli, a mint kívánja, hogy az új életre ébredő társulat megifjúlt erővel sikeresen haladva, a művészet fejlődésének új és üdvös lendületet adand.“

Valóban, a vállalat jó ügye mellett ékeesebb felhívást nem lehet képzelni, mint az országbiró nemes szavait. A királyunk válaszában nyilatkozó felfogás is olyan, hogy azt például venni és a szerint tenni minden jó hazafinak kötelessége volna.

III.

Vessünk már most egy visszatekintő pillantást az utóbbi tárlatok kiválóbb tüneményeire. Itt mindenek előtt egy világhírű névnek viszhangja fogad. A Kaulbach Vilmosé. Tudtomra először történt, hogy e mester eredeti művével budapesti tárlaton

találkozhattunk; s alig állították ki, már is a reátűzött gyász-fátyolos babérkoszorú azt hirdette, hogy kezétől több műre nem számíthatunk. Meghalt, mint a Münchenben pusztított járványnak egyik legutolsó és leggyászosabb áldozata folyó évi április havának 7-én. Az utóbbi években Kaulbach, mint tudjuk, színes festményekkel nem foglalkozott többé. Csak kartonokat készített hol szénnel, hol meg monochrom olajfestékű modorban kidolgozott nagyszabású rajzokat, melyeknek szépsége és főerdeme a plastikailag kidomborított rajzban és a gazdag tartalmú compositio egyöntetűségében nyilatkozott. Ilyenmő a *Nero* című nagy karton is, mely a mester egyik legutolsó műve. Kétszeresen fokozott érdekléssel szemlélte mindenki, mert a művész alkotási módjának fény- és árnyoldalaiban rendkívül tanulságos mértékben képviselője. Hogy a dús gazdag compositio alkatrészeiről fogalmat adjak, alig tehetnék jobbat, mintha e műnek egy ismert kéztől közölt kimerítő leírásához folyamodom.

„Kaulbach *Neroja* a történelem oly episodjának feltüntetése, mely úgy, a mint ábrázolva látjuk, nem történt meg s melyben a művész szabadon csoportosított össze különféle eseményt, hogy egész kort tüntessen fel egyetlen keretben. Az emberiség történelméből ama hosszabb időkre terjedő korszak ez, midőn a pogányság érintkezik a jövő korszakkal, a keresztyénséggel. Még hatalma polczán áll a világot uralgó római császárság, de már a dobzódások, a mámor, a fajtalanság karjaiba veti magát. Pedig Rómában már nemes eszmékért hevülnek ezrek, a katakombákban a szelidség és családiaság tanait hirdetik s hirdetik oly fenhangon, hogy elfojtásukra kell gondolni s foglalkoztatni a hatalomittas császárság bakóit. A képen két tábor áll szemközt: a pogányoké, mely egy kiesapongó caesar szeszélyeinek hódol, s a keresztyéneké, mely nemes eszméit a kínos halállal szemközt is vallja. Péter apostol keresztre feszítették, de Pál büszke alakja férfiasan hirdeti tovább az emberiséget megújító eszmét s nem retenti el a lictor, ki a vesszőnyalábból már bárdját oldja ki. A tivornyázó hatalom áll szemközt a vértanusággal.

A kép csoportozataiban az akkori kulturnépek képviselőit is feltaláljuk: a rómaiakat; a lépcsőzetten oldalt a germánokat s Pál körül a görögöket és zsidókat, kikből egy csoport a kereszten fejjel aláfelé feszített Péter mellé is jut.

Nero már nem is caesar, hanem félisten Apollo jelmezében és ennek sugaras koronájával. Valóban, környezete úgy fogadja, mint félistent. A tyrannus énekel s egyik kezével lantot penget, másik

kezével pedig fölkoszorúzott serleget emel. Riadás kíséri énekét; Tigellinus római praefectus alázatosan tapsol, a ledér hölgyvilág ujongva tárja ki bájait s az oszlopok közül is a mámor serlegével int Nero felé. A germán testőrök mogorván állanak s a senatoroknak Nero jobbán álló csoportja boszús haraggal áll ott, nehányan el is fordulnak. Ez a forrongó vész jele. A lépcsőzeten mindjárt egy keresztyén nő fekszik legyilkolva két kis gyermekével. A féktelen orgia mámoros képe hirtelen átmegy a kinszenvedések és siralmak képébe. A csarnok alsó lépcsőinél már a vesztőhely kezdődik, hol a Róma felgyújtásával vádolt keresztyének fogadják és várják a halált. A könyörületért esdeklőt a hóhér korbácsa veri vissza. A bal oldal előterén mindjárt kereszthez kötött keresztyéneket látunk. Egyiknek ajkához az anya utolsó búcsúcsókra emeli gyermekét, mert már a kereszt tövénél fel van halmozva a fa s ott ég a tűz, mely a máglyát föllobbantja. Pétertől hívei vesznek búcsút, csókokkal illetván a keresztre feszítettet. A kép jobb sarkában fiatal keresztyén leányok mutatnak rémülten és néznek megvetéssel a lépcsőzetre, a hol egy ifjú keresztyén hajadon — élete megmentése reményében — rászánta magát, hogy a caesar papnői közé áll. Mögötte anyja küzd a szégyenteljes kétségbeeséssel. A leány egyszerre megáll s összehúzza testén a lepleket.

Szóval, e művében a hanyatló pogány Rómát, elfajulása egész valóságában, az eszeveszett orgiák tetőpontján mutatja a művész, de azt is sejteti egyúttal, hogy a rothadásból új élet fakad, hogy az új vallás a jövő.

Ilyen és még ennél is nagyobb eszmekört szokott Kaulbach történetbölcséleti nagy compositioiban felkarolni. S a gondolkodó szemlélő előtt mindannyiszor felmerül a kérdés: vajon az ily dús eszmei tartalom, erőltetés nélkül, belefér-e a történelmi festészet legtágabb keretébe?

A művészeti elmélet modern szóvivői e kérdésen hajba kaptak s eldöntetlenül foly közöttök rövid szünetekkel a harc és háború mai napig. A nemzetközi vita e tárgyban már régebben elhallgatott. Franciaországban Kaulbach iránya egy talpalatnyi tért sem tudott hódítani a művészet közvéleményében. Saját hazájában, a bölcsélet termő talaján szint' oly heves szószólói mint ellenzői találkoztak.

De ne keveredjünk e harcza.

A műélv elfogulatlan vágya azon felfogás felé terel, hogy a németországi mester külön, hogy ne mondjam különöz irányán meg ne ütközzünk, mihelyt a tartalmas alkotás gazdag

részletei olyanok, hogy a műben uralkodó főeszmének fölismérését megengedik, sőt azt tolmácsolják.

Ilyen a fentebb vázolt mű: *Nero s az üldözött keresztyének*; határozottan egyik legszebb, valamint öszhang és egyöntetűségre is legsikerültebb műve a mesternek. Mihelyt azonban a motívumok és epizodok tömörsége gyakran allegoriacsoportozatok hozzájárulása mellett a főeszmét, az alap gondolatot oly mértékben complicálják, hogy a szemlélő a mű tárgyán igen terjedelmes commentárok segélye nélkül teljesen el nem igazodik többé, akkor aligha át nincs lépve a festészet határvonala, melyen túl a rebusmegfejtők szenvedélye még gyönyörködhetik a műben, a régiek remekművein fejlesztett izlés azonban a céltalan fejtörés után csak annyival nagyobb szigorral fog az alakítás művészi tökélyében kárpótlást keresni.

S Kaulbach ily irányú nagy compositiói között vannak olyanok is, melyekben a tárgy által magasra fokozott igények teljes kielégítést nem találnak.

Nem úgy értem ezt, mintha Kaulbach a *metier* minden csinját-binját tökéletesen nem bírta volna. Ellenkezőleg. Ritka művész tett oly komoly tanulmányokat, kevesen fáradtak oly elszánt kitartással a tökély eszközeinek elsajátításáért, s még kevesebben oly sikerrel, mint épen ő. Az emberi alak tudománya, mint mondani szokás, kis ujjában volt. A legbonyolodtabb redőzetet képes volt a természet segélye nélkül a legtisztább izléssel és hihetetlen könnyűséggel fejből a vászonra rajzolni. (Ezen nehézségek virtuoz módon való leküzdésének nagy érdeméről csak az avatott szakembernek lehet kimerítő fogalma.) Ő évekig érlelte ugyan nagyobb szabású gazdag compositióit, de ha az alkatrészek tömege iránt tisztában volt, könnyen vázolt s a csoportosítás nemes rhythmusában, a linearis báj és öszhang létesítésében csalhatatlan tapintattal járt el.

Magas fokú művészetének csak egy Achilles-sarka volt. Az, hogy főleg csak az értelemhez tudott szólani, de a kedélyre nem hatott. Goethét csak középszerűen illusztrálta, Schiller alakjaiba alig mert fogni, Shakespearerrel, a szív rejtélyei, a szenvedélyek nagy mesterével versenyre kelve, képeiben teljes kudarczot vallott. A gúny ostorát azonban remekül forgatta. *Reineke Fuchs* meséjéhez készült rajzai epochalis halhatatlan mű.

Kaulbach művészi képessége és egyéni jelleme leginkább a nagy szabású compositiók felé ösztönözték, a hol nagy tömegekkel kápráztatólag, megdöbbenőleg operálhatott, a hol a

csoportok nagyszerű pyramisán vagy széles áramlatában az egyes alakok egyéni jellege és életképessége iránti igény önmagától lejjebb szállt.

Hogy Kaulbach alakjainak egyéni typusa nem volt, azt nem állítom. Sőt igenis fatalis typusa volt valamennyinek. Valami dermedt, fagylaló, nem ritkán álcaszerű, sőt a tébolyda szerencsétlen lakóira emlékeztető typus, mely kiirthatatlanul vésődik elménkbe, de nem épen kedves vendégül; akár megszabadulni e képzetektől, akár megbarátkozni velök egyaránt bajos.

Hogy különben fényes művészi tehetsége imént jelzett hiányáról önmagának mennyiben volt biztos tudomása, az még ezentúl megirandó életrajzának egyik legérdekesebb fejezetét fogja tenni. Termékenységének önkéntes megszorítása az utolsó évtizedben némileg arra látszik mutatni, hogy hiányait számba vette, mert ezek kikerülése mellett iparkodott a magasra tűzött célokat elérni. Többek között abban hagyta a festést, mint már említém, tudva azt, hogy színérzéke nincs. Pedig a decoratív művészetnek titka nagyrészt azon varázserő öntudatos felhasználásában rejlik, mely tisztán színcombinációk segítségével a díszítendő hely céljához képest, derült, komoly vagy közönyös hangulatot bír gerjeszteni, mely a búskomorságig, sőt kétségbeesésig is fokozható.

Ez áll a műfestmények terén is. Kaulbach a festészeti siker ezen igen hathatós eszközét kénytelen lévén nélkülözni, a színkezelés iránt kicsinylést fitogtatott, de annál erélyesebben élt, néha visszaélt azon eszközökkel, melyeket hatalmában tartott: a forma és a csoportosítás tudományával. Erélye itt-ott a vakmerőségig ment, kirívó ellentétek szükségérzetéből a legiszonyatosabb vérengzés jelenetei mellett a női kecskek leplezetlen bőségét szerepelteti oly módon, melyet szenvelgés nélkül célzatosnak, az ember kevésbbé nemes ösztöneire való hivatkozásnak mondhatni. A *Salamisi ütközet* című nagy festménye, de a mi kartonunk is e részben illustratióul szolgálhat. Kaulbach ez oldalról többször volt megtámadva, de a naivitás mentségével soha sem takargatta szándékát. A naivságnak csakugyan egyetlen vonására sem lehet akadni összes műveiben. Ily vádakkal szemben mondogatta néha: nem csak műtudósoknak, a nagy közönség számára is kell festeni. E vallomása több mint jellemző, egyúttal ellenkezésbe ejti önmagával,

mert műveinek kellő megértésére éppen a nagy tömeg átlagos műveltsége mindenütt elégtelen.

Élete utóbbi szakában mindinkább előtérbe lépett nála az irányzatos művészet, az, a mit Németországban *Tendenzmalerei* néven neveznek. Egyházi téren híres *Arbuesével* polemizált, politikai demonstratiót pedig a *Heilige deutsche Michel* című, s mint hírlík, legeslegutolsó rajzával kísérletet meg. Magában véve olcsó dicsőség, mely művészetének babérkoszorúját egy levelkével sem gazdagította. Mindazonáltal az irányzatos művészet iránti előszeretetből a nagy mester ellen vádat nem lehet emelni. S e részben teljesen mindegy akár liberalis, akár illiberalis az irány, melyben valamely elismert jelességű művész kedvét leli. Mert a legjobb irány sem menti meg, ha rossz a mű, míg a valóban mesterileg alakított bármily irányfestmény belbecse által a világ és az utókor előtt teljes abszolutiót biztosít a művésznek, habár a mű maga pillanatnyi politikai vétségnek volna is ítélhető.

Kaulbachnak világhírét nem ez oldalról érheti veszély. Ő nagyszerűen alkotott tehetség volt és rendkívüli sikerrel tört igen magasra tűzött célok után. De nem mindig a legmagasabbak után. Iskolát nem alkotott, sőt erre kísérletet sem tőn soha. Annyira nem, hogy saját fiának kiképeztetését is más mesterre, úgy szólván ellenlábasa gondviselésére bízta. Az értelem túlsúlya ő benne az apai önzést is háttérbe szorította.

Részben ezen kizárólag értelmi egyeduralom alapján fogja érni a vád, melylyel a renaissance egyik nagy mesterét is illetik: hogy művészete nagy hangszerelésű volt (*une peinture à grand orchestre*), hasonló azonban oly *symphoniához*, mely elbűvöli ugyan a hallás érzékét, de a szív mélységeit felrázni képtelen.

A mi külföldi mű, Kaulbach kartonján kívül, az utóbbi tárlatokban látható volt, semmi szín alatt nem számítható a kiválóbb tünemények sorába. Ez a mostoha állapot már rég óta tart s a társulat alapszabályainak azon határozatában gyökerezett, hogy külföldi műveket kiállítani igen, de megvásárolni nem volt szabad. Az utolsó közgyűlés az alapszabályok módosítása alkalmával ez akadályt is elgördíté s így remélhető, hogy jelesebb külországi művészek hovatovább sürűbben fogják tárlatunkat fölkeresni becesebb festményeikkel.

A hazai művészek utolsó évi műtermekei úgy szólván kizárólag a bécsi világtárlatra készültek s ezek túlnyomó része onnan került vissza a műcsarnokba.

Így mint régibb ismerősöket üdvözölhettük itthon Zichy Mihály hazánkfíának emelkedett színvonalú kartonjait is a *Luther legendáját*, a *Messióst* és *Faustot*. Mindannyi a Kaulbach allegorico-philosophikus eszmekörébe vágó compositiók, csak hogy a kivitel festőibb modorában és sokkal realistikusabb mellékizzel előadva, mint amazéi.

Híre jár, s ha megvalósúl, nagy okunk lesz örülni rajta, hogy Zichy, udvari orosz festészi állásáról leköszönvén, jövőre Párisban fog műtermet nyitni, de úgy, hogy az év egyik felét itthon rokonai és pályatársai között töltené. A magasabb művészet hazánkban új támaszt találna benne a vásárművészet mind nagyobb árja ellen, melynek porhadó gátjain a Kaulbach halála is jelentékeny rést szakított.

Itt találjuk újra Kovács Mihály hazánkfíának *Antiopeját* és a másik kevésbbé pogánytárgyú nagy festményét, melynek *Szeressed felebarátodat mint tenmagadat* a címe. Mindkettő nagy gondal készült mű. Irányban és a kivitel némely részleteiben amaz Titian felé, ez Paulo Veronese felé visszacmlékezésekkel fűszerezve. Mindamellett kissé bágyadt festmények s az utóbbiban a gazdag öltözetű ember testén annyira földologgá vált az arany prokátorruha, hogy a test végkép eltűnt alóla. Ugy teszük, mintha Kovács korábbi munkáiban szerencsésebben értékesítette volna Olasz- és Spanyolország remekművein tett hosszas és komoly tanulmányait.

A *holdvilágos villitánc* és a nő alakjában fölkelő *Esti csillag* költőileg gondolt és színezett, bár compositióra igen különböző értékű művei Than Mórnak. Szegény villik nehéz uszályos szoknyában lebegnek és keringnek a tó vize fölött, mind hiában! A tömbök réseit kelmével kitölteni bajos, hús kell oda, de ezzel igen takarékosan bánt a művész itt, míg az esti csillagnak kelletténél is többet juttatott belőle. Lotz ezúttal kiváló gazdagon jelent meg. De alig ismerni reá. Mióta a városi vigadó új terme számára két hó alatt megfestette azt a huszonnyolc darab gyönyörű medaillonképet, melyeket senki figyelembe nem vett s melyeket maga az építész lovag is csakúgy accordban a szobafestő közvetítésével rendelt volt meg a művésznél, azóta kissé megelégtelte a cothurnust s a múza kisasszonyt mint kiszolgált mannequint, egy időre zúgba tévén, visszatért régi kedveséhez, a népies magyar életképhez. Mi jól esik e jeles művészt koronkint e téren is üdvözlünk, hol gazdag képzelete, mély kedélye és éles megfigyelése oly kitűnő

sikerre van hivatva. Most is egy sereg kisebb képecskén kívül két nagyobb mérvű festménynyel köszöntött be, melyekre ugyan az életkép czíme szorosán véve nem is alkalmazható. Az egyik a Tisza partján delelő gúlyát ábrázol, a másik esti világítás mellett négy ökrös szekeren, dalolva hazatérő munkásokat. Amazt az országos képtár számára festette a kormány megbízásából, ezt „hisz’ úgy sem kell másnak“ odaajándékozta a műcsarnok építési alapja javára. Mindkettő tőről szakadt magyar zamatú mű, eredeti szépséggel teli. Egytől egyig szint’ oly kedves és szép a többi kisebb térfogatú, számra mintegy nyolcztíz darab. Valóban alig érhető, hogy a közönség műkedvelő részére e nem mindennapi műbecsű s eredetiségökben oly kedves kis művek nagyobb vonzerőt nem gyakorolnak, ha csak abban nem kell okát keresnünk, hogy szélesebb kezelési módoruk, a mai ízlés előtt már meghaladott álláspontnak tekintetik. De úgy látszik csalódom. Hisz’ ott függnek és nagyobb figyelemben szintén nem részesülnek Greguss Jánosnak finomabb ecsettel, de ép oly beható megfigyeléssel festett alföldi tősgyökeres magyar táj- és életképecskéi, melyek közül különösen a *Búvó hely* (üldöztetés után nádasban megpihenő betyárok) és az *Országúton* című üde szín tekintetében is teljes elismerésre méltók. Nem oly gyöngéden érzett, de élénkebb hatású Böhm Pálnak néhány régibb kis tájképe; azon fiatal művésziünk művei ezek, kinek már itthon tanúsított szép tehetsége a művésziebb müncheni légkörben rövid idő alatt oly szépen kifejlett. Színben és kezelésben tett újabb haladásáról ez idő szerint csak egy kis olasz jelmezképecske tesz bizonyosságot, melynek szellemesen vázolt és mély színárnyalatú igen sikerült részletei vannak. Egy más, újabban feltűnő fiatal festész, Bruck Lajos, néhány csinos, bár itt-ott beteges színezetű kis hazai tájképet állított ki; Molnár egy elegáns nőt, ki a templom küszöbén egy koldusnak alamizsnát ad; Pichler, külföldön élő festész hazánkfia *Az első kereset* czíme mellett egy, Maxféle remeniscentiák befolyása mellett készült leányt, természetesen rőt-hajút, ki tíz krajczáros kis bokrétákba friss ibolyákat kötözget. Igénytelen tárgyú kis művek, majd oly igénytelenek, mint azon apróságok, melyeket külföldön nagyhirű festészeink itthon leendő kiállításra elég jóknak találnak s melyeket mi elfojtott szegyenkezéssel, de hűségesen ki is állítunk. Ilyen Mészölyinek, talán legelső, kis tájképe, mely csupán a kezdet nehézségeire, de a fiatal mester jelen álláspontjára, derült, üdeszínű, elegán-

san kezelt műveire távolról sem emlékeztet. Ilyen, hogy legalább neve képviselve legyen, Munkácsynak egy ügyesen vázolt kis tanulmányfeje, egyéb semmi. S ez nekünk nem volna elég!? Értjük be vele, legyünk szerények és gyakoroljuk a keresztyén megalázkodás erényét! Székely Bertalan, gazdátlan *Tököllyje* és más a bécsi világtárlatról ismert nagyobb művein kívül egy újabb életképpel köszöntött be. A nagy bensőséggel alkotott kerekded kis compositio egy kis fiút ábrázol, kit mezei virággal ékesen megkoszorúzott nénje a patakban fürösztteni készül. Színhatása kitűnő. Idei tárlatunkba két jó régi festmény is tévedt. Egy Dominichinoféle *Szent Magdolna* s egy baromfiudvart ábrázoló eredeti műve vagy legalább rendkívül jó másolata Hondekoeternek, mely bármely képtárnak díszére válnék. Áruk nyolcz és négy ezer forint. Szerencsés birtokosát nem ismerjük. S evvel kimerítettük volna talán mindazon művek szemléjét, mely utóbbi tárlatainkban egy vagy más szempontból figyelmünket igénybe vehették. De nem. Hátra van még egy nagy fontosságú hazai mű, a boldogult Eötvös József báró életnagyságú arczképe, melyet az országos képcsarnokegylet megbízásából Madarász Victor festett a nemzeti képtár számára. Nehezebb, de egyúttal megtisztelőbb feladat újabb időben hazai festészeink közül nem jutott senkinek, mert e feladat természetében rejlett az igény, hogy ez arczkép a történelmi festmény magas színvonaláig emelkedjék s azért feszült érdekléssel vártuk a mű kiállíttatását, melynek sikeréhez legmelegebb óhajításaink fűződtek. Most előttünk áll a kész mű. Vajon magasra fokozott várakozásunk ki van-e elégítve általa? A közvéleményt még nem ismerjük. Hadd mondjuk el addig saját felelősségünkre a magunkét.

A művész felfogása az volt, hogy Eötvöst nagy eszméi és tervei szellemi műhelyében, munkásságának benső légkörében ábrázolja. S azért dolgozó szobájában, íróasztala előtt ülve mutatja nekünk, de mégis úgy, hogy áldásos és gazdag szereplésének minden iránya, a környezetében felhalmozott melléktárgyakon, jelképies célzattal visszatükröződjék. Teljességre törekvő, dicséretes szándék, de melynek mindenütt több jogosultsága lehet, minőt a művészetben. Itt a feltorlódott melléktetekintetek határozottan a lényeg rovására érvényesültek. Az íróasztal, rajta az akadémia évkönyvei, háta mögött a megakartott könyvvállvány mint író és tudóst jellemzik Eötvöst, mint államférfit és ministert a hatalmas iratesomagok, mint

családapát kedveseinek arczképei, melyekre, talán a művész szándéka nélkül, kezével rámutat; mint főurat végre a díszkard és diploma, melyek, igaz, a kép legalsó szögletében a földön hevernek, mintegy azt jelezve, hogy a születés és rang előnyeit magasröptű szelleme minden egyébnél kevesebbre becsülte. Híven, természet után van festve több apró csecsebecse is, melyet drága halottunk íróasztalán és környezetében látni szeretett. Maga a helyiség is megfelel, csekély eltéréssel, a valóságnak. E tekintetekben a képnek történelmi érdemét tagadni nem akarom.

Csakhogy mindez másodrangú történelmi igazság s mint a compositio alkatrészei csak úgy jöhetnek számításba, ha egymás között, főkép pedig a dolog lényegével, a főalakkal helyes arányban és vonatkozásban állanak. És itt tárul fel előttünk az egész kép leggyöngébb oldala. Eötvös nyugtalan s habár ülő, de mégis eleven mozdulatban keresztirányban szétnyuló alakja se térileg, se eszményileg nem alkotja kívánatos nyomatékka a kép központját. Mintha izgatott társalgás közben székéről fel akarna ugorni, oly nyugtalanítólag hat a szemlélőre. A mi pedig az arcz élethűségét illeti, azt elég szerencsésen eltalálta a művész, csakhogy a szellem és szívjóság bélyege nélkül, mely Eötvös magas homlokán és izgékony arczvonásain tükrözött. A ki átható, bölcselő szellemmel a gondolkodás gyakorlatához edzve oly magas problémák megoldásával töltötte életét, azt nyugalmas, elmélkedő állásban óhajtanám a nemzet emlékezetében megörökítve tudni.

De nem tévedek egyéni óhajok fejtegetésébe. Madarász jó szándéka a feladat nehézségei fölött csak fél sikert tudott elérni; mindazonáltal tekintetbe kell vennünk, hogy nem festette élet után, csak a fenmaradt fényképek nyomán, a még mindnyájunk élénk emlékében levő férfiú alakját és vonásait. Nem kívánhatjuk azonban, hogy minden művész úgy tehessen, mint Rigaud, a ki másfélórai társalgás után pusztá emlékezetből a megszólalásig híven festette meg Rancénak arczképét.

De a mit méltán megkívánhattunk volna Madarásztól, mint oly művésztől, ki Párisban huzamos ideig tartózkodván, az ottani képtárakban a renaissance és a múlt század legjelesebb arczképfestészeinek: egy Van Dyck és Rubens, Hals és Rigaud, Largillière és Reynolds műveit tanulmányozhatá, hogy a kezek kivitelében nagyobb műgondot s ily emlékszerű arcz-

kép bölcs és művészi elrendezése körül, szóval a compositióban fejlettebb izlést és magasabb rendű szakismeretet tanúsítson.

Bírálatát egyébiránt sajátkezüleg festette vásznára: Eötvös arcképe mellé Washingtonét, mely boldogult nagy hazánkfia szobája falán függött s épen művészi arrangement tekintetében valódi mintaképe a monumentális arcképnek, a minő egy elköltözött nagy férfiú emlékét megilleti.

IV.

Ha már Madarász az Eötvös arcképével csak a succès d'estimere tehetett szert: az Eötvös-szoboremlék pályázatára beérkezett szoborminták az elismerés e fokára sem tarthattak igényt.

A plastika terén ugyanis a feladat jelzett nehézségei óriási mérvben növekednek. Még nagyobb fontossággal lép előtérbe a testállás, a fejtartás és az öltözék, a draperia kérdése. Szabadon választott háttér nélkül magas talapzatra állítva, a szobornak minden oldalról jó körvonalokat kell mutatni. Azt kívánjuk, hogy legyen hasonló, jellemző, monumentális egyszerre. Az apróbb igények egész serege járúl a főkívánalmakhoz, s a míg egynek megfelel a szobrász, azon veszi magát észre, hogy ez előnyt csak a másíknak rovására érhető el.

Eddigi tapasztalásaink után ítélve, a nagy fontosságú pályázat e sajnós eredménye majdnem előre volt jósolható. Más sikere alig lehetett. Szobrászaink ugyanis nem nőttek fel a remekművészet szigorú fegyelme alatt; nekik a régi görögök híres szoboredeje nem szolgált iskolául. Teljes életökben apróbb megbízásokkal, legfőlebb egy-egy mellszoborral vagy az építészet kiegészítésére szolgáló dekoratív munkákkal foglalkozva, nem csoda, ha egyszerre szembe állítva a monumentális plastika legmagasb feladataival, kitűnik, hogy a jó akarat azok megoldására elégtelen, hogy az erő és tehetség meg nem birkózhatik az igények nagyságával.

De másrészt azon sem szabad megütközni, ha mindaz, ki az ügy fontosságát érzi, szokatlan erélyvel fölemeli szavát és idejekorán latba veti vetoját, midőn a nemzeti, mert közadakozások segélyével megindított vállalat sikere iránt aggodalmakat táplál és azt szomorú előzmények analogiája alapján veszélyben forogni gondolja.

Ez aggodalmak annak idején a pályázati eredménynek alakra talán túlszigorú elítélésében nyilvánultak. Az intő fel-

szólalások azonban, szerencsére, résen találták az emlékszoborbizottságot is. A bíráló bizottság mint tudva van, discussio nélkül elejtette a beérkezett pályamintákat, végleges kivitelre egyet sem hozván javaslatba.

De a pályadíjat okvetetlen oda kellett itélni valamelyiknek. A bizottság e részben a vélemények ritka megegyezése mellett intézkedett. Tekintetbe véve ugyanis, hogy a pályázatra külön felhívott hazai szobrászoknak az előre megállapított kárpótlási díj amúgy is biztosítva van, a pályadíjat odaitélte egy fiatal hazai szobrásznak, Huszárnak, kinek mintájában minden gyarlósága mellett a tehetség és buzgalom élénk nyomai mutatkoztak s kiről tudva volt, hogy önálló munkával még föl nem léphetett ugyan, de ifjabb Vay Miklós báró bécsi műhelyében segédkedett s az onnan kikerült szobrok és mellszobrok sikerében jelentékeny része volt.

Elhatározta egyúttal a szoborbizottság, hogy mielőtt megbízásával a külföld művészeihez fordulna, még egy kísérletet teend arra nézve, hogy a feledhetetlen hazafi emlékére emelendő szobrot hazai művész avatott kezétől nyerhesse.

Felhívást intézett tehát a pályanyertes fiatal művészhez egy új és kisebb alakú minta készítése iránt, melynek megitélése alkalmával egy elismert tekintélyű külföldi szakférfiú véleménye is meghallgatandó lesz.

Huszár a kivívható siker emésztő buzgóságával látott a munkához. Teljes elismerésre méltó kitartással minden lehető segélyforrás lelkiismeretes felhasználása mellett nem egy, de nyolcz-tíz új mintát is készített, a régiebbeket ismét megsemmisítvén, az újabbakkal mindinkább megközelítve a célt, melynek elérését egész jövője fölött döntő esély gyanánt tartja szemei előtt.

Mire e sorok napvilágot látnak, talán már eldőlt a koczka. Adja isten, hogy a hazai művészet előnyére, becsületére. Siker esetében túlbecsülhetetlen kettős nyeresémmel lehetnénk gazdagabbak. Szobrot nyernénk, mely felejthetetlen nagy hazánkfianak emlékét méltóan fentartsa a késő századoknak. És nyertünk volna egy hazai művészt, kinek örömmel megjósolhatnók:

Succedet fama, vivusque per ora feretur!

KELETI GUSZTÁV.

ÉRTESITŐ.

A dráma és válfajai. Irta Szigligeti Ede. Kiadta a Kisfaludy-társaság. Budapest, 1874. 543 l. Ara 3 frt.

Szigligeti e legújabb munkája rendszeres dramaturgia, a mely a drámai költészet minden faját tárgyalja terjedelmesen s oly világos könnyen érthető előadással, hogy a nagy közönség is örömmel és haszonnal olvashatja. A munkát mint függelék a magyar drámairodalom történelme zárja be, a mely terjedesebb lehetne ugyan, de így is teljesebb minden eddigi e tárgyú dolgozatnál, bár megvan az a hiánya, hogy Szigligeti csak az ő föllépte előtti drámaírókat bírálja, magáról természetesen nem szólhatván, kortársairól is hallgat s inkább csak pontos adatokat közöl, mint bírálatos fejtegetéseket.

A mi magát a dramaturgiát illeti, szerző általán véve helyes elvekből indul ki s a dráma körében semmi nemű lényegesebb eszmét vagy mozzanatot nem hagy figyelem nélkül. Egyet-mást fejtegethetne alaposabban és bővebben, itt-ott lehetne rövidebb, de különben a lehető teljességre törekszik. Legterjedelmesebben tárgyalja a drámai középfajokat s e szakaszban találunk legtöbb új és eredeti eszmét, de egyszersmind itt van legtöbb olyan is, a mihez kétség férhet, a mi igen természetes, mert a legkevésbébb kitisztázott része az európai dramaturgiának is. A tisztán bölcselő szellem, a szorosán vett irodalomtörténeti inductio nem épen erős oldala, de annál erősebb mind abban, a mi a jelenkori dráma, színpad és közönség vizsgálatából folyó tapasztalatokat illeti. Egy negyven éves drámaírói pályát megfutott férfiú nyújtja itt tapasztalatait és jó tanácsait, a mi a munkát kétszeresen érdekessé teszi.

Rutilius Claudius átleírása. Fordította s a mellékelt eredetivel együtt kiadta Fábrián Gábor. Aradon, 1874.

A hanyatló Róma klasszikus irodalmának, mondhatni legutolsó költője: Rutilius. Vele záródik be a pogány eszmezőr költészeti világa; vele végződik az a nagy irodalmi korszak, mely Plautus idejétől számítva hetedfélszáz éves művelődést foglal magában és híven visszatükrözi a fejlődő hatalmas állam ifjúságának, dicsőségének és hanyatlásának különböző érzelmi

világát. Rutilius egészen a hanyatló dicsőség siratója; szereti Rómát, a régi, pogány, köztársasági Rómát; szereti a régi isteneket, a kik fényvel és nagysággal árasztották el Rómát; megveti az újuló világ ridegebb vallását; gyűlöli a zsidót, lenézi a keresztyént.

A költészetet nem választotta magának hivatásul; ő politikus volt, Róma praefectusa, Honorius kegyelt híve. Csak mellékesen, mint az angol államférfiak: Derby és Gladstone vagy Zrinyi Miklós, szánta üres óráit a muzsáknak, midőn egy hosszú tengeri út egyhangú unalma közben merengő lelke elkalandozott a fényes fővároson, melyet éppen el kellett hagynia s távoli szülőföldjén, Gallián, melyet évek óta nem látott s melyet szégyensége, nyomorúsága daczára is látni óhajt.

„Könyveket otthon kell áldoznunk ősi lakunknak,
A bútól sűgallt munka gyakorta segít;
Itt az idő a rég tüztől rongált telekekre
Építnünk legalább pásztorias kalibát.“

„Magok a források, a liget s a fa, ha szólani tudna, mind sürgetnének, hogy ne késsem tovább.“

Útja lassan halad Rómától fölfelé a tyrhényi tenger partja mentén; tökéletlen hajójuk minden éjfelre megvonul valami kikötőben, s Rutilius ilyenkor, a mit út közben lát és érez, összejegyzi, czéltalanul, compositio nélkül, rendetlenül, éppen mint Childe-Haroldban Byron, a kivel őt e tekintetben Villemain is párhuzamba állította.

Érdekes utóhangja a Virgilek és Horatiusok hatalmasabb költészetének s átültetése által a fáradhatatlan és lelkiismeretes fordító egy újabb levelet fűzött érdemei koszorújához.

3/2135

Budapesti Szemle
Nem adható el!
BUDAPESTI SZEMLE

5. k.

BUDAPESTI SZEMLE

A M. T. AKADÉMIA

M E G B I Z Á S Á B Ó L

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

9. SZÁM.

1874 MÁJUS — JUNIUS.

BUDAPEST, 1874.

K I A D J A R Á T H M Ó R.

TARTALOM.

- I. SZERBIA ÉS A FORRADALOM KEZDETE. (I.) — Kállay Bénitől.
II. VOLTAIRE. — Bodnár Zsigmondtól.
III. AZ OROSZ HADJÁRAT KHIVA ELLEN. — Vámbéry Ármintől.
IV. STUART MILL ÖNÉLETRAJZA. — Laugel Ágost után: —y-t.
V. A DRÁGAKÖVEK AZ 1873-KI BÉCSI VILÁGTÁRLATON. (II.) — Szabó Józseftől.
VI. A PÁRISI MAI HIRLAPIRÓK. — *A Cornhill Magazine után* Belényesi Gábertől.
VII. KÖLTEMÉNYEK. — *A sellő.* Gyulai Páltól. *Élő emlék,* Goethe után. Szász Károlytól. *Mesék.* Greguss Ágosttól.
VIII. A LEGUJABB MAGYAR LYRA. —p—
IX. ANGELO DE GUBERNATIS UJABB MŰVEI. — Gróf Kuun Gézától.
X. ÉRTESITŐ. — *Közigazgatásunk és a magyar nemzetiség.* A. L. — György Endre: *Angol államférfiak és szónokok a jelenkorból élet- és jellemrajzokban.* P. Á. — Kriesch János: *A természetrajz elemei.* XX. — Bernhard von Cotta: *A jelen geológiája.* Szabó József. — Jókai Mór: *A holt költő szerelme, ballada.*
-

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget az eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és mivel közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelen meg ugyan, de nem az Akadémia, hanem Ráth Mór kiadványa s a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

Megjelen évenként hatszor, kéthavi kötetekben, 13—14 ivnyi tartalommal. Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 12 frt., félévre 6 frt.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az akadémia palotájába intézendők.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. A reklamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. A „Budapesti szemle“ minden száma 2 frton külön is megszerezhető.

RÁTH MÓR

némely legujabb és sajtó alatt lévő kiadásai.

LABOULAYE EDUARD. Az egyesült államok története. 3 kötet.

Uj, jutányos családi könyvtár-kiadás. Ára 5 frt. Angol kötésben 7 frt.

A LAMMERMOORI MENYASSZONY. Irta SCOTT WALTER.

Angolból fordítja Palóczy L. Családi könyvtár. (Julusban.)

TOLDY FERENCZ. Aesthetikai dolgozatok. Az összegyűjtött

munkák 8-ik kötete. Cabinet-kiadás. (Octoberben.)

IPOLYI ARNOLD magyar műtörténelmi tanulmányai. Cabinet-

kiadás. Ára 3 frt.

A JEGYESEK. Milánói történet a XVII-ik századból. Irta MAN-

ZONI. Olaszból fordítja Beksics. Családi könyvtár. (Augustusban.)

IDŐSB ROBINSON CRUSOE Utazásai, kalandjai és éle-

ményei. A **Robinsonadok történetével** és a szerző, DE FOE DANIEL, életrajzával. Fordította Malmosy Károly, főgymnasiunai tanár. Családi könyvtár. (Julusban.)

A PRÉMEK HAZÁJA. Irta VERNE GYULA. Francziából

fordítja György Aladár. Családi könyvtár. (Octoberben.)

A VEGYTAN ALAPVONALAI. A tudomány legujabb nézetei

szerint. Irta ROSCOE H. E. Az utolsó kiadás után fordította Dr. Lengyel Béla, egyetemi tanár. A szerző által jogosított **második tetemesen javított kiadás**. Számos a szövegbe nyomott fametszettel. Ára 4 frt.

FEGYVERTAN. Irta GYULAFALVI BULYOVSZKY KÁ-

ROLY. Honvéd-őrnagy és ludoviceumi rendes tanár. Több mint **300** a szövegbe nyomott ábrával. 3 kötet. Ára 8 frt.

RÁTH MÓR

némely legujabb és sajtó alatt lévő kiadásai.

CSENGERY ANTAL. Történetírók és a történet-írás. Cabinet-kiadás. (Az összegyűjtött munkák 3-ik kötete.) Ára füzve 2 frt. 40 kr. Angol kötésben 3 frt. (Megjelent.)

MAGYAR ORSZÁGGYÜLÉSI EMLÉKEK történeti bevezetésekkel. A m. t. akadémia történelmi bizottságának megbizásából szerkeszti **FRAKNÓI VILMOS.** Akadémiai rendes tag és osztálytitkár. Első kötet. 1526 — 1536. Diszes nagy 8-adr. Ára 5 frt.

Külön lenyomásban kapható:

A MAGYAR ORSZÁGGYÜLÉSEK TÖRTÉNETE. Irta **FRAKNÓI VILMOS.** Első kötet. 1526—1536. Diszes nagy 8-adr. Ára 2 frt. 80 kr.

Actes et documents pour servir à l'histoire de l'alliance de **GEORGE RÁKÓCZY**, Prince de Transylvanie, avec les Français et les Suédois dans la guerre de trente ans. Par ordre de l'académie des sciences hongroise publiés par **A. SZILÁGYI**, membre de l'Académie Hongroise. (Majusban.)

B. EÖTVÖS JÓZSEF összegyűjtött politikai és emlékbeszédei. Első kötet. Politikai beszédek 1840 — 1844. Cabinet-kiadás. (Szeptember hóban.) A második kötet f. évi novemberben, a harmadik és negyedik kötet a jövő év első felében fognak megjelenni.

EMLÉKEIM. Irta **JÓKAI MÓR.** Két kötet. Cabinet-kiadás. Szerző fényképezett arczképével. (September hóban.)

AZ UJABB AFRIKAI UTAZÁSOK ÉS FELFEDEZÉSEK. A legjobb források után és különös tekintettel **MAGYAR LÁSZLÓ** életére és felfedezéseire. Szerkeszti **Sámi Lajos.** Családi könyvtár. Térképekkel. (October hóban.)

0/2133 *Stemzeli díszes*

BUDAPESTI SZEMLE

A M. T. AKADÉMIA

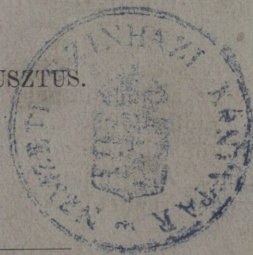
M E G B I Z Á S Á B Ó L

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

10. SZÁM.

1874. JULIUS — AUGUSZTUS.

BUDAPEST, 1874.

KIADJA RÁTH MÓR.

 A BUDAPESTI SZEMLE minden egyes száma 2 frton megszerezhető.

Előfizetési ára egy évre 12 frt., félévre 6 frt.

TARTALOM.

- I. MŰPARTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK. — Ipolyi Arnoldtól.
II. ANTWERPEN OSTROMA (I.) — Motley után Gróf Károlyi Tibortól.
III. AZ AESOPI MESÉRŐL. — Szász Károlytól.
IV. SZERBIA ÉS A FORRADALOM KEZDETE. (II.) — Kállay Bénitől.
V. KÖZÉPISKOLÁINK ÜGYE. — Brassai Sámuelről.
VI. KÖLTEMÉNYEK. — *Kendi*. Gyulai Páltól. *Horatius odája* (*Otium divos rogat . . .*) Lévy Jozseftől.
VII. FRANCZIA ALKOTMÁNYKÉRDÉSEK. — Hegedűs Sándortól.
VIII. KÉPZŐMŰVÉSZETI SZEMLE. — Keleti Gusztávtól.
IX. ÉRTESITŐ. Szigligeti Ede: *A dráma és válfajai*. — *Rutilius Claudius útleirása*; fordította Fábrián Gábor.
-

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget az eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és mivel közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelen meg ugyan, de nem az Akadémia, hanem a Ráth Mór kiadványa s a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

Megjelen évenként hatszor, kéthavi kötetekben, 13—14 ivnyi tartalommal. Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 12 frt., félévre 6 frt.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az akadémia palotájába intézendők.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. A „Budapesti szemle“ minden száma 2 frton külön is megszerezhető.

RÁTH MÓR kiadásai.

HORVÁTH MIHÁLY kisebb történelmi munkái. Legdíszesebb nagy 8-rétű 4 kötet. Ára füzve 13 frt. 60 kr. Ajándék-kiadás szép kötésben 16 frt.

SALAMON FERENCZ. Két magyar diplomata a 17-ik századból. **TOLDALAGI MIHÁLY** és **TASSY GÁSPÁR** követségi naplója. Disztes nagy 8-adrét. Leszállított ára 2 frt. 80 kr. helyett 1 frt. 40 kr.

SALAMON FERENCZ. A magyar király szék betöltése és a Pragmatica sanctió története. Disztes nagy 8-adrét. Leszállított ára 2 frt. helyett 1 frt. 20 kr.

SALAMON FERENCZ. Magyarország 1849-ben és 1866 után. Disztes nagy 8-adrét. Leszállított ára 1 frt. 80 kr. helyett 1 frt.

B. EÖTVÖS JÓZSEF. Magyar írók és államférfiak. Emlékbeszédek. Második jutányos kiadás. Füzve 2 frt. Ajándék-kiadás angol kötésben 2 frt. 80 kr.

SZABÓ KÁROLY. Magyarország történetének forrásai az Árpádházi vezérek és királyok korából. 4 rész egy kötetbe füzve. Ára 4 frt.

Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről. (Külön már nem kapható.)

Rogierius Mester váradi kanonok siralmas-éneke Magyarországnak IV. Béla király idejében a tatárok által történt romlásáról. Tamás spalatói esperes „Historia salonica“-jából a tatárjárás története. Nagy-Magyarország dologjáról. (Külön nem kapható.)

Kézai Simon mester Magyar Krónikája 2-ik jutányos kiadás. Ára 80 kr.

Emlékiratok a magyar kereszténység első századából. 2-ik jutányos kiadás. Ára külön 60 kr.

MIKÓ IMRE, Gróf. **Benkő József** élete és munkái. Nagy 8-adrét. Benkő arczképével. Ára 2 frt.

SZILÁGYI SÁNDOR. Báthory Gábor fejedelem (az utolsó Báthory) története. Disztes nagy 8-adrét. 2-ik jutányos kiadás. Ára frt. 2.80 helyett frt. 1.80.

KAZINCZY GÁBOR. Martius Galeot könyve Mátyás király jeles, bölcs és elmés mondásai és tetteiről. Hozzájárul Carbo párbeszéde Mátyás dicső tetteiről és egykoru emlékirat a király menyegzőjéről. Második kiadás. Disztes 8-r. Ára 1 frt. 20 kr.

SZALAY LÁSZLÓ. Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században. 2-ik kiadás. Disztes 8-r. Ára 2 frt. 40 kr. helyett csak 1 frt. 20 kr.

ID. GR. TELEKI DOMOKOS. A Hóra-támadás története. Disztes 8-r. 2-ik jutányos kiadás. Ára 1 frt. 80 kr. helyett 1 frt. 20 kr.

RÁTH MÓR kiadásai.

SZABÓ KÁROLY. A magyar vezérek kora Árpádtól Szent-
Istvánig. Szép 8-r. kiadás. Ára 4 frt. Angol kötésben 4 frt. 90 kr.

Dr. FRANKL VILMOS. Pázmány Péter és kora. Három
kötet. Legdíszesebb nagy 8-r. Ára 10 frt. Diszes angol kötésben
12 frt. 80 kr.

THIERRY AMADÉ. Attila, Attila fiai és utódai történelme
a magyarok Európába telepedéséig. A 3. javított és bővi-
tett kiadás szerint fordította **SZABÓ KÁROLY.** Diszes nagy
8-rét. Ára 4 frt. 50 kr. Angol kötésben 5 frt. 40 kr.

NAGY IVÁN. Magyarország családai, czimerekkel és leszá-
mazási táblákkal. Megrendelési feltételek: Minden 20 ívből és
több czimerekből álló kötetnek ára külön véve 3 frt. 40 kr. Az
I—XX. kötet bolti ára 66 frt. A pótlékkötet ára 5 frt. Az
I—XX. és a pótlékkötet leszállított ára azok számára,
kik egyszerre veszik meg, csak 25 frt. Kik több kötetnek
birtokában lévén, a munkát kiegészíteni kívánják, egy-egy kötetet
a 2 frt. 10 krnyi előfizetési áron megszerezhetik.

NAGY IVÁN. Magyarországi és erdélyi bujdosó fejedelem
Késmárki Tököly Imre secretáriusának Komáromi János-
nak törökországi diáriumja és experientiája. Diszes 8-rét.
2-ik jutányos kiadás. Ára 1 frt. helyett 60 kr.

KRÓNKA Magyarország polgári és egyházi közéletéből a
18-ik század végén. **KERESZTESI JÓSZEF** egykoru eredeti
naplója. Diszes nagy 8-adrét. 2-ik jutányos kiadás. Leszállított
ára 3 frt. helyett 2 frt.

II. RÁKÓCZY FERENCZ fejedelem: Emlékiratai a magyar-
országi háboruról 1703-tól végeig. 3-ik átdolgozott s jegyzetekkel,
Rákóczy tartózkodási helyeivel, végrendeletével és a bujdosók
sírfeleirataival bővített jutányos kiadás. A fejedelmi szerző arcz-
képével. Leszállított ára 3 frt. helyett 2 frt. 40 kr.

MÉSZÁROS LÁZÁR emlékiratai, külföldi levelezései és
életirata. Közrebocsátja **SZOKOLY VICTOR.** Diszes nagy
8-adrét. Ára 8 frt. 40 kr.

GÖRGEY ARTHUR. Gazdátlan levelek. Ára 60 kr.

III. NAPOLEON. Julius Cäsar története. A szerző által jogosi-
tott eredeti magyar kiadás. I. és II. kötet. Leszállított ára 8 frt.
helyett 4 frt.

Atlas Julius Cäsar történetéhez. 1-ső és 2-dik füzet. 36 gyönyörű
térkép. Ára 5 frt. 50 kr. helyett 3 frt.